

Syllabus joods recht

Deel I: Inleiding tot het joods recht

Prof. Dr. Henri ROSENBERG, LL.D., Ph.D.

Vijfde gewijzigde druk
Antwerpen, A.D. VDCCLXV (2005).

Radboud Universiteit Nijmegen

© 2005 by Henri Rosenberg.

*“Een degelijke vrouw, wie zal haar vinden?
haar waarde gaat koralen ver te boven.
Op haar vertrouwt het hart van haar man,
het zal hem aan voordeel niet ontbreken.
Zij staat op, als het nog nacht is,
zij geeft haar huis het voedsel
Met wijsheid opent zij haar mond,
vriendelijke onderwijzing ligt op haar tong.
Zij houdt toezicht op den gang van haar huishouding,
het brood der traagheid eet zij niet.
Haar zonen staan op en prijzen haar gelukkig,
ook haar man roemt haar”*

(Spreuken, XXXI:10-31)

*Mijn mateloze dank gaat naar mijn echtgenote Anita.
Zonder haar liefde en toewijding waren mijn intellectuele ontplooiing
en dit werk onmogelijk geweest.
Haar feilloze steun en aansporingen zijn de drijfveer en brandstof
van mijn ambities.
Haar buitengewone intelligentie, haar fijnzinnige intuïtie en haar
doortastende mensenkennis zijn mijn houvast en leidraad.
Enkel haar liefdevolle en vakkundige rol als mater familias voor onze zes
kinderen en zes kleinkinderen, maakt het mogelijk dat ik de tijd en de sereniteit
vind
om mij onbezorgd aan mijn taken te wijden.
Mijn succes is derhalve het hare.*

In limine libris.

Hier volgt een “*responsum*” of juridische dissertatie m.b.t. de naar joods recht toelaatbaarheid om de bijbel en *talmud* aan niet-joden aan te leren. Naar talmudrecht¹ bestaat immers een verbod tot het aanleren van bijbel en *talmud* aan niet-joden en huidige syllabus en de cursussen die erop stoelen zouden onder dat verbod kunnen vallen. Een godvruchtige jood dient zich dergelijke vragen te stellen vooraleer te handelen, met name of zijn handelswijze wel met de *halocho*² (= joodse wet) strookt. Het hieronder weergegeven juridisch advies dat wij te dien einde opstelden, is een rechtvaardiging van ons standpunt dat dit verbod heden ten dage voorbijgestreefd is. Hiervoor steunen wij hoofdzakelijk op de in Carcassone geboren talmudist R. Menachem ben Salomon Hameïri (1249 - 1316), die op verschillende plaatsen in zijn werk³ verkondigt dat de christenen uit zijn tijd geen afgodendienaars meer zijn, omdat zij door een religieus systeem gedisciplineerd worden en in een geordende samenleving leven en G.od⁴ op welke manier ook dienen, zodat er met betrekking tot socio-economische relaties geen discriminerend onderscheid (meer) mag gemaakt worden tussen joden en christenen en zij niet eens als עכו"ם *goyim* (niet-joden) dienen beschouwd te worden⁵. Bovendien overlopen wij een zeer groot aantal *responsa* van zowel voor- als tegenstanders van het aanleren van bijbel en *talmud* aan niet-joden en komen wij tot de conclusie dat ons permissief standpunt een ernstige steun kan vinden in de *responsa*-literatuur en goed onderbouwd is. Het is dus met een gerust religieus geweten dat wij dienovereenkomstig handelen.

בס"ד נסתפקתי אי מותר ללמד משפט עברי לשאינם ב"ב ואי יש לחוש להא דחגיגה (יג). ואמר רבי אמי אין מוסרין ד"ת לעכו"ם, ועוד אי חיישינן להא דכתבו התוס' (שם, ד"ה אין) דיש ג"כ לאו דלפנ"ע דגוי העוסק בתורה חייב מיתה כדאי' בסנהדרין (נט). ועוד מקרא דמגיד דבריו ליעקב (תהילים קמוז יט) וגם איסור דלפנ"ע דעובר על קרא דתורה צוה לנו משה (דברים לג, ד).

לכאורה רבו המחמירים האוסרים בצורה זו או אחרת: ע"י בשו"ת צמח צדק (החדש יו"ד סי' ר), ובשו"ת זקן אהרן (ח"ב סי' עא), ובשל"ה הקדוש למס' שבועות (דקפ"ה), ובשו"ת בשמים ראש (סי' שכז), ובשו"ת הרב אברהם אמיגו אב"ד

¹ B. Chagiga, 13a.

² In modern Hebreuws: *halacha* uitgesproken. Meervoud: *halachot*.

³ O.m. in zijn commentaar Beth Habchira op Bab. Tr. Baba Kamma, 113b en Bab. Tr. Avoda Zara, 20a.

⁴ Met G.od doelen wij in deze bijdrage op de Almachtige uit de drie abrahamistische monotheïstische religies, terwijl god(en) gelijkstaat met afgod(en) uit heidense polytheïstische erediensden. De naam van G.od wordt door orthopraxe joden niet voluit geschreven, overeenkomstig het bijbelvers: “Gij zult de naam van de Here, uw G.od, niet ijdel gebruiken” (Exodus, XX:7).

⁵ S. AVINER, De verhouding van het jodendom tot de christelijke wereld, in Techumin (VIII, p. 368).

אדרינאפאלי הוב"ד בקונ' כרם שלמה דבאבוב (ח"י חוב' ב עמ' ח), ובשו"ת שבט הלוי (ח"ב סי' נט), ובשו"ת רע"א (סי' מא) ומש"כ בכוונת רע"א בשו"ת אגרות משה (יו"ד ח"ג סי' צ), ובשו"ת מנחת יצחק (ח"א סי' לו אות ו), ושם (ח"ג סי' צח), ובשו"ת פני מבין (יו"ד סי' קכז), ובשו"ת מחנה חיים (ח"א סי' ז) ושם (ח"ב יו"ד סי' מה-מו), ובשו"ת יד אליהו דלובלין (סי' מח), ובשו"ת מלמד להועיל (ח"ב סי' עז), ובשו"ת קנין תורה בהלכה (ח"ב סי' צה), ובשו"ת מהר"י אסאד (או"ח סוס"י ד בהערת בן המחבר), ובשו"ת יד אלעזר (סי' עו), ובשו"ת לב חיים (ח"ג סי' מד) ובשו"ת רוח חיים (או"ח סי' א ס"ק סד), ובשו"ת יפה ללב (ח"ג סי' רמו ס"ק כא) ושם (ח"ה סי' רמו סק"ט), ובשו"ת ברכה (יו"ד סי' רמו סק"ה), ובשו"ת דבר שמואל (אבוהב, סי' עה), ובשו"ת חוט המשולש (סי' ו), ובשו"ת מלאכת שלמה (קמחי, יו"ד סי' ד), ובשו"ת ויאמר יצחק (וואליד, או"ח סי' כא), ובשו"ת דברי יששכר (יו"ד סי' צו), ובשו"ת שמע אברהם (סי' יד דנ"ד), ובשו"ת שאילת יעקב (סי' סז), ובשו"ת מעשה איש (חיו"ד סי' ז) שהביא דברי השל"ה בשם מהר"ם גבאי, ובשו"ת קרית חנה דוד (ח"ב יו"ד סי' יג), ובשו"ת (פאת השדה מערכת האל"ף כללים, סי' קב).

והנה בשו"ת באר שבע (בקונ' באר מים חיים סי' יד) כתב דמזה שהרמב"ם והטור השמיטו דין דרבי אמי ש"מ שאינו אליבא דהלכתא, ומשו"ת הרמב"ם (הוצ' פריימן, סי' שסד) משמע להדיא שמותר ללמד לנוצרים מצוות התורה ובשו"ת פאר הדור להרמב"ם (סי' ו) בנד"ד הביא רק מימרא דרבי יוחנן (סנהדרין נט.) ולא הזכיר כלל דברי ר"א וקרא דמגיד דבריו ליעקב. ועוד בשו"ת באר שבע (שם) כתב לפרש שאין מוסרין ד"ת לעכו"ם, היינו רזי התורה וסודותיה שהוא דבר הלמד מענינו, ותנא דמסייע ליה הוא המאירי בחי' לחגיגה (שם) שכתב דאין מוסרין סתרי תורה לעכו"ם, וכן משמע משו"ת יד אליהו דלובלין (סי' מח דנ"ו סע"ב) שהבין מהמהרש"א בח"א חגיגה (שם) שמותר ללמדן מצוות התורה חוץ מסודותיה.

כ"כ קים לי כהרב המאירי דס"ל בבית הבחירה לב"ק (קיג): ולע"ז (כ): וז"ל הא כל שהוא מעממין הגדורים בדרכי הדת ועובדי האלהות על אי זה צד אעפ"י שאמונתם רחוקה מאמונתנו אינם בכלל זה אלא הרי הם כישראל גמור לדברים אלו אף באבידה ואף בטעות ולכל שאר הדברים בלא שום חילוק ובספר אגרות הראי"ה (ח"א סי' פח) להרב אברהם יצחק הכהן קוק העלה להלכה שהעיקר כדעת המאירי וז"ל הכהן הגדול מאחיו (שם, עמ' צט) שכל העמים שהם גדורים בנימוסים הגונים בין אדם לחברו הם כבר נחשבים לגרים תושבים בכל חיובי האדם.

בשנת תשי"ד חקר הגאון רפ"מ טייץ אבדק"ק עליזאבעט בקונ' הפרדס (חוב' י') באריכות אי מותר ללמד ד"ת לעכו"ם ויצא בכח דהתירא אף כי חשש לדעת המחמירים ועל זה כתב הגאון הרב ד"ר יחיאל יעקב ויינברג בעמח"ס שו"ת שרידי אש (מהד' תשנ"ט, סי' נו ובמהד' מוסד הרב קוק הוא ח"ב סי' צב) שאין לחוש כלל לדעת המחמירים וכן כנ"ל (שם, סי' נה), ובמהד' מוסד הרב קוק הוא ח"ב סי' צ) וכ"כ בכתבי רבי יחיאל יעקב ויינברג (הוצ' אוני' סקרנטון, ח"א סי' טו) שאין כאן אף סרך של איסור, והסכים לו מו"ר הגאון רבי אלטר משה יונה הלוי צווייג אבדק"ק שומרי הדת דפה בשו"ת אהל משה (ח"ב סי' פה), שכתב שהמקילין יש להם על מה לסמוך והוא הנצי"ב שפירש במרומי שדה לחגיגה (יג) הא דגוי העוסק בתורה חייב מיתה, היינו שלמדו דרך העיון.

יגעתי ומצאתי שבניד"ד יש עוד להתיר כי מדובר בנושא משפטי הכולל דינים שעליהם נצטוו בני נח כדאיתא בב"ב (לה). בקשו ללמוד תורה ומשנה ותלמוד כדאי בירו' ב"ק (יט). ולכן הקשו התוס' (שם, ד"ה קראו ושנו ושלשו) דזה אסור, אבל ללמדם דינים מהלכות נזיקין וכיו"ב מותר ללמדם, ועוד דמדובר בתורה שבע"פ (משנה ותלמוד) ובכח"ג התיר במהר"ן חיות (סוטה לה): וכ"פ בשלטי גבורים (ע"ז ו) וכ"כ במג"א (יו"ד סי' שלד ס"ק יז), וכ"כ בשו"ת משיב דבר לנצי"ב (יו"ד סי' עז).

ועוד ראיה להתירא מש"ס ב"מ (קיט). אמרוה קמי' דשבור מלכא שמותר ללמד דינים לעכו"ם [ועי' רש"י (שם, ד"ה קמיה דשבור מלכא) מלך פרס היה ובקי בדינים], ועוד שבזמנינו יש תרגומים רבים של ש"ס ופוסקים ללשונות זרות בהישג יד כל נכרי וכן מלומדיהם יודעים לשה"ק ויכולים ללמוד וללמד, אין בזה משום לאו דלפנ"ע דלא קאי בתרי עברי דנהרא [ועי' בשו"ת חתם סופר (חח"מ ר"ס קפה) בשם שו"ת פני יהושע (חיו"ד סי' ג) דלפנ"ע אינו בזה"ז אלא מדרבנן], וכ"פ בשו"ת בית אבי לרב יצחק אייזיק ליעבעס (ח"ה סי' כה) וכן משמע ממש"כ בשו"ת יביע אומר לראשל"צ (ח"ב יו"ד סי' יז). וכן גם נהגו הלכה למעשה רבי שלמד עם אנטונינוס⁶ [ברכות (נז):], (סנהדרין (צא), ע"ז י: יא.) ובירו' מגילה (טו. כד.) נחלקו אם התגיר], ורבנותינו הראשונים שלימדו תורה לעכו"ם כרבנו עובדיה ספורנו⁷,

⁶ Antoninus Pius, Romeinse keizer die regeerde tussen 138 en 161.

⁷ 1470 – 1550.

הרופא המוסמך מאוניברסיטת רומא משנת 1501, שלימד תורה ליוהנס רויכלין⁸, אדריכל הקבלה הנוצרית וכ"כ נהג אליהו לביטה בחור⁹ שלמד תורה עם סבסטיאן מינסטר¹⁰ ועם הקרדינל אגידיוס דה ויטרבא¹¹.

---

⁸ Johanes Reuchlin, 1455 - 1522.

⁹ 1468 – 1549.

¹⁰ Sebastian Muenster, 1489 – 1552.

¹¹ Egidius da Viterbo, 1465 – 1532.

Inhoudstafel

<i>In limine libris</i>	4
Inhoudstafel	7
Voorwoord	20
Deel I:	22
Inleiding tot het joods recht	22
Hoofdstuk I: Tolerantie door vergelijking	23
Het basispostulaat	23
<i>Geen heil buiten het eigen geloof</i>	23
<i>Dichotomie tussen wet en geloof</i>	23
<i>Naar een relatieve waarheid</i>	25
De factoren die ons zijn beïnvloeden en vormen	26
De gematigde westerse blanke bourgeois-jood	26
De Russische poppen: over norm en de elite	27
Hoofdstuk II: Classificatie van religies	29
Hoofdstuk III: De drie abrahamistische monotheïstische godsdiensten: drie absolute waarheden, drie goddelijke opdrachten in concurrentie met mekaar	30
De joden zijn als enigen door G.od uitverkoren om Zijn Rijk op aarde op te richten	30
De rooms-katholieke kerk rechttopvolgster van het volk Israels uit de bijbel	32

Na de joden en de christenen zijn de islamieten de afstammelingen van Abraham aan wie G. od zich geopenbaard heeft en het ware geloof verkondigd heeft 33

Hoofdstuk IV: De culturen van de *Mashriq* 35

De Mashriq	35
<i>Religieuze patronen</i>	38
<i>De pre-patriarchale periode</i>	40
<i>De omgeving waarin de monotheïstische godsdienst van Israël vorm kreeg in de aartsvaderstijd en de tijd der Hebreeuwse stammen</i>	41
<i>De drie religieuze constanten in de aartsvaderstijd</i>	42
<i>De omringende godsdiensten ten tijde der aarstvaderen</i>	47
<i>De Fenicisch-Kanaänitische religie</i>	47
<i>De Aramese religie</i>	49
<i>De religies der Ammonieten, Moabieten en Edomieten</i>	49
<i>De religies der Noord-Arabische stammen</i>	51
<i>De wezenlijke verschil- en breekpunten tussen het jodendom en de vòòr-Israëlitische godsdiensten</i>	51

Hoofdstuk V: De ene waarheid 53

Ieder zijn absolute ondeelbare waarheid	54
<i>De joden</i>	54
<i>De christenen</i>	55
<i>De islamieten</i>	55
<i>Een gemeenschappelijke godheid</i>	56
Van christomonistisch exclusivisme tot theologische erkenning van de pluraliteit der religies	57
Evolutie in de joodse kijk op christenen: van afgodendienaars tot gelijkgerechtigden	62

Hoofdstuk VI: De relatieve meerzijdige waarheid 65

"De waarheid" in het verticale reducerend gezichtspunt versus het horizontale verruimende gezichtspunt	65
--	----

Tolerantie naar het voorbeeld van aartsvader Abraham	68
Hoofdstuk VII: Het joods recht	70
Inleiding	70
Definitie en terminologie	72
De bronnen van het recht	75
(a) de historische bronnen van het recht,	75
(b) de normatieve rechtsbronnen en	75
(c) de literaire rechtsbronnen.	75
1. <i>De Geschreven Wet:</i>	76
<i>Het kritische bijbelonderzoek: het multi-pele auteurschap van de Thora</i>	76
De pre-pentateuchale oercodes	82
De Decaloog	82
De Pentateuch (<i>Torah</i>)	83
De wetten aan Mozes op de Sinaïberg onthuld	84
<i>Begripsomschrijving</i>	84
<i>In de talmud</i>	86
De Profeten (<i>Neviim</i>)	87
De Hagyo-grapha (<i>Kessuvim</i>)	87
De niet gecanoniseerde historische bronnen	87
<i>De Aramese Papyri</i>	87
<i>De Apocrypha en Pseudepigrapha</i>	88
<i>Varia</i>	88
2. <i>De Orale Wet</i>	88
<i>Religieuze aanpassingsmechanismen aan de moderniteit</i>	90
<i>De machtsstrijd binnen de joodse wet als motor van verandering</i>	93
<i>Het Rabbinaat van zending tot bezoldigd beroep</i>	96
<i>De Verlichting en joodse Reformbeweging als rem op verandering</i>	97
Bijbelse periode:	99
<i>In de bijbelse tijden</i>	99
<i>Pre-tannaïsche Periode:</i>	100
Post-bijbelse tijden	101

<i>Periode der Tannoïm:</i>	101
<i>A. De misjna</i>	101
<i>B. De berayssos</i>	106
<i>C. De tossefta</i>	106
<i>D. De halachische midroshim</i>	106
<i>Periode der Ammoroïm:</i>	107
<i>E. De twee talmudim</i>	107
OPEN, KRITISCHE EN VINDINGRIJKE BENADERING VANWEGE	
TALMUDGELEERDEN	117
DE BABYLONISCHE TALMUD	119
DE PALESTIJNSE TALMUD	122
<i>F. De Ammoraïsche Aggadah</i>	124
<i>Periode der Savoroïm:</i>	124
<i>Periode der Geoïnim:</i>	125
<i>Periode der Rishoïnim:</i>	125
<i>De codificatie van de joodse wet door de Rishoïnim:</i>	126
DE PROTO-CODICES	126
<i>DE MISJNA</i>	126
<i>SEFER HASHE'ILTOT</i>	127
<i>HALOCHOS PESSUKKOS</i>	127
<i>HALOCHOS GEDOÏLOS</i>	127
DE RIF	128
<i>BIOGRAFISCHE SCHETS</i>	128
<i>ZIJN WERK</i>	128
DE RAMBAM	129
<i>BIOGRAFISCHE SCHETS</i>	129
<i>ZIJN WERK</i>	130
DE GLOSSEN VAN DE RAABAD III	134
DE 'WAPENDRAGERS' ROND DE RAMBAM	136
DE ROSH	136
<i>BIOGRAFISCHE SCHETS</i>	136
<i>ZIJN WERK</i>	137
ANDERE CODIFICATIES DOOR RISHOÏNIM VÒOR DE TUR	137
<i>SEFER AVI HA-EZRI</i>	138
<i>SEFER AVI ASSAF</i>	138
<i>OR ZARUA</i>	138
<i>MORDECHAI</i>	138
<i>SEFER HATERUMOT</i>	138
<i>TORAT HA-BAYIT</i>	139
<i>SEFER HA-MITZVO</i>	139
<i>SEFER MITSVOT GADOL</i>	139
<i>SEFER MITSVOT KATAN</i>	139
<i>SEFER HA-ITTUR</i>	139
<i>SHIBULEI HALEKET</i>	139
<i>SEFER ISSUR VE-HETER</i>	139
<i>MESHARIM</i>	140
<i>ADAM VEHAVAH</i>	140
JACOB B. ASHER, DE BAAL HATURIM	140

<i>BIOGRAFISCHE SCHETS</i>	140
<i>ZIJN WERK</i>	140
ANDERE CODIFICATIES DOOR RISHOÏNIM NA DE TUR	143
<i>ABUDARHAM</i>	143
<i>AGUR</i>	144
<i>SHA'AREI DURA</i>	144
<i>ORCHOT CHAIM</i>	144
<i>TSEIDAH LA-DERECH</i>	144
<i>AGGUDAH</i>	144
<i>De periode der Achroïnim</i>	144
DE 'WAPENDRAGERS' ROND DE TUR	144
DE SHULCHAN ARUCH	145
<i>BIOGRAFISCHE SCHETS</i>	145
<i>ZIJN WERK</i>	145
DE GLOSSEN VAN DE REMO	148
<i>BIOGRAFISCHE SCHETS</i>	148
<i>ZIJN WERK</i>	148
<i>DE PERMISSIEVE WETTEN VAN DE REMO:</i>	149
DE 'WAPENDRAGERS' VAN DE SHULCHAN ARUCH	150
DE CODIFICATIES NA DE SHULCHAN ARUCH	152
<i>SHULCHAN ARUCH HARAV</i>	152
<i>CHAJE ADAM</i>	152
<i>CHOCHMAT ADAM</i>	152
<i>KITSUR SHULCHAN ARUCH</i>	152
<i>ARUCH HASHULCHAN</i>	152
<i>De verreikende betekenis van de indeling in periodes:</i>	153
3. <i>De wetten aan Mozes gegeven op de Sinaïberg</i>	154
4. <i>De gezegden der Wijzen</i>	155
<i>Begripsomschrijving: decreten en verordeningen</i>	155
<i>De decretale macht doorheen de eeuwen</i>	156
<i>Soorten takkonoï's</i>	158
5. <i>De Gewoonten en Gebruiken</i>	161
Terminologie	161
Van historische tot normatieve rechtsbron	162
Funcies van de <i>minhag</i>	164
<i>De wetbepalende functie</i>	164
<i>De wet-suppleërende functie</i>	166
<i>Gewoonte breekt wet</i>	166
<i>In de periode van de talmud</i>	168
<i>In de post-talmudische periode</i>	169
<i>In de Staat Israël</i>	169
<i>De wijzen van eigendomsverkrijging en bronnen van verbintenissen</i>	170
6. <i>Rechtspraak en Rechtsleer</i>	172

Het precedent als rechtsbron	173
<i>In het Romeins recht</i>	173
<i>In de hedendaagse rechtsstelsels</i>	174
<i>In joods recht</i>	174
7. Israëliſch Recht	175
De chronologische ontwikkeling van de halocho	177
De chronologische ontwikkeling van de halocho	177
<i>De bijbelse periode (3760 – 300 vòòr de jaartelling)</i>	177
De mijlpalen	177
De mijlpalen	177
De actores	178
De historische achtergrond	179
De rechterlijke organisatie	180
<i>De Grote Synagoge</i>	183
De Grote Synagoge	183
De Geroussia	185
De Sanhedrin	185
De wetgeving door takkonoïs	186
<i>Op het vlak van het familie- en erfrecht:</i>	187
<i>Op het vlak van de pleegvormen van eigendomsverwerving:</i>	188
<i>Op het vlak van het verbintennisrecht:</i>	188
<i>Op het vlak van schade:</i>	189
<i>Op het vlak van het proces- en bewijsrecht:</i>	189
<i>Op het vlak van het arbeidsrecht:</i>	189
De rechtsbronnen	190
<i>De periode van de Tweede Tempel (300 vòòr tot 70 na)</i>	190
De actores van het duümviraat	190
De historische achtergrond	190
De rechterlijke organisatie	192
<i>De Grote Sanhedrin</i>	193
De Grote Sanhedrin	193
DE WORDINGSFASE	193
DE NIET-RABBIJNSE BRONNEN	194
DE VISIE VAN HISTORICI	196
DE RABBIJNSE BRONNEN	197

De wetgeving door <i>takkonoïs</i>	199
De rechtsbronnen	199
<i>De periode der Tannoïm. (50 tot 220)</i>	<i>200</i>
De mijlpalen	200
De mijlpalen	200
De actores: de <i>Tannoïm</i>	201
De historische achtergrond	201
De rechterlijke organisatie	203
De wetgeving door <i>takkonoïs</i>	205
De rechtsbronnen	205
<i>Het joods en Romeins recht (63 voor – 565 na)</i>	<i>205</i>
<i>De periode der Ammoroïm en Savoroïm (220 – 600)</i>	<i>206</i>
De mijlpalen	206
De actores: de <i>Ammoroïm</i> en de <i>Savoroïm</i>	207
De historische achtergrond	208
<i>In het Land Israël</i>	<i>208</i>
<i>In Babylonië</i>	<i>209</i>
De rechterlijke organisatie	210
<i>Israël</i>	<i>210</i>
<i>Babylonië</i>	<i>210</i>
De wetgeving door <i>takkonoïs</i>	211
<i>Op het vlak van onroerende goederen:</i>	<i>212</i>
<i>Op het vlak van het huwelijksleven:</i>	<i>212</i>
<i>Op het vlak van echtscheiding:</i>	<i>212</i>
De Rechtsbronnen	213
<i>De periode der Geoinim (600-1000)</i>	<i>213</i>
De historische achtergrond	213
De rechterlijke organisatie	214
<i>Babylonië</i>	<i>214</i>
<i>Israël</i>	<i>217</i>
De wetgevende takkonoïs	218
<i>Op het vlak van de invordering van schulden:</i>	<i>218</i>
<i>Op het vlak van de tenuitvoerlegging:</i>	<i>219</i>
<i>Op het vlak van het huwelijksrecht:</i>	<i>219</i>

<i>Op het vlak van de echtscheiding:</i>	220
De Rechtsbronnen	221
<i>De periode der Risho'inim (11de – 16de eeuw)</i>	221
De mijlpalen	221
<i>De Tossafisten of joodse glossatoren</i>	222
<i>De Tossafisten of joodse glossatoren</i>	222
Moderni versus Antiqui	222
Een kentering in de beslissingswijze: volgens de latere geleerden (הלכתא כבתרא)	223
<i>R. Mozes Isserles</i>	234
<i>R. Mozes Isserles</i>	234
Orach Chaïm.	234
Jore Deah.	234
Even HaEzer.	235
Choishen Mishpot.	236
De actores	236
De historische achtergrond	239
De rechterlijke organisatie	243
<i>Spanje</i>	243
<i>Het Ottomaanse Rijk</i>	245
<i>Duitsland</i>	246
De wetgevende takkonoï's	248
<i>Landelijke en lokale verordeningen</i>	250
LANDELIJKE DECRETALE MACHT	250
<i>Duitsland</i>	250
<i>Spanje</i>	251
<i>Italië</i>	251
<i>Algerije</i>	251
LOKALE DECRETALE MACHT	251
<i>Op het vlak van het burgerlijk recht:</i>	252
<i>Op het vlak van het strafrecht:</i>	252
<i>Op het vlak van rituele en religieuze aangelegenheden:</i>	252
De rechtsbronnen	253
<i>De periode der Achro'inim (1565-1800)</i>	253
De historische achtergrond	253
De rechterlijke organisatie	254

De wetgevende <i>takkonois</i>	255
LANDELIJKE DECRETALE MACHT	255
<i>Polen</i>	255
<i>Litouwen</i>	256
<i>Moravia</i>	256
LOKALE DECRETALE MACHT	256
De rechtsbronnen	257
<i>De periode der ‘hedendaagse’ Achroinim (1800-2000)</i>	257
De mijlpalen	257
Historische achtergrond	258
De rechterlijke organisatie	258
De wetgevende verordeningen	261
De Rechtsbronnen	262
De autoriteit van de Halachisten	262
De autoriteit van de Halachisten	262
Hoofdstuk VIII:Het Kerkelijk Recht	263
Problemen bij het beschrijven der rechtsbronnen	263
De rechtsbronnen en hun ontstaan:	263
<i>Het Oude Testament</i>	263
<i>Het Nieuwe Testament</i>	263
<i>Het Decretum Gratiani (1142)</i>	263
<i>De Extravagantes (1500)</i>	263
<i>Corpus Juris Canonici (1580)</i>	263
<i>De codificatie: Codex Juris Canonici (1917)</i>	263
<i>Codex Juris Canonici Orientalis (1935)</i>	263
<i>Vaticanum II en het post-concilliaire Kerkelijk Recht</i>	263
De Glossatoren	263
Hoofdstuk IX:Het islamitisch Recht	264
Shaaria = halocho > de weg, gaan	264

De rechtsbronnen	264
De Rechtsorde	264
Deel II:.....	265
Methodologie van het joods recht.....	265
Hoofdstuk X:Hermeneutische interpretatieregels.....	266
De hermeneutiek	266
1. <i>Kal Va-chomer.</i>	267
2. <i>Gezero Shovo</i>	268
De vergelijking	269
De juxtapositie	269
3. <i>Binjan Av</i>	270
4. <i>Kelal U-Ferat</i>	271
5. <i>Perat U-Kelal</i>	271
6. <i>Kelal U-Ferat U-Kelal i atto dan ella ke-ein ha-perat</i>	271
7. <i>Kelal she-hu tsorich li-ferat u-ferat she-hu tsorich li-kelal</i>	272
8. <i>Davar she-haya bi-khelal ve-yatsa min haklal lelammed, lo lelammed al atsmo yatsa elle lelammed al ha-klal</i>	272
9. <i>Davar she-haya bi-khelal ve-yatsa liton to'en echad she-hu ke-iniono yatsa lahakel ve-lo lehachmir</i>	273
10. <i>Davar she-haya bi-kelal ve-yatsa liton to'en acher she-lo ke-iniono yatsa lahakel lehachmir</i>	273
11. <i>Davar she-haya bi-klal ve-yatsa lidon ba-davar he-chadash i atta jachol lehachziro li-kelolo ad she-jachzireno hakatuv likelalo be-ferush</i>	274
12. <i>Davar ha-lomed me-iniano ve-davar halomed me-sofo</i>	274
13. <i>Shenei ketuvim hamachrishim zeh et zeh ad she-javo hakatuv hashlishi ve-jachria beinehem</i>	275
14. <i>Andere interpretatieregels</i>	275
Hoofdstuk XI:De beslissingsregels.....	278
1. <i>De beslissingsregels in de talmud</i>	278

2. De beslissingsregels bij de Rishoïnim	278
3. De beslissingsregels bij de Achroïnim	279
4. Regels betreffende twijfels van bijbelse oorsprong	280
5. Regels betreffende twijfels van Rabbijnse oorsprong	280
6. Regels betreffende de dubbele twijfel of sfeik sfeike	280
7. Beslissingsregels met betrekking tot de Shulchan Aruch	280
8. Regels betreffende de Remo	282
9. Wetsconflicten (Conflicts of Laws)	282
Hoofdstuk XII:Illustratief: twee discussies uit de talmud.....	284
Over de vondst van een verloren voorwerp (Eloe Metsios)	284
Het traktaat Baba Metsia	284
Het hoofdstuk Eloe Metsios	284
De specifieke discussie	285
De geciteerde <i>Talmud</i>-personaliteiten	285
De misjna	289
De gemoro	290
Over een ei dat op een feestdag gelegd werd (Beitso)	303
Het traktaat <i>Beitso</i>	303
Het hoofdstuk <i>Beitso</i>	303
De specifieke discussie	304
De geciteerde <i>Talmud</i>-personaliteiten	304
De misjna	307
De gemoro	308
Hoofdstuk XIII:Een greep uit <i>Responsa Case Law</i>.....	316
Een greep uit de Respondenten	316
<i>Duitsland, Italië en Spanje tot de 15de eeuw</i>	317
<i>Turkije en Polen 16de en 17de eeuw</i>	322
<i>Hongarije en Galicië in de 19de eeuw</i>	323

Een greep uit de responsa	324
<i>Gerechtigd Recht</i>	324
<i>Contractenrecht - Zakelijke Zekerheden</i>	330
Partnership, handelspraktijken, arbeidsrecht, aansprakelijkheid van expert, totstandkoming van een overeenkomst	330
Onroerende goederen, huurproblemen, aansprakelijkheid van burens, privacy	334
Verkoop van roerende goederen, gebrekkige of beschadigde goederen, woeker, bezit van roerende goederen	336
Schuldenaar-schuldeiser, zekerheden en promesse	337
<i>Publiek Recht - Belastingrecht</i>	339
Tenuitvoer legging van gemeentelijke regels en taxaties	339
<i>Strafrecht</i>	342
Criminele zaken en bewijsvoering	343
<i>Familiewet</i>	344
Hoofdstuk XIV: Hedendaagse problemen in de responsa-literatuur	346
<i>Joods recht en geneeskunde</i>	346
<i>Recht en Religie: synoniemen</i>	346
A.- Transseksualiteit naar joods recht	347
<i>Voorafgaandelijke wetenswaardigheden</i>	347
De halachische toelaatbaarheid van de transseksuele ingreep	349
<i>Omschrijving van het transseksuele fenomeen</i>	349
<i>Het joods recht</i>	350
B.- Homeopathie naar joods recht	354
<i>Wat is de homeopathie?</i>	354
<i>De werkwijze van homeopathische middelen</i>	357
<i>Homeopathie: kosjer én kosjer-le-pessach</i>	359
<i>1. Kosjer ook indien het geneesmiddel op basis van een ongeoorloofde dierlijke stof werd vervaardigd.</i>	360
<i>2. Kosjer voor Pessach, indien de laatste twee verdunningen gebeurden in geoorloofde alcohol.</i>	360
<i>3. De homeopathie als alternatieve geneeskunde naar joods recht</i>	361

Hoofdstuk XV: Chronologische overzichtstabel.....	366
XVI. Glossarium	376
XVII. Index.....	377
XIX. Bibliografie	405

Voorwoord

Deze cursus kon ook betiteld worden als “Inleiding tot het **bijbels recht**” of “Inleiding tot het **Rabbinaal Recht**”. Er werd bewust gekozen voor joods recht, omdat het een inleiding, zeg maar een inwijding, beoogt te zijn in het joods-kerkelijk recht, zoals het geëvolueerd is uit het bijbels recht (de eerste en hoogste rechtsbron of een soort Grondwet), via het Rabbinaal recht of de Rabbinale rechtspraak en doctrine. Het volledige proces van in den beginne, zoals het met de Rabbinale jurisprudentie geëvolueerd is van bijbels recht tot hedendaags recht, noemen wij het joods recht.

Het **doel** van deze inleiding tot het joods recht is echter veel breder opgevat. Met de colleges wil de docent ook de nadruk leggen op de vergelijking tussen de verschillende kerkelijke rechtsstelsels die ontspringen uit de abrahamistische monotheïstische oer-eredienst.

Maar ook het vergelijkend element is geen **finaliteit** op zich. Het comparatieve dient een hoger doel dat m.i. ook de finaliteit is of zou moeten zijn van elk godsdienstonderwijs, met name de inter-religieuze verstandhouding en tolerantie promoveren¹². Wij hebben immers hier te doen met een *humane* wetenschap en een comparatieve studie kan zich, in mijn opvatting, niet vergenoegen met een –op het menselijke vlak- steriele of neutrale vergelijkingsstudie. Naast opleiding wil de cursus ook opvoeding nastreven.

In het eerste hoofdstuk wordt nader ingegaan op het mechanisme waarbij de studie van godsdiensten en de nadere kennismaking met het gemeenschappelijke onder deze godsdiensten qua oorsprong en inhoud, onvermijdelijk leidt tot een zekere relativisering van het eigen geloof en openheid voor de andersdenkende medemens. Er wordt uiteengezet hoe het plaatsen van een godsdienstig bestel in een bredere context, zowel verticaal in het historische perspectief als horizontaal onder de andere beleden godsdiensten, tot tolerantie aanzet.

---

¹² Zie over de educatieve “War on Terror”: H. Rosenberg, De Talmud, leesbril voor de Bijbel en katalysator van de Joodse Wet (2002), Academische Rede 25 oktober 2001, in *Acta Comparanda*, XIII, 2002, p. 5-21. Lezing voor de Genootschap voor de Joodse Wetenschap in Nederland, 9 juni 2002; De educatieve War on Terror, Interview in *Gazet van Antwerpen* 17 september 2002. De Islam in Europa, invasie van het Westen? (2002), Colloquium door de Karel Martelstichting (20 november 2002), in *Acta Comparanda* XIV, 2003, p. 113-130.

Het is die ultieme opvoedkundige finaliteit die ik met mijn cursus nastreef. Niet meer of niet minder.

Mijn bijzondere dank gaat naar mijn neef Dr. (med.) Henri JAKUBOWICZ die de moeilijke en ondankbare taak op zich heeft genomen om het werk te proeflezen. Zijn talrijke inhoudelijke bemerkingen en suggesties, alsook zijn uitmuntende kennis van stijl, woordenschat, orthografie en grammatica, hebben veel bijgedragen tot de leesbaarheid van de syllabus.

Antwerpen, 12 december 2005.

Prof. Dr. Henri ROSENBERG, LL.D., Ph.D.

Deel I:
Inleiding tot het joods recht

Hoofdstuk I: Tolerantie door vergelijking

*"Toleranz ist das unbehagliche Gefühl,
der andere könne am Ende
vielleicht doch recht haben"*

(Robert Lee FROST)

Het basispostulaat

Geen heil buiten het eigen geloof

*"Extra ecclesiam nulla salus"*¹³ of *"Buiten Christus, geen heil"* heeft het rooms-katholieke kerk door de eeuwen heen verkondigd. Ook de andere voor- en buitenchristelijke religies kleefden deze basisgedachte aan, met name dat buiten het eigen geloof geen heil kon gevonden worden. Zo gold voor de gereformeerde kerk (het protestantisme dat het heil voor elke mens van God uitgaat *sola gratia* (uit genade) maar ook *sola fide* (doorheen het geloof). In de islam is er maar één weg naar Allah en dat is de weg van de islam (Arab. voor onderwerping), door gehoorzaamheid aan de allesomvattende shari'a.

Dichotomie tussen wet en geloof

Meer dan ogenschijnlijk waarneembaar, verschilt het jodendom wezenlijk van het christendom op dit punt, en wel in een dubbel opzicht: i.t.t. het christendom [1] legt het jodendom geen gewicht op het nastreven van enig heil en [2] kent het jodendom niet de dichotomie tussen wet en geloof, waarmee het christendom het heil nastreeft.

[1] Daar waar het christendom het heil (salus) als de meest begerenswaardigste vorm en finaliteit van religie ziet, laat het jodendom zich weinig in met het heil.

[2] In de christelijke leer is het heil nauw verwant met "justificatie", d.i. (de technische term voor) het Oordeel Gods over het al dan niet rechtschapen (**צדיק**)

---

¹³ Origenes Adamantius, (185-254), invloedrijke theoloog van de vroege Griekse kerk, in Jos. Hom. 3, gecit. in KRUIJTHOF, C.E., *Andermans Groot Gelijk, Syllabus Godsdiensten voor het Vlaams Middelbaar Onderwijs*, Antwerpen, 2000, p. 45. Een variatie hiervan: *"Men kan God niet als Vader hebben als men de Kerk niet als Moeder heeft"* van Thascius Caecilius Cyprianus, christelijke theoloog en bisschop van Carthago (200-258), Ep. 73, gecit. ibid.

zijn van de mens. Mattheüs doet Jezus constant herhalen dat de mens zijn justificatie kan bereiken door het “werk van de wet”¹⁴, wat enigszins (nog) dicht aanleunt bij de joodse leer dat rechtschapenheid bereikt wordt door de wet na te leven. Paulus verwerpt deze zienswijze en stelt dat de justificatie niet door handelen [de (oude) wet] bereikt wordt, maar enkel door het geloof (in Jezus)¹⁵. Dienovereenkomstig kan men volgens Paulus niet aan de ene kant geloven in het messianisme van Jezus en aan de andere kant tegelijkertijd het Oude Testament blijven naleven. Men kan niet justificatie, en dus heil, nastreven door de wet én het geloof. Het Oude Testament blijven naleven is een impliciete verwerping van het heil door het Nieuwe Testament. Dat is de reden van het bekende Pauliaanse antinomianisme.

In het jodendom is deze dichotomie tussen geloof en wet absurd¹⁶: naleving van de mozaïsche wet getuigt precies van het geloof. Het ene zonder het andere is steriel

Tijdens de reformatie werd het dilemma nog verder geëxpliciteerd¹⁷. Luther preekte een onvoorwaardelijke doctrine van justificatie door geloof alleen. Niet alleen kon heil enkel bereikt worden door geloof in Christus alleen, maar het zich onderwerpen aan de oude wet was zonde.

De evolutie van de christelijke weg naar het zaligmakende heil is leerrijk. Voor de joden is en blijft de justificatie een zaak van **נעשה ונשמע**¹⁸, van overwegend “doen” (de wet toepassen) en pas dan nadenken (geloven). Jezus, volgens het Evangelie van Mattheüs, ziet nog heil in de actieve naleving van de (oude) wet, maar dit evolueert bij Paulus tot een heil dat alleen nog door geloof in (en beperkt tot) christus kan bereikt worden en waar de toepassing van Gods (oude) woord zonde wordt.

Voornamelijk deze dichotomie tussen geloof (christendom) en toepassing van de wet (jodendom), is er de oorzaak van dat christenen en (onder hun invloed) westerlingen in het algemeen de joodse orthopraxie als legalistisch schandvlekken, d.i. teveel gericht op het formalisme¹⁹.

---

¹⁴ De uitdrukking is weliswaar van Paulus, Rom. II:15.

¹⁵ Rom. III:19-20; X:1-4. Zie J.W. DRANE, *Paul, Libertine or Legalist?*, London, 1975.

¹⁶ Ook voor Johannes in II:14-24...

¹⁷ CARLSON, C.P., *Justification in Earlier Medieval Theology*, den Haag, 1975.

¹⁸ Exodus XXIV:8: “*Alles wat de Here gesproken heeft, zullen wij doen en daarnaar zullen wij horen*”, waarbij de actie voorafgaat aan het luisteren, *agir et puis réfléchir*.

¹⁹ JACKSON, B.J., *Legalism*, *Journal of Jewish Studies*, 30, 1979, p. 1-22.

Naar een relatieve waarheid

Ofschoon men tendeert aan te nemen dat de menselijke geest ondoorgrondelijk is, loont het toch de moeite om een speurtocht doorheen deze onlichamelijke geest te wagen om de bevestiging te vinden van ons basispostulaat (werkhypothese), met name de vaststelling dat ons denkproces geconditioneerd is en een vergaande invloed uitoefent op onze attitudes, op onze geloofsovertuigingen, op ons idealisme, op ons engagement, gebeurlijk onze strijdvaardigheid, ja zelfs onze strijdlust en offervaardigheid.

Eens deze werkhypothese bevestigd, zullen wij als een soort relativiteitstheorie postuleren dat alle waarheden betrekkelijk zijn en slechts binnen een welbepaald referentiekader als absolute waarheid fungeren en daarbuiten -binnen een andere denkrichting of geloofsovertuiging- hoegenaamd niet als dusdanig kunnen worden ervaren. Elke religie zou zich derhalve het -weliswaar minder pretentieuze- statuut van "*primus inter relativos*" toekennen, de eersten onder de betrekkelijke gelijken.

Tot slot zal aandacht besteed worden aan de nefaste interactie tussen tegengestelde religieuze denkrichtingen en aan het zaligmakend begrip dat mensen voor andersdenkenden of anders-voelenden kunnen opbrengen. Dit pacifiërend begrip voor de andersdenkend moet niet een gebaseerd zijn op altruïstische principes als barmhartigheid, verdraagzaamheid edm. Wij zullen aantonen dat zuiver egoïstische *pragmatische* overwegingen kunnen leiden tot de overtuiging dat op het vlak van de geest alles relatief is en dat gewapende strijd niet het verhoopte resultaat kan teweegbrengen, omdat godsdienstoorlogen met de strijdmiddelen van de 21ste eeuw de wereld voor iedereen onleefbaar zouden maken.

In een millennium dat zich, volgens André MALRAUX, als religieus aankondigt, zou het ideale zijn dat de Staten (of de Verenigde Naties) met de vertegenwoordigers van alle godsdiensten een soort universeel concordaat zouden afsluiten, waarbij de eerbiediging en de vrijheid van eredienst wordt vastgelegd, maar waarbij de verschillende godsdiensten op hun beurt de vrijheid van religie van de andersdenkenden onvoorwaardelijk erkennen en respecteren, alsook de vrije meningsuiting van niet-gelovigen. Het beschaafde Europa had er een punt van eer gemaakt om de totale scheiding van kerk en staat te eerbiedigen en de absolute vrijheid van eredienst te vrijwaren. De integristische strekkingen van alle religies beroepen zich precies op deze vergaande vrijheden en grondrechten om hun posities te versterken en hun stellingen te verkondigen, met als geafficheerd einddoel de democratie de grond in te boren. Er wordt aan het einde van het betoog gepostuleerd voor een opvoedkundige inspanning en voor een inperking van het recht op de vrijheid van eredienst.

De factoren die ons zijn beïnvloeden en vormen

Onze eigen denkwereld is dikwijls het product van door de eeuwen heen, generatie na generatie, ingebakken waarden en attitudes, waartoe elk individu wel, met een beetje van zijn persoonlijkheid bijdraagt, waaraan de veranderende omringende cultuur lichte correcties brengt, maar die in wezen voor een groot deel vastgenageld blijven in de traditie. Hierdoor blijven essentiële geloofspunten of denkpatronen als het ware onveranderlijk, wat de specificiteit van de denkrichting definieert.

De erfelijkheid, de geografische en klimatologische omgeving, het culturele kader en het beschavingsniveau (gemeten naar de -relatieve- axiomatische vooronderstelling dat westers en blank het summum betekenen), zullen bovendien bepalen met welke intensiteit het denken en geloven zullen worden beleefd.

De gematigde westerse blanke bourgeois-jood

Ter illustratie zullen wij als niet-Europese godsdienst het joodse geloof aanvoeren, omdat de steller het aankleeft en, abstractie makend van de gepostuleerde en te bewijzen relativiteitstheorie, er rotsvast van overtuigd is dat in dat geloof de Almachtige de absolute waarheid in de bijbel heeft verkondigd. Elke orthodoxe jood zal dat geloof wel als een absolute waarheid beschouwen (waarom zou hij zich anders moeten onderwerpen aan de toch vrij ingrijpende en vrijheidsbeperkende ge- en verboden van de joodse wet). Desalniettemin zal het van de opvoeding (i.c. een bourgeois naoorlogse westerse welvaarts-opvoeding) afhangen of de aldus grootgebrachte jood zijn godsdienst ten volle zal belijden, of hij hierin een mogelijkheid zal vinden om zich binnen de bourgeois-samenleving te affirmeren, zonder daarom een bijzondere strijdvaardigheid aan de dag te leggen om zijn waarheid, zijn geloof te verdedigen tegen kritiek van andersdenkenden, laat staan het geloof op agressieve wijze aan niet-gelovigen te gaan opleggen. Deze laatste karakteristiek is ongetwijfeld ingegeven door de eigen bourgeois opvoeding (en is een kenmerk eigen aan de bourgeoisie en dus niet aan het joodse geloof), die (zonder het openlijk te verkondigen) het eigen comfort vrij hoog op de waardeschaal inschrijft, ver boven idealisme of altruïsme. Bovendien vindt de begoede klasse doorgaans haar heil in de standvastigheid en is zij weinig geneigd tot conflictsituaties. Op de waardeschaal komt (actief) idealisme alleszins achter de niet-joodse maar doorgaans bourgeois-waarde van behoudsgezindheid. Om zijn eigen gemoed te sussen zal men eerder de filantropie en barmhartigheid hoog op de waardeschaal inschrijven, wat voor een voldaan gemoed zorgt zonder de gevestigde orde aan te tasten. Wel integendeel, als de armere bevolkingslagen uit de hand van de rijken eten, zullen dezen de rijkere klassen beter genegen zijn.

De bourgeois-jood, die in (theoretische) orthodoxie en orthopraxie niet moet onderdoen voor de anderen, is echter niet de fundamentalist die de strijd aanbindt met de goddelozen.

In de omringende dominerende westerse cultuur zal deze jood ook de wettigingsgronden vinden voor zijn weinig strijdvaardige houding: verdraagzaamheid, democratie, rechten van de (blanke) mens, zelfbeschikkingsrecht, allemaal waarden die *ad hoc* door en voor de blanke westerse mensen werden uitgevaardigd en die als algemeen geldend en met planetaire roeping worden voorgesteld, doch desalniettemin in die mate relatief zijn dat zij beantwoorden aan de westerse traditie en *ex cathedra* aan anderen werden opgelegd.

Ook de geografische en klimatologische omgeving (het koude Noord-Europa) zal deze mensen eerder tot meer rationeel en koud reageren aanzetten dan tot emotioneel en warmbloedig handelen, zoals dat wel van het meer zuiders middellandse zee type te verwachten is. Deze laatste zal dus qua cultureel bagage en bourgeois waarden eenzelfde houding aannemen als zijn meer noordse geloofsgenoot, maar zal i.t.t. deze laatste vlugger 'ontvlammen' wanneer hij de door hem aangekleefde geloofspunten in gevaar ervaart.

Deze onderlinge verschillen binnen dezelfde denkrichting zullen ervoor zorgen dat subgroepen zich vormen, gaande van de militante soms hardhandige zeloof tot aan de dikwijls even overtuigde jood die echter zijn geloof, hoe intens ook, binnenskamers a.h.w. belijdt zonder in het oog te springen, laat staan actief de omringende cultuur in de weg te staan. De vooroorlogse *jekkische* jood was hiervan het prototype bij uitstek. De onvolprezen Duitse cultuur, de Germaanse afkomst of omgeving zullen daar uiteraard niet vreemd aan zijn geweest.

De vervlechting van inherente joodse waarden met niet-joodse waarden uit de groep waartoe de jood behoort (bijvoorbeeld de westerse waarden) zal voor een *sui generis* soort jood zorgen die -naarmate in meerdere of in mindere mate de invloed van buitenuit groter is- de westerse jood zal verschillen van de Oost-Europese, nog meer van de oosterse Sefardische jood of nog van de ver-oostelijke jood (Shangai) of Afrikaanse jood (Falasha's).

De Russische poppen: over norm en de elite

Onder deze hoofding zullen we aantonen dat elke culturele (sub)groep zijn 'jood' of zijn kop van jut heeft. Iedere groep waant zichzelf de norm of de elite en aanziet de afwijkende anderen als minderwaardig. Deze trapsgewijze evaluatie van de anderen als minderwaardig gebeurt volgens het systeem van de Russische poppen en wordt hierna schematisch weergegeven binnen het joodse volk (de

joodse godsdienst) en ook daarbuiten: de manier waarop joden samen zich superieur wanen dan de andere godsdiensten. Treffend hierbij is dat ook niet-religieuze joden hun eigen volk toch meerwaardig aanvoelen, zij het op andere dan religieuze criteria, en zij hierin gesterkt worden door statistieken over joodse Nobelprijswinnaars, vooraanstaande joodse kunst-, cultuur- en wetenschapsmensen, wereldberoemde joodse filmproducers en -acteurs, succesvolle joodse zakenlui edm.

Ook binnen de andere godsdiensten treffen we *mutatis mutandi* eenzelfde fenomeen aan. rooms-katholieken zullen zich de meerderen wanen in vergelijking met de andere afwijkende christelijke godsdiensten [de grieks-orthodoxe kerk, de protestantse kerk, de calvinistische gereformeerde kerk, de anglicaanse kerk, de katholieke Russische kerk, de katholieke presbyteriaanse kerk van Byzantijnse ritus, de baptistische kerk, de methodistische kerk, de mormoonse kerk, de protestantse episcopale kerk, de Chinese patriottische kerk (tot op Wereldjongerendag, 14 januari 1995, wanneer deze trouw aan de Paus en Rome verklaarde), edm.], maar zullen het christendom als dusdanig, dus inclusief de niet-rooms-katholieke strekkingen, als de ware religie preken boven de pre-christelijke (joden) en post-christelijke (islam) monotheïstische abrahamistische religies en uiteraard ook boven de buitenchristelijke religies als boeddhisme, hindoeïsme, shintoïsme, Chinees universalisme, taoïsme, sikhisme, lamaïsme, jaïnisme, enz.

Hoofdstuk II: Classificatie van religies

Hoofdstuk III: De drie abrahamistische monotheïstische godsdiensten: drie absolute waarheden, drie goddelijke opdrachten in concurrentie met mekaar

"Toleranz ist ein Beweis des Misstrauens gegen ein eigenes Ideal"

(Friedrich NIETZSCHE)

De joden zijn als enigen door G.od uitverkoren om Zijn Rijk op aarde op te richten²⁰

Gelovige joden van alle strekkingen en oorsprongen dooreen zijn er samen vast van overtuigd het op het vlak van de religie aan het enige goede eind te hebben. Het geloof in zijn religie impliceert automatisch dat men de enige echte godheid aanbidt en dat de anderen heidens zijn en hun godheden afgoden zijn. Dit behoort tot de essentie zelf van de joodse religie (maar ook van de andere religies, waarover verder). De eigen religieuze gemeenschap is een heilige gemeenschap en zelfs de afvallige die individueel al geen heilige is, blijft echter behoren tot deze heilige gemeenschap en zal toch als meer hoogstaand worden beschouwd dan de meest rechtschapen heiden. Niet alleen joden ervaren zich als deel van het uitverkoren volk. De rooms-katholieke kerk waant zich immers rechtsoptvolgster van Israël en heeft dat uitverkoren karakter overgenomen. G.od of zijn zoon Jezus konden halverwege van gedachte zijn veranderd. Dat moeten ook de moslims denken die tot aan de komst van hun profeet Mohammed (zoon van Abdallah zoon van Abd al-Muttalib), de geschiedenis van het joodse volk en de afstamming van de Patriarch Abraham met joden en christenen gemeen hebben.

Deze gedachte brengt een superioriteitsgevoel mee: joden hebben als uitverkoren volk en met de inachtneming van liefst 613 ge- en verboden tot doel het goddelijke rijk op aarde te helpen installeren. Dankzij het titanenwerk dat het joodse volk te presteren heeft, kunnen de heidense volkeren -afstammelingen van Noach- zich vergenoegen met de inachtneming van slechts 7 ge- en verboden, die een soort

---

²⁰ Deuter., XIV:2: "dat den Here, uw G.od, heilig is, en u heeft de Here uitverkoren om Hem een eigen volk te zijn uit al de volkern, die op den aardbodem wonen".

minimale moraal moeten verzekeren²¹. Deze Noachiden die zich aan deze minimale regels houden, verdienen naar joods recht een hoger statuut dan zij die zich aan veelgoderij bezondigen.

Door deze bijzonder zware kosmopolitische zending ten behoeve van de instandhouding van een leefbare wereld, wordt de waarde van elke individuele jood die aan deze nobele opdracht zijn bijdrage levert, zeer hoog ingeschat. Iemand die een jood ombrengt wordt aanzien alsof hij de volledige wereld vernield heeft, terwijl hij die ook maar één jood redt, beschouwd wordt gans de wereld te hebben gered²². Meteen wordt de jood de spilfiguur van gans de wereld. In diezelfde optiek is het begrijpelijk dat de heidense volkeren aan wie slechts een minimale en marginale rol werd toegewezen bij de instandhouding van het rijk G.ods, van veel mindere betekenis zijn.

Vanuit deze optiek ontwikkelt zich een denkwijze die de jood centraal plaatst en de anderen aan de periferie. De eigen religie wordt als enige echte opgehemeld en in de bijbel worden alle mogelijke aanwijzingen geput of dermate geïnterpreteerd dat enkel de jood zuiver, heilig is, terwijl de anderen onzuiver, onheilig en het *überhaupt* aan het verkeerde eind hebben.

In het jodendom wordt nochtans een onderscheid gemaakt tussen afgodendienaars (*avoda zara*) en de monotheïstische religies die in een (en dezelfde) G.od geloven. Deze laatsten worden onder de noemer gebracht van de "afstammelingen van Noach" die zeven ge- en verboden in stand moeten houden, die een minimale moraal waarborgen en een soort natuurlijke godsdienst uitmaken. Binnen de groep der monotheïstische religies wordt nog een onderscheid gemaakt aan de ene kant tussen deze godsdiensten die geen beeldencultus hebben (protestantisme, islam) en die een voorkeurstatuut genieten en aan de andere kant de religies met een beeldencultus (katholicisme). Dit geldt voor de islam en binnen het christendom voor het protestantisme en -volgens vele joodse rechtsgeleerden- zelfs ook voor het katholicisme, omdat aanvaard wordt dat er geen ware beeldencultus bedreven wordt en dat de leer van de heilige drievuldigheid (het trinitarisme) geen meergoderij is, maar een voor niet joden toegestane 'associatie' van een godheid met G.od. In het joodse geloof is associatie of *shitoef* (שיתוף) van een godheid voor joden streng verboden, evenals in de islamitische leerstelling waar er voor moslims geen grotere zonde bestaat dan de *shirk* of associatie: "*Zie Allah vergeeft niet dat men hem godheden toevoegt*"²³.

---

²¹ Bab. Tr. Sanhedrin (56-60); Rambam, Yad, Melachim (VIII, 10; X, 12).

²² Bab. Tr. Sanhedrin 37a; Bab. Tr. Baba Batra 11a; Jer. Tr. Sanhedrin 23a).

²³ Sura IV, 51.

De rooms-katholieke kerk rechtvolgster van het volk Israels uit de bijbel²⁴

*"De christenen beminnen hun naasten niet.
Zij beminnen hen niet, omdat zij nooit
echt in de anderen geloofd hebben.
De geschiedenis leert ons dat zij deze naasten,
waar zij ze ook ontmoet hebben, bekeerd of
vernietigd hebben".*

(Octavio PAZ, Essays I)

Met de komst van hun Messias in de persoon van Jezus²⁵, heeft zich de oprichting van het Rijk G.ods voltrokken en is het voortaan de katholieke kerk die zich geroepen waant om de uitverkoren taak van het joodse volk verder te zetten²⁶. Meteen waren de joden een vervloekt volk omdat ze de komst van de Messias niet wilden erkennen. Om deze reden ging G.od een nieuw verbond aan met de katholieken, dat het eerste verbond met de joden voortaan verving. Deze joden aan wie men ook de moord op Jezus aanwreef, moesten zelfs met de wreedste middelen tot het ware geloof worden gedwongen en tevens boeten voor de verwerping van Jezus als Messias.

Voor de katholieke kerk waren de christenen voortaan de uitverkoren kinderen G.ods en waren de joden daarentegen de afvalligen die G.od en diens zoon hadden afgewezen. Voortaan waren het de joden die zich van het ware geloof in G.od hadden afgekeerd en zich bezondigden aan afgoderij, terwijl dankzij de katholieke kerk en het Nieuwe Testament de ware religie werd beleden. Het christendom was, volgens de Duitse filosoof G.W.F. HEGEL (1770 - 1831), de voltooiing van alle religies, terwijl pre-christelijke godsdiensten onvolkomen realisatievormen van de godsdienst waren, een idee dat ook de moslims voorstaan en waarover hieronder meer. Zo dachten althans de christenen hierover, die overtuigd waren dat zij de waarheid bezaten.

---

²⁴ "De Kerk is het nieuw volk van G.od" (Vaticanum II, Verklaring over de joden, 1963).

²⁵ Die vaderloos geboren werd i.t.t. de moederloze geboorte van de godin Athenai rechtstreeks uit Zeus.

²⁶ "De Kerk uit de volkeren is het nieuwe, het ware Israël" (Osservatore Romano, 14 mei 1948).

Na de joden en de christenen zijn de islamieten de afstammelingen van Abraham aan wie G.od zich geopenbaard heeft en het ware geloof verkondigd heeft²⁷

Volgens de traditie zijn de mohammedanen [mohammedanen verkiezen de term moslims of islamieten i.p.v. mohammedanen, omdat zij niet de indruk wensen te wekken dat zij de profeet Mohammed vereren op eenzelfde wijze als de christenen het met Jezus doen] de afstammelingen van Ismaël, zoon van aartsvader Abraham en half-broer van aartsvader Isaac.

Door zich aan profeet Mohammed kenbaar te maken en de koran (Qoran) (letterlijk: de voordrachten of recitaties) te openbaren heeft G.od (andermaal) een correctie aan Zijn Wil gebracht. Niet meer de joden, evenmin de christenen, maar de moslims zouden voortaan instaan voor het verkondigen en naleven van G.ods wil, onder het allesomvattende motto *la ilaha illa Allah*. Met de geloofsformule *Muhammadun rasula Allah* erkennen de moslims weliswaar de joodse (Ibrahim of Abraham en Mussa of Mozes) en katholieke (Jsa of Jezus) profeten, de *Torah* of Pentateuch (Taurat) het Psalmboek (Zabur) van Koning David en het Evangelie (Ingil), doch de pre-mohammedaanse periode komt neer op een proefperiode waarin G.od eerst de job aan de joden dan aan de christenen gaf. Geen van beiden bleek echter hiervoor geschikt omdat zowel joden als christenen zondaars bleken te zijn. Dan maar de zending aan de moslims opdragen²⁸. Voortaan was het zuivere ras de *ummah* of de islamitische geloofsgemeenschap. Zij is heilig, de anderen onheilig en afvallig. Omdat bij joden en christenen (alsook bij de overwegend in Indië levende Parsim e.a.) nog "kernen van waarheid" te bespeuren vielen, mochten de *dhimmi's* hun geloof blijven aankleven en genoten zij een speciaal voorkeursstatuut boven de andere afgodendienaars, te vergelijken met de *ger toshav* (גר תושב) bij de joden (vreemde resident, een soort semi-bekeerling, waarover hieronder meer).

Voorwaarde hiertoe was wel dat zij zich onderwierpen aan de heerschappij van de islam. De *dhimmi's* genoten voorrang op de andere afvalligen, maar waren de minderen van de moslims. Zo moesten *dhimmi's* een distinctief teken op hun kleding aanbrengen, mochten hun huizen niet hoger bouwen dan de huizen der moslims, mochten geen klokken luiden of nieuwe gebedshuizen oprichten. Als de *dhimmi's* hun positie en, dus, hun minderwaardigheid accepteerden, konden ze rekenen op de voorrangattributen die aan hun speciaal statuut kleefden. Het is ook

---

²⁷ "De islamgelovigen zijn het nieuwe verbondsvolk" (Sura 4:155, 160).

²⁸ "De Taura van Musa (Torah van Moses), het Indjil van Isa (Evangelie van Jezus) en de Quoran van Mohammed stammen uit dezelfde Openbaring (Arab. Um al kitab), de oorspronkelijke openbaring in de hemel" (Sura 56:77). "De tekst van de drie geschriften is niet hetzelfde, alleen in de Quoran is de openbaring zuiver bewaard en is woord voor woord door Allah geïnspireerd" (Sura 4:91; 32:23, 4:116).

om deze redenen dat joden in islamitische contreien in vrij goede verstandhouding met moslims leefden. In de joodse visie worden moslims van rechtswege als *ger toshav* beschouwd, wanneer zij zich in joodse middens komen vestigen²⁹. Dit statuut houdt in dat de *ger toshav* samen met joden recht heeft op broodwinning³⁰, op weldadigheid³¹, dat hij (i.t.t. de afgodendienaars) land in Israël mag aankopen³², men zijn loon niet met vertraging mag uitbetalen³³, en dergelijke meer. Naast de *ummah* en de *dhimmi's* hebben we de *dar el-islam*, d.i. het grondgebied waarover de islam heerst en waarin naast *dhimmi's* ook afgodendienaars leven. Tegenover de *dar el-islam* staat de *dar el-harb* of de gemeenschap waarmee de islam in oorlog is, of het oorlogsgebied³⁴.

Evenzeer als de christenen die als houder van de absolute goddelijke waarheid wisten wat goed en slecht was, en het als hun heilige plicht beschouwden de joodse afvalligen en godsmoordenaars te vervolgen, te vernederen, te bestraffen en tot de ware G.ods te bekeren, zo handelden met de tijd in de praktijk ook de moslims. Voortaan moesten zij G.ods woord verkondigen en moest heel de wereld tot de *shaaria*, de islamitische wet, bekeerd worden. Ook de islamieten zijn ervan overtuigd de goddelijke opdracht te hebben gekregen om het Rijk G.ods op aarde te installeren. Evenals de christenen en in tegenstelling tot de joden, is de islam een proselytische godsdienst die tot expliciet doel heeft anderen tot het ware geloof te bekeren, desnoods zelfs met wapengeweld.

---

²⁹ Encyclopaedia talmudit, V° *ger toshav*, p. 291; Bach, Choishen Mishpat, CXLIX; *responsa* Mishpat Kohen, 63.. *Contra*: Beit Josef, Choishen Mishpat, CXLIX.

³⁰ Bab. Tr. Psachim, 21b; Bab. Tr. Avoda Zara, 65a.

³¹ Rambam, Hil. Melachim, 10, 12.

³² Sefer Ha-Chinoech, (94); *responsa* Mishpat Kohen, (63).

³³ Deuteronomium, (XXIV, 15 - Rashi s.v. *ger toshav*), Bab. Tr. Baba Metsia, (111a).

³⁴ E. RÜFENACHT, Religionen des Nahen und Fernen Ostens, 1994; Ch. LE GAI EATON, Der islam und die Bestimmung des Menschen, 1987; R. HARTMANN, Die Religion des islam, 1992

Hoofdstuk IV: De culturen van de Mashriq

De Mashriq

De *Mashriq* (of *Al Mashriq*) is een gebied van 7.000.000 km² dat zich uitstrekt van de westelijke grens van Egypte tot aan de westelijke grens van Iran. Volgende landen maken er deel van uit: Egypte, Soedan, Saoedi-Arabië, Jemen, Oman, Koeweit, de Perzische Golfstaten, Israël, Jordanië, Libanon, Syrië en Irak³⁵

Het *Mashriq*-gebied heeft de langste culturele geschiedenis van de wereld en is de bakermat van de menselijke beschaving. De drie monotheïstische godsdiensten – jodendom, christendom en islam – hebben er hun wortels. Aan de ene kant heeft de joods-christelijke cultuur de blanke westerse civilisatie beduidend beïnvloed, terwijl aan de andere kant de wereldwijde expansie van de islam deze invloed planetair heeft verspreid. De graad van deze invloeden verschilt beduidend naarmate men zich bevindt in een multiculturele democratische beschaving met scheiding van Kerk en Staat of in een theocratisch bestel. In het eerste geval vindt men *overblijfselen* ervan in de mentaliteiten, attitudes en gedragspatronen van de westerse mensen, zoals de ondergeschikte rol van de vrouw, de patriarchale structuur van het gezin, het gezinspatroon en het huwelijksinstituut, de (nu verleden) discriminatie tussen wettige en natuurlijke kinderen, de (nu eveneens achterhaalde) handelingsonbevoegdheid van de gehuwde vrouw, ed. In het andere geval gaat het weldegelijk om de herinvoering van de islamitische wet, die de hier beschreven (pre-islam en zelfs pre-Israëlitische) culturele patronen bestendigt.

In het kader van ons betoog, waarbij wij aan de hand van gelijkenissen onder de drie godsdiensten inter-religieuze tolerantie en begrip wensen te bevorderen, is de ontwikkeling van dit *Mashriq*-gebied met zijn gemeenschappelijke culturele en godsdienstige patronen van uitermate grote waarde. Wij wensen immers aan te tonen, zeg maar ook beklemtonen, dat het christendom of de islam niet *ex nihilo* zijn ontstaan, maar hun oorsprong ook wortels heeft in het pre-existerende joodse geloof. Maar ook dit laatste is ontstaan in een voorafbestaande kader en cultuur, met gebruiken en voorschriften uit het pre-Israëlitisch tijdperk die in alle godsdiensten teruggevonden worden.

Er bestond ook een pre-patriarchaal rechtstelsel, waarvan de bekendste codices deze van Eshnunna³⁶ (1930 vòòr de jaartelling), van Lipit-Ishtar, koning van

---

³⁵ Andere namen voor het gebied: Levant, Morgenlanden, Nabije-Oosten, Midden-Oosten.

³⁶ YARON, R., *The Laws of Eshnunna*, Jerusalem, 1969; *The Laws of Eshnunna*, 5 *Israel Law Review*, 327, 1970.

Mesopotamië (1880 vòòr de jaartelling) en van Hammoerabi, koning van Babylon (1800 vòòr de jaartelling)³⁷ zijn, die vele gelijkenissen vertonen met de pre-pentateuchale codes der Hebreërs, met name de Code van het Verbond³⁸, de Deuteronomische Code³⁹ en de Code der Priesters⁴⁰, waarvan de Code van Heiligdom⁴¹ het belangrijkste onderdeel is⁴².

In die tijd waren alle codices geformuleerd in de *si quis*-vorm⁴³. Het is pas veel later in de vroege Middeleeuwen dat ware codificatiepogingen ondernomen werden, gestoeld op een rationalisering, een systematisering en vooral op een abstrahering van de rechtsregels⁴⁴.

Hieronder geven wij ter illustratie een aantal socio-culturele kenmerken die gemeenschappelijk zijn aan alle *Mashriq*-culturen en die reeds bestonden in het tijdperk der aartsvaderen. Tevens wijzen wij op bepaalde overeenkomstpunten tussen de pre-existerende wetscodices in de regio en de vòòr-pentateuchale codices van de Hebreeuwse stammen.

Socio-culturele patronen

In dit gebied zijn er bepaalde socio-culturele patronen die gemeenschappelijk zijn aan alle drie godsdiensten en die bezegeld zijn geworden in de respectieve religieuze voorschriften. Wij vinden deze patronen zelfs terug in de pre-patriarchale periode.

Families zijn er van oudsher patrilineaal, d.i. individuen behoren enkel tot de familie van vaderszijde, en patrilokaal, d.i. gehuwde vrouwen gaan deel uitmaken van de schoonfamilie. Om deze reden erven zij bijvoorbeeld niet van hun vaders en worden ze aan de hand van een huwelijkscontract en mits betaling van een

---

³⁷ De Code werd gebeiteld op een stèle van twee meter hoogte uit zwart diorietsteen, die bewaard wordt in het Louvre te Parijs. De tekst is in het Akkadisch, een Arabische taal die het Sumerisch verving.

³⁸ Geïncorporeerd in Exodus XX en XXIII.

³⁹ Geïncorporeerd in Deuteronomium XII-XXVI.

⁴⁰ Geïncorporeerd in een deel van Exodus, het volledige Leviticus en het grootste deel van Numeri.

⁴¹ Geïncorporeerd in Leviticus XVII-XXVI.

⁴² DRIVER, G.R., MILES, J.C., *The Babylonian Laws*, 2 vols., 1952-55.

⁴³ = “wanneer iemand...”. Bijv.: “*Wanneer een zoon zijn vader slaat, zal hem een hand afgesneden worden*” (artikel 195. van de Code van Hammoerabi). “*Wanneer iemand een put opent (...) en er valt een rund of een ezel in, dan zal de eigenaar van den put vergoeding geven (...)*” (Exodus XXI, 33).

⁴⁴ Nog in onze ‘moderne’ hedendaagse wetboeken vindt men onhandige, weinig abstraherende formuleringen. In artikel 1966. van het Belgisch Burgerlijk Wetboek wordt ‘sport’ als volgt met liefst 37 woorden beschreven: “*De spelen die geschikt zijn tot oefening in de wapenhandel, de wedlopen te voet of te paard, de wedrennen met wagens, het kaartspel, en andere soortgelijke spelen waarmee behendigheid en geoefendheid van het lichaam zijn gemoeid (...)*”.

bruidsschat *uit*gehuwd. De familie is ook patriarchaal: de vader is de *pater familias* en de oudste staat ook aan het hoofd van de verruimde familie, de clan, de *Chamula*, de substam en de stam. Men probeert deze band met de stam en de afstamming zoveel mogelijk te reconstrueren tot in de bijbelse tijden. De stamboom met daarin de juiste gezaghebbende voorouders verschaft gezag en dwingt ontzag af in de samenleving.

Er bestaat in die *Mashriq*-culturen een sterke traditie van endogamisch huwelijk, d.i. het onder mekaar huwen binnen een kleine sociale cirkel van familie-, dorps- of stamgenoten. Polygynie is ook toegestaan in al deze culturen⁴⁵. Traditiegetrouw worden huwelijken gearrangeerd door de vaders (zelfs voor minderjarigen) en voltrokken door de bijslaap op jeugdige leeftijd.

Er wordt grote waarde gehecht aan de mannelijke procreatievaardigheid en aan zijn kunde om herhaaldelijk het leven te schenken, liefst aan een mannelijke afstamming. De bijbelse injunctie van “*Weest vruchtbaar en wordt talrijk*”⁴⁶ wordt als een goddelijk bevel en zege aanzien. Kinderloze koppels worden met compassie aanschouwd⁴⁷. Traditioneel is de echtscheiding of uitstoting in alle culturen vrij gemakkelijk, zonder al te veel plichtplegingen en enkel op initiatief en welwillen van de echtgenoot. De echtgenote kan slechts lijdzaam ondergaan en enkel dat bedrag als compensatie opeisen dat in het huwelijkscontract werd vastgelegd. Indien zij schuld heeft aan de scheiding (en het minste mankement is hiervoor voldoende), verliest zij ook dat. Na de scheiding mag de man onmiddellijk een nieuw huwelijk aangaan, terwijl de vrouw drie maanden moet wachten om geen verwarring over de afstamming te veroorzaken. Alle kinderen behoren aan de vader en bij scheiding worden zij aan hem toevertrouwd. Een echtscheiding is geen stigma, noch bij joden noch bij mohammedanen.

---

⁴⁵ Er dient opgemerkt dat deze culturen o.i.v. de dominante westerse cultuur (voor joden sedert hun verstrooiing onder de volkeren en voor de anderen o.i.v. de westerse invloeden die zich ook in het Midden-Oosten doen gelden), bepaalde van deze karakteristieken afgezwakt werden. Sommige zelfs zeer vroeg in de loop van de geschiedenis. Denk maar aan de ban op de polygynie door de *Ashkenaze* Rabbi Gershon, die maar geldt voor de reeds in Europa wonende *Ashkenaze* joden.

⁴⁶ Genesis I, 28.

⁴⁷ De islam kent dan nog de institutie van het tijdelijke huwelijk of huwelijk-voor-een-dag (*Mut'ah*), om prostitutie onder het mom van een tijdelijk huwelijk te legaliseren. Dit is een huwelijk dat wordt ingezegend voor de tijdsduur van één dag of van een karavaanreis of voor de duur van een markt of beurs. Kinderen uit zo'n huwelijk zijn wettige kinderen, maar de tijdelijke echtgenote verwerft geen rechten (noch hij van haar). Ook in de joodse wet vindt men een 'oplossing' voor deze nood: “*R. Il'ai the Elder said: if a man sees that his [evil] desire is conquering him, let him go to a place where he is unknown, don black [ילבש שחורים] and cover himself with black, and do as his heart desires, but let him not publicly profane G.od's name*”, B. Kidd., 40a; B. M.K., 17a.

Religieuze patronen

Vanaf hun prilste jeugd worden jongens opgevoed tot verantwoordelijkheidszin voor gans de familie (ooit worden zij *pater familias*) en ingewijd in de bijbelstudie. Meisjes daarentegen worden voorbereid op hun nakend huwelijk, dat reeds op zeer jeugdige leeftijd kan afgesproken worden (tussen de familie en schoonfamilie). Het meisje verhuist dan naar het huis van haar schoonmoeder voor verdere opvoeding.

Van (hoofdzakelijk vrouwen) wordt verwacht dat zij zich ‘zedig’ kleden. Dit komt erop neer dat mannen zich op westerse wijze mogen kleden, terwijl vrouwen oriëntaals en dikwijls gesluierd of met bedekt hoofd (eventueel met pruik⁴⁸) door het leven moeten gaan. Er wordt een scheiding in stand gehouden tussen de geslachten, en menstruerende vrouwen worden gesegegreerd en als onrein en onzuiver geschandvlekt, al worden zij niet *ipso facto* als minderwaardig aanzien. Zij dienen een teruggetrokken periode in acht te nemen (soms afgescheiden van hun gezin in een menstruatiehut) met absoluut verbod op geslachtsbetrekking en waarbij zelfs elk contact met de partner verboden is, precies uit vrees dat het tot verkeer zou kunnen aanzetten. Zo is het verboden samen op één bank te zitten, de vrouw dient op de grond of lager gelegen bed te slapen, mag haar echtgenoot niet aanraken, hem geen voeding aanreiken, edm. Op het einde van de menstruatieperiode en na de purificatieperiode (die samen bijna een halve maand in beslag kunnen nemen), herneemt het echtelijke koppel de normale geslachtsbetrekkingen.

Ook de rituele voedingsgewoonten en –wetten vertonen oorspronkelijk gelijkenissen: in alle culturen is vlees van een dood aangetroffen dier, bloed, varkensvlees en vlees afkomstig van de afgodendienst verboden. De rituele slachting is geen vereiste van de bijbel, maar post-bijbelse rechtspraak. Het christendom heeft, onder het motto van Apostel Paulus dat “*niets op zich onrein is*”, komaf gemaakt met alle reinheids- en voedselregels, met uitzondering voor vlees afkomstig van afgodendienst of van een gewurgd dier en bloed⁴⁹.

In de *Mashriq*-landen wordt ook groot geloof gehecht aan animisme⁵⁰ en animatisme⁵¹ en bestaan er talrijke methodes om boze geesten of een slecht oog (עין הרעה) op afstand te houden of zelfs listen om het slechte oog om de tuin te

---

⁴⁸ Voor de joodse wetten en ritën desomtrent, zie ROSENBERG, H., Chaïm LeRosh, 2de ed., Antwerpen, 1998.

⁴⁹ Concilie van Jeruzalem.

⁵⁰ Het bestaan van boze geesten.

⁵¹ Het geloof in een boos oog.

leiden⁵². Hoe dan ook, gebruikt men een formule die verondersteld wordt het boze oog op afstand te houden, waarvan het Duitse “*Unberufen*” en “*Unbeschrieben*” overblijfselen van zijn.

Hier volgt nog een opsomming van riten, rituelen en gewoonten die in de vòòr-aartsvaderlijke periode in voege waren: dieroffers⁵³, offer van het eerstgeboren dier⁵⁴, de wijze van divinatie⁵⁵, de nieuwe-maanfeesten die gevierd werden en in Kanaän ook in de maand Tisjri (תשרי) een reinigingsfeest bestond dat een parallel (en voorloper) van de *Jom Kippur* zou kunnen zijn⁵⁶. Ook herinneren wij eraan dat men in het pre-Israëlitische Kanaän als dragers van de cultus reeds een opperpriester, priesters, tempelwachters, *kedesjot* (קדשות, tempelprostituees) en klaagvrouwen ontmoet. In Ugarit was het verbod op verbruik van een bokje gekookt in de melk van zijn moeder, reeds gekend⁵⁷.

De voorbestaande rechtsorde

Een vergelijking tussen de Code van Hammoerabi en de Code van het Verbond⁵⁸ leert dat beide wetteksten op similaire wijze ingedeeld zijn, met name een proloog, rituele wetten, wetten betreffende de persoon, wetten betreffende de eigendom, wetten betreffende de instandhouding van het Verbond en een epiloog met waarschuwingen en beloften⁵⁹. In beide wetteksten wordt een ontvoerder tot de dood veroordeeld. Een zoon die zijn vader slaagt moet volgens de Code van Hammoerabi de amputatie van zijn hand ondergaan, terwijl de Code van het Verbond de doodstraf voorschrijft. Beide oude codices passen de *lex talionis* toe van “oog voor oog, tand voor tand, hand voor hand, voet voor voet, blaar voor blaar, wond voor wond, striem voor striem”⁶⁰. Het *ius talionis*, de bloedwraak, heeft overigens de hele Middeleeuwen van Europa beheerst.

---

⁵² Men deinst ervoor terug een kind te vleien in aanwezigheid van vermeende dragers van een boos oog, men spreekt de kinderen aan met bijnamen als ‘vuilerik’ of ‘stouterik’ of men beklagt zich over het kind.

⁵³ Zowel bij de Arabische stammen als in Ugarit waren zowel brandoffers als gemeenschapsoffers bekend, alwaar de te offeren dieren zelfs -ook- gaaf moesten zijn...

⁵⁴ Die Arabische nomaden en herders met de Hebreeuwse stammen gemeen hadden.

⁵⁵ G. GUILLAUME, *Prophecy and Divination*, 1938; J. PERDERSEN, *The role played by inspired persons among the Israëlites and the Arabs*, in *Studies in O.T. prophecy*, presented to Th. H. ROBINSON, 1950, p. 127.

⁵⁶ J. GRAY, *The legacy of Canaan*, 1957, p. 127; C.H. GORDON, *Ugaritic Literature*, 1949, p. 108.

⁵⁷ Vergelijk met Exodus (XXIII, 19) en (XXXIV, 26) en Deuteronomium (XIV, 21).

⁵⁸ Geïncorporeerd in Exodus XX, 22 – XXIII, 19 en XXIII, 20-33.

⁵⁹ Mohammed neemt het oud-Arabische *ius talionis* over, maar brengt enkele verbeteringen aan (Sura 2:173-175).

⁶⁰ Exodus XXI, 24 en Leviticus XXIV, 20.

De Deuteronomische Code vindt zijn oorsprong in het gebied van de *Mashriq* en meer bepaald in de interactie tussen de Hebreeuwse stammen en de omringende culturen (Kanaän en andere) en was precies bedoeld om de eredienst van Jakveh te zuiveren van de omringende invloeden. Ook de Code der Priesters betreft zich op de dominerende cultuur: “*Weest Mij heilig, want heilig ben Ik, de Heere, en ik heb u afgezonderd van de volken, opdat gij Mij zoudt toebehoren*”⁶¹.

De pre-patriarchale periode

In de joodse geloofsovertuiging (en de rechtsopvolgers van Israëel, met name christenen en islamieten, zullen zich met deze idee kunnen verzoenen) gaat men er van uit dat met de schepping van Adam, de eerste mens, het Messiaanse idee reeds belichaamd werd en de taak om de wereld naar het godsideaal tot het oorspronkelijke Eden-stadium te verheffen, toevertrouwd werd aan uitverkoren individuen⁶² (later aan Israëel), te beginnen dus met Adam zelf, die de ideale paradijselijke wereld had ontheiligd door de oerzonde te begaan. Na Adam waren dat S(h)eth (שֵׁת), Enos (אֵנוֹשׁ), Noach (נֹחַ), S(h)em (שֵׁם), Heber (עֵבֶר, vanwaar de naam Hebreeërs) en anderen, die allen potentiële messiassen waren, maar faalden⁶³.

Met aartsvader Abraham (אַבְרָהָם) wordt die taak later als het ware erfelijk gesteld en komt deze toe aan het uitverkoren volk Israëel, met name de nakomelingen van Abraham via zijn zoon Isaac (יִצְחָק) en diens zoon Jakob (יַעֲקֹב).

Dit brengt mee dat ook in de pre-Israëlitische periode⁶⁴, ja zelfs in de pre-patriarchale periode⁶⁵, Jakveh, zich doorheen gans deze periode openbaarde, wat misschien uitlegt dat de volkeren die alle aan meergoderij deden (zoals hierna wordt uiteengezet), nochtans in hun pantheon de ons als uniek bekende goden El⁶⁶ (אֵל), El Eljon (אֵל עֵלְיוֹן), Baälsjamaïm⁶⁷ (בְּעַל שְׁמַיִם), Jahu (in Hamat, het Hebreeuwse Joh, יְהוָה) opnamen en vereerden.

---

⁶¹ Leviticus XX, 26.

⁶² Die in de bijbel exclusief met 'zera' זֵרַע = afstammeling worden aangeduid.

⁶³ Zie het Boek der Kazaren, (I, 47) van R. Judah Halevi, 12de eeuwse Hebreeuwse dichter en joodse filosoof.

⁶⁴ Dit is de periode vòòr de Hebreeuwse stammen.

⁶⁵ Dit is de periode vòòr aartsvader Abraham.

⁶⁶ El, Il(u) is de naam van een Semietische godheid. In oud Mesopotamië was Ilu een aanspreekvorm der goden, ofschoon er geen godheid bekend is als Il. Ook in de Fenicische, Arameese, Punische en neo-Punische inscripties is El een aanspreekvorm der goeden. In de Ugaritische teksten uit Ras Shamra zijn er meer dan 500 referenties naar El. El was er de hoofdgod van het pantheon en droeg ook de titels *mlk* (koning = מֶלֶךְ) en *qds* (heilig = קָדוֹשׁ).

⁶⁷ Werd gedurende het tweede millenium vòòr de jaartelling gebruikt voor de verschillende godheden in Syro-Palestina, Anatolia en Mesopotamië. Vanaf het eerste millenium vòòr de jaartelling werd het een specifieke godheid bij de Semietische volkeren. In de vier eerste eeuwen

Volgens de islamleer was Abraham geen jood, geen christen, maar hij was de eerste *hanife* (Arab.: monotheïst), aanhanger van de ware, zuivere vòòr-mozaische en vòòr-christelijke oerreligie, stamvader van de joodse, christelijke en islamietische godsdienst⁶⁸. Van Abraham loopt er via Ismaël, zoon van Abraham en Hagar, een directe afstammingslijn naar Mohammed.

De hierna volgende schets van de wereld waarin het jodendom vorm kreeg moet op zich reeds helpen bij de totstandkoming van een relativerende en verdraagzame levensvisie en -houding, nu de godsdienst van Israël -en hiermee automatisch het christendom en het islamisme- niet *ex nihilo* zijn ontstaan, maar veel van hun rituelen en gebruiken, die steeds met fierheid als origineel en eenmalig worden voorgesteld, eigenlijk reeds gekend waren in de pre-Israëlitische periode, daarin begrepen dieroffers⁶⁹, offer van het eerstgeboren dier⁷⁰, de besnijdenis, de wijze van divinatie⁷¹, de nieuwe-maanfeesten die gevierd werden en in Kanaän ook in de maand Tisjri een reinigingsfeest bestond dat een parallel (en voorloper) van de Jom Kippur zou kunnen zijn⁷². Als dragers van de cultus ontmoet men in het pre-Israëlitische Kanaän een opperpriester, priesters, tempelwachters, *kedesjot* (tempelprostituties) en klaagvrouwen. In Ugarit was het verbod op verbruik van een bokje in de melk van zijn moeder gekookt, reeds in voege⁷³.

De omgeving waarin de monotheïstische godsdienst van Israël vorm kreeg in de aartsvaderstijd en de tijd der Hebreeuwse stammen

De oorsprongsgebieden van de oude Hebreeuwse stammen waaruit Israël voortkwam, lagen volgens de Genesisverhalen in hoofdzaak aan de oostzijde van de Syrische Arabische woestijn, in het gebied van Noord-Mesopotamië. In latere tijden, met name in de slotfase van de geschiedenis van oud-Israël, zijn de Hebreeuwse stammen naar alle kanten verstoven, naar Egypte, naar Assyrië, Babel, Klein Azië, Perzië, Arabië. De geografische grenzen van de oorspronkelijke

---

van het christendom is het een appellativum voor G.od: *dominus coeli*. [St. Augustinus, *Quaest. Hept. VII, 16*].

⁶⁸ Sura 2:119, 136-145; 3:89-91.

⁶⁹ Zowel bij de Arabische stammen als in Ugarit waren zowel brandoffers (עולה) als gemeenschapsoffers (חטאת צבור en שלמי צבור) bekend, alwaar de te offeren dieren zelfs -ook- gaaf moesten zijn...

⁷⁰ Die Arabische nomaden en herders met de Hebreeuwse stammen gemeen hadden.

⁷¹ G. GUILLAUME, *Prophecy and Divination*, 1938; J. PERDERSEN, *The role played by inspired persons among the Israëlites and the Arabs*, in *Studies in O.T. prophecy*, presented to Th. H. ROBINSON, 1950, p. 127.

⁷² J. GRAY, *The legacy of Canaan*, 1957, p. 127; C.H. GORDON, *Ugaritic Literature*, 1949, p. 108.

⁷³ Vergelijk met Exodus (XXIII, 19) en (XXXIV, 26) en Deuteronomium (XIV, 21).

Semitische levenskring⁷⁴, waarin de Hebreeuwse stammen hun oorsprong en hun cultureel achtergrond hadden, werden dus langs alle kanten doorbroken. Israëls lot is dus verweven met dat van alle Semitische volksgroepen en ten dele zelfs met niet-Semieten, als Filistijnen, Hethieten, Perzen en Hamieten⁷⁵, later met de Grieken en Romeinen.

Men mag niet vergeten dat Israël een jong volk is, dat pas in de geschiedenis optrad na minstens duizend jaar Egyptische en Babylonische beschaving, dat het bijna een duizend jaar jonger is dan de Fenicische en Kanaänitische volken, dat het een van de jongste combinaties is van stammen, die door de Syrische Arabische woestijn werden afgestoten en dat deze nog halfnomaden waren, toen Egypte aan zijn 18de dynastie bezig was en Babylonië al lang over het hoogtepunt van haar beschaving heen was⁷⁶.

Oud-Israël heeft dus veel dingen gemeen met de volkeren die het omringt of met de Kanaänieten in welk gebied het binnengedrongen was. Het verhaal in Genesis⁷⁷ dat Abraham zich laat zegenen door de El-Eljon van Malkizeddek (מלכי-צדק), die de priester (koning = rex Salemi) van het vòòr-Israëlitische Jeruzalem was, en dat Abraham een tiende van zijn bezittingen afdroeg aan deze El-Eljon, is een uitstekend voorbeeld van de invloed -ook op religieus vlak- die uitging van de omgeving waarin de joodse godsdienst ontsprong⁷⁸.

De drie religieuze constanten in de aartsvaderstijd

Drie belangrijke religieuze elementen karakteriseren de gehele oud-oosterse wereld: (a). het eenhoofdig pantheon, (b). de stervende en weer opstaande godheid en (c). het drieledige wereldbeeld⁷⁹.

(a). Zowel in Egypte als in Babylonië en Fenicië vinden wij in het pantheon een hoofdgod, hoewel de godenfiguren meermaals onderling van plaats hebben gewisseld en zij elkander de goddelijke macht hebben bestreden. In Egypte is dit de god Re⁸⁰ of Amon⁸¹ en blijft deze zonnegod onder de naam Amon tot in de

---

⁷⁴ Semieten zijn de volkeren die afstammelingen zijn van de derde zoon van Noach, S(h)em, in het gebied dat zich uitstrekte vanaf de Rode Zee en de Perzische Golf tot aan Armenië in het noorden en over Syrië, Assyrië tot Perzië. (Genesis X, 21 e.v.). Begrepen zijn hier de Feniciërs, de Kanaänieten, de Lydiërs, de Elamieten, de Akkadiërs, de Amorieten, de Babyloniërs, de Hamieten.

⁷⁵ Voor zover Egypte als niet-Semitisch moet worden beschouwd omdat in de Egyptische geschiedenis allerlei Afrikaanse groepen een rol speelden.

⁷⁶ Th. C. VRIEZEN, De godsdienst van Israël, 1963, p. 21.

⁷⁷ XIV, 18.

⁷⁸ Zie ook hetzelfde verhaal in het Boek der Mormonen, Boek van Alma (XIII, 15); zie POPE, El in the Ugaritic Texts, 1955, p. 54.

⁷⁹ Th. C. VRIEZEN, De godsdienst van Israël, 1963, p. 28.

⁸⁰ = רע, komt voor als een theoforisch element in de namen פוטיפרע (Potiferah, vader van Asenath in Gen. XLI:45), in verkorte vorm in פוטיפר (Potifar, Jozefs werkgever in Gen. XXXVII:36) en in

laatste tijden de hoofdgod van Egypte en wordt in de Grieks-Romeinse tijd met Zeus⁸² en Jupiter vereenzelvigd⁸³.

Zo is het ook in Mesopotamië, ook al wisselde de heerschappij er van Anu(s)⁸⁴ op Marduk⁸⁵ (de 'joodse' naam **מַרְדֵּכַי** Mordechai⁸⁶ is op deze godheid terug te voeren, evenals **אֶסְתֵּר** Esther op de hierna besproken godin Astarte⁸⁷), dan nog blijft er steeds een hoofdgod en een eenhoofdige pantheon bestaan.

Bij de Feniciërs kan men hetzelfde waarnemen, met name dat ook bij hen een monarchale pantheon, onder de vaderlijke leiding van El, de eeuwen door is blijven bestaan. Dit, ondanks het feit dat El een in vele opzichten levenskrachtiger godenfiguur naast zich kreeg in de figuur van Baäl⁸⁸. Ondanks de grote populariteit van de Baäl-figuur, is El echter als hoofdgod van het pantheon blijven bestaan⁸⁹.

Een eenhoofdige pantheon betekent uiteraard nog niet monotheïsme. Er is een wezenlijk verschil tussen de eenheid der goddelijke wereld in het oude Oosten en in oud-Israël.

Er zijn in Israël weliswaar elementen, die schommelingen laten zien tussen een vele-gestalten-inhoudende goddelijke wereld en een gesloten eenheid van het goddelijke Wezen (monotheïsme). Uitspraken als "*Jakveh de god der goden en de*

הַפְּרֵט (Hofrah in Jer. XLIV:30). Het traditionele centrum van de Re-cultus was in Aven (**און**, Ezech. XXX:17), On (**אן**, Gen. XLI:45), het Griekse Heliopolis.

⁸¹ Jer. XLVI:25; Nahum III:8.

⁸² De hoofdgod in het Griekse pantheon. Zijn naam is van onbetwiste Indo-Europese oorsprong en verwant met het Latijnse Iu-piter.

⁸³ A. ERMAN, *Die Religion der Ägypter*, 1934, p. 350; S. MORENZ, *Ägyptische Religion*, 1960, p. 144.

⁸⁴ > Summerisch An = hemel (Hebr. **שָׁמַיִם**, een plurale tantum). Zie: A. WOHLSTEIN, *The Sky-God An-Anu*, Jericho, N.Y., 1976.

⁸⁵ God van het oude Babylon, onderr Hammoerabi opgenomen als belangrijke godheid in het Sumero-Akkadisch pantheon en later geïncorporeerd in het Mesopotamisch pantheon als de zoon van Enki/Ea. Zie: W. SOMMERFELD, *Der Aufstieg Marduks*, *Alter Orient und Altes Testament*, 213.

⁸⁶ Aan een plaat in spijkerschrift teruggevonden in de omgeving van Borsippa in de omgeving van Babylon ontleent men het bestaan van een schriftgeleerde Mardukaya die onder Xerxes I (Ahasuerus) een boekhouder of minister wat ook blijkt uit het Boek Esther (II:19).

⁸⁷ Volgens de *talmud* B. Megilla (13a): > Istar **אֶסְתֵּר**.

⁸⁸ De godheid Baal (**בַּעַל**) is een van de oudste en gaat terug tot het derde millenium vòòr de jaartelling. De vermelding van Baal in de lijst der godheden van Abu Salabikh (R.D. BIGGS, *Inscription from Abu Salabikh*, *Oriental Institute Publication*, 99; Chicago, 1974) is de oudste vermelding.

⁸⁹ O. EISSFELDT, *El im ugaritischen Pantheon*, 1951; E. LOKKEGAARD, *A plea for El, the bull and other Ugaric miscellanies*, 1953, p. 219. Contra: A.S. KAPELRUD, *Baal in the Ras Shamratexts*, 1952).

*Heer der Heren*⁹⁰, "godenzonen, geeft Jakveh eer"⁹¹, "G.od staat in de vergadering der goden, Hij houdt zijn gericht te midden der goden"⁹², en zo zijn er heel wat meer te noemen, tonen aan dat het besef van een meervoudigheid in Israëls goddelijke leven bewaard is gebleven in getrouwe jahwistische kringen⁹³. Hoe kon het anders: diende zich Jakveh, de G.od van Israël, immers te positioneren in een wereld van meervoudige goden en definieerde zich derhalve in verhouding tot deze bestaande meervoudige afgoden als 'G.od der goden' en, volgens het Psalmboek⁹⁴, "wie onder de goden is den Heere gelijk".

(b). De stervende en weer opstaande goden zijn als de planeten aan de oud-oosterse godenhemel. Zij zijn buiten Israël in alle godsdiensten te vinden, ja zelfs na Israël (denk maar aan het christendom met de resurectie van Jezus en aan het hindoeïsme met de *avatara*) en behoren blijkbaar tot de oudste elementen van de goddelijke wereld der verschillende aparte religies. Zij dragen in elk van deze religies een eigen naam en rondom alle is een eigen mythologie door de volkeren opgebouwd. De stervende en opstaande godheid komt in Egypte onder niet minder dan drie gestalten voor: Min⁹⁵, Re en Osiris⁹⁶ en elk dezer vertegenwoordigt op een eigen wijze het zich vernieuwende leven⁹⁷. Met תַּמּוּז Tammuz⁹⁸, een der oude (vruchtbaarheids)goden van de Sumerische en Babylonische wereld, heeft men met het oostelijke type van de stervende en opstaande goden te doen (de vierde maand van het joodse kalender werd tijdens de Babylonische exilperiode Tammuz genaamd).

⁹⁰ Deuteronomium X, 17; Psalmen CXXXVI, 2.

⁹¹ Psalmen XXIX, 1.

⁹² Psalmen LXXXII, 1.

⁹³ Ook de mysterieuze meervoudsvormen 'Adonai' en 'Elohim' zijn het gevolg van de pre-Israëlitische quasi-monotheïstische religies die een hoofdgod hadden en de namen van hun goden onderling wisselden, zodat zij hun individuele godheid dikwijls aanspraken als 'Adonai' of 'Elohai' mijn goden, wat in joodse theologie nochtans vragen oproept, waaraan door joodse godgeleerden een verklaring werd gegeven in de zin, niet van het in Hebreeuws onbekende *pluralis maiestatis*, maar van de meervoudsvormen die abstracte ideeën verwoorden zoals *zekunim* = oude dagen of *ne'urim* = jeugdtijd.

⁹⁴ LXXXIX, 7.

⁹⁵ Min is de Egyptische god van voortplanting en schepping en komt voor in de plaatsnaam Thakemeina (1 Kon. XI:19-20) en personifiëert de mannelijke potentie en vruchtbaarheid. In de iconografie wordt hij anthropomorfisch voorgesteld als een ithyfalische figuur met twee pluimen als hoofddekseel. Zie: W.F. ALBRIGHT, *New Light on Early Recensions of the Hebrew Bible*, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 140, 1955, 27-33.

⁹⁶ Een prominente Egyptische godheid (אֲסִיר). Zie: H. BONNET, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 568-576.

⁹⁷ Een godheid van Mesopotaamse origine (תַּמּוּז), wiens cultus geïntroduceerd werd in de Jeruzalemse Tempel (Ezech. VIII:14). In de Sumerische mythologie heet deze godheid Dumuzi (in Akkadisch: Dumuzu). C.J. BLEEKER, *De overwinning op de dood*, 1942, p. 13; C.J. BLEEKER, *Die Geburt eines Gottes*, 1956, p. 97; G. VAN DER LEEUW, *De godsdienst van het Oude Egypte*, 1944, p. 71.

⁹⁸ Sumerisch: Dumuzi; Ezechiël (VIII, 14).

Uit de Ugaritische literatuur is ons de figuur van Baäl בעל bekend, wellicht een vruchtbaarheidsgod (ook de bijbelse gegevens verbinden Baäl met seksuele-agrarische vruchtbaarheidsmotieven), en de gang van het landbouwjaar wordt getekend in de strijd tussen Baäl en Mot⁹⁹ (Hebreeuws: מוֹת dood). Evenals Isis¹⁰⁰ in Egypte Osiris zoekt nadat hij gestorven is, en Ishtar¹⁰¹ Tammuz in Babel, zoekt hier Baäls vrouw en zuster Anat¹⁰² naar zijn dode lichaam. Nadat ze het gevonden heeft, vernietigt ze Mot door hem als het koren te dorsen, te malen en het meel over het veld uit te werpen. Na een droom van El verschijnt de herleefde Baäl en wreekt zich op zijn tegenstanders. In het zevende jaar weet Mot wraak te nemen op Baäl, maar deze kan hem dan ook uiteindelijk overwinnen. Blijkbaar zinspeelt de tekst hier, na de jaarcyclus van vruchtbaarheid, zomerdroogte, nieuw leven in het najaar, ook op het na het zevende jaar braak liggen van het land (*shmitta*-jaar bij de joden), dat als een zeer bijzondere vorm van strijd van Mot en Baäl, als de finale in die kamp wordt gezien.

In de Fenicische wereld vindt men de god van leven en onvruchtbaarheid in de figuur van Adonis¹⁰³. Ook in de Hethietische wereld komt het verhaal van een god van de vruchtbaarheid voor, door wiens verdrijving de vegetatie ophoudt; de hoofdfiguur is hier Telepinu, de god van de landbouw, naast wie in een andere versie een parallelle god, de weergod, in dezelfde rol voorkomt.

Naarmate de Hebreeuwse stammen zich van (semi-)nomaden tot landbouwers recycleerden, kwamen zij in de bankring van de Kanaänitische levensgewoonten, en daarmee in aanraking met de rituelen en feesten van het Baälisme. Dit kon des te gemakkelijk gebeuren, nu de naam Baäl oorspronkelijk een appellativum was, in de zin van Heer, Bezitter en de naam zich ook liet gebruiken voor de in eigen kring vereerde godheid, bij de jahwistische groepen dus ook voor Jakveh. Dat dit geschiedde is duidelijk uit bepaalde eigennamen, die voorkomen bij jahwisten¹⁰⁴. Het gebruik van deze namen werd dan ook later als een groot gevaar gezien en

---

⁹⁹ U. CASSUTO, Baal and Mot in the Ugaritic Texts, *Israel Exploration Journal*, 12, 1962, 77-86.

¹⁰⁰ Is een recentere Egyptische godheid (evenals Osiris), die pas verschijnt in de piramideteksten op het einde van de vijfde dynastie. Zie: J. BERGMAN, Isis, *Lexikon der Aegyptologie*, III:186-203.

¹⁰¹ De hoofdgodin van de liefde, de oorlog en de planeet Venus in Mesopotamië. Inanna bij de Sumeren en Ishtar bij de Akkadiërs. Zie: T. ABUSCH, Ishtar's Proposal and Gilgamesh's Refusal: An Interpretation of The Gilgamesh Epic, Tablet 6, Lines 1-79, *History of religions*, 26, 1986, 143-186.

¹⁰² Was aanvankelijk een Noordwest-Semietische godheid (ענת), volgens de Ugaritische teksten, een vruchtbaarheidsgodin. Zie: A.G. AULD, A Judean Sanctuary of 'Anat (Josh. 15:59)?, *Tel Aviv*, 4, 1977, 85-86.

¹⁰³ LUCIANUS, *De dea Syra*, 6,7; vertaling: C. CLEMEN, *Lukians Schrift über die syrische Göttin, Der Alte Orient*, 37, 3/4, 1938, 8; W.W. BAUDISSION, *Adonis und Esmun*, 1911.

¹⁰⁴ Jerubaäl, de vijfde rechter Gidon, Richteren (VI, 32), Meribaäl, zoon van Jonathan en kleinzoon van Saul, 1 Kronieken (VIII, 34), Eshbaäl, zoon van Saul, 1 Kronieken (VIII, 33).

verfoeid. Men gebruikte dan alleen namen met Jakveh of El samengesteld, terwijl in nog latere tijd de met Baäl samengestelde namen als dyfemismen zelfs werden veranderd in *bosjet* בֹּשֶׁת = schande¹⁰⁵. Het woord Baäl (בַּעַל) mocht niet meer gebruikt worden in verband met de verhouding van G.od en mens¹⁰⁶. Episoden als het verhaal van Baäl Pe'or¹⁰⁷, waarbij de Hebreërs zich inlieten met sacraal-seksuele orgiën ter ere van Baäl waaronder misschien zelfs copulatie met dieren¹⁰⁸, behoren tot de oudste bronnen en getuigen van zowel de aantrekkingskracht voor, als van het verzet tegen, de assimilatie.

Het jahwisme heeft dan ook principieel die elementen uit de met het Baälisme geïnfecteerde religieuze voorstellingen uitgestoten, die met het vruchtbaarheidsritueel, uitkomende in seksuele riten, en het sterven en herleven van de godheid te doen hadden. Alleen de elementen die religieus konden worden geneutraliseerd en zo worden geassimileerd, zoals de landbouwfeesten, bleven bewaard. Het is zeer wel mogelijk, dat de feestcyclus van de drie landbouwfeesten (voorjaar, zomer en herfst) hieraan te danken is. In het bijzonder het zogenaamde wekenfeest. De feesten zijn (vooral later) van alle heidense smetten gezuiverd doordat ze met gebeurtenissen uit de Israëlitische heilsgeschiedenis in verband werden gebracht¹⁰⁹.

(c). Als derde algemeen verbreide element in de religieuze wereldbeschouwing noemden wij hierboven het driedelige wereldbeeld. Hierover kunnen wij kort zijn. Uit de bijbel is dit genoegzaam bekend: de aarde wordt omgeven door de hemel en onder haar is de onderwereld, de שאול *sje'ol*. Langs de hemelboog bewegen zich de sterren, in de onderwereld huizen de doden en demonen.

Op dezelfde wijze zien wij bij de Egyptenaren de wereld met hemel, aarde en *duat* (onderwereld) als delen van de kosmos¹¹⁰. Evenzo is dit bij de oud Oosterlingen het geval¹¹¹. Ook bij de Chinese Li-Gi¹¹² vinden wij een drievuldig wereldbeeld tussen hemel en aarde en de heilige geest, wat toch ook enigszins doet denken aan

---

¹⁰⁵ Jerubaäl ook bijgenaamd Jerubosjet in 2 Samuel (XI, 21), Meribaäl ook bijgenaamd Mephibosjet in 2 Samuel (IV, 4), Eshbaäl bijgenaamd Eshbosjet in 2 Samuel (II, 8).

¹⁰⁶ Hosea II, 15: "En het zal ten dien dage geschieden, luidt het woord des Heren, dat gij Mij noemen zult: mijn man, en niet meer: mijn Baäl".

¹⁰⁷ Numeri XXV, 1-11; XXXI:16; Deut. IV:3; Josh. XXII:17, Psalm. CVI:28 en Hosea IX, 10. Baal Pe'or is een plaatselijke godheid, geassocieerd met de bergen van Pe'or in het Land van Moab (Num., XXIII:28) en met de plaats Beth-Pe'or (Deut. III:29; IV:46; XXXIV:6; Josh. XIII:20). Baal Pe'or stelt wellicht een chtonische (> Griekse onderwereld) verschijningsvorm voor van de Kanaänische fertiliteitsgod.

¹⁰⁸ Hosea (XIII, 2).

¹⁰⁹ Deuteronomium XVI, Leviticus XXIII.

¹¹⁰ A. ERMAN, Die religion der Ägypte (p. 14, 209, 441).

¹¹¹ Voor de Babyloniërs, zie: E. DHORME, Les religions de Babylonië et d'Assyrie, 1945.

¹¹² Buch der Riten, Sitten un Brauche, Diedreichs Gelbe Reihe, 1994, p. 62.

het christelijke trinitarisme¹¹³. In allerlei mythologische voorstellingen wordt de wereld door de schepper-god gemaakt, doordat hij hemel en aarde scheidt. In Egypte wordt de hemelgodin door de schepper opgeheven van de aarde; in de Babylonische wereld wordt het lichaam van het overwonnen chaosmonster in tweeën gescheiden. Een herinnering hieraan vindt men in de formulering in Genesis: de scheiding tussen licht en duisternis¹¹⁴, de scheiding tussen wateren en wateren¹¹⁵, de scheiding tussen dag en nacht¹¹⁶. De scheiding als scheppingsdaad wijst erop, dat de chaotische wereld, het **תהו ובהו** tohoewabohoe¹¹⁷, als een massa wordt gezien, dit laatste eveneens in de Fenicische voorstelling.

Het enige werkelijke onderscheidende van Israël is, dat het alle dingen in hemel, op aarde en in de onderwereld absoluut aan Jakveh onderworpen ziet en ook wezenlijk als geschapen, ofschoon ook nog in Genesis¹¹⁸ de *tehom* (**תהום** de oervloed) vóór de schepping bestaande wordt geacht. In de oudste scheppingsvoorstellingen wordt er nochtans op allerlei elementen van een strijd van Jakveh met de monsters van de chaos gezinspeeld: *"Te dien dage zal de Heer met zijn fel, groot en sterk zwaard bezoeking brengen over den Leviathan, de snelle slang, over den Leviathan, de kronkelende slang, en Hij zal het monster doden"*¹¹⁹, *"Zijt gij het niet die Rahab neergehouwen, den zeedraak doorboord hebt"*¹²⁰, *"Gij hebt Rahab als een verslagene verbrijzeld"*¹²¹.

De omringende godsdiensten ten tijde der aarstvaderen

De Fenicisch-Kanaänitische religie

De Griekse naam Phoinike (Phoinix) vindt men voor het eerst terug in Homerus, die hiermee verwijst naar de oostelijke middellandse zee kust, zodat aangenomen wordt dat Phoenicia het Griekse equivalent voor Kanaän is. De vertaling in de Septuaginta van Feniciërs (i.p.v. Kanaän in de originele versie) in Exodus¹²², in Joshua¹²³, evenals de parallelle teksten in Markus¹²⁴ [Syro-Fenicieërs] en in Mattheüs¹²⁵ [Kanaänieten], zijn trouwens aanwijzingen hiervoor.

---

¹¹³ G.od is drieënig, Vader, Zoon en H. Geest. De definitieve dogmatisering van de wezensgelijkheid (Gr. homousios) van de Zoon met de Vader gebeurde op het Concilie van Nicea in 787 en voor de goddelijkheid van de H. Geest, gebeurde dit op het Concilie van Konstantinopel (1414-1418).

¹¹⁴ I, 4 en I, 18).

¹¹⁵ I, 6.

¹¹⁶ I, 14.

¹¹⁷ Genesis I, 2.

¹¹⁸ I, 2.

¹¹⁹ Jesaja XXVII, 1.

¹²⁰ Jesaja LI, 7.

¹²¹ Psalmen LXXXIX, 11.

¹²² XVI, 35.

¹²³ V, 1 en 12.

Aanvankelijk in het vierde en derde millennium bestond Fenicië-Kanaän uit een smalle kuststrook tussen de Middellandse Zee en Libanon, maar in het tweede millennium omvatte het gans Palestina en Syrië. Volgens de bijbelse omschrijving in Numeri¹²⁶ strekte het zich uit in het zuiden van de zuidelijke tip van de Dode Zee in zuidwestelijke richting naar **עֲקֵרִיבִים** Akrabim en **קִדְשׁ בְּרִנֵּעַ** Kadesh-Barnea, tot de Beek van Egypte (wellicht Wadi El-Arish). De noordelijke grens begon aan de kust bij de berg Hor en strekte zich oostwaarts uit tot aan **לְבוֹא חַמַּת** Lebo-Hamath (het hedendaagse Labwa in de Libanese vallei ten noorden van Baälbek, het oude Heliopolis). In het oosten reikte Kanaän tot aan Damascus en omvatte de Golan en Bashan tot aan de zuidelijke tip van de Zee van Galilei, en de Jordaanrivier vormde dan de oostelijke grens, zodat Transjordanië geen deel uitmaakte van Kanaän.

Wellicht mede om de hoger uiteengezette hypothese dat Fenicië en Kanaän een en het zelfde land waren, wordt algemeen aangenomen dat tussen de religie van het voor-Israëlitische Kanaän en die van het oude Fenicië zoveel verwantschap heeft bestaan, dat men ze als één godsdienst kan beschouwen, onder voorbehoud van onderlinge lokale en 'provinciale' verschillen.

Naast de hoger reeds besproken godheden El (hoofdgod), Baäl en Mot, vinden wij in het pantheon drie hoofdgodinnen: **אֲשֵׁרָה** Asjera¹²⁷, **עֲשֵׁתְרוֹת** Astarte¹²⁸ en **עֲנַת** Anat (niet vermeld in de bijbel, maar wel bewaard in plaatsnamen als **בֵּית עֲנַת** Beth-Anath en **עֲנַתוֹת** Anathot). In Ugarit (Noord-West-Semitisch stadstaat aan de kust van Noord Syrië, waarvan de cultuur teruggaat tot in het bronzen tijdperk of 2050 vóór de jaartelling en de taal veel gelijkenis vertoont met het latere Hebreeuws) is Astarte (**אִסְתֵּרָה** waarvan de 'joodse' voornaam Esther **אֲסֵתֵר** afgeleid is¹²⁹) de godin der vruchtbaarheid en de gemalin van Baäl (in Kanaän: de Baälat **בַּעֲלָה**)¹³⁰, wellicht dezelfde als de Baälat Gebal van Byblos. Asjera (ook: Elat) mag beschouwd worden als de vrouwelijke pendant van El en de moeder van de godenwereld. Anat speelt in Ugarit de rol van de zuster van Baäl¹³¹.

Eén der goden, die in de bijbel voorkomt, is Dagon (**דָּגוֹן**). Deze god was zeer populair in Noord-Mesopotamië (in de stadstaat Arvad) en van veel minder belang

---

¹²⁴ VII, 26.

¹²⁵ XV, 22.

¹²⁶ XXXIV, 2-12.

¹²⁷ Richteren (VI, 30), 2 Koningen (XVI, 32-3).

¹²⁸ Richteren (II, 13).

¹²⁹ B. Megilla, 13a.

¹³⁰ In de plaatsnamen **בַּעֲלָה** terug te vinden (Josh. XIX:44; 1 Kon. IX:18; 2 Kron. VIII :6) en **בֵּית בַּעֲלָה** (Josh. XIX :8).

¹³¹ R. DUSSAUD, Les religions des Hittites, des Hourites, des Phéniciens et des Syriens, Mana II, 1945, p. 256; S. MOSCATI, The face of the Ancient Orient, 1960, p. 194.

in Ugarit (vader van Baäl). Waarschijnlijk was ook hij, als Baäl, een weergod, tegelijk vruchtbaarheidsgod, en zijn naam zal hoogstwaarschijnlijk samenhangen met het Hebreeuwse woord *dagan* (דגן), koren. In Palestina werd hij door de Filistijnen vereerd¹³², die deze oud-Semitische godheid als landgod overgenomen hadden.

In Ugarit is de zonnegod Sjasj en de maangod *Jerach* (ירח, Hebreeuws voor maan en maand). De zeegod *Jam* (ים, Hebreeuws voor zee) wordt meermaals in Ugarit-teksten genoemd. Minder bekende goden zijn *Horon* (חרון), die in Kanaän in de plaats *בית חרון* Beth-Horon werd vereerd en ook uit Egyptische teksten bekend is. *Sjachar* (שחר) en *Sjalem* (שלם), de liefelijke en schone goden vertegenwoordigen het morgen- en avondrood en *Sjalem* komt waarschijnlijk als godsnaam voor in het vòòr-Israëlitisch Jeruzalem, *Jeru-shalem*.

De Aramese religie

In de lijst der naties¹³³ komt de eponymische voorvader Aram van de West-Semitische Arameërs amper één generatie na S(h)em. Deze hoge positie in de hiërarchie der stammen, hun anciëniteit dus, toont meteen het belang van de Arameërs aan. Hun oorsprong wordt in Amos¹³⁴ aangegeven als van *קיר* Kir, dat op de grens met Elam zou kunnen liggen. Deze (semi-)nomaden vestigden zich in het gebied *ארם נהרים* (Aram-)Naharaïm dat zich over Syrië en noord-Transjordanië uitstrekt.

De hoofdgod was er *חדד* Haddad (een oud Noord-Semitische godheid, eerst van de Amorieten en later van de Kanaänieten, alsook bij de Akkadiërs als Addad Addu en in Ugarit als Hdd. gekend), de storm- en weergod, die waarschijnlijk uit de woestijn door de Arameërs is meegenomen¹³⁵. Haddad schijnt zowel met de West-Semitische godheid Baälsjamaïm (Hebreeuws: de Hemelheer), de West-Semitische El (in Syrië) te zijn vereenzelvigd, als elders met de vruchtbaarheidsgod Baäl (in Fenicië) en met *רמון* Rimmon (de donderaar) in Palestina¹³⁶.

De religies der Ammonieten, Moabieten en Edomieten

Van deze nochtans met Israël zo nauw verwante Transjordaanse volkengroepen¹³⁷ weten wij slechts weinig. Hoewel de godsdiensten van deze op de grens van de cultuurwereld levende kleine volken een Noord-Arabische inslag hebben, werden

¹³² 1 Samuel (V, 2); Richteren (XVI, 23).

¹³³ Genesis (X, 22-3).

¹³⁴ IX, 7.

¹³⁵ 2 Samuel (VIII, 3); 1 Koningen (XX, 1).

¹³⁶ Zecharia XII, 11. Zie: A. DUPONT-SOMMERS, Les débuts de l'histoire Araméenne, Supp. V.T. I, 1953, p. 40; B. MAZAR, Aramean Empire, B.A. XXV, 1962, p. 98.

¹³⁷ zie de verhalen in Genesis XIX en XXV.

deze religieuze voorstellingen echter ook doordrongen van (West-)Semitische elementen, ingevolge hun eeuwenoud contact met (West-)Semitische cultuurkring. Deze kleine Overjordaanse staten ondergingen, evenals de Westjordaanse landen Kanaän en Israëel, ook de invloed van Egypte en later van Mesopotamië.

De **Ammonieten** of Bne Ammon (**בני אַמּוֹן**) in de bijbel, genaamd naar hun stamvader Ben-Ami geboren uit de incestueuze relatie van Lots dochter met haar vader¹³⁸, zijn een van de vele stammen die vanuit de Syrisch-Arabische woestijn in het tweede millennium vóór de jaartelling kwamen en zich vestigden in Transjordanië alwaar zij een nationaal koninkrijk oprichtten. In de Ammonitische religie komen we godennamen tegen die van elders uit de Arabische wereld bekend zijn, zoals de maangod *Jerach* (**יֶרַח**, Hebreeuwse maan en maand, waarover hoger) en de godin *Allat*, die men ook in de Nabatese wereld, in Mekka en elders in oud-Arabië terugvindt. Aan de bijbel ontleent men dat **מֹלֶךְ** *Moloch*¹³⁹, alias **מִלְכָם** *Milkom*¹⁴⁰, stads- en staatsgod van Ammon was.

De **Moabieten**, genoemd naar hun stamvader **מוֹאָב** Moab gesproten uit de incestuele relatie van Lots andere dochter met haar vader¹⁴¹, woonden, na een pre-Moabianse periode die tot in de laatste eeuw van het derde millennium teruggaat, omstreeks de 14de eeuw vóór de jaartelling (ten tijde van de Exodus uit Egypte) in een gebied¹⁴² dat zich uitstrekte in het zuiden tot de Zered-rivier¹⁴³ (**זֶרֶד נַחַל**), oostwaarts tot de woestijn en westwaarts tot de Dode Zee, terwijl de noordelijke grens dikwijls in dispuut was en soms lag bij de rivier Arnon (**אֲרֹנוֹ נַחַל**) en soms ten noorden van de Dode Zee. *Kamos* is de bekendste der godheden van Moab¹⁴⁴. Hij is de stam- en staatsgod. Naast hem zijn ons enkel nog hoofdgodin *Astar-Kamos* zijn vrouwelijke pendant en *Astar* en *Baäl* bekend.

De **Edomieten**, (**אֲדוֹם**) die in de Genesisverhalen¹⁴⁵ als broedervolk bestempeld worden, bewoonden wat in de bijbel 'de velden van Edom'¹⁴⁶ (**עֵדֶה אֲדוֹם**) of 'het land Se'ir'¹⁴⁷ (**אֶרֶץ שֵׁעִיר**) genoemd wordt en zich uitstrekte ten zuiden van Moab en de Zered-rivier tot aan de Rode Zee in Elath (**אֵילַת**) en Etzion-Gever¹⁴⁸ (**עֵצִיּוֹן גִּבְרָה**) en in het oosten grensde aan de woestijn. Zij hebben in hun religieuze

---

¹³⁸ Genesis XIX, 38.

¹³⁹ 1 Koningen XI, 7.

¹⁴⁰ Jeremia XLIX, 1; 1 Kon. XI:5.

¹⁴¹ Genesis (XIX, 30-8).

¹⁴² 'de velden van Moab' in Numeri (XXVI, 3).

¹⁴³ Deuteronomium (II, 13), (Wadi al-Hasa).

¹⁴⁴ Numeri (XXI, 29); 1 Koningen (XI, 7); Jeremia (XLVIII, 46).

¹⁴⁵ Hoofdstukken XXV en XXXVI, alsook Deuteronomium XXIII, 7.

¹⁴⁶ Genesis (XXXII, 4), Richteren (V, 4).

¹⁴⁷ Genesis (XXXVI, 30).

¹⁴⁸ Deuteronomium (II, 8).

voorstellingen naast de Arabische inslag ook West-Semitische en Aramese invloeden geïntegreerd. De geografische ligging van Edom en de internationale contacten met Egypte¹⁴⁹, met Arabië, Israël en met de Filistijnen¹⁵⁰ en Aram biedt een verklaring voor het feit dat in Edom zo intensief de wijsheid werd beoefend¹⁵¹. De ons bekende godsnamen uit Edom zijn de Arabische *Qaus* als hoofdgod en verder nog de Noord-Semitische *Haddad*¹⁵², de Assyrische *Salman* en de West-Semitische *El*.¹⁵³

De religies der Noord-Arabische stammen

Uit de bijbel kennen wij deze 'stammen van het Oosten'¹⁵⁴ (**בני קדם**), waartoe o.a. het land van Kedar¹⁵⁵ (**קדר**), de Midianieten¹⁵⁶ en de Safatenen behoren. Bij het gebed wenden deze Oosterse stammen zich tot (de West-Semitische) *Baälsjamäim*, de hemelgod. De meest aangebeden godheid is nochtans Ilat of Allat en de mannelijke pendant van Ilat, Ilah, waarin men de West-Semitische godsnaam El erkent (en Allah). In deze streek dient ook de pre-islamitische Arabische religie gesitueerd te worden.

De wezenlijke verschil- en breekpunten tussen het jodendom en de vòòr-Israëlitische godsdiensten

W. BAUMGARTEN¹⁵⁷ onderkent drie essentiële verschilpunten:

(a). Het feit dat in Israël het seksuele moment ontbreekt, terwijl in de Fenicische wereld (dan nog naakte) godinnen en goden naast elkaar voorkomen, en zelfs van El gezegd wordt dat hij twee godinnen verleidt, is zoiets in Israël ondenkbaar. Wanneer een enkele maal naast Jakveh een godin (Asjera) een plaats krijgt¹⁵⁸ gaat het om voorbijgaande syncretistische verschijnselen. Hieraan moet nog toegevoegd worden dat er niet alleen in Israël geen vrouwelijke pendant voor de godheid bestaat, maar dat ook het priesterschap nooit door vrouwen wordt uitgeoefend en dat vrouwen in het algemeen van alle directe contact met het heiligdom geweerd worden. Uitzondering dient echter gemaakt voor de vrouwelijke profeten Miriam (**מרים**), zuster van Mozes¹⁵⁹, Debora (**דבורה**), tevens

---

¹⁴⁹ 1 Koningen XI.

¹⁵⁰ Amos (I, 6).

¹⁵¹ Jeremia (XLIX, 7); Obadia, (8).

¹⁵² Genesis (XXXVI, 35), 1 Koningen (XII, 14-25), 1 Kronieken (I, 46, 50).

¹⁵³ G.M. LANDES, *The Material Civilisation of the Ammonites*, B.A., 1961, p. 66.

¹⁵⁴ Jesaja (XI, 14); Ezechiël (XXV, 4); Job (I, 3).

¹⁵⁵ Jeremia (XLIX, 28).

¹⁵⁶ Richteren (VI, 7).

¹⁵⁷ *Ugaritische Probleme und ihre Tragweite für das A.T.*, in *Th. Zeitschrift*, Basel, III, 1947, p. 96

¹⁵⁸ 1 Koningen (XV, 13).

¹⁵⁹ Exodus XV, 20.

rechter) uit de periode der Rechters¹⁶⁰, Chulda (חולדה) uit de periode der monarchie¹⁶¹ en voor de koninginnen Shlomzion Alexandra (שלומציון המלכה), 139 - 67 vóór de jaartelling), koningin van Judea, Athaliah (עתליה), 842 - 836 vóór de jaartelling) koningin van Judea en koningin Helena van Adiabene (הילני המלכה), Syrië, eerste eeuw vóór de jaartelling). Deze laatste werd in de *talmud* omschreven als een zeer godvruchtige koningin¹⁶².

(b). Het feit, dat magische ritën die vruchtbaarheid moeten geven, door het jahwisme afgewezen worden. Daarmee wordt wezenlijk aan alle vormen van magie de pas afgesneden. Het verzet tegen de toverij (en hoererij) van welke aard ook, is doorheen gans de bijbel te vinden. Beide genoemde elementen vindt men duidelijk bijeen in de kritiek van Jehu op Izebel, die van hoererij en toverij wordt beschuldigd¹⁶³.

(c). Als derde belangrijke punt noemt W. BAUMGARTEN het feit, dat de Israëlitische religie niet veel kan beginnen met de gedachte van het sterven en opstaan van de godheid. Daarom is er in het jodendom de grondslag weggenomen voor een cyclisch tijdsdenken. De Israëlitische wereldbeschouwing wordt niet beheerst door de steeds terugkerende jaarcyclus, waarvan het begin een uitbeelding van het wereldontstaan is, maar door een denken dat bepaald wordt door historisch belangrijke gebeurtenissen in de geschiedenis, door heilsdaden van G.od.

---

¹⁶⁰ Richteren (IV).

¹⁶¹ 2 Koningen (XXII, 14-20).

¹⁶² Nazir (3:6). Ook: Bab. Tr. Baba Batra (11a); Jer. Tr. Pe'ah (1:1, 15b), Tosefot, ibid. (4:18); Joma (3:10).

¹⁶³ 2 Koningen (IX, 22)].

Hoofdstuk V: De ene waarheid

"Amicus Platon sed magis amica veritas"

(Aristoteles).

De waarheid, dat is precies waar het in elk religieus systeem eigenlijk om gaat. Nochtans zullen we hieronder zien dat, in de mate dat men met waarheid de absolute waarheid bedoelen (wat de meeste godsdiensten revindiceren), deze waarheid grondig verschilt van religie tot religie. Dit leidt tot de relativering van deze waarheid, in de mate dat de absolute allerlaatste waarheid door de menselijke geest niet te vatten is. Wij krijgen dus slechts een manifestatie van deze ene waarheid te zien of te experimenteren.

In het jodendom wordt de waarheid voorgesteld door begrippen als **אמת** *Emeth* en **אמונה** *Emuna* (wortel 'mn'), die beide in de *Septuaginta* in het Grieks als *aletheia* vertaald werden. Ook **צדק** *tsedek* en **צדקה** *tsedakka* vertegenwoordigen ook het waarheidsbegrip, naast gerechtigheid en rechtschapenheid.

Het waarheidsbegrip in de islam wordt verwoord door de wortel 'hqq'. Al-Haq is dan een door islam-belijders zeer hoog ingeschatte kwaliteit van G.od: de ware, de werkelijke G.od. De eerste Kalif Abu Bekr (overl. 634) wordt als *As-Siddiq* voorgesteld, de waarheidslievende. Het woord is afgeleid van *sadaqa* (vergelijk met *tsedakka* hoger). Aan de geschriften van Ram Mohan Roy (1773 - 1833), Ramakrishna of Gadadhar Chattopadhyaya (1836 - 1886), Swami Vivekananda of Narendranath Datta (1863 - 1902), Mahatma Gandhi alias Mohandas Karamchand Gandhi (1869 - 1948), Sri Aurobindo Ghose (1872 - 1950) en Sarvepalli Radhakrishnan (1888 - 1975), allen van belang voor de christelijk - hindoeïstische dialoog, ontnemen wij de instelling van het hindoeïsme ten opzichte van de waarheidsvraag. Gandhi's autobiografie draagt overigens de titel *"Experiments with Truth"*. Het doel der hindoes is mensen tot *satyagrahis* te kneden, dit zijn mensen die in staat zijn tegen de onwaarheid met de kracht en macht der waarheid te kampen. Het begrip waarheid wordt afgeleid van *satya* of *sat* dat werkelijkheid, zijn, wezen, bestaan betekent. Waar is dus wat is, wat bestaat. Gandhi keert dan ook de formule '*G.od is de waarheid*' om in '*De waarheid is G.od*'. Met *sat-cit-ananda* wordt de drievuldigheid van *sat* = zijn / waarheid, *cit* = bewustzijn, *anan-da* = zaligheid en de hoogste graad van goddelijkheid bereikt, die iedere mens geroepen is te verwezenlijken. De waarheidsdrang is derhalve niet alleen een kennisproces, maar tevens een zijnswordingsproces. Dit laatste wordt bereikt wanneer alle denkbare tweeheden in

de niet-tweeheid (*advaita*) opgeheven worden en *atman* = *brahman*, de enige ziel en universele geest eenworden.

Het behoort tot de grondbeginselen van het boeddhisme dat de waarheidsvraag tot 'niets' voert. Om deze reden is het zwijgen of de leer van het 'absolute niets' of van de 'nirvana', de plaats waar verlichting en grote bevrijding plaatsvinden. Boeddha¹⁶⁴, beschouwde zich slechts als de wegwijzer naar heil, zonder aanspraak te maken op goddelijke verering. De vraag over het bestaan van G.od heeft Boeddha nooit beantwoord, "*omdat ik daar niets met zekerheid weet*". Zijn leer heet een 'voertuig', een klein voertuig (Hinayana), een groot voertuig (Mahayana) en een diamanten voertuig (Vajrayana). Er bestaan geen dwingende geboden en geen bestraffing van overtredingen maar slechts gebruiken of richtlijnen die op de weg van de verlichting voeren. In Sarnath, nabij de heilige stad Benares, kondigde Boeddha zijn leer af. De inhoud van deze leer zijn de 'vier edele waarheden'.

Ieder zijn absolute ondeelbare waarheid

De joden

Ondanks de afkondiging van een Nieuw Testament en van een Koran, blijft het joodse volk vasthouden aan de *Torah*, zoals door de *talmud* geïnterpreteerd. Niets heeft zich aan het joodse geloof gewijzigd sedert de ontplooiing van de christelijke en islamitische leer. De nieuwe godsdiensten komen in principe neer op afgoderij. De jood moet dus onverstoord zijn goddelijke taak blijven vervullen en de afvallige christelijke en mohammedaanse religies blijven ontzien alsof deze er nooit waren geweest. G.od heeft het zo gewild en zo geschiede het. Trouwens de G.od die zich aan Jezus en Mohammed heeft geopenbaard is niet de ware G.od of er heeft zich nooit een openbaring voorgedaan en hebben deze pseudo-profeten die verzonnen. "*Er is slechts één G.od. G.od heeft geen familie, geen vader, geen moeder, geen zoon, geen broer*"¹⁶⁵. Overigens is Jezus van Nazareth niet de aangekondigde Messias, want het vrederijk waarvan in de Profeten sprake is¹⁶⁶, nog steeds niet aangebroken is. Ook Mohammed is geen rechtmatige Messias want hij stamt niet uit het huis van Koning David. Daarmee vervalt ook het gezag van zijn leer.

---

¹⁶⁴ Of Siddharta Gautama, voor de burgerlijke stand, geboren in 563 vòòr de tijdrekening nabij Kapilavastu in het hedendaagse Nepal.

¹⁶⁵ Midrash Exodus Rabah, XXIX:5.

¹⁶⁶ Jesj. XI:6; LXV:25.

De christenen

Maar ook de christelijke leer blijft bij haar standpunt: G.od heeft gewild dat zijn zoon de Verlosser zou worden en een Nieuw Testament zou afkondigen en de katholieke kerk tot opvolgster van het joodse volk zou worden uitverkoren. Aan de goddelijke wil kan niet getwijfeld worden en G.od kon toch zelf beslissen wanneer Hij zijn aangekondigde Verlosser op ons zou afsturen. Indien de joden plots G.od niet meer volgen en zich tegen G.od rebelleren en zij zelfs beweerdelijk Zijn zoon vermoord hebben¹⁶⁷, moeten zij hiervoor boeten. Voorwat de beweerde openbaring aan Mohammed betreft: G.od heeft een verbond afgesloten met Abraham, Isaac en Jakob dat hún afstammelingen het uitverkoren volk zouden uitmaken. Aanvankelijk waren het de joden en dan de katholieke kerk, beiden echter afstammelingen van de drie aartsvaders. G.od kon zijn woord niet breken en plots een afstamming van enkel Abraham uitverkiezen (Ismaël)¹⁶⁸.

Volgens de gereformeerde kerk (de protestanten) is de islam een apokalyptisch fenomeen, d.w.z. dat de islam tot de machten van de eindtijd behoort¹⁶⁹. Mohammed heeft met Allah weliswaar de G.od van Israël bedoeld, maar Allah is voor de reformata door zijn eenheid, onveranderlijkheid, absoluutheid, een abstracte godheid.

De islamieten

Eénzelfde gedachtengang wordt in het islamitische kamp gevolgd. G.od zelf had zich aan profeet Mohammed (570 - 632 na de gangbare tijdrekening) geopenbaard en de Koran afgekondigd. Indien hij een eerste keer met Jezus zijn oorspronkelijk plan mocht bijsturen, kon dit nu een tweede keer. G.od zelf had gewild dat voortaan moslims de taak zouden overnemen en vervolledigen. G.od had zich inderdaad eerst tot de joden gewend, desnoods later tot de joodse afstammelingen die Jezus als Messias hadden geaccepteerd. Nu heeft G.od gewild dat dit de moslims zouden zijn. Allah is de grootste en hij alleen beslist.

---

¹⁶⁷ *“De joden hebben Christus gedood en hebben toen daarbij een vloek over zichzelf uitgesproken”* [Thascius Caecilius Cyprianus, christelijke theoloog en bisschop van Carthago (200-258), Migne, Patrologia, series latina, 4, 703-810]. *“Alleen door zich te bekeren tot het christelijke geloof en zich te laten dopen kunnen zij onder de vloek vandaan komen”* [Johannes Chrysostomos, kerkvader en aartsbisschop van Konstantinopel (347-407); Paus Gregorius IX, Ugolino uit Segni, (1170-1241), stichter van de pauselijke Inquisitie]. In de Verklaring over de joden van Vaticanum II (1963) werd e.e.a. genuanceerd.

¹⁶⁸ Zie Summa de veritate catholicae fidei contra gentiles, het rooms-katholieke standaardwerk over de islam van Thomas van Aquino (1224-1274).

¹⁶⁹ Martin Luther (1483-1546).

Joden en christenen moet worden voorgehouden dat de Koran en de Sunna de Torah en het Evangelie alleen maar herhalen en dat zij om deze reden door hen geloofd moeten worden¹⁷⁰.

G.od “onze Vader” noemen, zoals joden het doen is godlasterlijk. Ook de antropomorfe uitspraken over G.od die in de Torah staan zijn blasfematisch. Joden zijn ook geen ware monotheïsten, want zij aanbieden ook Ezra¹⁷¹. Joden zijn weliswaar gelovigen, maar geen ware gelovigen, omdat zij soms een afwijkende mening in de Torah hebben en omdat zij niet in de zending van Mohammed geloven.

Het christianisme met het geloof in de drievuldigheid, de drieënige G.od, is een thri-theïsme, een polytheïsme dus en derhalve een grote zonde¹⁷². Als Allah geest is, is het godlasterlijk Hem een zoon toe te schrijven¹⁷³.

Een gemeenschappelijke godheid

De consequentie van dit alles is dat drie grote abrahamistische monotheïstische religies zich op een en dezelfde godheid beroepen (een ander soort drievuldigheid of drieënige G.od...) en tegenover elkaar staan en alle de absolute waarheid en de ware goddelijke boodschap verkondigen. Elke van deze religies prent gedurende eeuwen aan haar leden en volgelingen de idee in dat zij houdster is van deze absolute waarheid en van de goddelijke boodschap. De orthodoxe joden, de integristische christenen en de fundamentalistische moslims zijn er rotsvast van overtuigd dat hun religie de echte is, dat de andere religies afgoderij zijn en dat hun goddelijke ge- en verboden uiteraard suprematie genieten boven de andere. Zolang de eigen godsdienst beleden wordt binnen het eigen kamp en niet aan proselytisme wordt gedaan en men niet het inzicht heeft de anderen tot betere gevoelens te bewegen, kan zich een bepaalde tolerantie jegens elkaar ontwikkelen en kan een aanvaardbaar *modus vivendi* worden gevonden. Dit gebeurde bijvoorbeeld in Spanje in de 12de en 13de eeuw tussen joden en islamieten, die vrij vreedzaam naast mekaar samenleefden en waar joden zelfs gerechtelijke autonomie genoten en met eigen joodse rechtbanken over leven en dood en gevangenisstraffen konden rechtspreken. Dit had vooral te doen met de gematigde sunnitische strekking binnen de islam, die veel toleranter is dan de shi'itische strekking die in onze tijden de overhand krijgt binnen de islam. Ook kon de gematigdheid te doen hebben met de rijke westers gezinde bourgeois en/of feodale staten waarin de islam als staatsgodsdienst werd afgekondigd.

---

¹⁷⁰ Sura 26:195. Vgl. Sura 3:75; 6:92 ; 35 :28.

¹⁷¹ Sura 9:30.

¹⁷² Sura 5:116, 112.

¹⁷³ Sura 43:59; 5:79; 17:111.

Van christomonistisch exclusivisme tot theologische erkenning van de pluraliteit der religies

Naarmate de orthopraxie binnen het katholicisme verwaterde en de achtereenvolgende pausen vergaande permissiviteit op het gebied van de godsdienstige wetten en praktijken aan de dag legden en ook de verdraagzaamheid jegens het joodse volk als leerstelling begonnen te preken, kon zich ook gemakkelijker een op pragmatische gronden gestoelde tolerante sfeer ontwikkelen tussen de kerk en de verschillende niet-christelijke godsdiensten.

Vooraleer echter dit pragmatisme op het dogmatisch-theologische vlak ingang kon vinden, duurde het tot in de 20ste eeuw. Van het absolute principe -afgekondigd op het Concilie van Firenze in 1442- dat er buiten Christus of buiten de rooms-katholieke kerk geen heil bestond, heeft de katholieke kerk zich slechts zeer recentelijk ontdaan, en dan nog op schoorvoetende wijze. Zelfs de protestantse reformatie die christen- en kerkenvrijheid bepleitte, veranderde niets op het punt van de absolute waarheid die exclusief binnen het christendom lag. Ook voor LUTHER bleef het christendom de *religio vera* bij uitstek¹⁷⁴.

Bij de eeuwwisseling van 17de naar 18de eeuw verlieten protestantse theologen de Lutheriaanse gedachte en zochten zij veeleer naar een *religio naturalis*, een soort gemene noemer op religieus vlak, die voor gans de mensheid van nature uit als het ware gold, te vergelijken met de zeven ge- en verboden voor de Noachiden in de joodse leer. Van rooms-katholieke zijde bleef men echter bij het oeroude standpunt, hoewel bepaalde verzachtende accentverschuivingen doorheen de eeuwen deze doctrine reeds hadden afgezwakt. Zo kon de rooms-katholieke kerk reeds in de 17de eeuw aanvaarden dat voor hen die op 'onschuldige' wijze buiten het ware christendom waren, toch heil buiten de kerk weggelegd was. De andere niet-christelijke religies bleven voor de rooms-katholieke kerk nochtans theologisch-dogmatisch onbestaande.

Begin 20ste eeuw begon zich evenwel een baanbrekende kentering in de stelling van de rooms-katholieke kerk te verwezenlijken. Als een donderslag sloeg op 3 oktober 1901 de voordracht in, in Heidelberg gehouden door de evangelische theologieprofessor Ernst TROELTSCH (1865 - 1923, latere opvolger van G.W.F. HEGEL in Berlijn) over "*Die Absolutheit des christentums und die Religionsgeschichte*", waarin voor het eerst de absoluutheid van de christelijke waarheid gerelativeerd werd. Deze voordracht werd in 1902 in boekvorm uitgegeven¹⁷⁵. Voor Ernst TROELTSCH waren de andere godsdiensten voortaan niet de mindere

---

¹⁷⁴ K.-J., KUSCHEL, christentum und nichtchristliche Religionen, 1994.

¹⁷⁵ Der Historismus und seine Überwindung. 5 Vorträge. Berlin, Pan-Verlag, R. Heise, 1924

van het christendom meer: alle godsdiensten zijn onderscheiden verschijningsvormen van de universele zelfopenbaring van het absolute in de geschiedenis van de mensheid. De eenheid van de goddelijke aanwezigheid of de openbaring overal, evenals de verscheidenheid (de verschillende verschijningsvormen doorheen de geschiedenis) van de religies kunnen gelijktijdig aanschouwd worden. Hieruit volgt, volgens Ernst TROELTSCH: precies omdat de goddelijke openbaring, het goddelijke leven, enkel in concrete verschijningsvormen aanwezig is, kan geen enkele geschiedkundige manifestatie van het absolute, absoluut zijn. Dit brengt met zich mee dat geen religie meer aanspraak kan maken op absoluutheid of exclusieve waarheid.

De protestante godgeleerden Karl BARTH (1886 - 1968)¹⁷⁶ en Paul TILLICH (1886 - 1965)¹⁷⁷ gaven aan de niet-christelijke godsdiensten een theologische legitimiteit binnen het christendom, met name binnen de protestantse kerk. De katholieke theoloog Karl RAHNER (1904 - 1984)¹⁷⁸ zal hetzelfde doen en binnen het katholicisme de idee ingang doen vinden van "*legitime Heilswege*" voor de niet-christelijke religies. De hedendaagse katholieke godgeleerde uit Bonn, Hans WALDENFELS¹⁷⁹ gaat in de voetsporen van Karl RAHNER en heeft zich verdienstelijk gemaakt op het vlak van de inter-religieuze dialoog. Dialoog is voor hem slechts een van de mogelijke opstellingen tegenover andere religie. Op deze schaal van opstellingen vinden we onderaan de apologie van het eigen religieuze standpunt, het protest tegen de vreemde religieuze standpunten, de tolerantie en de dialoog. Als hoogste waarde op deze schaal, na dialoog, vinden we echter de samenwerking tussen religies.

Karl RAHNER kon zijn tolerante visie jegens de niet-christelijke godsdiensten des te gemakkelijker doorzetten, omdat dit samenviel met het Tweede Vaticaans Concilie, dat op het vlak van de inter-religieuze verhoudingen een epochale perspectiefwissel teweegbracht. De rooms-katholieke kerk verkondigt immers voor het eerst, dan nog met de autoriteit van een Concilie, in de verklaring *Gaudium et Spes*¹⁸⁰ dat het Christusgebeuren niet enkel voorbehouden is aan de christelijke gelovige, maar bedoeld is voor alle mensen van goede wil, in wiens harten de onzichtbare genade ageert. In de concilie-verklaring *Nostra Aetate*¹⁸¹ wordt voor het eerst aanvaard dat de waarheid zich ook buiten de kerk bevindt en dat de kerk niets afwijst van wat in de andere religies waar en heilig is, omdat deze andere erediensten "*niet zelden een straal van deze waarheid die alle mensen belicht, waarnemen*". Het Concilie gaat nog verder en ook het heilig principe van

---

¹⁷⁶ Kirchliche Dogmatik. Band I/2. Zollikon-Zürich, Evangelischer Verlag 1960.

¹⁷⁷ Ergänzungs- und Nachlasbände zu den Gesammelten Werken. Band IV, hrsg. von I.C. HENEL, Stuttgart, Evangelisches Verlagswerk 1975.

¹⁷⁸ Schriften zur Theologie. Band V. Zürich, Benziger Verlag AG, 1962.

¹⁷⁹ Begegnung der Religionen, Bonn, Verlag Norbert Maria Borengässer, 1990.

¹⁸⁰ Nummer 22.

¹⁸¹ Nummer 2.

geen heil buiten de kerk valt onverbiddelijk. In *Lumen Gentium*¹⁸² wordt gesteld dat ook niet-christenen hun heil kunnen vinden ook wanneer zij niet voorheen aangesloten waren bij de alleenzaligmakende kerk¹⁸³.

En toch ging het Tweede Vaticaans Concilie op deze weg niet ver genoeg, omdat de vraag naar de theologische omschrijving van de niet-christelijke religies openbleef. Ook Karl BARTH en Karel RAHNER bleven het antwoord schuldig op de "*conflicting truth claims*" of de concurrerende waarheidsaanspraken. De rooms-katholieke kerk bleef immers vasthouden aan de leer dat alle vòòr- en buitenchristelijke religies in principe hun bestaansgrond en -wettiging verloren vanaf de definitieve openbaring van G.od in Jezus Christus, waardoor de niet-christenen eigenlijk geen excuses meer hebben om niet tot het christendom te zijn togetreden.

De in Cincinnati docerende katholieke theoloog Paul F. KNITTER (Evangelische Theologie 49, 1989) is een voorvechter van de pluralistische godsdiensttheologie, waarvan de wortels teruggrijpen naar Ernst TROELTSCH. Omdat geen enkele religie, geen enkele openbaring en geen enkele verlosser het mysterie G.ods volwaardig kan vatten of representeren, kan het christendom ook niet meer dan een deel van het plurale religieuze systeem weergeven. Elke manifestatie van G.od (of incarnatie) is een deel of facet van G.od dat aan de mens wordt onthuld. Het tegenovergestelde poneren, met name beweren dat door de openbaring aan Jezus Christus het christendom het volledige mysterie van G.od doorgrond heeft, komt neer op een begrenzing van G.od, omdat men G.od dan zou begrenzen tot een wezen dat in gans zijn absolute nochtans absoluut vatbaar is voor een menselijke geest. [Vergelijk met de slagzin toegeschreven aan de joodse filosoof, rechtsgeleerde en koninklijke arts Rabbi Mozes Maïmonides (1135-1204) **הייתי אלו ידעתי** "*Indien ik Hem volledig kende, wàs ik Hem*"¹⁸⁴]. Trouwens Wilfried

---

¹⁸² Nummer 16.

¹⁸³ H.A.M. FIOLET, J.C. GROOT, J.G.A.M. REMMERS, G. THIL, F. THIJSSSEN, Kerk en oecumene, Vaticanum 2, 1967; J.Y. CALVEZ, M.D. CHENU, A. DONDEYNE, D. DUBARLE, V. HEYLEN, J. LAWRENCE, L.J. LEBRET, K. RAHNER, J. REID, H. DE RIEDMATTEN, E. SCHILLEBEECKX, De kerk in de wereld van deze tijd, Vaticanum 2, 1967; J. SCHUETTE, De missionerende kerk, Vaticanum 2, 1968; Augustinus Kardinaal Bea, De kerk en het joodse volk, Concilieverklaring over de joden, Vaticanum 2, 1967

¹⁸⁴ Citaat beweerdelijk in de Gids der Verdwaalden of *Moïre Nevuchim* of in originele Arabische versie *Dalalat al-Harin*. In feite komt het citaat, zonder verwijzing naar Maïmonides doch onder referte van Bechinat Ha-Olam van R. Yedai Hapnini uit Béziers (1270 - 1340), voor in het Boek der Principen of Sefer Ha-Ikrim (deel II, paragraaf 30), van de 15de eeuwse joodse Spaanse filosoof en predikant Rabbi Joseph Albo. Het citaat komt, eveneens zonder verwijzing naar Maïmonides, ook voor in Derech Chaim (hoofdstuk V, p. 233) van de 16de eeuwse Praagse Rabbi Judah Loeb (acroniem: Maharal), alsook in de inleiding tot de Beth Jacob-Sidur van R. Jacob Emden (1697 - 1776).

Cantwell SMITH¹⁸⁵ wees er al op dat het christendom met zijn aanspraak om exclusief het mysterie G.ods alsook de goddelijke waarheid dermate enig, exclusief in zijn allerlaatste oorzaak te hebben gevat, G.od eerder reduceert en begrenst dan hem in zijn absoluutheid te kennen. De idolatrie is derhalve een begrip dat voor het christendom misschien nog meer geëigend is als voor de zogenaamde heidense godsdiensten, omdat een idool -beeld of steen- geen godheid voorstelt, maar integendeel deze godheid begrenst. Ook Tom F. DRIVER¹⁸⁶ gaat in dezelfde richting en definieert idolatrie trouwens als het idee dat er slechts één weg, één norm en één waarheid bestaat, die elke correctie of aanvulling hierop door 'anderen' *a priori* afwijst. Dit alles heeft volgens Paul F. KNITTER tot gevolg dat de christelijke theologie afscheid dient te nemen van haar exclusieve concept van openbaring en incarnatie, dat een reducerende invloed op G.od heeft. Incarnatie van de goddelijke geest of zijn woord heeft steeds -ook buiten het christendom - plaatsgevonden. In deze revolutionaire zienswijze wordt het christendom gedegradeerd tot één van de bestaande religies -*primus inter relativos*- en is het christendom niet meer de zon in het centrum, rond hetwelke de andere religies wentelen, maar voortaan staat G.od centraal en alle religies - waaronder de christelijke- elk met hun eigen deel in de waarheid zich rondom G.od bewegen. In deze optiek kunnen en moeten christenen Jezus van Nazareth weliswaar zien als een venster om naar het Universum van het goddelijke mysterie te kijken, zonder dit mysterie volledig uit te putten. Er kunnen dus ook andere vensters bestaan. Wanneer de christenen het dus hebben over Jezus als *totus Deus*, betekent dit nog niet dat hij *totum Dei* voorstelt. Om het met John A.T. ROBINSON¹⁸⁷ te stellen: Jezus definieert G.od weliswaar, maar begrenst hem niet. Of nauwkeuriger: Jezus 'beschrijft' het eeuwig levend en zichzelf verkondigende mysterie G.ods, maar doet het niet 'voorschrijven'.

De hedendaagse katholieke theoloog uit Tübingen Hans KÜNG¹⁸⁸ neemt een pragmatische stelling in en stelt vast dat door de eeuwen heen de verschillende religies om de waarheidsvraag gestreden hebben en soms oorlogen gevoerd hebben. Het waarheidsabsolutisme is dus oorzaak van vijandschap, ja zelfs van gewelddadigheid. Anderzijds geldt ook de omstandigheid dat heden ten dage een steeds groter aantal mensen van verscheidene religies niet meer op afzonderlijke werelddelen van mekaar gescheiden leven, maar samenleven in Europese en Amerikaanse grootsteden of -naar Marshall Mc LUHAN- in het *global village* dat

---

¹⁸⁵ Idolatry in Comparative Perspective, in J. HICK en P. KNITTER (Ed.), *The Myth of Christian Uniqueness. Toward a Pluralistic Theology of Religions*, New York, 1987, pp. 53-68.

¹⁸⁶ The Case of Pluralism, in Comparative Perspective, in J. HICK en P. KNITTER (Ed.), *The Myth of Christian Uniqueness. Toward a Pluralistic Theology of Religions*, New York, 1987, p. 219.

¹⁸⁷ *Truth is Two-Eyed*, Philadelphia, 1980, p. 125-7.

¹⁸⁸ *Projekt Weltethos*, 1990.

onze planeet voortaan vormt¹⁸⁹. Het naast mekaar samenleven van mensen met verschillende geloofsovertuigingen is slechts mogelijk indien deze samenleving zich aan eenzelfde rechtsorde onderwerpt. Hier voert Hans KÜNG zijn concept "Projekt Weltethos" ten tonele: het wil in het bewustzijn van de mensen, onafgezien van de dogmatische verscheidenheid tussen de mensen, de gemeenschappelijkheden in het ethos inprenten. Het wereldkundig maken van het idee van een wereldethos stelt zich niet tot doel de religies te vervangen door een soort religieuze gemene noemer of door een ethisch minimalisme. De *Torah* der joden, de Bergrede van Christus, de Koran der moslims, de Bhagavadgita der hindoes, de redevoeringen van Boeddha, de spreuken van Confucius (Chinees universalisme), de Tao-te-king van het taoïsme, de geschriften van Mo-Ti, de vier Veden van het brahmanisme, de Adi Granth van het sikhisme, de Angas-texten van het jainisme, de bahá'í al-Kitab al-Agdas van Mirzah Husayn Ali alias Baha Alla (1817-1892), de droezische Kitab al-hikmah van al-Hakim bi-Amr Allah (996 - 1021), het Boek van Mormon van engel Moroni, de ismaïlische Epistels van de Broederschap der Reinheid, de Gathas van Zoroaster samen vormen de grond voor geloof en leven voor honderden miljoenen mensen. Hans KÜNG wil het gemeenschappelijke dat deze religies in de wereldethos reeds gemeen hebben, vastleggen. In deze zin heeft Hans KÜNG, op uitnodiging van het Wereldparlement der religies (september 1993 in Chicago) een 'Verklaring van Wereldethos' uitgewerkt, die op het Parlement met grote meerderheid werd gestemd.

Tot hier de vergaande omslag die in de christelijke en meer bepaald in de katholieke godgeleerdheid plaatsvond en die nog in volle wording is. Het hierboven geschetste relaas van deze theologische revolutie heeft ook voor andere religies didactische waarde. Het toont immers aan dat de christelijke theologie gedurende 18 eeuwen lang compromisloos bleef vasthouden aan het principe van "*extra ecclesiam nulla salus*", en dat de theologen doorheen de eeuwen het als blasfemisch beschouwden hieraan te twijfelen of te tornen. In minder dan een eeuw deed zich echter een ware omwenteling op dit vlak voor, die -wat ook de naar voren geschoven theologische motieven mogen wezen- vooral het gevolg is van een onderliggende (bij Hans KÜNG expliciet toegegeven) pragmatische beweeggrond. Ook in andere godsdiensten, waar dezelfde beweerdelijke onaantastbare en onveranderlijke principes de weg naar de verdraagzaamheid dwarsbomen, moeten pragmatische overwegingen -al dan niet in theologische kleedjes gegoten- een doorbraak naar tolerantie mogelijk maken.

---

¹⁸⁹ Deze historische uitleg voor het buitenwerking stellen van talrijke verbodsbepalingen uit de *talmud* in de joods-heidense betrekkingen, met name het feit dat joden (en ook anderen) niet meer in gesloten economieën leven waardoor in alle behoeften zelf kan voorzien worden, is reeds door de Tossafisten (12 - 14de eeuw) gebezigd (Tosaf., Bab. Tr. Avoda Zara, 15a, s.v. *eimor*).

Integranten, ultra-orthodoxen en fundamentalisten zullen echter blijven beweren dat een echt en origineel beleden godsdienst niet tolerant kan zijn tegenover andersdenkenden. Dit behoort immers tot het wezen zelf van de godsdienst: indien God het zo gewild heeft, is het duidelijk dat hij het niet ook anders gewild kon hebben. De verhouding is steeds van het zwart-wit type: ofwel overeenkomstig de eigen godsdienstige voorschriften en wit, ofwel er tegen en dus zwart. Hoe meer de religies fundamenteeler en origineler of authentiekter worden beleefd, des te minder plaats is er voor tolerantie. Dit laatste kan slechts de vreedzame coëxistentie betekenen tussen twee godsdiensten die dermate in hun wezen verwaterd zijn - dus van het fundamentele verwijderd- dat ze praktisch over één kam kunnen geschoren worden. Liberale strekkingen binnen verschillende godsdiensten ontwikkelen een vergaande verdraagzaamheid, omdat niets in hun eigen godsdienst zo absoluut is maar eerder symbolisch en zij dus weinig moeite hebben met het overbruggen van vage ideeën of dogma's uit beide religieuze werelden.

Evolutie in de joodse kijk op christenen: van afgodendienaars tot gelijkgerechtigden

Aanvankelijk werden in de joodse visie de christenen principieel over één kam geschoren met de heidense afgodendienaars, wellicht enerzijds omdat het de overtuiging was van de gezaghebbende joodse rechtsgeleerde R. Mozes Maïmonides (1135 - 1204), dat de christelijke leer over de heilige drievuldigheid met afgoderij gelijk te stellen is en bovendien omdat in het katholicisme er een beeldencultus bestaat en anderzijds wegens het virulente structurele antisemitisme dat van het christelijke geloof uitging¹⁹⁰, waar in de niet-gecensureerde uitgave van Rome (5240), heruitgegeven in *fac simile* door het Rabbi Kook Instituut, 5715, het woord נוצרים *notsrim* (= katholieken) i.p.v. עכו"ם *akum* (=afgodendienaars) in de gecensureerde edities voorkomt¹⁹¹.

In de praktijk echter hing veel af van het geo-historische kader, dat een volledig spectrum aan joodse attitudes vult, gaande van de meest extreme antipathie door de gemartelde jood onder Hadrianus¹⁹² tot aan de meest verzoenende houding, tweehonderd jaar later uitgedrukt door de Amora Samuel uit de 3de eeuw van de jaartelling¹⁹³, die leefde in Babylonië onder het bewind der Sassaniden. Op

¹⁹⁰ Jad Hachazaka (Hilchos Maachalot Assoerot XI, 7).

¹⁹¹ Ook: Ibidem (Hilchos Avodat Kochavim IX, 4) en *Perush Hamisjnayot* (Ed. Kaplan, 5728, Avoda Zara I, 3). R. Moses Sofer (1762-1839), gezaghebbende rechtsgeleerde, volgt de visie van M. Maïmonides in responsa Chatam Sofer (Jore Deah, 131).

¹⁹² Hetgeen de Tanna R. Shimon ben Shetach uit de eerste eeuw van de jaartelling in de *talmud* liet verklaren dat "*de beste der heidenen gedood zou moeten worden*", Jer. Tr. Kidushin (IV, 11, 66b).

¹⁹³ Jer. Tr. Rosh Hashana (I, 3, 13a), dat er op de Dag van Berechtiging geen verschil wordt gemaakt tussen joden en heidenen.

plaatsen en in periodes dat de niet-joden tolerantie tegenover de joden aan de dag legden, waren deze laatsten de eersten om zich ook verdraagzaam op te stellen. Op andere plaatsen en in andere tijden toonden de joden onverdraagzaamheid tegenover niet-joden die hen martelden, zodat de houding der joden tegenover andersdenkenden vooral in de geografisch-historische context dient gezien te worden¹⁹⁴. Waar deze context zich tot verdraagzaamheid leende, vonden de rechtsgeleerden wel de passende formules om tolerantie te bepleiten en waar de context zich daarentegen hoegenaamd niet eigende voor verdraagzaamheid, wisten de Rabbijnen de vijandige houding tegenover niet-joden wel met de passende rechtsbepalingen goed te praten. Eenzelfde houding bepleiten wij heden ten dage in huidig betoog over de pragmatisch gegronde verdraagzaamheid, waarvoor de rechtsgeleerden van alle godsdiensten elk in hun eigen rechtsarsenaal moeten putten uit de geëigende rechtsteksten, die de tolerantie een dogmatisch-theologische fundering moeten geven.

In tegenstelling tot de talmudperiode, leefden de joden in de Middeleeuwen niet meer in een gesloten samenleving. Door de Tossafisten (12de - 14de eeuw) werd reeds een historische uitleg gegeven voor het buiten werking stellen van talrijke verbodsbepalingen uit de *talmud* in de joods-heidense betrekkingen, met name het feit dat joden (en ook anderen) niet meer in gesloten economieën leefden zonder interactie *extra muros*. Hierdoor kon de joodse gemeenschap niet meer onafhankelijk zelf in al haar behoeften kon voorzien¹⁹⁵, zonder uit de enge joodse leefcirkel te treden. Op dit vlak heeft zich een hele evolutie voorgedaan. De 12de eeuwse Tossafist R. Isaac ben Samuel uit Dampierre-de-l'Aube (alias Ri, 1130-1189) schrijft in zijn glossen¹⁹⁶ dat ook de christenen die zich weliswaar wenden tot hun heiligen, deze laatsten nochtans niet als goden vereren en slechts de ene G.od dienen, zodat zij niet als afgodendienaars geacht moeten worden¹⁹⁷.

Een baanbrekend keerpunt kwam evenwel van de geschriften van de in Carcassone geboren talmudist R. Menachem ben Salomon Hameiri (1249 - 1316), die op verschillende plaatsen in zijn werk¹⁹⁸ verkondigt dat de christenen uit zijn tijd geen afgodendienaars zijn, omdat zij door een religieus systeem gedisciplineerd worden en in een geordende samenleving leven en G.od op welke manier ook dienen, zodat er met betrekking tot socio-economische relaties geen discriminerend onderscheid (meer) mag gemaakt worden tussen joden en christenen en zij niet

---

¹⁹⁴ Esther Raba (II, 3); Bab. Tr. Baba Kama (38a).

¹⁹⁵ Tosaf., Bab. Tr. Avoda Zara, 15a, s.v. *eimor*.

¹⁹⁶ Ad Bab. Tr. Sanhedrin (63b, s.v. *assoer*) en Bab. Tr. Bechorot (2b, s.v. *shema*).

¹⁹⁷ Zie ook de gezaghebbende rechtsgeleerde R. Meïr ben Baruch uit Rothenburg (1215 -1293), *responsa* Maharam Mi-Rothenburg, ed. Berlijn (nummer 386).

¹⁹⁸ O.m. in zijn commentaar Beth Habchira op Bab. Tr. Baba Kamma, 113b en Bab. Tr. Avoda Zara, 20a.

eens als עכו"ם *goyim* (niet-joden) dienen beschouwd te worden¹⁹⁹. Het feit dat R. Menachem ben Salomon Hameïri dit herhaaldelijk in zijn werk, dan nog in lang en in breed poneert, is bovendien een aanwijzing dat hij deze nieuwe stelling weldegelijk aankleeft en dat dit niet enkel een lippendienst ten aanzien van de toen geldende censuur is. De Opperrabbijn van Palestina Rabbi Avraham Isaac Ha-Kohen KOOK (1865 - 1935) bekrachtigt trouwens de visie van R. Menachem ben Salomon Hameïri in zijn brieven als de voornaamste²⁰⁰.

Voor de 17de eeuwse Lithuaanse commentator op de joodse wetcodex *Shulchan Aruch*, R. Shabtai ben Meïr Ha-Kohen, acroniem Shach²⁰¹, bestaat overigens voor niet-joden geen verbod op שיתוך associatie (*shitoef*) van een andere godheid, wat *a fortiori* christenen niet tot afgodendienaars maakt, ook dus in de visie die de vergaande tolerantie van R. Menachem ben Salomon Hameïri niet volgt. De Sefardische Opperrabbijn van Tel-Aviv, wijlen R. Chaïm David Halevi²⁰², gaat verder en stelt dat de huidige houding jegens de niet-joden niet resorteert onder wat vroeger om overwegingen van דרכי שלום *darkei shalom* (vreedzame coëxistentie) duldend werd toegestaan, maar een gevolg is van menselijke relatie die wij met de ons omringende christenen dienen te onderhouden. Daar waar in het verleden dus in noodsituaties (בדיעבד) werd teruggegrepen naar *darkei shalom* om de niet-joden niet nodeloos tegen de borst te stoten (wat toentertijd zekere gevaren inhield), worden onze relaties met niet-joden in de moderne tijd geregeerd door de humane verhoudingen, zonder discriminatie, wat betekent dat dit een *a priori* (לכתחילה) houding is en geen van noodsituatie (בדיעבד).

---

¹⁹⁹ S. AVINER, De verhouding van het jodendom tot de christelijke wereld, in *Techumin* (VIII, p. 368).

²⁰⁰ Iggrōis Ha-Rayah, (I, brief 89, p. 99). Zie ook nog over R. Menachem ben Salomon Hameïri's visie: D. HOFFMANN, *Der Schulchan Aruch und die Rabbinen über das Verhältniss der Juden zu Andersgläubigen*, Berlin, 1894; J. MARKOWITZ, Rabbi David Zvi Hoffman, Thesis tot het behalen van een M.A., Bar-Ilan Universiteit, 5728; J. KATZ, Religieuze verdraagzaamheid in de leer van R. Menachem Hameïri in het recht en de filosofie, in *Halocho ve-Kaboleh*, 5746, (p. 291-310); De Acten van het XXIste Landelijke Congres voor de Orale Wet, 1979, in *Torah Sheba'ıl Peh*, 1979, p. 7 - 101).

²⁰¹ Jore Deah, CLI, 7.

²⁰² Vreedzame coëxistentie tussen joden en niet-joden, in *Techumim* (IX, p. 71).

Hoofdstuk VI: De relatieve meerzijdige waarheid

"De waarheid" in het verticale reducerend gezichtspunt versus het horizontale verruimende gezichtspunt

*"Toleranz wird oft mit Meinungslosigkeit verwechselt.
Aber nicht der Meinungslose ist tolerant,
sondern der, der eine Meinung hat, aber es anderen zubilligt,
eine abweichende Meinung zu haben und dies zu sagen".*

(Manfred ROMMEL)

Naarmate de gelovige in welk godsdienstsysteem ook zich opsluit in het eigen systeem en naar zijn godheid opkijkt -zoals in de religieuze boeken beschreven en verkondigd- en tevens naar de (verticale) interpretaties die in de heilige geschriften door de eeuwen heen door schriftgeleerden en theologen werden gegeven en naarmate ideologische oogkleppen verhinderen horizontaal te kijken naar dezelfde fenomenen die zich in andere religies -even verticaal- voltrekken, moet de eerlijke gelovige in zijn eigen geloofsovertuiging opgesloten blijven, daarin rotsvast blijven geloven en tegelijkertijd de andere religieuze opvattingen -zonder er enige aandacht aan te verlenen- *in globo* afwijzen, zeg maar misprijzen, en hoegenaamd geen begrip opbrengen voor het feit dat de anderen -in hun geloofsovertuigingen- identiek hetzelfde beleven en dus, vanuit hun absolute waarheid en vanuit hun goddelijke openbaring, eenzelfde negatieve houding koesteren tegenover de andersdenkenden. Precies dit eng gezichtspunt waarin enkel de eigen waarheid verticaal wordt beleefd en waarin andere waarheden tot nihil gereduceerd worden, is de bakermat van alle godsdienstoorlogen en religieuze conflicten geweest. Een vrome zeloot in welke religie ook, die in een dergelijk gedachtensysteem opgesloten is, moet -om eerlijk te zijn- met alle middelen zijn geloof tegen de afvallige anderen verdedigen²⁰³.

Doel van deze bijdrage is precies begrip opwekken voor een relativerende horizontale visie. Het behoort weliswaar tot de essentie van elke godsdienst om te

---

²⁰³ In zijn recent boek "The Dignity of Difference: How to Avoid the Clash of Civilizations" (Continuum, 2002), oppert Rabbi Dr. Jonathan Sacks, Opperrabbijn van Groot-Britannië, dat er in andere monotheïstische godsdiensten ook "elements of truth" aanwezig zijn. Het Britse orthodoxe establishment heeft hem echter aangemaand zijn stelling in te trekken.

geloven dat men de exclusieve waarheid en godheid, met uitsluiting van alle anderen, in pand heeft. Het besef dat anderen met even intense hartstocht in hun waarheid en in hun G.od geloven, ook al is die voor de andersdenkende opposenten niet de goede, niet de echte, kan nochtans een op pragmatische gronden gestoelde tolerantie teweegbrengen. De wetenschap dat alle religieuze systemen op de exclusieve waarheid en godheid aanspraak maken en dat intolerantie tot ware en uitzichtloze oorlogen kan voeren, omdat beide kampen tot het bittere einde de heilige oorlog moeten uitvechten onder langs weerskanten het motto *Gott ist mit Uns*, moet van aard zijn om de uitzichtloosheid van deze oorlogen te demonstreren. Immers ook al wint één kamp door wapenovermacht zal het andere kamp een martyrologie ontwikkelen en desalniettemin aan zijn eigen geloof gehecht blijven. Het verliezende kamp zal op betere tijden wachten, wanneer het over betere wapens zal beschikken of wanneer zijn godheid zich eindelijk in de strijd wil openbaren en bereid is de afvallige overwinnaar van gisteren de les te spellen. M.a.w. wanneer de enen winnen is het omdat G.od het gewild heeft, omdat de waarheid -hun waarheid- erkend dient te worden en G.od gevonden heeft dat de tijd hiervoor rijp was. Voor de verliezers wordt dit teken G.ods hoegenaamd niet als dusdanig geïnterpreteerd. Er zijn periodes van *hester ponim*²⁰⁴ (הסתר פנים) en waarin -zij het tijdelijk- צדיק רוע לו רשע וטוב לו *Tsadik ve-ra lo ve-rosho ve-toiv lo*²⁰⁵. Voor dit kamp heeft G.od het nog niet opportuun geacht in de geschiedenis openlijk tussen te komen ofwel hebben de gelovigen (uit dit kamp) het niet verdiend. Het ware geloof -dat een momentane overwinning van afvallige krachten te verduren heeft gehad- moet intenser worden beleden. Men moet tot inkeer komen, hetzij om G.ods gunst af te dwingen opdat hij de overwinnende afvalligen in de volgende veldtocht helpt overwinnen, hetzij om door de kracht van het geloof aan de vijandelijke afvalligen het hoofd te kunnen bieden.

Hoe men het draait of keert, een militaire overwinning van de ene godsdienst op de andere kan de overwonnen religieuzen nooit overtuigen van het religieuze gelijk van de overwinnaar. De overwinnaars zullen in hun overwinning weliswaar het bewijs van de waarachtigheid van hun geloof zien, maar de overwonnenen zullen daarentegen geen enkel teken van zwakte van hun eigen religie onderkennen.

Het behoort tot het wezen van de godsdienst om op exclusiviteit van geloof en godheid aanspraak te maken²⁰⁶. Evenzeer is de neiging groot om de eigen

²⁰⁴ [= duisternis en schijnbare afwezigheid van G.od; Deuteronomium (XXXI, 17,18); Ibid. (XXXII, 20); Ezechiël (XXXIX, 23-4); Rashi Bab. Tr. Chulin (139b, s.v. *lemaase ester*).

²⁰⁵ “De gerechtigde ondergaat het kwade en de slechtaard heeft het goed”, Midrash Tehilim (VII, 8); ook: Bab. Tr. Brachot (7a.).

²⁰⁶ Zie hierover trouwens de in gans het hedendaagse orthodoxe jodendom aanvaarde visie van talmudist en filosoof Rabbi Joseph Dov Soloveitchik (1903-1993) (verwoord in *Confrontation*, in *Tradition*, 6, No. 2, 1964, p. 5-29).

waarheid die als exclusief en algemeen geldend ervaren wordt wereldwijd te exporteren. De verschillende godsdiensten suggereren in meerdere of mindere mate een *jihad*-achtige strijd om de eigen godsdienst aan anderen op te leggen, omdat daarin het heil van de wereld of de mensheid verondersteld wordt gevonden te worden.

Doordat echter elke godsdienst met eenzelfde overtuigingsgraad haar absoluut gelijk voorhoudt, zou men moeten inzien dat welke *jihad*-achtige strijd ook, niet tot de verhoopte resultaten kan leiden en, integendeel, de wereld onleefbaar zou maken, omdat de godsdienstoorlogen dan tot in het oneindige gevoerd zouden moeten worden zonder dat daar enige verbetering van de wereld zou intreden en alleszins G.ods Rijk er niet door op aarde zou worden geïnstalleerd. Dit kan tot een pragmatisch gegronde tolerantie leiden, die de respectievelijke theologen, elk in hun eigen gedachtensysteem, wel met de nodige wetsverwijzingen zullen kunnen goedpraten. In elk systeem bestaan er immers pasklare rekbare joker-achtige *passe-partout* rechtsregels, de zogenaamde kapstokartikels²⁰⁷, die in bepaalde noodgevallen (שעת הדחקה) vergaande beslissingsbevoegdheden aan de theologen toekennen, zelfs in afwijking van de goddelijke geboden. Bij de joden is dat bijvoorbeeld "eis laasot lashem, hafer toratecho" (עת לעשות לשם הכר תורתך), wanneer de omstandigheden het wettigen, moet de jood de *Torah* overtreden²⁰⁸. Andere dergelijke rechtsregels: hefseid merubo²⁰⁹ dreigend groot financieel verlies wettigt soms een wetsovertreding, of darkei shalom²¹⁰ de vredelievende coëxistentie met omringende niet-joden die een vergaande permissiviteit wettigt.

Als G.od de strijd zou willen, dat hij die dan zelf voert, zoals hij dit trouwens gedaan heeft in de *Torah*: "G.od zal de strijd voeren en jullie zullen zwijgen"²¹¹. Indien G.od enige ingrepen in 's werelds verloop of in de loop van de geschiedenis wenst uit te voeren, is Hij machtig genoeg om dit zonder de mensen te doen. Overigens hebben joden het nochtans expliciete bijbels gebod om de afstammelingen van Amalek fysiek uit te roeien²¹², in de praktijk nooit ervaren als een *jihad*-plicht, maar vonden de Rabbi's de nodige relativerende interpretaties.

---

²⁰⁷ Dit zijn wetsartikels "met een zo ruime of vage omschrijving dat men alle mogelijke gevallen eronder kan brengen", aldus gedefinieerd in N.E. ALGRA en H.R.W. GOKKEL, Fockema Andréa's Juridisch Woordenboek, 1990, p. 272.

²⁰⁸ Bab. Tr. Brachot (54a - 63a); Bab. Tr. Joma (69a); Bab. Tr. Gitin (60a); Bab. Tr. Tmura (14b); Bab. Tr. Tamid (27b); Jer. Tr. Brachot (63a); Midrash Thilim (CXIX, 66); Midrash Shmuel (I, 1); Midrash Mishlei (V, 9).

²⁰⁹ Bab. Tr. Psachim (15b - 20b); Bab. Tr. Bechorot (28b).

²¹⁰ Bab. Tr. Gitin (61a); Jer. Tr. Dmai (19a); Shvi'it (11a - 15a); Gitin (33a); Avoda Zara (4a).

²¹¹ Exodus, XIV, 14.

²¹² Deuteronomium (XXV, 19).

En wanneer wij, mensen, ons met gewapende strijd inzetten zijn wij te lilliputaans en te menselijk (en dikwijls er persoonlijk te nauw bij betrokken) om geen vergissingen te begaan. In geen der religies fungeert immers een **אורים ותומים** *Urim ve-Tumim*²¹³, een expliciet goddelijk orakel zodat de goddelijke wil zich niet (meer) openlijk openbaart en de twijfel dus altijd blijft bestaan over wat G.od nu eigenlijk *hic et nunc* wil. Een van de oorlogvoerende partijen -volgens het andere geloof- is steeds mis en volgens de kleinste gemene noemer van beide protagonistische zienswijzen zijn beide dus verkeerd.... Het is daarom beter dat wij, mensen, het voeren van oorlog uit naam van een godheid, bij twijfel over de wil van G.od, aan deze godheid zelf overlaten²¹⁴.

Het besef een vergissing van inschatting te kunnen begaan nopens een gewapende strijd, alsook het besef dat de strijd zoals hoger betoogd tot geen enkel van de verhoopde resultaten voert en de godsdienst die men beweert te beschermen hoegenaamd niet kan dienen, moet ons -zij het om pragmatische overwegingen- doen afzien van strijd tegen andersdenkenden en moet ieder van ons tot inkeer brengen in het kader van de eigen geloofsovertuiging en ons tot mateloze verdraagzaamheid jegens de anderen bewegen.

Tolerantie naar het voorbeeld van aartsvader Abraham

In de tijd van aartsvader Abraham was er een intense interactie tussen de verschillende volkeren en religies. De tocht (eigenlijk een volksverhuis) van de rijke²¹⁵ nomade²¹⁶ Abraham, met een eigen leger²¹⁷, uit zijn Chaldeese geboorteplaats Ur in hedendaags zuidelijk Irak naar het noorden tot in het noorden van Syrië en dan naar het zuiden via gans Libanon en Palestina tot over het Suez Kanaal en dan terug via de Sinai-woestijn tot in Hebron, toont reeds aan in welke mate de aartsvader in contact kwam met alle culturen en religies uit het gebied. Dit contact en deze verwevenheid viel echter in de latere eeuwen weg, omdat de nomadische Hebreeuwse stammen zich vestigden om een gesloten gemeenschap te vormen, en de grote religies eeuwenlang geografisch gescheiden waren op verschillende werelddelen. In de moderne tijden nochtans benaderen wij door de volksvermenging weer de oeroude toestand waar de religies en religieuzen uit verschillende godsdiensten met elkander cohabiteerden. Om van dit samenleven een vreedzame coëxistentie te maken, zouden wij niet allen onze gemeenschappelijke aartsvader Abraham tot voorbeeld nemen, die niet alleen vreedzaam samenleefde met zijn omgeving²¹⁸, maar die bovendien zijn huis langs

---

²¹³ Exodus (XXVIII, 30); Leviticus (VIII, 8); Nechemia (VII, 65); Ezra (II, 63).

²¹⁴ Immers bij twijfel is **שב ואל תעשה** of de passieve houding de halachische boodschap.

²¹⁵ Genesis (XII, 5, 16).

²¹⁶ Genesis (XII, 8).

²¹⁷ Genesis (XIV, 14).

²¹⁸ Genesis (XIII, 8-9).

de vier zijden openstelde en een mateloze gastvrijheid bedreef met vreemdelingen²¹⁹? Bovendien nam hij het zelfs, zeer tolerant voor de afvalligen uit Sodom op²²⁰, en nochtans was hij het prototype van een vroom en godvrezend man²²¹, wat aantoont dat de extreme godvruchtigheid geenszins de tolerantie, de vreedzame coëxistentie, de gastvrijheid jegens vreemdelingen uitsluit. Wel integendeel zijn dit kwaliteiten van de aartsvader die de bijbel verheerlijkt en die zijn gedeclareerde nakomelingen, joden, christenen en moslims, zouden moeten evenaren.

In het tegenovergestelde geval zullen in het aanbrekende derde millennium, dat André Malraux als godsdienstig bij uitstek aangekondigd heeft, integristische religies mekaar bekampen, elk uit naam van de eigen openbaring en godheid. Alles schijnt een dergelijke rampzalige prognose te bevestigen. Tot ramp van de wereld en ondergang van de mensheid.

---

²¹⁹ Genesis (XVIII, 1).

²²⁰ Genesis (XVIII, 16-33).

²²¹ Genesis (XXII, 12).

Hoofdstuk VII: Het joods recht

Inleiding

Bij de studie van het joodse recht moet men vooral oog hebben voor de **wordingsgeschiedenis** van dit recht. Joodse rechtsgeleerden en joden in het algemeen (de laatsten vooral tegen beter weten in) hebben immers in elk tijdperk uit de lange joodse geschiedenis, de neiging om de *state of the art* van het joodse recht zoals het *hic et nunc* gekend is, in het verleden te projecteren en te doen alsof het joodse recht steeds op deze wijze geïnterpreteerd en beleefd werd.

Om deze reden moet elke student die zich buigt over het joods recht beseffen dat de *misjna*- en *talmud*-tijdperken een baanbrekende scharnierfunctie hebben gespeeld in de wording van het joods recht tot wat het heden ten dage is. Ofschoon de *Tannoïm* en *Ammoroïm* (dit zijn de rechtsgeleerden die de *misjna* en de *talmud* teweegbrachten) ‘slechts’ de bijbel (vooral de Pentateuch) expliciteerden en de wetten eruit haalden, distilleerden, extraheerden, deduceerden (en soms inlazen), moet men zich toch realiseren dat dit gebeurde een tweeduizend jaar na de bijbelverhalen en duizend jaar na de afsluiting van de bijbel.

Er kan in de bijbel *s.l.* amper enig aanhoudingspunt aangewezen worden, waaruit zou blijken dat de bijbel zo ‘verstaan’ en beleefd werd als later door de *misjna* en *talmud* geëxpliciteerd. De Talmudgeleerden verhalen ons weliswaar dat Mozes de bijbel onderrichtte aan het volk en dat dat onderricht gelijk is aan wat in de *talmud* wordt vastgelegd (en dat zelfs de patriarchen in het vòòr-bijbelse tijdperk reeds alle ge- en verboden uit de bijbel in ere hielden). Nochtans vinden wij geen enkele allusie hierop in de **נביאים** *Neviïm*²²² en **כתובים** *Kessuïem*²²³. Er wordt nooit gealludeerd op de legalistische wijze waarop een loofhut gebouwd moet worden volgens de joodse wet (welke materialen, afmetingen, edm.). Evenmin vinden wij aanwijzingen over de zeer gedetailleerde wetten van huwelijk²²⁴, echtscheiding, zwagerhuwelijk (hoe moet het schoeisel²²⁵ bij de **חליצה** *chalitza*²²⁶ eruit zien?), van de kardinale Sabbat-verboden (**אב מלאכות**) en van hun gederiveerde **תולדות**.

Niet alleen vinden wij geen verwijzingen naar deze legalistische *approach*, maar ook de traditie schijnt zich niet dermate te hebben gevestigd. Mocht er in deze tweeduizend jaar zich een traditie hebben ontwikkeld van *tefillin* (**תפילין**), *Sukka* (**סוכה**), Sabbat-verboden (en **מוקצה**), *chalitza*²²⁷ (**חליצה**), procesrecht, lijf- en

²²² De boeken der Profeten uit de bijbel.

²²³ De *Hagyographa* uit de bijbel.

²²⁴ Zie: ROSENBERG, H., *Oihev Chaïm*, Antwerpen, 1998.

²²⁵ *Naal* (**נעל**) in Deut. XXV:9.

²²⁶ Het zwagerhuwelijk of levieraat.

²²⁷ Het zwagerhuwelijk.

doodstraffen die in de zin gaat van hetgeen in de *talmud* werd vastgelegd, waren geen eindeloze discussies en meningsverschillen in *misjna* en *talmud* nodig om de wet vast te leggen. Het ware voldoende om de geëtabliseerde praktijk te canoniseren. Het voorbeeld van de *tefillin* of gebedsriemen is bijzonder leerrijk. Het gebod van de gebedsriemen staat letterlijk in de bijbel²²⁸. Desalniettemin verschillen Rashi (R. Shlomo b. Isaac, 1040-1105) en zijn kleinzoon de Tossafist Rabbi Jacob Tam in de 11de eeuw over de samenstelling van deze gebedsriemen, wat er op wijst dat er geen vaststaande praktijk bestond. Er ontstaan zelfs twee soorten gebedsriemen, de ene volgens Rashi (de meest voorkomende) en de afwijkende volgens Rabbeinu Tam. Ten tijde van Rashi en zelfs later tot aan het einde van het tijdperk der Tossafisten²²⁹ legde de overgrote meerderheid der joden geen gebedsriemen tijdens het ochtendgebed. Ook over de *mezuzah* (=deurkoker) verschillen Rashi en Rabbeinu Tam van mening, ofschoon ook dit gebod in de bijbel staat²³⁰. Volgens de ene moet de koker horizontaal, volgens de andere vertikaal aangebracht worden, wat leidde tot het compromis dat ze heden ten dage diagonaal tussen horizontaal en vertikaal aangebracht worden.

De wet werd weldegelijk in de *talmud* vastgelegd. Wij zullen leren dat de talmudgeleerden zelfs geen moeite hadden om de *misjna* –nochtans een autoritaire tekst waarvan in principe niet afgeweken mocht worden door de latere *Ammoroïm*– in de praktijk dermate aan te passen aan hetgeen de *Ammoroïm* zouden beslissen als zijnde de wet, dat sommige *misjna*-traktaten met technieken als **במאי עסקינן** **הכא** of **במה דברים אמורים** (waarover heeft de *misjna* het), volledig geherinterpreteerd werden of hun casussen (die ogenschijnlijk nochtans als algemene stelregels waren verkondigd) tot extreme uitzonderingsgevallen werden gereduceerd om de *misjna* maar in overeenstemming te brengen met de *talmud*.

Onze uitleg hiervoor is dat de *misjna* een collectie is van rechtsregels uit betwistingen of juridische adviezen, waarvan alleen de finale regel tot ons kwam, maar waarvan wij van de feitelijke achtergrond niets weten. Het zijn de talmudgeleerden die vanuit deze lakonieke regels normatieve wetten dienden te construeren. De talmudgeleerden trachten de casussen van de *misjna* te reconstrueren, vertrekkende niet van het onbekend gebleven feitenrelaas, maar van de *halocho*, zoals ze door de *talmud* werd vastgelegd. Een voorbeeld illustreert dit. In het traktaat *Baba Metsia*, dat wij hieronder nader bestuderen²³¹, wordt de rechtsregel van de anticipatieve verzaking bij verloren voorwerpen besproken.

²²⁸ “Gij zult het ook tot een teken op uw hand binden en het zal u een voorhoofdband tussen uw ogen zijn” (Deut., VI:8).

²²⁹ Zie hierover wat R. Moses b. Jacob uit Coucy, de schoonbroer van R. Samson uit Sens een van de laatste Tossafisten, in de 13de eeuw desomtrent schreef, met name dat hij reizen ondernam om joden aan te sporen de gebedsriemen aan te binden. Zie ROSENBERG, H., *Itturei Chaïm leDavid*, Antwerpen, 1991, p. 36. Ook: Tifferes Moshe, I, p. 20.

²³⁰ “Gij zult ze schrijven op de deurposten van uw huis en aan uw poorten” (Deut., VI:9).

²³¹ In Hoofdstuk XII: Exemplatief: twee discussies uit de *talmud*.

Abbaye zegt dat er geen anticipatieve verzaking is en enkel een daadwerkelijke verzaking de eigendom op de vinder doet overgaan, terwijl zijn opponent Rava zegt dat een anticipatieve verzaking rechtsgeldig is. De *gemoro*²³² onderzoekt de rechtsregels uit de relevante *misjna* en vertrekt van de veronderstelling (de werkhypothese) dat al de casussen die tot deze regels in de *misjna* geleid hebben, betrekking hadden op de rechtsregel van de anticipatieve verzaking. Alle rechtsregels uit de *misjna* wijzen naar de stelling van Rava. Nochtans stellen de talmudgeleerden de wet vast volgens de stelling van Abbaye. Dit vastgesteld zijnde, *kunnen* de casussen uit de *misjna* niet gehandeld hebben over de al dan niet anticipatieve verzaking. Dus *moeten* de casussen anders geherconstrueerd worden, zodat zij precies niet handelen over de anticipatieve verzaking en zodat zij niet indruisen tegen de *halocho*. Dit brengt mee dat, vertrekkend van de in de *misjna* gestelde rechtsregel én van de conclusie van de *gemoro* die volgens Abbaye is, *moeten* de casussen dus betrekking hebben op daadwerkelijke verzaking (en dus niet op anticipatieve verzaking), om overeen te stemmen met de *halocho*. In al de gevallen van de *misjna* is de verzaking een rechtsgeldige en kan de vinder het verloren voorwerp bijhouden. In de werkhypothese was dit **לכאורה** omdat de anticipatieve verzaking rechtsgeldig was. In de conclusie, overeenkomstig de vastlegging van de wet volgens Abbaye dat er een daadwerkelijke verzaking nodig was vooraleer de vinder het verloren voorwerp kan verwerven, was dit omdat de casussen uit de *misjna* *moesten* gehandeld hebben over daadwerkelijke verzakingen: het verlies van de uitgestrooide geldstukken werd onmiddellijk door de eigenaar vastgesteld omdat mensen doorgaans regelmatig hun geldbeugel betasten, het uitgestrooide fruit was opzettelijk op de dorsvloer achtergelaten (en er was eraan verzaakt), het verlies van de rollen geperste vijgen werd onmiddellijk vastgesteld omdat dit zware voorwerpen zijn, etc.

De joodsze wet werd doorheen de eeuwen constant aangepast aan de veranderende levensomstandigheden. De periode der Tossafisten (11de-13de eeuw), de joodse glossatoren, is nog zo een baanbrekend scharniertijdperk, waarover we verder op terugkomen.

Definitie en terminologie

Halocho (הלכה, meerv. *halochos* = הלכות): Heden ten dage dekt deze term het **normatieve** gedeelte van de *Torah* (bijbel), meer bepaald van de *Torah She-Baal-Peh* (תורה שבעל פה, mondeling overgeleverde bijbel, zijnde de *misjna* (משנה) en de beide talmuds = תלמודים), i.t.t. het **narratieve** deel van de *Torah*. Etymologisch is het woord *halocho* afgeleid van het werkwoord "gaan", en zijn

---

²³² In modern Hebreeuws gemara.

oorspronkelijke betekenis was "weg", "voetstap" vanwaar het evolueerde tot "recht" in de betekenis van "gewoonte" en "wet"²³³.

Halochó in de betekenis van "wet" werd reeds gebezigd in de verste tijden door de eerste (voor ons zelfs anoniem gebleven) joodse rechtsgeleerden. Met *halochó* werd dan bedoeld een normatieve traditie (een wetgeving als het ware) die voortspoot uit de overlevering aan Mozes op de Sinai-berg.

Reeds in de periode der *Tannoïm* (תנאים, de opstellers van de *misjna*, 20 - 220 van de jaartelling) en *Ammoroïm* (אמוראים, de stellers der talmuds, 220 - 500 van de jaartelling) onderging de notie *halochó* een begripsverruiming, waarmee voortaan bedoeld werd niet alleen een (of de) wet, maar tevens de voorbereidende discussies omtrent een (of de) wet en de uiteindelijk geadopteerde of vastgelegde wet.

Na de afsluiting van de *talmud*-periode (rond 500 van de jaartelling) begon men met het begrip *halochó*, naast de "wet" s.l. of de Sinaïse "wetgeving", te hanteren om de "wet" s.s. aan te duiden alsook de *Psak* (פסק, de rabbijnse rechtspraak) die wetcreërend was.

Met *halochó* als generische term wordt tevens bedoeld gans het joodse juridisch systeem, zijnde de bijbelse en de rabbijnse wetgeving, de rechtsleer en de rabbijnenrechtspraak.

Din (meervoud *dinim*, דין, דינים): in de Hebreeuwse juridische vaktaal wordt "wet" of "recht" ook weergegeven met het woord "*din*", waarmee dan bedoeld wordt enkel deze wetten die gebundeld zijn in het vierde volume van de *misjna*, met name in het boekdeel *Nezikin* (ניזקין, schade). Hoofdzakelijk worden twee soorten wetten bedoeld: *dinei momanes* (דיני ממנות, letterlijk: geldzaken) dat mits zowel begripsverruimende als -vernauwende aanpassingen *grosso modo* overeenstemt met het moderne burgerlijke en commerciële recht en *Dinei nefoshos* (דיני נפשות, letterlijk: levenskwesies) die het strafrecht inhouden voor zover doodstraffen en andere lijfstraffen in aanmerking komen.

Mishpat ivri (משפט עברי) deze term dekt gans dat deel van de *halochó* (het joodse recht), dat overeenstemt met het terrein van een modern rechtssysteem. Van de *halochó* behandelt het *mishpat ivri* enkel de strict juridische verhoudingen tussen burgers onderling, tussen hen en de maatschappij (*ius of ius humanum*): het burgerlijke, het strafrechtelijke, het publiekrechtelijke, het administratiefrechtelijke, met uitsluiting van het rituele of de relatie tussen de mensen en hun Schepper (*fas, ius divinum*). Inderdaad bestaat de *halochó* s.l. (het joodse recht) naar westerse zienswijze en terminologie a.h.w. uit een "religieuze"

---

²³³ Vgl. met het woord "shaari'a" dat in het Arabisch eveneens "weg" betekent.

(rituele) en een "juridische" (civiele *s.l.*) component. Met *mishpat ivri* wordt enkel dit laatste onderdeel van het joodse recht bedoeld.

In tegenstelling tot de ons omringende rechtssystemen waar het geheel van de normatieve rechtsregelen die de verhoudingen tussen (fysieke en rechts) personen regelen met de naam "de wet" [vb. de Belgische wet, de Franse wet], bestaat er in het joodse recht geen identieke term waarmee "de wet" zou kunnen worden gedefinieerd. De reden hiervoor moet gezocht worden in het feit dat de joodse wet niet alleen de relaties tussen personen beheerst, maar dat in de joodse wet ook een groot aantal rechtsregels ingebouwd zijn die uitsluitend de verhouding tussen de mens en God regelen, wat in de seculiere cultuur als het sacrale wordt omschreven.

In de joodse optiek bestaat immers geen van het recht afzonderlijke 'religie', 'godsdienst', 'liturgie', e.d.m. De joodse wetgeving heeft een groot aantal normen die het sacrale regeren, op dezelfde wijze als de wettelijke normen het burgerlijk en het commerciële joodse recht beheersen. De rechtsbronnen, de interpretatieregels, de procedureregels, de theoretische argumentatiewijzen, de terminologieën zijn identiek, naargelang een 'burgerlijk' probleem dan wel een 'ritueel' probleem op te lossen is. Zo zullen bijvoorbeeld de wetten van lastgeving (**שליחות**, *Shlichus*) op eensluidende wijze toegepast worden op 'rituele' onderwerpen als *Terumo* (**תרומה**, offergave), *Hekdesh* (**הקדש**, offer voor de Tempel), het slachten van het paasoffer, als zij van toepassing zijn op de 'civiele' zaken als huwelijk of echtscheiding en op de 'commerciële' zaken als de invordering van een schuld. Ook de instantie die de problemen van 'sacrale' en 'civiele' aard behandelt is dezelfde: de Rabbinale rechtsmacht.

De (moderne) term van *mishpat ivri* beantwoordt derhalve het best aan de definitie van de joodse wet, precies omdat het een creatie *ad hoc* is geweest om gans de joodse wetgeving s.s. (dus met uitsluiting van de component 'ritueel recht') in één term te vatten. Wanneer wij het in ons exposé verder zullen hebben over "het joods recht" dan zal het *mishpat ivri* bedoeld worden en *vice versa*. Ook de *shari'a* in de islam is allesomvattend: zij omvat de dogmatiek, de deugdenleer, de regeling van de cultus, het burgerlijk recht en het strafrecht.

Deze term dekt echter meer en heeft een Westerse connotatie en verschilt van *halocho*. *Mishpat ivri* wordt beheerst door drie grondbeginselen, die neerkomen op wat wij in het Westen *The Rule of Law* noemen: (1) de wetten behoren tot een geünificeerd systeem, (2) en in elk van deze systemen bestaan gezaghebbende bronnen van het recht, waarop elke toepassing moet rusten en (3) het systeem genereert de middelen om deze bronnen als gezaghebbend te erkennen. Het idee van *The Rule of Law* heeft met de tijd ook de *halocho* geïnfiltreerd en is er zelfs de dominante approach geworden (vooral in academische kringen). Nochtans was dit

oorspronkelijk niet het geval. Wel integendeel, nam de *halocho* oorspronkelijk een pluralistische houding tegenover de bronnen van het recht in en verwierp in wezen zelfs de gedachte dat de enige toepassing van de wet deze was die kon steunen op de rechtsbronnen, die door het systeem zelf als gezaghebbend werden aanvaard. De *halocho* berustte eerder op de religieuze ideologie. Om deze reden wordt recht er eerder gezien als een zaak geregeerd door mensen en precies niet door regels. Niet alle mensen. Enkel zij die oorspronkelijk als goddelijk geïnspireerd werden geacht en die later op zijn minst als goddelijk gemachtigd werden om precies van de systeemregels af te stappen.

De bronnen van het recht

De term rechtsbronnen heeft een drievoudige zin:

- (a) de historische bronnen van het recht,**
- (b) de normatieve rechtsbronnen en**
- (c) de literaire rechtsbronnen.**

Met **normatieve bronnen** van het recht worden deze gezaghebbende bronnen bedoeld, die van belang zijn en gezag hebben bij de totstandkoming en toepassing van de wet, bij het recht spreken, i.t.t. de **historische bronnen** van het recht, die beschrijven *hoe* het recht in een bepaalde historische periode in feite werd toegepast of tot stand kwam. Voorbeelden hiervan zijn de pre-existerende pre-Mozaische gewoonten, zoals de aansprakelijkheid van de *shomrim* (שומרים, =bewaarnemers) en de wetten van het zwagerhuwelijk (=het levieraat of יבום) en *chalitza* (חליצה). De historische bronnen van deze wetten zijn de pre-existerende gewoonten, terwijl de normatieve bron is de bijbel die deze gewoonten geïncorporeerd heeft in de joodse wet en aldus bindend heeft gemaakt. De **literaire bronnen** van het recht zijn de weerslag van de wet of de informatie erover, zoals weergegeven (doorgaans in een boek), waaruit de authenticiteit en draagwijdte van een bepaalde wet moet blijken. Zo bestaat er in de hieronder beschreven bijbelse periode slechts een literaire bron, m.n. de *Mitsad Chashaviyahu* (מצעד חשבִיהוּ). Dit is een petitie door een werkmans tot de plaatselijke militaire bevelhebber in de 7de eeuw vòòr de telling.

In hetgeen volgt zullen wij vooral oog hebben voor de gezaghebbende wettelijke rechtsbronnen van het recht, ofschoon ook aandacht zal besteed worden aan de historische en literaire bronnen van het recht.

Voor elk hieronder besproken tijdperk wordt ingegaan op de historische achtergrond waarin het normatieve en legislatieve werk tot stand kwam, alsook op

de literaire bronnen die in elk van de tijdperken er de neerslag van waren. De normatieve wetten genieten echter onze grootste aandacht.

1. De Geschreven Wet:

Het kritische bijbelonderzoek: het multipele auteurschap van de Thora

Kritisch bijbelonderzoek²³⁴ gaat er vanuit dat de Pentateuch²³⁵ (de Thora) verschillende auteurs heeft gehad en dat het veel later tijdens het koningstijdperk (9de-7de eeuw voor de jaartelling) op schrift werd gesteld dan in Mozes' tijdperk (13de eeuw voor de jaartelling). Dit neemt niet weg dat de *inhoud* ervan een goddelijk geïnspireerde openbaring kan zijn geweest, die echter in een eerste fase mondeling werd overgeleverd.

In deze wetenschappelijke kringen die aan bijbelonderzoek doen wordt in de documentaire theorie van Julius Wellhausen (1844-1918)²³⁶ vrij algemeen aanvaard dat er vier bijbelauteurs zijn, die aangeduid worden met de letters **J**, **E**, **D** en **P**.

Volgens de algemeen aanvaarde theorie van W.W.M.L. De Wette (1805) begon de redactie en canonisatie van de Thora in het kader van de religieuze hervormingen door koning Josia van Judea in 621 voor de jaartelling, die de Deuteronomische code (de **D-bron**) of letterlijk “*een Thorarol*” (ספר התורה) in de Tempel had ontdekt²³⁷. Nadat de Deuteronomie een heilig schrift was geworden, zocht men een middel om ditzelfde gezag toe te kennen aan andere heilige Schriften, die de nationale geschiedenis der Hebreeërs verhaalden. Er bestonden twee zulke collecties, die parallel aan elkaar deze geschiedenis weergaven. De ene had zijn oorsprong in het zuidelijke koninkrijk Judea omstreeks 850 voor de jaartelling en werd Jehovistisch genoemd (vandaar **J-bron**), omdat in deze bron van de Thora God alleen in de vorm van het tetragrammaton JHWH voorkomt. De andere

---

²³⁴ J. E. CARPENTER en G. HAFFORD-BATTERSBY, *The Hexateuch According to the Revised Version*, 2 vol., 1900; S. R. DRIVER, *Introduction to the Literature of the Old Testament*, 1913; G. VON RAD, *Die Priesterschrift im Hexateuch*, 1934; G. HOELSCHER, *Die Anfänge der hebraeischen Geschichtsschreibung*, 1942; H.H. ROWLEY (ed.), *The Old Testament and Modern Study*, 1951, p. 48-83; M. WEINFELD, *Deuteronomy and the Deuteronomistic School*, 1971; B.W. ANDERSEN, *Understanding The Old Testament*, Englewood Cliffs, N.J., 1966; G.L. ARCHER, *A Survey of Old Testament Introduction*, Chicago, 1975; R.K. HARRISON, *Introduction to the Old Testament*, Grand Rapids, 1969; A. HILL & J.H. WALTON, *A Survey of the Old Testament*, Grand Rapids, 1991.

²³⁵ Bepaalde wetenschappers hebben het over de Hexateuch, door het boek Jozua bij de Pentateuch te tellen, omdat dezelfde vier bronnen in herkend kunnen worden en het dus aansluit bij de Pentateuch.

²³⁶ J. WELLHAUSEN, *Die Composition des Hexateuchs*, 1899.

²³⁷ II Koningen XXII-XXIII. Uit de context is duidelijk dat de gevonden “Thorarol” slechts de Deuteronomische code was.

ontstond in het noordelijke koninkrijk Israël omstreeks 750 voor de jaartelling en kreeg de naam Elohistich (vandaar **E-bron**), omdat in deze Thorabron G.od in Genesis uitsluitend als Elohim wordt aangeduid²³⁸. Kort na 621 voor de jaartelling werden de twee laatste bronnen (J en E) gecombineerd tot één bron (**bron E-J**). Wat later de Pentateuch zou worden begon dus door het samengaan van drie verschillende bronnen (J, E en D). Na de verwoesting van de Tempel en het ballingschap (in 586 voor de jaartelling) hebben Priesters een soort aanvulling-commentaar geredigeerd bij de bronnen J-E, die een weergave was van de religieuze en rituele wetten uit de post-exilische periode. Deze nieuwe bron (**P-bron**) bevatte vooral de Priestercode²³⁹ en werd in 444 door Ezra (wellicht Nechemia²⁴⁰) publiekelijk voorgelezen²⁴¹ en aanvaard door de menigte. Omstreeks 400 voor de jaartelling werd deze bijbelpartie gevoegd bij de andere drie bronnen. De nieuwe tekst onderging dan nog een redactie om de aan elkaar gezette bronnen te systematiseren door bijvoorbeeld stambomen af te stemmen en historische gebeurtenissen in verband te brengen met wetten en met de oorsprong van heilige instituties. Minieme aanpassingen aan de tekst gebeurden nog tot omstreeks 250 voor de jaartelling.

Hieronder geven wij een illustratieve –verre van exhaustieve- greep weer uit de verschillende weergaven die deze onderscheiden bronnen onderling vertonen, alsook van gezamenlijke karakteristieken die de oudere bronnen bezitten en die afsteken tegen deze uit de recentere bron.

Naast het verschillende gebruik van JHWH en Elohim in de J- en E-bronnen, is er ook de verschillende benaming van aartsvader Jacob en Israël. De twee bronnen hebben ook een verschillende religieuze ideologie ten grondslag. De J-bron verhaalt een rechtstreeks contact tussen G.od en de aartsvaders, terwijl de E-bron dit contact verfijnt en verwatert tot een contact via een engel of een droom als een intermediaire factor²⁴². Door het redactiewerk dat gedaan werd om de J- en E-bronnen in elkaar te laten vloeien zijn de scherpe kanten en tegenstellingen wat afgezwakt en *lijken* deze twee bronnen meer als één bron.

De P-bron daarentegen vertoont een duidelijker onderscheiden stijl. Aan de hand van linguïstische karakteristieken, zoals חולדות, פרה ורבה, בעצם היום הזה, לדרתם

---

²³⁸ Volgens de J-bron YHWH, de G.od van Israël, werd reeds als dusdanig ten tijde van Enosh (Gen., IV:26) vereerd, terwijl volgens de E-bron YHWH, te weten de ware naam van de G.od van Israël, voor het eerst aan Mozes werd onthuld (Ex., III:6). De latere P-bron legt dit uit: “*Ik ben aan Abraham, Isaac en Jacob verschenen als G.od El Shadai maar mijn naam JHWH heb ik niet aan hen bekendgemaakt*” (Ex. VI:3).

²³⁹ Lev., XVII-XXVI.

²⁴⁰ Nechemia VIII-X.

²⁴¹ Baruch Spinoza (1631-1677) verkondigde reeds in 1670 de idee dat Ezra de auteur was van de Pentateuch...

²⁴² Gen., XX:3; XXVII:12, XXXI:11-13.

במושבותיכם, קהל גויים, אחוזה, ארץ מגוריהם, לדרתיכם, kunnen volgende bijbelpassages met de P-bron worden vereenzelvigd: Genesis I:1-II:3, V:1-32, VI:9-22, VII, 6-9, IX:1-17, XI:10-22, XVII:1-27, XXV:1-18, XXVIII:1-9, XXXVI:1-43, Exodus: I:1-7, VI:1-30, XII:1-20, 43-51, XXV-XXXI, XXXV-XL. Leviticus: volledig, Numeri: I:1-X:28, XIII, XIV, XV, XVI, XVII:19, XXVI-XXXVI.

De P-bron wordt overheerst door een religieuze ideologie van heiligdom en rituelen zoals de dierenoffers²⁴³, reinheid en onreinheid²⁴⁴, feesten en seizoenen²⁴⁵, Sabbathsjaar en Jubileumjaar²⁴⁶, de heiligheid van het land²⁴⁷. Deze ideologie onderlijnt ook het feit dat G.od zich met zijn ware naam alleen vanaf Mozes heeft geïdentificeerd, wat maakt dat voordien ten tijde van de aartsvaders er geen echte eredienst bestond. Om deze reden maakt de P-bron bij de zondvloed ook niet meer de distinctie tussen reine en onreine dieren²⁴⁸. Deze versie rept i.t.t. de andere drie bronnen met geen woord over de openbaring op de Sinaïberg, maar daarentegen verhaalt over de hemelse vuurkolom tijdens de inwijding van het Tabernakel²⁴⁹, die het neerdalen op aarde van de *Shechina* (= de goddelijke aanwezigheid) symboliseert. Het is deze recentste bron die religieuze geboden die los staan van het Land Israël, zoals Sabbathwetten en besnijdenis, zal accentueren, omdat in de post-exilische periode de klemtonen naar deze wetten verschoof²⁵⁰. In deze periode werden de feesten met een agrarische grondslag omgevormd tot historische feesten en kwamen twee nieuwe feesten te voorschijn die geen landbouwachtergrond hadden: *Rosh Hashana* en *Jom Kippoer*²⁵¹.

De D-bron is opgevat als een afscheidsrede door Mozes in de velden van Moab met een autobiografische inslag²⁵². Deze Deuteronomische code stelt de geünificeerde cultus in de Tempel in Jeruzalem centraal. De eerste koning die de eredienst ooit centraliseerde was Hizkia²⁵³. Vóór hem had niemand aan dit idee zelfs gedacht. In tegendeel de Profeet Elia beschouwde de verwoesting van de verspreide altaren zelfs als een zonde²⁵⁴. De enige Thorawet die de eenheid van de cultus gebiedt is in Deuteronomium²⁵⁵. De vroegere Thorawetten (J- en E-bronnen) verwezen in tegendeel naar een gedecentraliseerde cultus²⁵⁶. Deze wetten over een

---

²⁴³ Lev., I-X.

²⁴⁴ Lev., XI-XVI.

²⁴⁵ Lev., XXIII, Num., XXVIII-XXIX.

²⁴⁶ Lev., XXV.

²⁴⁷ Num., XXXII.

²⁴⁸ Gen., VI:9-22, VII:6-9.

²⁴⁹ Lev., IX:24.

²⁵⁰ Gen., I-II:3, XVII:1 e.v., Ex., XVI:1 e.v., XXXI:12-17; XXXV:1-3, Num., XV:32-34.

²⁵¹ Lev., XXIII:17 e.v., XXIII:23-32, Num., XXIX:1-11.

²⁵² Deut., I-XXXI.

²⁵³ II Kon., XVIII:4.

²⁵⁴ I Kon., XIX:1-10 en vooral 14.

²⁵⁵ XII.

²⁵⁶ Ex., XX:24-26, XXI-XXIII.

gecentraliseerde eredienst kregen dus vorm onder koning Hizkia en werden in schriftelijke vorm gegoten ten tijde van koning Josia, wanneer een Thorarol met de Deuteronomische code werd ontdekt.

Tot slot wijzen wij nog op enkele verschillen tussen de verschillende bronnen, die het multiële auteurschap verder onderlijnen. Zowel in de Priestercode²⁵⁷ (P-bron) als in de Deuteronomische code²⁵⁸ (D-bron) worden zegens en vloeken opgesomd. In Leviticus (P-bron) is de achtergrond lokaal en agrarisch: de dostijd en druivenpluk²⁵⁹, wilde dieren²⁶⁰, steden tot puin²⁶¹, land tot woestijn²⁶². In de zegens en vloeken uit Deuteronomium (D-bron) zijn de lokale en landbouwkaracteristieken zoek. Hier gaat het om globale catastrofes, die alluderen op een Assyrische invasie in de 7de eeuw: plagen, spoliatie van goederen, ballingschap van de kinderen door een wrede natie die van ver komt²⁶³, belegering van alle steden²⁶⁴, ballingschap van de koning²⁶⁵.

De P- en D-bronnen bezigen een verschillend woordgebruik:

D-bron	P-bron
שעריכם	מושבותיכם
האח והגר	האזרח והגר
ראשי השבטים	ראשי המטות
קהל	עדה
פדה	גאל
שמר \ שמר ל-	זכר \ זכר ל-
שמר ועשה	זכר ועשה
הלך בדרכי ה'	הלך בחקות ה'
הלך אחרי (אלהים אחרים)	זנח אחרי (אלילים)
גדילים	ציצית
שנת שמטה	שנת שבתון
העביר בנו ובתו באש	נתן מזרעו למלך
גר יתום ואלמנה	העני והגר
בבלי דעת	בשגגה

²⁵⁷ Lev., XXVI.

²⁵⁸ Deut., XXVIII.

²⁵⁹ XXVI:5.

²⁶⁰ XXVI:6 en 22, cfr. Gen., XXXVII:33 en II Kon., XVII:26.

²⁶¹ XXVI:30-31, cfr. Amos VII:9.

²⁶² XXVII:32 e.v.

²⁶³ XXVIII:30-34, 48-51.

²⁶⁴ XXVII:52-57.

²⁶⁵ XXVIII:36.

אנכי	אני
שם ה'	כבוד ה'
שכן שמו	שכן
ארון הברית	ארון העדה
לחות הברית	לחות העדה
ארץ הכנעני וגו'	ארץ כנען
ובערת הרע מקרבך \ מישראל	ונכרתה הנפש ההיא מעמיה \ מישראל
היה בו חטא	נשא חטאו

De P-bron deelt bepaalde gemeenschappelijke karakteristieken met de J- en E-bronnen, vooral met betrekking tot de oude instituties van joods recht die n.a.v. de reform van koning Josias in 621 in bron D vastgelegd werden. Zowel de P-bron²⁶⁶ als de J- en E-bronnen²⁶⁷ onderlijnen het centraal karakter van het Tabernakel en verbieden slachting daarbuiten. Volgens deze bronnen bleef het Tabernakel ook in Palestina bestaan totdat Salomon het door de Tempel verving. De D-bron daarentegen verwijst niet (meer) naar het Tabernakel, maar naar de anarchie die er toen heerste, met name dat *“iedereen offert naar het hem goed dunkt”*²⁶⁸ tot in de tijd van koning David, wanneer G.od de joden *“rust had gegeven”*²⁶⁹ en voortaan de eredienst gecentraliseerd was in Jeruzalem.

In de P²⁷⁰ en J- en E-bronnen²⁷¹ is de functie van de heilige ark die in het Tabernakel was, een plaats waar G.od verbleef, de Cherubijnen waren een soort zetel waar G.od neerdaalde of een voetbank voor Zijn benen. In de D-bron wordt daarentegen geen melding meer gemaakt van de Cherubijnen, noch van de ark als G.ods rustplaats. In deze versie is de heilige ark uitsluitend nog alleen de opbergplaats van de stenen platen van het verbond en van de Thorarol²⁷². Waar de redacteur van de D-bron stukken uit de J- en E-bron incorporeert, laat hij echter de verwijzing naar de ark weg, waar die de oude voorstelling van rustplaats voor de Heer inhoudt²⁷³.

In de P- en J- en E-bronnen zijn de paaswetten identiek²⁷⁴ en is het paasoffer een schaap of een geit, die in huiselijke kring wordt geslacht en het bloed op de deurposten en bovendeur gestreken wordt. In de D-bron²⁷⁵ is het paasoffer

²⁶⁶ Lev., XVII:1-19.

²⁶⁷ Ex., XXXIII:7-11, Num., XII:4 en Deut., XXXI:14. Dit laatste vers behoort tot de J- en E-bron.

²⁶⁸ Deut., XII:8.

²⁶⁹ II Sam., VII:1 e.v., I Kon., III:2, VIII:56.

²⁷⁰ Ex., XXV:10-22.

²⁷¹ Num., X:33-36, XIV:44; cfr. Joshua III-IV, VI:1 e.v.

²⁷² Deut., X:1-5, XXXI:25-26.

²⁷³ Deut., I:33, 42.

²⁷⁴ Ex., XII:1-14 (P) en 21-23 (JE).

²⁷⁵ Deut., XVI:1-8.

“geiten, schapen of runderen” en wordt het slachten een openbare ceremonie. Elke verwijzing naar het oude huiselijke ritueel is verdwenen.

Ook met betrekking tot het bijbelse eerstgeborengedod vertonen de P- en J- en E-bronnen similariteiten: het moet gaan om de eerstgeborenen uit een mens, een rein dier of een onrein dier²⁷⁶. Deze eerstgeborenen moet voorbehouden worden voor de sacrale sfeer. In de D-bron is enkel nog sprake van de eerstgeborenen uit een rein dier²⁷⁷ en wordt aan de eigenaar geboden om het op te eten binnen de Tempelmuren²⁷⁸.

Deze wetenschappelijke theorie van de multipale bronnen van de Pentateuch stoelt op een oneindig aantal bewijzen en aanwijzingen, die de verschillende bronnen en dateringen bevestigen. In de klassieke orthodox-religieuze opvatting van het unitaire Mozaïsche auteurschap, zal de talmud groot kunst- en vliegwerk moeten verrichten om de in het oog springende discrepanties tussen de verschillende bronnen op te heffen. Een bekend voorbeeld is de dubbele weergave van de Decaloog, in de P-bron met het woord זָכוֹר voor de Sabbathwet en in de D-bron het woord שָׁמֹר, dat elk in zijn tijdperk synoniemen waren. De talmudgeleerden die uitgaan van de uniciteit van de Thora zullen extrapoleren uit beide termen (gedenk en houd de Sabbath in ere). Met de wetenschappelijke benadering is dat overbodig. Het multiple auteurschap reikt ook een aannemelijke verklaring aan voor het feit dat over bepaalde wetten (vooral deze waar de Priesters bij betrokken waren, in de P-bron) uitvoerig wordt ingegaan, terwijl (in de J- en E-bronnen) amper wetten worden uitgevaardigd. Als men voor ogen houdt dat de J- en E-bronnen oorspronkelijk in de Pentateuch werden geïncorporeerd ten tijde van Josia om de nationale geschiedenis der joden te vertellen (zie hoger), ligt dit voor de hand. Het kritische bijbelonderzoek verklaart ook waarom in de boeken der profeten amper over de toepassing der ge- en verboden uit de Pentateuch wordt bericht, nu volgens deze theorie de Pentateuch posterieur is. Dit verklaart ook de talrijke dubbele relazen van dezelfde feiten met verschillende accenten, waaraan de talmudgeleerden in hun statische benadering van de Thora talrijke extrapolaties en herinterpretaties wijden om de verschillende weergaven met elkaar te verzoenen, terwijl volgens de dynamische wetenschappelijke theorie het hier gewoon gaat om anterieure en posterieure invulling van dezelfde gerelateerde feiten.

In ons verder betoog komen wij hier niet meer op terug en bezigen wij uitsluitend de unitaire oorsprong van de Pentateuch, zoals door de Rabbijnen voorgehouden.

---

²⁷⁶ Ex., XIII, XXII:28-29, XXXIV:19-20, Lev., XXVII:26-27. Volgens de J- en E-bronnen wordt het eerstgeborenen uit een rein dier aan G. od geofferd (Ex., XXII:28 *in* Ex., XIII:15), terwijl volgens de P-bron gaat het eerstgeborene naar de Priester, die het opoffert (Num., XVIII:15-18). De J- en E-bronnen hebben het over het vrijkopen van de eerstgeborene, zonder te specificeren of dit met geld moet, terwijl de P-bron er zelfs een prijs op plakt van vijf shekels (Num., XVIII:15-16).

²⁷⁷ Deut., XV:19-23.

²⁷⁸ Deut., XV:19-20.

De aandachtige en kritische lezer zal de kritische wetenschappelijke theorie in zijn achterhoofd houden en deze af en toe inroepen om zelf te achterhalen of ongerijmdheden die de Rabbijnen releveren en opheffen, niet vanzelf verklaard worden vanuit de theorie van het multipale auteurschap van de Thora.

De pre-pentateuchale oercodes

In de Pentateuch vinden wij oudere wetscodes terug, door Jakveh aan zijn volk geopenbaard en in de bijbel geïncorporeerd.

De oudste is de **Code van het Verbond**²⁷⁹ die bestaat uit een proloog, rituele wetten, wetten betreffende de persoon, wetten betreffende de eigendom, wetten betreffende de instandhouding van het Verbond, en een epiloog met waarschuwingen en beloften.

De Deuteronomische Code vindt zijn oorsprong in het gebied van de *Mashriq* en meer bepaald in de interactie tussen de Hebreeuwse stammen en de omringende culturen (Kanaän en andere) en was precies bedoeld om de eredienst van Yakveh te zuiveren van de omringende invloeden.

De Code der Priesters, waarvan de **Code der Heiligen**²⁸⁰ een onderdeel is, betreft zich op de dominerende cultuur: *“Weest Mij heilig, want heilig ben Ik, de Heere, en ik heb u afgezonderd van de volken, opdat gij Mij zoudt toebehoren”*²⁸¹.

In deze oercodes maakt men doorgaans een onderscheid tussen twee soorten wetten: (1) de casuïstische wetten, die in de *ut sit*-vorm worden verwoord als hypothetische gevallen met de corresponderende wettelijke oplossing (vb. *“Indien een os een man stoot, dan zal de eigenaar ter dood worden gesteld”*). (2) De apodictische wetten, die gelibelleerd zijn als welbepaalde geboden of verboden (vb. *“Gij zult niet stelen”*, *“Hij die zijn vader of moeder vervloekt, zal ter dood worden gesteld”*). De eerste soort schijnt geïnspireerd door de Mesopotaamse wetboeken, terwijl de apodictische vorm als een Israëlitische creatie wordt aanzien.

De Decaloog

Dit zijn de Tien Geboden door G.od aan Mozes in 1272 voor de jaartelling op de Sinaïberg gegeven, zoals deze in Exodus²⁸² en in Deuteronomium²⁸³ werden neergeschreven en die aanvankelijk in twee stenen tafels werden gebeiteld

---

²⁷⁹ Geïncorporeerd in Exodus XX, 22 – XXIII, 19 en XXIII, 20-33.

²⁸⁰ Leviticus XVII, 26.

²⁸¹ Leviticus XX, 26.

²⁸² XX, 1-17.

²⁸³ V 1-33.

(vergelijk met de stèle waarop de Code van Hammoerabi uit de 18de eeuw voor de jaartelling werd gebeiteld).

De Pentateuch (*Torah*)

Voorafgaandelijk dient erop gewezen te worden dat met de bijbel als hoogste bron van het joodse recht –een soort ‘grondwet’ als het ware- *sensu lato* bedoeld wordt de Pentateuch of vijf Boeken van Mozes (de bijbel *sensu stricto*²⁸⁴), de ***Torah*** (תורה) de Profeten of ***Neviim*** (נביאים) en de ***Kessuvim*** of Geschriften (כתובים), die samen de ***TeNaCH*** (תנ"ך) of de bijbel uitmaken. Dit komt overeen met het Oude Testament van de christelijke leer²⁸⁵.

De Geschreven Wet of bijbel is geen codex met wettelijke, religieuze of ethische normen, maar eerder een uniforme wet van goddelijke oorsprong en is neergeschreven in de Pentateuch (*Torah*), waarin een geheel van 613 ge- en verboden zijn vervat, de *tarjag mitzvos* (תרי"ג מצוות)²⁸⁶. Deze 613 geboden zijn onderverdeeld in 248 ge- en 365 verboden of nog in geboden in de relatie van mens tot G.od en in geboden in de relatie mens-mens²⁸⁷.

Door het feit dat de bijbel tevens een historische weergave is van de wederwaardigheden van het joodse volk, en de ge- en verboden er her en der verspreid voorkomen en dikwijls niet expliciet verwoord zijn, was het precies het werk van joodse rechtsgeleerden, behorende tot de eerste periodes (waarover verder), om de 613 bijbelse ge- en verboden te achterhalen. De volgende stap was deze te ordenen en de eerste meest bekende geordende collectie is deze van Mozes Maïmonides of Ramban²⁸⁸ (*Sefer Hamitsvot*, ספר המצוות), met de soms afwijkende glossen van R. Mozes Nachmanides of Ramban²⁸⁹.

Ofschoon de Pentateuch het prototype is van de joodse wet en tevens de hoogste rechtsbron uitmaakt –een soort grondwet- is het pas in de post-bijbelse periode dat deze het statuut bereikte van autoratieve bron van het recht, d.i. (zoals wij hoger definieerden) de tekst waarop de rechtsgeleerden die recht spreken hun uitspraken noodgedwongen moeten doen rusten. De canonisatie van de Pentateuch gebeurde immers pas in de 6de eeuw vòòr de jaartelling of 700 jaar na de uittocht uit Egypte.

---

²⁸⁴ Omdat alle 613 bijbelse ge- en verboden uit de Pentateuch geëxtrapoleerd werden.

²⁸⁵ HERZOG, I., *The Main Institutions of Jewish law*, Vol. I, Soncino Press, London, 1936, p. 1; KAHANA, K., *The Great Systems of Jurisprudence*, London, 1955, p. 126.

²⁸⁶ B. Makkot, 23b-24a.

²⁸⁷ Om deze reden kan boetedoening (תשובה) enkel helpen voor de absolutie van overtreding van geboden in de verhouding mens-G.od. Voor schendingen van geboden in de relatie van mensen onderling (bijv. niet stelen, niet bedriegen, etc.) dient men eerst de gegriefde medemens om vergiffenis te vragen en hem vergoeden. B. Yoma, 85b.

²⁸⁸ רמב"ם.

²⁸⁹ רמב"ן.

Bovendien is het pas in de periode van de *talmud* dat de talmudgeleerden de joodse wetgeving zijn gaan expliciteren en extrapoleren en vastleggen. In de bijbelse periode moest men noodgedwongen teruggrijpen naar andere gezaghebbende rechtsbronnen, nu de joodse wetgeving nog niet door de talmudgeleerden in de bijbel was ingelezen. In de bijbelse periode golden als gezaghebbende rechtsbronnen van het joods recht de overlevering, de precedentes²⁹⁰ en koninklijke besluiten of decreten²⁹¹, waarbij de beide laatste bronnen dikwijls geacht werden als g'ddelijk geïnspireerd te zijn²⁹².

De wetten aan Mozes op de Sinaiberg onthuld

Begripsomschrijving

Volgens de klassieke leer²⁹³ zijn *Halochos Le-Moshe Mi-Sinai* (הלכה למשה מסיני) voorschriften, die noch begrepen zijn in de Torah en noch eruit te derivieren zijn. Deze wetten werden aan Mozes mondeling overgeleverd, die ze op zijn beurt aan de komende generaties heeft overgeleverd. Een deel van de moderne rechtsgeleerden kan zich met deze definitie verzoenen²⁹⁴. De meeste moderne juristen omschrijven de *Halochos Le-Moshe Mi-Sinai* echter als een verzamelnaam voor antieke wetten, zonder mozaïsche auteurschap²⁹⁵. L. LANDMAN van *Yeshiva University* (N.Y.)²⁹⁶ argumenteert in de zin van de laatste groep dat antieke wetten of gewoonten waarvan de oorsprong onduidelijk was en die niet op de bijbel schijnen te kunnen stoelen, door de talmudgeleerden als *Halochos Le-Moshe Mi-Sinai* werden omschreven. Hij citeert een passus uit de *misjna* waaruit dit blijkt²⁹⁷.

Volgens L. LANDMAN werd de figuur van de *Halochos Le-Moshe Mi-Sinai* ook toegepast om gezag en authenticiteit te verlenen aan wetten of gewoonten waarvan de autoriteit niet duidelijk was en waarvan de Wijzen meenden dat zij bekrachtigd dienden te worden. Hij steunt zijn zienswijze op een traktaat uit de Palestijnse *talmud*²⁹⁸.

---

²⁹⁰ Jeremia XXVI, 17-19.

²⁹¹ I Sam XIV:24; Jeremia XXXIV: 8-10.

²⁹² Voorbeeld: Numeri XXVII: 1-11; Exodus XX:22-26l.

²⁹³ Maïmonides, Introduction to the Mishneh; Resp. Chavat Yaïr (van R. Jaïr Chaïm Bakarach), Frankfurt a.M., 1699, nummer 192.

²⁹⁴ BIBERFELD, S., *Halochos Le-Moshe Mi-Sinai*, Sefer Zikaron I. Halevy, pp. 177-202; CHAYES, Z.H., *Mavo La-Talmud*, Lwow, hoofdst. 31, p. 233; SCHORR, J.H., *Hechalutz*, 4, 1887, p. 28-50.

²⁹⁵ FRANKEL, Z., *Darke ha-misjna*; HIRSCH, S.R., Horev, London, 1962, I, 382; BACHER, W., *Tradition und Tradenten*, Berlin, 1966, 33-46; LAUTERBACH, J.Z., J.E., XI, 383a.

²⁹⁶ LANDMAN, L.L., *Some Aspects of Traditions Received from Moses at Sinai*, *Jewish Quarterly Review*, 67, 1977, p. 121-128.

²⁹⁷ M. Peah, II:6.

²⁹⁸ J. Peah, II:6, 17a; J. Chag., I:8, 76b.

Hoe dan ook hebben *Halochos Le-Moshe Mi-Sinai* geen verdere logische uitleg of scripturale oorsprong nodig. Door het feit zelf van hun oorsprong in antieke tijden en hun karakter van *Halochos Le-Moshe Mi-Sinai*, genieten zij rechtskracht zonder verdere authenticatie nodig te hebben²⁹⁹.

Reeds in de *misjna* vindt men twee denkscholen m.b.t. de *Halochos Le-Moshe Mi-Sinai*. De ene denkrichting wordt gepersonifiëerd door R. Eliezer ben Hyrcanus (40-117), die op dit punt een strikte constructionist was, die op extreme wijze vasthield aan de overlevering: wetten en gewoonten die door traditie waren overgeleverd, hebben *ipso facto* rechtskracht, onafgezien of zij hun autoriteit aan Mozes ontnamen³⁰⁰. Dit moest volgens Rabbi Eliezer ook gelden voor wetten die hun oorsprong hadden in de logica van de oude leermeesters. Rabbi Joshua ben Chanania (50-130), zijn tegenstrever, accepteerde ook de traditie, maar was veel kieskeuriger en interpreteerde de overgeleverde wetten en gewoonten op limitatieve wijze. Zijn denkschool –de meerderheidsopinie- verkiest zulke antieke wetten toch aan de controle en ratificatie bij meerderheidsopinie te onderwerpen vooraleer rechtskracht te verlenen. Volgens Rabbi Joshua genoten alleen de wetten die het statuut van *Halochos Le-Moshe Mi-Sinai* hadden, een speciaal autoritair statuut. Alle andere antieke wetten moesten herbesproken worden en volgens de meerderheidsregel vastgelegd worden. Zelfs een bovennatuurlijke wenk uit de hemel (iets wat Rabbi Eliezer had veroorzaakt om zijn collega's te overtuigen) of een tussenkomst van de Profeet Elija in hoogsteigen persoon, kon niet van aard zijn om de vaststelling van de wet volgens de geijkte wegen (de meerderheidsregel) te beïnvloeden³⁰¹.

In de volgende generatie van *Tannoïm* vinden wij dezelfde twee benaderingen van de *Halochos Le-Moshe Mi-Sinai*: Rabbi Akiva ben Joseph (50-135), in de voetsporen van Rabbi Joshua, benadert de *Halochos Le-Moshe Mi-Sinai* met circospectie en nuanceert het statuut van deze wetten, terwijl zijn discipelen –in navolging van Rabbi Eliezer's visie- een onaantastbaar statuut aan overgeleverde wetten en gewoonten schijnen toe te schrijven³⁰², waar geen logisch denken of bijbelse referentie aan te pas dient te komen. R. Elazar ben Azariah (70-135) is dezelfde mening toegedaan³⁰³. Rabbi Akiva, de meester in logica, beperkt daarentegen zoveel mogelijk de categorie van *Halochos Le-Moshe Mi-Sinai* en

---

²⁹⁹ B. Sukk., 28a; B. Nozir, 25b; B. Men., 92b; B. Tem., 18a; B. Nidd., 32a; B. Hull., 27a; Rashi, *ibid.*, s.v. *u-kerai*; Tosfot ad B. Hull., 32a, s.v. *gemiri*; Tosfot ad B. Ber., 7b, s.v. *lomar*; Tosfot ad B. Kidd., 9a, s.v. *hilchata*; R. Hananel ad B. Chag., 3b.

³⁰⁰ R. Eliezer was zo extreem in zijn leer dat hij in gevallen van overgeleverde wetten geen stemming en meerderheidsregel meer accepteerde, wat tot zijn excommunicatie leidde. Zie: B. B.M., 59b; M. Yad, IV:3; T. Yad, IV:16.

³⁰¹ T. Edu., III:4.

³⁰² B. Nidd., 45a.

³⁰³ B. Nidd., 72b-73a; Sifra Lev., VII:12, 34; M. Peah, VI:2.

tracht alle wetten op de bijbel te doen rusten, door zelfs de deducties te doen stoeien op de “kroontjes” boven op de letters **שַׁמְרָה** in de bijbel. Het is pas wanneer hij hierin faalt, dat hij bereid is naar de figuur van *Halochos Le-Moshe Mi-Sinai* terug te grijpen³⁰⁴.

In de talmud

Omdat het hier gaat om wetten die de talmudgeleerden verkondigden als overgeleverde wetten uit de tijd van Mozes, die dan een quasi-bijbels statuut kregen, beschrijven wij deze wetten hieronder. Hoewel zij chronologisch later werden geformuleerd, behoren zij in de hiërarchie der bronnen hier.

De *Tannoim*, de *Ammoroim* en zelfs sommige *Rishoinim* (**ראשונים**) hebben bepaalde wetten verheven tot het quasi-bijbels statuut door deze wetten te aanzien als aan Mozes op de berg Sinai geopenbaard.

In de *misjna*³⁰⁵ vinden wij drie zulke wetten, in de *tossefta*³⁰⁶ (**תוספתא**) één en in de *Safro*³⁰⁷ (**ספרא**) drie. In de *Mechilta* (**מכילתא**) en de *Sifri* (**ספרי**) geen. In de Jeruzalemse *talmud* zijn er vijftien wetten die geacht worden aan Mozes op de Sinaiberg te zijn gegeven³⁰⁸.

In de Babylonische *talmud* vinden wij 16 expliciete vermeldingen van zulke wetten aan Mozes op de Sinaiberg gegeven³⁰⁹. Een zevental wetten wordt vermeld als “*halocho stam*” (**הלכה סתם**) en de commentatoren beschouwen deze als quasi-bijbelse wetten³¹⁰. Nog zeven andere wetten worden omschreven als “*halochos kevuos*” (**הלכות קבועות**), wat ook geïnterpreteerd wordt als wetten met Sinaïse oorsprong³¹¹. Ook deze wetten die in de Babylonische *talmud* weergegeven worden met “*be-emes omru*” (**באמת אמרו**) worden geacht een Sinaïse origine te hebben³¹². Niet iedereen is het hiermee eens³¹³. Ook de omschrijving van een wet als “*hilcheta gemirei*” (**הלכתא גמירי**) wijst volgens sommigen³¹⁴ op een Sinaïse

³⁰⁴ B. M.K., 4a; B. Men., 29b.

³⁰⁵ M. Peah 2:6 – Eduyot 8:3 – Yadaim 4:3.

³⁰⁶ Succa 3. Voor de verklaring van de begrippen zoals *tossefta*, zie hierna onder de titel “Orale Wet”.

³⁰⁷ Safro, Tsav, 11.

³⁰⁸ Shvi'it 1:5 – Succa 4:1 (cfr. B. Succa 34) – Peah 1:1 – Hag. 1:2 – Orl. *in fine* (cfr. B. Kidd. 38) – Meg. 1:9 (cfr. B. Men. 35 – B. Shab. 104) – Meg. 4:9 (cfr. B. Meg. 24 – B. Men. 35).

³⁰⁹ B. Shab. 28 – B. Shab. 62 – B. Shab. 27 – B. Shab. 77 – B. Men. 32 – B. Nidd. 45 – Hull. 42.

³¹⁰ B. Shab. 132 – B. Yeb. 76 – B. Naz. 28 – B. Naz. 30 – B. Naz. 25 – B. Naz. 56 – Sot. 16.

³¹¹ B. B.B. 65 – B. Sanh. 68 (cfr. Avot deRabbi Natan 19 – Derech Eretz Raba 3).

³¹² M. Kil. 2:2 – *misjna* Ter. 2:1 – M. Shab. 1:3 – M. Shab. 10:4 – M. Naz. 7:10 – M. B.M. 4:11 – M. B.B. 2:3.

³¹³ M. Shab. 1:2 – M. Ter. 2:1 (Bartenura en Tosfot Jom-Tov, *ibid.*).

³¹⁴ *Contra*: B. Sukk. 5 – B. Sukk. 34 – B. Sukk. 44 – B. Erub. 4 – B. M. Kat. 3 – B. Tem. 17 (zie echter Rashi B. Pes. 10).;

oorsprong³¹⁵. Sommigen³¹⁶ onderkennen een Sinaïse oorsprong bij wetten die in de *talmud* worden aangeduid met “*gemirei*”³¹⁷ (גמירי).

Zelfs in de post-talmudische literatuur vinden we nieuwe wetten die geacht worden aan Mozes op de Sinaïberg geopenbaard te zijn³¹⁸.

De Profeten (*Neviim*)

Volgende boeken werden als bijbels gecanoniseerd: Jozua – Richteren – Samuel I en II – Koningen I en II – Kronieken I en II – Ezra – Nechemia – Jesaja – Jeremia – Ezechiël – Hosea – Joël – Amos – Obadja – Jona – Micha – Nahum – Habakuk – Zefanja – Haggai – Zacharia – Malachi. De canonisatie van de Boeken der Profeten vond plaats in de 4de eeuw vòòr de jaartelling.

De Hagiographa³¹⁹ (*Kessuvim*)

Volgende boeken werden in het Canon van de bijbel opgenomen: Ruth – Kronieken I en II – Ezra – Nechemia – Esther – Job – Psalmen – Spreuken – Prediker – Hooglied – Klaagliederen – Daniël. De canonisatie van de Hagiographa vond plaats in de 2de eeuw vòòr de jaartelling.

De niet gecanoniseerde historische bronnen

De Aramese Papyri

De Aramese Papyri zijn een verzameling documenten uit een joodse militaire nederzetting nabij Elephantine, geschreven in de vijfde eeuw vòòr de jaartelling.

---

³¹⁵ B. Shab. 96 – B. Pes. 81 (Rashi) – B. B.K. 2 (Rashi) – B. B.K. 106 – B. Naz. 21 – B. Hul. 72 – B. Bekh. 16 – B. Arak. 19.

³¹⁶ *Contra*: Sefer Halichot Olam en Shloh (Maamar Torah She Baal Peh) – B. Sanh. 101 – Tosfot Jom-Tov Zeb. 1:3 – B. Pes. 52.

³¹⁷ Rashi B. Sanh. 53 – Rashi B. Yom. 32.

³¹⁸ Rashi Sukk. 28 – Tosfot Yeb. 71 (s.v. lo) – Tosfot Naz. 7 (s.v. umevi) – ibid. 65 (s.v. prat) – ibid. (s.v. achar) – Rashi Sot. 17 – Ritva Makk. 22 – Rashi Sanh. 81 – Rashi Men 39 – Ramban Novellae Gitt. T6 – Rashi Hul. 21 – Rokeach Hilchos Shechita – Tosfot Hul. 65 (s.v. kol) – Rashi ibid. 124 – Tosfot Ker. 6 (s.v. demefatem) – Rabeinu Tam in Sefer Hayoshor en Mordechai Mikw. – R. Halevi in Kol-Bo Hilchos Treifa – Shibulei Haleket 359 – Ramban ad Sefer Hamitzvot 164 – ibid. 96 – Rashbo in Shite Mekubetset B.M. en Ran ibid. – Tosfot Yom-Tov Sukk. 5:5 – Rambam Hilchos Para Aduma 2.

³¹⁹ Voor een omschrijving, zie verder.

De Apocrypha en Pseudepigrapha

De term ‘Apocrypha’ komt uit het Grieks en betekent verborgen. Hij werd gebruikt om boeken te beschrijven die dermate heilig werden geacht dat zij voor een kring van ingewijden waren. Zij moesten aan het oog van het gewone volk onttrokken worden. In een andere betekenis beschreef de term de heilige boeken van bepaalde sekten (zoals deze van de papyri van de Dode Zee), die om deze reden verborgen dienden te blijven. Hoe dan ook, waren het de boeken die niet door de Rabbijnen in de Palestijnse Canon waren opgenomen of de *Seforim Chitzoïnim* (ספרים חיצוניים).

Het gaat om volgende boeken: het boek van Esdras I en Esdras II – Tobith – Judith – het vervolg van het Boek van Esther – Salomon’s Wijsheid – Ecclesiasticus van Jezus, zoon van Sirach – Baruch – een Brief van Jeremia – het Lied van de Drie – Daniël en Susanna – Daniel, Bel en de Slang – het Gebed van Menasse – het Boek der Maccabeeërs I en het Boek der Maccabeeërs II.

De term ‘Pseudepigrapha’ wordt aangewend om een verzameling boeken aan te duiden, geschreven tussen 250 en 200 voor de jaartelling en geassocieerd met bijbelse boeken of karakters, dikwijls met apocalyptische connotaties, zoals: I Enoch – Apocalyps van Zefanja – Apocalyps van Abraham tot Enoch. Andere nemen de vorm van een testament: het Testament van de twaalf aartsvaders – de Testament van Job – Testament van Mozes – Testament van Abraham – Testament van Isaac – Testament van Jakob – Testament van Adam – Testament van Salomon. Andere tonen veel gelijkenis met de *Midroschim* (מדרשים) zoals het Boek van het Jubileum of Leptogenesis (*Bereshis Zutta* = בראשית זוטא).

Varia

Andere vermeldenswaardige historische bronnen: de Qumran manuscripten, de geschriften van Philon en Josephus Flavius en ten slotte het Nieuwe Testament.

2. De Orale Wet

Het aanpassingsvermogen van de joodse wet

Wat in de joodse wet de Orale Wet wordt genoemd is het geheel aan autoritatieve commentaren op de Geschreven Wet³²⁰. Naar de joodse traditie heeft ook de Orale Wet haar goddelijke oorsprong. De Orale Wet begeleidt de Geschreven Wet van in

---

³²⁰ ZEITLIN, S., The Halakha, Jewish Quarterly Review, 39, 1948, p. 1-40; GINZBERG, L., Jewish Law and Lore, Philadelphia, The Jewish Publication Society of America, 1955; WEISS, J.H., Dor, Vilna, 1911, I, p. 173.

den beginne, omdat de Geschreven Wet op bepaalde punten onvolledig expliciet is om er rechtstreeks al de wettelijke normen uit te putten zonder mondelinge toelichting. De Orale Wet (d.i. de *misjna* en de twee talmuds) stelt zich tot doel de joodse wetgeving (dit zijn de 613 bijbelse ge- en verboden) uit de bijbeltekst te extraheren, te deduceren en extrapoleren aan de hand van welbepaalde technieken waarover wij later nader in details treden. Door het inlezen van deze 613 ge- en verboden in de bijbel, verkrijgen zij een kardinaal bijbels statuut (*de-Orajta* = **דאורייתא**), wat van belang is bij de afweging en vastlegging van de wet.

De bijbel bevat immers contradicties³²¹, onduidelijkheden en gebrek aan definities³²², of wetten zonder aangifte van afmetingen of aantallen³²³, of nog andere wetten waarnaar enkel verwezen wordt zonder verdere details³²⁴.

Zo zijn bijvoorbeeld de wetten op de verplichte rust op *Sabbat* (**שבת**) niet expliciet in de *Torah* uiteengezet. Met uitzondering van ploegen, maaien en vuur aansteken, zijn er in de Geschreven Wet geen andere op *Sabbat* verboden daden uitdrukkelijk beschreven. Het is de mondelinge traditie die de talrijke andere kardinale *Sabbat*-verboden (39 in totaal, **אב מלאכות**) heeft vastgelegd. Ook de bestraffing is niet vermeld en in één bijbelvers worden zelfs twee doodstraffen opgesomd³²⁵, de dood en de uitroeiing (**כרת**). Reeds van in den beginne was de bijbel onduidelijk, zelfs voor Mozes. Hij wist immers zelf niet welke straf diende toegepast te worden op iemand die op *Sabbat* brandhout verzamelde³²⁶. “*Eliezer b. Shimon zei: Mozes wist niet dat hij de doodstraf diende te krijgen, omdat G.od hem dat moest influisteren: ‘die man zal zeker ter dood gebracht worden’³²⁷, dus moest hij ter dood veroordeeld worden; hoe moest hij worden geëxecuteerd? Hij (G.od) antwoordde: door steniging*”³²⁸. Een ander voorbeeld van de twijfel die reeds

---

³²¹ Deut. XVI:3-4 *contra* XVI:8.

³²² Zoals het bijbelvers “zal zeker ter dood worden gebracht” (Ex. XXI:12), dat niet aangeeft op welke wijze. Het bijbelvers “gij zult u verootmoedigen” (Lev. XVI:31) vermeldt niet op welke wijze. Het bijbelvers “wanneer mannen vechten en een van hen stoot een zwangere vrouw, zodat haar vrucht afgaat, maar zonder ander letsel, (...) Maar indien er een ander letsel is, (...)” (Ex. XXI:2-23), verduidelijkt niet of het letsel betrekking heeft op de dame dan wel op het embryo.

³²³ De wetten op *lekhet*, *shikcha* en *pe'ah* m.b.t. het achterlaten van een deel van de opbrengst aan armen of de aan de Priester verschuldigde heffing, *Terumo*.

³²⁴ Zoals de wet op de overdreven koopprijs (*onaah*) of de echtscheiding die maar terloops wordt vermeldt n.a.v. het verbod om zijn gedivorceerde vrouw terug te huwen, nadat zij een nieuw huwelijk heeft aangegaan, ook al is zij regelmatig de tweede keer uit de echt gescheiden (Deut. XXIV:1-4). De bijbel vermeldt wel dat men bij de zweepsagen niet meer dan het toegestane aantal slagen mag toedienen (Deut. XXV:1-3), maar zegt niets over de misdrijven die met zweepslagen worden bestraft.

³²⁵ Ex. XXXI:14.

³²⁶ Num. XV:32-35.

³²⁷ Num. XV:34.

³²⁸ Sif. Zutta XV:34.

Mozes had met betrekking tot de toepasselijke wet, is de episode van de godslasteraar³²⁹. Mozes was nog anderen wetten “vergeten”³³⁰.

Er bestond dus van in den beginne de noodzaak van een mondelinge wet. In feite, is de orale wet zelfs voorafbestaand, nu de bijbel erop vertrouwt voor de niet-duidelijk of helemaal niet beschreven wetten (huwelijk, echtscheidingen, business, etc.), er zelfs op alludeert³³¹ en zelfs expliciet naar verwijst: “Wanneer een zaak voor u te moeilijk is om daarin uitspraak te doen (...) dan zult gij u begeven naar de (...) rechter, die er dan wezen zal, (...) zij zullen hun rechterlijke uitspraak aanzeggen. En gij zult handelen naar de uitspraak, die zij u aanzeggen ter plaatse die de Here verkiezen zal. (...) Naar het onderricht dat zij u geven, en naar de beslissing die zij u bekend maken, zult gij handelen; gij zult van de uitspraak die zij u aanzeggen, niet afwijken naar rechts of naar links”³³².

Religieuze aanpassingsmechanismen aan de moderniteit

Wat wij westerse³³³ burgers als “religie” omschrijven is eigenlijk een allesomvattend rechterlijk systeem dat, naast de *religieuze* voorschriften van deze godsdienst (sacraal en ritueel recht), ook de andere takken van het recht (zoals burgerlijk-, commercieel-, publiek-, familie-, strafrecht) bestrijkt. Denk maar aan de joodse *halacha* (joods recht), het canonieke recht en de *sharia*, die gans het *modus vivendi* van gelovigen beheers(t)en.

In elk van de drie monotheïstische abrahamistische religies, staat een geschreven wet (bijbel) centraal, die geacht wordt van goddelijke inspiratie te zijn, maar die alles behalve systematisch of allesomvattend is. In tegendeel behelzen deze heilige oerboeken een reeks vertellingen over de wederwaardigheden van de gelovigen en hun oeroude afstamming (daarin begrepen het scheppingsverhaal) in proza (bijbel) of in poëzie (koran). Wetten zijn er maar zeer summier in v ervat. Over sommige onderdelen van de wet wordt uitermate in details uitgeweid, terwijl over andere wetvoorschriften slechts in kortschrift of aan de hand van allusies worden behandeld. Denk maar aan de bouw van de Tabernakel, de offerdienst en de melaatsheid, waaraan verschillende bijbelpoorties aan worden gewijd, terwijl over de toch niet onbelangrijke Sabbathwetten en huwelijks- en echtscheidingsprocedures met niet meer dan enkele verzen zeer algemeen wordt

---

³²⁹ Lev. XXIV:10-23.

³³⁰ יהודה קופרמן, ספר נתעלמה ממנו הלכה, ירושלים, תשנא

³³¹ Gen. XXVI:5 met de meervoudsvorm van *Torah*, dus mijn (twee) *Toroth*: geschreven en mondelinge. Zie ook Ex. XVI:28 en Ez. XLIV:24.

³³² Deut. XVII:8-11.

³³³ Met “westers” wordt hierbij zowel het Westers christendom (West- en Midden-Europa, Noord- en Zuid-Amerika) bedoeld, als het Oosterse Byzantijnse christendom (Oost-Europa en de rest van Rusland).

gerept. Noch de bijbel (Nieuw of Oud Testament), noch de koran kunnen derhalve als wetboek beschouwd worden.

Naast deze zopas beschreven *inhoudelijke* reden die belet de bijbel of de koran als een wetboek te aanzien, is er ook het feit dat een *geschreven* tekst –zelfs van goddelijke inspiratie (bijbel en koran zijn de beste voorbeelden hiervan)³³⁴

In al deze religieuze rechtssystemen, die gebaseerd zijn op een goddelijk geïnspireerd oerboek (bijbel), dat meer een eposboek dan een wetboek is, bestaat hierop dus een *mondelling* correctief of een interpretatiebevoegdheid. Bij de joden is dat de orale wet³³⁵ (i.t.t. de geschreven wet of *Thora*), bij de katholieken is dat het *Magisterium*³³⁶ (theologen die bekleed zijn met het interpretatiegezag voor de Heilige Schriften) en in de islam zijn het de *Soenna* (het leven van de profeet Mohammed, 571-632) en de *Hadith* (meerv. *Ahadith*, mondelinge overleveringen over het leven van de profeet).

Deze mondelinge bijsturing van de geschreven wet is in alle voornoemde godsdiensten van primordiaal belang, nu deze aanhoudende correcties de mate aan aanpassing aan nieuwe omstandigheden bepalen. Het zijn de technieken (soms kunstgrepen en juridische ficties), waarmee elke religie zich aan de moderniteit aanpast, zonder aan te geven dat de goddelijke wet verandert. De hemelse wet wordt beweerdelijk slechts gededuceerd, geëxpliciteerd, geïnterpreteerd of nog ingelezen in de bijbeltekst. Onder het mom van deze “interpretaties” worden in feite echter oude wetten geabrogeerd of omgebogen en worden nieuwe wetten geïntroduceerd. Denk maar aan de *lex talionis*³³⁷ (“oog om oog”) uit de bijbel (14de eeuw voor de jaartelling)³³⁸, die de Talmud (200-500 van de jaartelling) (her)interpreteert als de geldelijke tegenwaarde van een beschadigd oog³³⁹. De aanpassingen van de joodse wet volgen uiteraard de socio-economische metamorfose die de joodse samenleving ondergaat van een sedentaire landbouwgemeenschap in de oudheid naar een stedelijke handelsgemeenschap in de late oudheid en de middeleeuwen. Denk maar aan de achtereenvolgende aanpassingen van de joodse wet op het vlak van de methodes van

---

³³⁴ De ontelbare aanpassingen die de talmudgeleerden (50-500) en de Tossafisten (11de-13de eeuw) aan de joodse wet hebben aangebracht, zijn er de illustratie van. Dit geldt in dezelfde mate voor de talrijke kerkelijke concilies en voor de (her)interpretaties door de Glossatoren (11de-13de eeuw) van het kerkelijk recht.

³³⁵ Aan de meervoudsvorm van *Thora* (*Thorot*) in Genesis (XXVI:5) ontnemen de Wijzen het bindende gezag van hun orale interpretatie van de geschreven goddelijke wet.

³³⁶ Matt. XXVIII: 19-20. Zie Catechismus van de Katholieke Kerk (1997), artikelen 85, 86, 890-892, 2003.

³³⁷ In de Codex van Hammoerabi (1792-1750 voor de jaartelling), artikelen 96-197, 200, en 209-210.

³³⁸ Ex., XXI:24 en Lev., XXIV:20

³³⁹ Bab. B.K., 83b-84a. Ook in het christendom (Matt., V:38-41) en de islam (Koran, V:45 en XLII:40) werd de *lex talionis* gemilderd.

eigendomsverkrijging, die in het jodendom dezelfde evolutie hebben gekend als in het Romeinse recht. Hierover komen we later nog op terug.

Ook in het rooms-katholicisme gebeurden dergelijke wezenlijke ‘bijsturingen’. Het Concilie van Nicea (878 van de jaartelling), dat de definitieve dogmatisatie van de wezensgelijkheid tussen de Zoon en de Vader (eerste component van het trinitarisme) vastlegde, is daar een voorbeeld van. Een andere illustratie hiervan is het Concilie van Konstantinopel (1414-18), waarbij de definitieve dogmatisatie van de goddelijkheid van de H. Geest werd afgekondigd en de leer van de heilige drievuldigheid aldus definitief vorm kreeg.

In het rooms-katholicisme hebben nog andere als wezenlijk en goddelijk voorgestelde dogma’s een late bloei gekend. De leerstellingen over de onfeilbaarheid van de paus en de maagdelijkheid van Maria³⁴⁰, hebben niet altijd vastgestaan en zijn slechts het product van eeuwenlange discussies en *menselijke* aanpassingen en amendementen aan de *goddelijke* wet. De leerstelling van de maagdelijkheid en het latere dogma van de onbevleete ontvangenis volgden om aan de leer van kerkvader (Aurelius) Augustinus uit Hippo (354-430) tegemoet te komen. Ofschoon de middeleeuwse Thomas van Aquino (1225-1274) de zienswijze van Augustinus betreffende de oerzonde³⁴¹ van Maria bestreed, is het toch de door de 13de-eeuwse Britse scholastische theoloog Duns Scotus (1266-1308) ontwikkelde theorie van de onbevleete ontvangenis, die uiteindelijk door Paus Pius IX (1846-1878³⁴²) in 1854 tot dogma werd verheven. De onfeilbaarheid van de paus werd pas afgekondigd door het Vaticaans Concilie I (1869-1870) ook onder Paus Pius IX. De Maria-Tenhemelopneming werd pas in 1950 door Paus Pius XII (1876-1958) tot *dogma fidei* verklaard en bevestigd in de Apostolische Constitutie *Munificentissimus Deus*³⁴³.

Ook de leerstellingen van het moslingeloof hebben een zonderlinge metamorfose ondergaan. Aanvankelijk behoorden vrouwen tot Mohammed’s eerste bekeerlingen, omdat hun emancipatie hem nauw aan het hart lag. Hij verleende vrouwen wettelijke erf- en scheidingsrechten (wat katholieken, joden en moslims tot op vandaag niet hebben) en moedigde vrouwen zelfs aan om een actieve rol te spelen in de *oemma* of geloofsgemeenschap. Zij bestudeerden de koran, zelfs met de profeet *himsel*. Wanneer sommige vrouwen zich erover beklaagden dat de

---

³⁴⁰ De theologische discussie of Maria nu slechts een *virginitas in partu* (tot aan de geboorte van Jezus), dan wel zij een *virginitas post partum* tot aan het einde van haar leven behield, is nog niet in een leerstelling uitgemaakt... Zie: Jonathan Sarfaty, The Virginal Conception of Christ, in *Apologia*, 3(2):4-11, 1994.

³⁴¹ Romeinen, V:12-19.

³⁴² Het langste pontificaat uit de kerkgeschiedenis.

³⁴³ Tijdens het eerste Vaticaans Concilie (1869-1870) hadden 200 bisschoppen hierop aangedrongen, verwijzend naar de viering van 'Maria-Tenhemelopneming' sedert de 7de eeuw, ingevoerd door Paus Sergius I (pontificaat 687-701).

koran zich enkel tot mannen richtte, was het resultaat een openbaring die zich zowel tot mannen als vrouwen richtte en die de nadruk legde op de absolute morele en geestelijke gelijkheid van beide seksen³⁴⁴.

Hoe absurd en verwonderlijk het heden ten dage mag klinken, kwam de verandering in de geëmancipeerde positie van de islamitische vrouw door de invloed van de *oikoumenè* of de geciviliseerde wereld. De Koran schreef de sluier enkel voor de vrouwen van Mohammed voor. Het gebruik om de vrouwen te sluiëren en in harems af te zonderen werd overgenomen van Perzië en van het christelijke Byzantijnse rijk, waar vrouwen al sinds jaren op deze wijze werden gemarginaliseerd. Tegen de tijd dat de Abassidische kaliefen in 750 aan de macht kwamen (hun kalifaat duurde tot 1258), was de positie van de islamitische vrouw net zo slecht geworden als die van haar zusters in de joodse en christelijke wereld.

De machtsstrijd binnen de joodse wet als motor van verandering

De aanpassings- of interpretatiemechanismen van de joodse wet zijn van in de oudheid en doorheen de eeuwen continu het voorwerp geweest van een machtsstrijd tussen standen of sekten, waarbij de ene zijn gevestigde positie wenste te vrijwaren (conservatisme) en de andere een gezagspositie wenste te bemachtigen (progressisme).

In de oudheid waren het de priesters- en de levietenstanden, die exclusief voor de *religieuze* zaken instonden, terwijl de *politieke* macht bij de koning en de profeten lag. De overgrote meerderheid van de bevolking was ongeletterd en enkel priesters en levieten die instonden voor de Tempeldienst en leefden van de rituele belasting in geld en in natura die het volk aan hen moest afdragen, konden zich opvoeding verschaffen.

Dit gezagsmonopolie van de Tempeldienaren kwam voor het eerst in opspraak bij de terugkeer van de joden uit Babylon naar Jeruzalem ten tijde van Profeet Daniel in 538 voor de jaartelling. O.l.v. de Schriftgeleerde Nechemia (of: Ezra II)³⁴⁵ kwamen vele ballingen uit Babylon terug naar Judea, alwaar met de instemming van keizer Kores (Cyrus de Grote, 580-529 voor de jaartelling) de politieke en juridische onafhankelijkheid der joden werd hersteld. Judea was weliswaar geen onafhankelijke staat meer maar een Perzische provincie onder de naam Yehud, doch joden genoten er desalniettemin een grote graad van bestuurlijke onafhankelijkheid o.l.v. een inheemse gouverneur. Bij een tweede golf

---

³⁴⁴ Koran, XXXIV:35.

³⁴⁵ Zie Ezra II:2. De verwarring tussen Ezra en Nechemia (aanvankelijk vormden de twee bijbelboeken maar één boek) heeft gemaakt dat men ze Ezra I en Ezra II is gaan noemen. (In de Septuaginta Esdras A en Esdras B en in de Vulgata I Esdras en II Esdras). Joden en Protestanten hielden het bij Ezra en Nechemia.

terugkerende ballingen uit Babylon ten tijde van Profeet Malachi, was Ezra I erbij³⁴⁶, die met een koninklijke opdracht van de Perzische koning Artahsasta (Artaxerxes I Longimanus, 464-423 voor de jaartelling) bekleed was om rechters en regeerders in Judea te benoemen³⁴⁷. In die periode is er in Judea voor het eerst sprake van een rechtssysteem dat gebaseerd is op een geschreven wetboek, zoals uitgelegd en toegepast door een religieuze autoriteit, die los van de priesterstand stond³⁴⁸. Deze Schriftgeleerden (de voorlopers van het latere Rabbinaat) kwamen in concurrentie met de priesterstand en introduceerden zelfs de drie dagelijkse gebeden die joden sedertdien opzeggen. Voordien bestond de religieuze praktijk enkel binnen de Tempelmuren en gebeurde die uitsluitend aan de hand van dierenoffers. Voor het eerst kwam er dus een religieuze *Ersatz*-dienst buiten en los van de Tempel, die in gebedshuizen werd gehouden, zonder tussenkomst van priesters maar geleid door geleerde mannen. De spanning tussen de behoudsgezinde priesters die hun prerogatieven wensten te vrijwaren en de uitdagende stand van nieuwe religieuze leiders, die meer reformgezind waren, was meteen het begin van een aanhoudende strijd tussen conservatieven en progressisten, die de motor zou worden van de aanpassing van de joodse wet aan de veranderende omstandigheden.

Rond het jaar 200 voor de jaartelling ontstond de Sadduceeïsche beweging uit de rijkere elementen van de samenleving (priesters, handelaars en aristocraten) en heeft zij een zeer grote impact op het politieke, religieuze en economische leven gehad. Deze groep domineerde ook de Tempeldienst –overigens haar exclusieve bolwerk- en vele Sadduceeërs waren lid van de Sanhedrin, het opperste politieke, religieuze en gerechtelijke orgaan van de joden. In diezelfde periode kreeg, in navolging van de voornoemde Schriftgeleerden, de beweging van de Farizeeërs vorm. De Hellenisatie van Judea onder Antiochus III Epiphanes (in 198 voor de jaartelling) had de idee verspreid dat priesters de *dienaren* en niet de leiders van de gemeenschap hoorden te zijn. Er heerste een aanhoudende confrontatie tussen beide filosofische stellingen. De Sadduceeërs, die behoorden tot de priesterlijke kaste en rijkere bourgeoisie, waren voorstanders van een *restrictieve*, stringentere en meer conservatieve, zeg maar letterlijke, interpretatie van de joodse wet, terwijl de Farizeeërs die ook in de Sanhedrin vertegenwoordigd waren, een meer *extensieve*, realistische en liberale uitlegging van de wet voorstonden. Sadduceeërs bleven de nadruk leggen op de Tempeldienst met zijn dierenoffers als de enige vorm van religieuze belijdenis, terwijl de Farizeeërs de vervangende synagogendienst, de piëteit als menselijke ontplooiingsvorm en de leer van de Thora accentueerden. Het joodse *plebs* kon zich dus voortaan dank zij studie en religieuze praktijk voor het eerst buiten de Tempel verheffen tot mondige geleerde burgers. De Farizeeïsche geleerden werden de voorlopers van het Rabbinaat.

---

³⁴⁶ Zie Ezra, VII.

³⁴⁷ Ezra VII:25.

³⁴⁸ Nechemia VIII:1-8.

De rivaliteit tussen beide *Weltanschauungen* strekte zich niet alleen uit tot religieuze zaken, maar ook tot politieke, sociale en economische aangelegenheden. Op politiek vlak waren de Sadduceeërs behoudgezin en steunden zij de Romeinse overheersing van het joodse land, terwijl de Farizeeërs zich eerder aansloten bij de volksoptstanden en oorlogen tegen de Romeinse bezetter.

In de schoot van de Sanhedrin was elke aanpassing van de joodse wet het voorwerp van een bittere strijd tussen zij die de joodse wet enkel erkenden indien deze expliciet in de bijbel vermeld werd, en de Farizeeërs die zich vergaande interpretaties en zelfs herinterpretaties van de bijbel veroorloofden om een sluitend en aan de tijdgeest aangepaste joods rechtssysteem uit te bouwen.

Met de verwoesting van de Tweede Tempel in het jaar 70 van de jaartelling kwam een einde aan de invloed van de Sadduceeërs en van de priesterkaste. Inmiddels stonden “Wijzen” (de latere Rabbijnen) in voor de studie en interpretatie van de joodse wet en voor de synagogendienst. Het waren deze Wijzen die tussen 50 en 200 van de jaartelling de *Misjna* opstelden en tussen 200 en 500 de *Talmud*, die een alles bestrijkende compilatie is van de joodse wet en die het *Magnum Opus* van de Orale Wet vormt³⁴⁹. Nochtans bleef gedurende gans deze periode in zekere zin de spanning bestaan tussen behoudgezinden die meer aanleunden bij de tekst van de bijbel en de progressisten, die zich zeer vergaande interpretaties veroorloofden om een joods rechtssysteem uit de grond te stampen, dat in de verste verte niet op de letterlijke bijbeltekst kon worden gestoeld zonder vergaande interpretatietrucjes, die de zogenaamde hermeneutische uitleggingstechnieken zijn³⁵⁰. De talmudische leerscholen van Shammai en van Hillel³⁵¹ leunden respectievelijk aan bij de Sadduceïsche en Farizeïsche tradities³⁵². Ook hier was het de Farizeïsche traditie met de school van Hillel die de bovenhand kreeg en tal van wetten werden zelfs *contra legem* vastgelegd alleen maar om de Sadduceïsche traditie te ontwortelen (letterlijk: “om het uit de harten van de Sadduceeërs te

---

³⁴⁹ H. ROSENBERG, De Talmud, leesbril voor de Bijbel en katalysator van de Joodse Wet (Academische Rede, 2001 - Lezing voor de Genootschap voor de Joodse Wetenschap in Nederland, 9 juni 2002), in *Acta Comparanda*, XIII, 2002, p. 5-21.

³⁵⁰ H. ROSENBERG, *Syllabus joods recht. Deel II: Methodologie van het joods recht*, Katholieke Universiteit Nijmegen, 2004, p. 250-261. De hermeneutiek > Gr. *hermeneutikos* of *hermeneuein*, uitleggen (doorgaans van de heilige Schriften). Zie: de zeven regels van Hillel I (1ste eeuw v. de jaartelling; Sifra, inl. 1:7; Avot de Rabbi Nathan, 37, 55; T. Sanh., 7: *in fine.*), de dertien regels van R. Ishmaël (Sifra, inl. 5) en de 32 regels van R. Jossi haGalili.

³⁵¹ De twee scholen van rechtsgeleerden werden genoemd naar hun respectievelijke stichters Hillel I (geboren in 75 vòòr de jaartelling) en Shammai (50 vòòr – 30 na de jaartelling). De school van Shammai was voorstander van een meer rigide uitlegging van de joodse wet, terwijl deze van Hillel een meer toegelijke houding voorstond.

³⁵² Israel BEN SHALOM, *The School of Shammai and the Zealots' Struggle against Rome*, Ben Gurion University of the Negev Press, Jerusalem, 1993. Cfr. M. Peah, VI:1; M. Eduy, IV:1 en V; M. Eruvin, I:2; M. Beitso, I:2.

verwijderen”)³⁵³. De talmudische wet werd grotendeels vastgelegd volgens de zienswijze van Hillel, ofschoon latere Kabbalisten (mystici) suggereerden dat in de Messiaanse tijden de conservatieve traditie van Shammai hersteld zal worden³⁵⁴, omdat zij de meest aanleunt bij de bijbeltekst en dus authentieker is.

Het Rabbinaat van zending tot bezoldigd beroep

Het Rabbinaat kreeg in de 14de eeuw als instituut vorm met voor het eerst *geremunereerde* Rabbijnen, die voortaan als enigen de joodse wet mochten interpreteren en uitvoeren³⁵⁵. De Rabbijnen bekleden voortaan ook een religieuze leidersfunctie in de gemeenschap. Heden ten dage zijn het dus de Rabbijnen, die instaan voor de (her)interpretatie van de joodse wet en die dus de zorg hebben om deze aan de moderne levensomstandigheden aan te passen.

Doorheen de eeuwen (10de – 18de eeuw) heeft het Rabbinaat deze rol ook gespeeld en is, naar het voorbeeld van de Tossafisten (11de – 13de eeuw), de joodse wet op wezenlijke punten aangepast aan de modernere levensomstandigheden in het Europa waar joden in de 10de eeuw beland waren.

De Tossafisten of joodse glossatoren –die hun herinterpretatieve commentaren op de Talmud aan de hand van glossen rond de tekst aanbrachten- stonden voor de moeilijke taak om de oude *Babylonische* talmudtraditie aan te houden in een veranderde historische en maatschappelijke *Europese* realiteit. Hun dilemma bestond erin de joodse wet draaglijk te maken en terzelfder tijd de Rabbijnse traditie en autoriteit hoog te houden. Bij hun analyse van de talmudteksten hielden de Tossafisten de gewoonten, de ideologie, de socio-economische omgeving van de joodse gemeenschappen in Frankrijk en in de Teutoonse landen, voor ogen.

De dialectische *pilpul*-methode³⁵⁶ die de Tossafisten bezigden, vertrekt van de idee dat er geen *objectieve halacha* bestaat, maar dat deze door de Rabbijnen gemodelleerd wordt door de discretionaire inschatting van de Rabbijnen en die geformuleerd wordt door toedoen van de *pilpul*. Deze *benadering* van de oude

---

³⁵³ Bab. Sanhedrin, 52b; Bab. Makkot, 5b; Bab. Joma, 2a en 53a; Bab. Chagigo, 16b en 23a; Bab. Zevachim, 21a; Rashi ad Soekka, 21a; ad Menoches, 65a; ad Chagigo, 23a; ad Kessoebos, 106a; ad Gittin, 35a; Tos. ad Zevachim, 17b; ad Nidda, 49a; ad Joma, 2a.

³⁵⁴ Zohar, Raya Meheimna, III:245a; Moses b. Menachem GRAFT, Sefer Va-jakhel Moshe, 2 (1969).

³⁵⁵ Rabbijn Simeon ben Zemah Duran (1361-1444) was de eerste bezoldigde Rabbijn, die zijn standpunt desomtrent rechtvaardigt in zijn *Responsa Tashbatz*, vol. I, nrs. 144-148. Een voorloper hierin was Rabbi Gershon ben Judah (960-1040), die in zijn *Responsum* nr. 68 (uitg. S. Eidelberg, Yeshiva University, New York, 1955) de verplichting invoert voor de geloofsgemeenschap om aan de Rabbijn een handel ter hand te stellen om in zijn onderhoud te kunnen voorzien.

³⁵⁶ De dialectiek bestond erin een tekst te bestuderen door similaire gevallen op te sporen (*collatio*), door vervolgens tegenstellingen te ontdekken (*contradictio*) en ten slotte deze op te heffen aan de hand van nuances (*distinctio*).

bronnen door de Tossafisten lag overigens in de geest van de tijd. Ook de Franse jurisconsulten (*juris consultus*) hadden eenzelfde approach van de teksten van het Romeins recht. Het dilemma van de Jurisconsulten was hetzelfde als dat van de Tossafisten: aan de ene kant was de autoriteit van het Romeinse recht alom erkend in middeleeuws Frankrijk. Aan de andere kant stonden de Franse gemeenschappen onder invloed van het Germaanse gewoonterecht³⁵⁷. Ook de *interpretatie* die de Franse Jurisconsulten aan het Romeinse recht gaven, vertoonde veel gelijkenis met deze waarmee de Tossafisten het talmudrecht benaderden. Qua *methode* gebruikten de glossatoren evenzeer een *pilpulachtige* analyse van de tekst van het Romeinse en het Canonieke recht³⁵⁸. Immers bezaten de glossatoren die de leer van Justinianus wensten te doen herleven, in de 11de eeuw slechts weinig rechtspraktijk en rechtstraditie³⁵⁹. Het Romeinse recht dat hen had bereikt was bovendien in de tijd te zeer verwijderd en derhalve te summier om de complexiteit van deze werken begrijpelijk te maken. Zij moesten dus de teksten zien te begrijpen door vergelijking van verschillende passages, zonder te weten of dat zij de ware originele intenties hadden ontdekt³⁶⁰. Dat laatste was om de hoger uiteengezette redenen ook niet nodig.

De Verlichting en joodse Reformbeweging als rem op verandering

Met de opkomst van de Verlichting en de Franse Revolutie (18de eeuw) met haar burgerlijke rechten en vrijheden, nam het Rabbinaat dat zijn dwingende greep op de joodse gemeenschappen dreigde te verliezen, een conservatief standpunt in (het steunde zelfs de Tsaar tegen Napoleon om de prerogatieven van het Rabbinaat te vrijwaren), dat voor het eerst in de joodse geschiedenis een **periode van obscurantisme** inluide. Seculiere studies en integratie waren voortaan uit den boze en vrome joden moesten zich uitsluitend toeleggen op de studie van de bijbel. Als reactie tegen de reformatiebeweging binnen het jodendom, die een liberaal jodendom promootte, zette zich het orthodoxe Rabbinaat op de koop toe met bezetenheid af tegen elke vorm van aanpassing –of reform- van de wet³⁶¹.

---

³⁵⁷ Paul VINOGRADOFF, *Roman Law in Medieval Europe*, Oxford, Clarendon Press, 1929, p 75-77, 82-83, 93-96.

³⁵⁸ H.F. JOLOWICZ, *The Stone That the Builders Rejected: Adventures of Some Civil Law Texts*, Seminar, XII, 1954, p. 39.

³⁵⁹ Vergelijk met de Tossafisten, die abstractie maakten van de rechtstraditie der *Geonim* (6de-10de eeuw), omdat zij deze die grotendeels in het Arabisch was geschreven niet begrepen.

³⁶⁰ Voorbeelden van deze methodologie door Franse kerkjuristen uit de 12de en 13de eeuw m.b.t. het Canoniek recht: het Decretum van Yves uit Chartres en vooral het Sic et Non van Peter Abelard. De excommunicandis vitandis van Hincmar uit Reims illustreert hoe oude teksten van het kerkelijke recht door de Germaanse Kerk aangepast werden aan de nieuwe omstandigheden.

³⁶¹ A. HIRSCH, Y. REINMAN, *One People, Two Worlds. A Reform Rabbi and an Orthodox Rabbi Explore the Issues that Divide them*, Schocken Books, New York, 2002.

Dit heeft ertoe geleid dat het orthodoxe Rabbinaat –dat historisch gezien gegroeid is uit de reformatorische Farizeeïsche beweging- thans de Talmudwet als een soort onveranderlijke wet ziet, die in geen geval aangepast mag worden. Onze ‘Farizeeïsche’ Rabbijnen benaderen de Talmud (de Orale Wet) op dezelfde wijze als hun aartsvijanden de Sadduceeërs destijds de goddelijke geschreven wet benaderden. Ook zij houden vast aan de geschreven Talmudtekst en weigeren elke reformatie van de wet, om maar niet gepercipieerd te worden als de liberale reformbeweging of –om het in Farizeeïsche terminologie te parafraseren:- “om het uit de harten van de Gereformeerden te verwijderen”. Deze paradoxale instelling van het Rabbinaat heeft het juridisch immobilisme in de hand gewerkt en is er de oorzaak van dat tal van moderne maatschappijproblemen geen oplossing vinden en dat orthodoxe joden steeds moeilijker in de seculiere en moderne samenleving kunnen interageren en integreren³⁶². Door te weigeren bekerings, huwelijksinzegeningen en echtscheidingen door Conservatieve en Gereformeerde Rabbijnen te erkennen, sluit het orthodoxe jodendom *de facto* het grootste deel van het joodse volk uit haar rangen. Nochtans aanvaardde de joodse wet in het verleden zelfs massabekeringen (denk maar aan deze in de 7de eeuw van de jaartelling van de Khazaren³⁶³), zonder daar moeilijk over te doen. Door een strikte interpretatie van de joodse echtscheidingsregels aan te kleven, blijven tienduizenden joodse vrouwen levenslang “geketend” door de banden van het religieuze huwelijk en kunnen zij geen nieuw huwelijk aangaan. Nochtans hadden de Talmudwijzen de retroactieve ontbinding van het huwelijk uitgedokterd, precies om het probleem van de geketende vrouw (en dat van de bastaardafstamming) te omzeilen³⁶⁴. Het aanmoedigen door orthodoxe Rabbijnen van levenslange Thorastudie met uitsluiting van elke andere vorm van seculiere opvoeding³⁶⁵ en de weigering om welke vorm van geboortebeperving kosjer te verklaren³⁶⁶, leiden ertoe dat orthodoxe dames instaan voor de broodwinning en ontelbare zeer kroostrijke gezinnen in structurele armoede leven en zelfs tot de bedelstaf gedoemd zijn. In het verleden waren Rabbijnen en Wijzen nochtans bedreven in de wetenschappen en oefenden zelf een broodwinning uit. Immers tot in de 14de eeuw was het Rabbinaat een *zending* en geen beroep. Joden werden niet aangemoedigd tot overproductie van kinderen, noch tot de levenslange bijbelstudie zonder beroepsuitoefening. In tegenstelling, de Talmudrabbijnen hadden zelf geen

---

³⁶² H. ROSENBERG, Bescherming door afscherming (1994), in *Belgisch Israëlitisch Weekblad*, 7 januari 1994; in *Echt Antwerps Forum*, nummer 80, 26 augustus 2004.

³⁶³ Omeljan PRITSAK, The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism, in *Journal for Harvard Ukrainian Studies*, 3(2), 1978, 261 - 281.

³⁶⁴ Cfr. Bab. Gittin, 33a en Bab. Kessoebos, 2b-3a

³⁶⁵ H. ROSENBERG, *Lernen* laat werken niet (meer) toe, in *Echt Antwerps Forum*, nummer 45, 20 februari 2004.

³⁶⁶ H. ROSENBERG, Joods Antwerpen verpaupert, in *Echt Antwerps Forum*, nummer 49, 18 maart 2004.

kroostrijke gezinnen en zij verboden als geboortebeperkingsmaatregel geslachtsbetrekkingen in “jaren van hongersnood”³⁶⁷.

Het orthodoxe Rabbinaat kan zich ook –vooral in Israël- moeilijk aanpassen aan democratie³⁶⁸, scheiding van kerk en staat³⁶⁹, mensenrechten en vrouwenrechten³⁷⁰ en strijdt voor de verplichte oplegging van bepaalde religieuze wetten [Sabbatrust, religieus huwelijk en echtscheiding, religieus familierecht (met het probleem van de religieuze “bastaarden” of *mamzerim*), seksualiteitsnormen³⁷¹] aan de seculiere Israëlische bevolking en in het algemeen voor de suprematie van het goddelijke recht boven het seculiere. Het orthodoxe Rabbinaat heeft het ook moeilijk met de toenadering tot de kerk, ook nadat de kerk haar leerstellingen tegenover joden o.i.v. joods lobbywerk op wezenlijke punten heeft aangepast³⁷².

Dit zijn maar enkele maatschappijproblemen die illustreren hoezeer het orthodoxe Rabbinaat sinds de Verlichting en de opkomst van een joodse Reformbeweging, bang is van welke aanpassing ook aan de moderniteit en hoezeer het *ipso facto* vervreemd wordt van de moderne realiteit en zo het fundamentalisme in de hand werkt. Het orthodoxe Rabbinaat, ooit ontsproten uit de reformgezinde Farizeeïsche traditie, staat vandaag constant op de rem van vooruitgang en aanpassing, in de zuiverste Sadduceeïsche geest.

Bijbelse periode:

In de bijbelse tijden

Naarmate de tijd vorderde en zich nieuwe problemen stelden, werd de orale overlevering almaar aangevuld door verdere “interpretaties” van de Geschreven Wet of door nieuwe wetten door G.d zelf of het goddelijke orakel ingegeven. De auteurs van deze aanvullende orale commentaren op de Geschreven Wet waren

---

³⁶⁷ B. Taanis, 11a. Deze rechtsregel werd zelfs opgenomen in de wetboeken van Rambam (Hilchos Taanis, III:8) en Tur Shulchan Aruch (OH, 574, 4), zodat de uitbreiding ervan naar een persoonlijke “staat van hongersnood” geen te verregaande aanpassing van de wet vereist.

³⁶⁸ H. ROSENBERG, Rabbi Chaïm Hirschensohn: een fenomeen. SCHWEID Eliezer, Democracy & Halacha: a Book Review (2000), in *Acta Comparanda*, XI, 2000, p. 96.

³⁶⁹ H. ROSENBERG, Democratie vs. Theocratie (1990), in *Belgisch Israëlitisch Weekblad*, 5 april 1991; in *Echt Antwerps Forum*, nummer 109, 18 maart 2005.

³⁷⁰ H. ROSENBERG, De rol van de vrouw in het orthodoxe jodendom, in *Echt Antwerps Forum*, nummer 97, 23 december 2004.

³⁷¹ H. ROSENBERG, Omgaan met mannelijke seksuele driften in de drie abrahamistische religies, in *Echt Antwerps Forum*, nummer 111, 1 april 2005.

³⁷² H. ROSENBERG, Toenadering van de Kerk tot de joden. Kunnen orthodoxe joden onverschillig blijven tegenover de verregaande toenadering van de Kerk tot het jodendom? Een vraag, in *Acta Comparanda*, XVI, 2005, p. 51-68.

Mozes zelf, zijn discipel Joshua de Rechter, de andere Rechters en de Wijzen tot aan de instelling van de monarchie [1000 - 1300 vóór de jaartelling]. Verder was er het tijdperk der Koningen en der Profeten [1000 - 500 vóór de jaartelling], waarin de Orale Wet de Geschreven Wet verder interpreteerde.

Pre-tannaïsche Periode:

Uit de periode van het duïmviraat, dit is de periode van de “koppels” (זוגות) van rechtsgeleerden die aan het hoofd stonden van de Sanhedrin (סנהדרין > *synedria*³⁷³ of *synodoi*³⁷⁴) (245 vòòr de jaartelling) [alsook ten tijde van de Grote Synagoge (312 vòòr de jaartelling)]³⁷⁵, is ons een *halachisch* rechtssysteem overgebleven dat anoniem en uniform was. Er heerste eensgezindheid. Uit het tijdperk van het eerste koppel rechtsgeleerden, met name Jossi b. Jo’ezer en Jossi b. Jochanan, is ons slechts één enkele *halachisch* dispuut bekend³⁷⁶ en aan gans deze periode tot aan het laatste koppel van Shammai en Hillel zijn er ons al bij al vier *halachische* strijdpunten bijgebleven³⁷⁷. De reden voor deze ogenschijnlijke eensgezindheid ligt aan het feit dat na de academische twist, de eindbeslissing lag bij de Sanhedrin die als opperste gezagsvorm de knoop doorhakte en de *halocho* vastlegde. Het was na de beslissing door de Sanhedrin (סנהדרין) niet meer van belang om te weten wie wat betoogde en wie zich bij de min- of bij de meerderheid had aangesloten. In de tijden der *Tannoim* zou dat veranderen, onder invloed van drie factoren die allen de autoriteit van de Sanhedrin ondermijnden. Vooreerst externe politieke factoren in het Land Israël in de halve eeuw vòòr de verwoesting van de Tempel. Een tweede oorzaak was intern en had betrekking op de interne strijd tussen de Sadduceeërs (צדוקים) en Farizeeërs (פרושים)³⁷⁸ en, derde oorzaak, de strijd tussen de scholen van Shammai en Hillel³⁷⁹. Het zal bij de afsluiting van de *tannaïsche*

---

³⁷³ Josephus, Ant. 14:91.

³⁷⁴ Josephus, Oorl. 1:170.

³⁷⁵ Er bestaat verwarring of alleszins onduidelijkheid over de inhoud van begrippen als ‘Sanhedrin’ en ‘Grote Synagoge’, wat het verschil tussen beide instellingen was en waarin deze instellingen verschillen van de gelijknamige Sanhedrin in latere periodes. Ook over de periode bestaat onenigheid (zie de voetnoot in de synopsis, achteraan in deze syllabus).

³⁷⁶ M. Hag. 2:2.

³⁷⁷ Y. Hag. 2:2, 77b.

³⁷⁸ Vanaf 200 vòòr tot aan de verwoesting van de tweede tempel in 70 na de jaartelling, heerste er een aanhoudende confrontatie tussen beide filosofische stellingen. De Sadduceeërs, die behoorden tot de priesterlijke kaste en rijkere bourgeoisie, waren voorstanders van een stringentere en meer conservatieve interpretatie van de joodse wet, terwijl de Farizeeërs een meer realistische en liberale uitlegging van de wet voorstonden. De rivaliteit tussen beide groepen strekte zich niet alleen uit tot religieuze zaken, maar ook politieke, sociale en economische aangelegenheden maakten deel uit van de conservatieve versus liberale rivaliteit tussen beide *Weltanschauungen*.

³⁷⁹ T. Sanh., 7:1; B. Sanh., 88b; Y. Sanh., 1:4, 19b. De twee scholen van rechtsgeleerden werden genoemd naar hun respectievelijke stichters Hillel I (geboren in 75 vòòr de jaartelling) en Shammai (50 vòòr – 30 na de jaartelling). De school van Shammai was voorstander van een meer rigide en letterlijke uitlegging van de joodse wet (in de conservatieve Sadduceeïsche traditie), terwijl deze

periode de verdienste van R. Judah de Prins zijn geweest om weer deze eensgezindheid na te streven door de geldende wet af te kondigen in de *misjna*.

Post-bijbelse tijden

Periode der *Tannoïm*:

A. De *misjna*

Later ontstond er echter een doctrine, die erin bestond de Orale Wet te bestuderen, te memoriseren (het was immers bij definitie een ongeschreven wet) en te recapituleren. Deze doctrine werd de *misjna*, afgeleid van het Hebreeuws werkwoord *shana* (שנה), 'herhalen' dat met de tijd 'leren' is gaan betekenen. Het begrip *misjna* (leren) staat dan in tegenstelling tot *Mikra* (lezen, מקרא), waarmee dan de Geschreven Wet wordt bedoeld.

Aanvankelijk waren de *misjnayos* (meervoud van *misjna*) collecties van wetten en bestonden er verschillende collecties die genoemd werden naar hun auteurs. Deze auteurs werden de *Tannoïm*³⁸⁰ (תנאים, enkelvoud *Tanna*, תנא) genoemd.

De periode der *Tannoïm* strekte zich uit in de eerste en de tweede eeuw van de jaartelling.

Aanvankelijk werden de individuele wetten *misjna*³⁸¹ genoemd, terwijl het volledige traktaat de naam kreeg van *halochos*³⁸². De *Ammoroïm* noemden de *misjna* “onze” *misjna* of משנתינו (Hebr.) of מתניתין (Aramees), om het verschil te maken met andere *misjnayot* zoals de *misjna* van R. Hoshaya, of deze van Bar Kapparah³⁸³. Wanneer wij het heden ten dage evenwel over de *misjna* hebben, bedoelen wij de collectie van zes orders van *misjna*, zoals in de derde eeuw van de jaartelling geselecteerd, geordend, gereviseerd, gecanoniseerd en geredigeerd door Rabbi Judah de Prins, die bekend staat als Rabbi tout court. Hiertoe worden ook de *berayssos* gerekend, die de *Ammoroïm* eveneens onder de noemer “onze” *misjna* plaatsten³⁸⁴.

R. Judah de Prins diende bij de vastlegging van de wet in de *misjna* de knoop door te hakken en hiervoor moest hij noodgedwongen bepaalde opinies of commentaren

---

van Hillel een meer toegelijke houding voorstond (in de hervorminggezinde Farizeïsche traditie).

³⁸⁰ In modern Hebreeuws: Tannaïm.

³⁸¹ M. Gitt. 5:6.

³⁸² Y. Hor. 3:7, 48b.

³⁸³ Zie Y. Hor. Loc. Cit.; ook: B. B.B. 154b en Rashbam, *ibid.*, 138a.

³⁸⁴ Rashbam, *ibid.*

die hij als irrelevant of niet-acuraat beschouwde, weglaten. Het is enkel dank zij de eminente persoonlijkheid en positie van Rabbi dat hij zijn visie van de wet kon doordrukken en alle kritiek zijdens andersluidende opinies het zwijgen kon opleggen. Na zijn dood werden de uitgesloten opinies en commentaren nochtans opgenomen in de *tossefta*.

De bronnen van de *halochos* die het voorwerp uitmaken van de *misjna*, zijn verscheiden. Sommige wetten hebben hun oorsprong in decreten en verordeningen³⁸⁵, andere in lokale wetten³⁸⁶, die niet meer waren dan plaatselijke gewoonten. Sommige wetten waren historische *halochos*, die tot stand waren gekomen in welbepaalde omstandigheden³⁸⁷. Nog andere wetten waren een collectie van besliste *halochos* die waren genomen in welbepaalde geschillen, bijvoorbeeld tussen burens en partners³⁸⁸, in zake nalatenschappen³⁸⁹, procedureregels van de Rabbinale rechtbanken³⁹⁰ en bestraffingen en hun tenuitvoerlegging³⁹¹. Van deze en andere wetten in de *misjna* zijn gelijklopende wetten teruggevonden in de rechtsboeken uit het antieke Oosten en in de Grieks-Hellenistische wereld. Ten tijde van de Hasmoneeërs, en zelfs tevoren, werden deze rechtsboeken bestudeerd.

Het merendeel van de *halochos* in de *misjna* is een weerslag van rechterlijke uitspraken van Rabbinale rechtbanken, die precedentwaarde hadden bereikt³⁹². Er was uiteraard ook een aantal *halochos* die gededuceerd werden uit bijbelverzen.

De *misjna* werd ingedeeld in zes ordes (= *Sedarim*, סדרים), in zes hoofdtakken van het joodse recht. Elk van deze zes ordes is onderverdeeld in *massechtos* (= traktaten, מסכתות) over een deelmaterie uit het hoofdonderwerp. Elk traktaat is op zijn beurt verder onderverdeeld in hoofdstukken, waarin de *misjna*'s zich opvolgen en genummerd zijn. Citaten uit de *misjna* gebeuren aan de hand van de naam van het traktaat (zoals voor citaten uit de Babylonische *talmud*) gevolgd door het nummer van het hoofdstuk en het nummer van de *misjna*. [bijv.: M. Kidd. 3:2 = *misjna* Kiddushin, hoofdstuk 3, *misjna* 2]. De namen van de traktaten en

---

³⁸⁵ M. Bik. 3:7; M. Sheb. 4:2; M. Maas. Sh. 5:15.

³⁸⁶ M. B.M. 7:1.

³⁸⁷ M. Sanh. 9:6.

³⁸⁸ M. B.M. 10; M. B.B. 1-2.

³⁸⁹ M. B.B. 8.

³⁹⁰ M. Sanh. 4:4-5.

³⁹¹ M. Sanh. 7.

³⁹² Het aantal van deze in de *misjna* opgenomen precedenten is aanzienlijker dan wat men zou vermoeden. Zo vindt men in het traktaat Moëd 'slechts' 24 rechterlijke uitspraken als dusdanig, terwijl in de *tossefta* er 80 zijn weergegeven. Dit komt omdat de *misjna* dikwijls de verwijzing naar een uitspraak weglaat en enkel de abstracte *halocho* weergeeft of de concrete toepassing op een welbepaald geval.

hoofdstukken uit de *misjna* zijn deze die door de *talmud* aangehouden zijn. Voor de opsomming zie dus hieronder.

Meteen was de Orale Wet ook in geschreven vorm gegoten, wat destijds een ware revolutie was, omdat de mondelinge overlevering per definitie oraal diende te blijven. Het is enkel dank zij het onnoemelijke gezag van Rabbi dat deze stap naar het geschreven woord kon worden gelegd.

Het meesterwerk van Rabbi de Prins, door sommigen de joodse Justinianus bijgenaamd³⁹³, was meteen ook de afsluiting van de *misjna*, wat betekent dat een periode -deze der *Tannoïm* en van de *misjna*- afgesloten werd³⁹⁴.

Er bestaan aanwijzingen dat ook ten tijde van de *Tannoïm* Babylonië reeds een studiecentrum was en in de *talmud* zijn er een aantal *misjnayos* en *berayssos*, die steunen op de halachische exegese en halachische traditie van de Babylonische rechtsgeleerden³⁹⁵. De *misjna* die het voorwerp uitmaakt van de studie van de Babylonische *talmud* verschilt soms van deze die door de Jeruzalemse versie wordt becommentarieerd en in twee gevallen zijn deze zelfs tegenovergesteld³⁹⁶, wat eveneens wijst in de richting van *misjnaïsche* activiteit reeds in Babylonië. Deze *misjnaïsche* activiteit in Babylonië heeft ook tot gevolg dat de verschillen in zienswijzen tussen de Jeruzalemse en Babylonische rechtsgeleerden teruggaan tot de tijden der *Tannoïm*. Een gevolg hiervan is dat de Babylonische geleerden een grote mate aan onafhankelijkheid –en dito interpretatie- hadden verworven reeds in het tijdperk der *Tannoïm*. Dit verklaart waarom de Babylonische *Ammoroïm*, die geconfronteerd worden met een tegenovergestelde opinie uit de *misjna* of *berayta*, deze incongruïteit verklaren door zich de vraag te stellen **הכא במאי עסקין** (=waarover gaat het hier?). Hierdoor deden de *Ammoroïm* aan een ware re-interpretatie van de *misjna* door het toepassingsveld van het *misjnaïsch* beginsel te vernauwen tot een zeer specifiek en uitzonderlijk geval³⁹⁷. Wezenlijk komt het hierop neer dat de *misjna* wordt afgevoerd om een *ammoraïsche* thesis in stand te houden.

Een gelijkaardige techniek om een *misjna* te omzeilen bestaat erin de *misjna* te herschrijven onder het mom dat er iets ontbreekt **חסורי מחסרא והכי קתני**³⁹⁸ en dat derhalve de *misjna* aangevuld en anders gelezen dient te worden. Dikwijls bereikt men hierdoor het tegenovergestelde van wat de *misjna* aanvankelijk leerde, zodat

³⁹³ Hij was 300 jaar voor op het compileerwerk van de Romeinse jurist Justinianus.

³⁹⁴ TRATTNER, E.R., *Understanding the Talmud*, N.Y., 1955, p. 19, 26.

³⁹⁵ B. B.K. 4a.

³⁹⁶ Y. B.B. 4:1; Y. Av. Zara 4:4.

³⁹⁷ B. B.K. 8a; B. B.M. 12b; B. Gitt. 12a.

³⁹⁸ B. Ber. 13b, 15b, 41a; B. Shab. 62b, 102a, 120b; B. Erub. 42a, 61a; B. Pes. 10b, 37a; B. R.H. 15b; B. Succ. 26b.

deze techniek erin bestaat de *misjna* af te voeren en door een nieuwe zienswijze te vervangen.

B. De berayssos

De *berayssos* (**ברייתות**) zijn *tannaïsche dicta*, die nochtans niet in de *misjna* zijn opgenomen, maar die geciteerd worden in de *talmud* en er ook besproken en becommentarieerd worden door de talmudgeleerden.

C. De tossefta

De *tossefta* (**תוספתא**) is het tweede boek over de joodse wet, dat voornamelijk in de generatie na Rabbi Judah de Prins werd geredigeerd. Dit boek beoogde een aanvulling te zijn op de *misjna* in verschillende opzichten. (1) Het vult de *misjna* aan met wetten en problemen die niet in de *misjna* voorkwamen. (2) Het voegt nieuwe wetten toe uit de periode na de *misjna*. (3) Het citeert versies of bronnen die verschillen van deze uit de *misjna*. (4) Het verschaft interpretatie van de *misjna*. De *tossefta* volgt de volgorde van de *misjna* en er bestaat geen verschil tussen de twee: beiden worden beschouwd als evenwaardige boeken uit de periode der *Tannoïm*.

Citeerwijze: bijv. **T. Kidd. 2:3** = tossefta Kiddushin, hoofdstuk 2, *tossefta* 3.

D. De halachische midroshim

De *Midrash* (**מדרש**), van het woord *darash* (**דרש**, wortel: d-r-sh = vragen = interpreteren³⁹⁹), is de methode waarbij de bijbeltekst wordt geïnterpreteerd en waarbij aan de hand van exegetische en hermeneutische technieken (waarover verder) de wetten uit de bijbel worden onthuld. De *Midrash* is dus een activiteit die een rigoureuze, constructieve en vindingrijke studie van de bijbel nastreeft. Een aantal van deze *Midroshim* interpreteren bijbelteksten met wettelijke inhoud, waaruit de *halocho* wordt gehaald. De *Midroshe halocho* (**מדרשי הלכה**) zijn collecties van exegetische en hermeneutische deducties van wetten uit de boeken Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium en werden gecompileerd door *Tannoïm* in de academies van Rabbi Akiva en Rabbi Jishmael. De *halachische Midroshim* die bewaard zijn gebleven zijn: de *Mechilta* van Rabbi Jishmael en de *Mechilta* van Rabbi Shimon bar Jochai op Exodus, de *Safro* op Leviticus, *Sifri* en *Sifri Zutta* op Numeri, *Sifri* en een deel van de *Mechilta* van R. Jishmael op Deuteronomium.

---

³⁹⁹ Naar het bijbelvers in Ezra (VII, 10) “want Ezra had er zijn hart op gezet om de wet des Heren te interpreteren (= *lidrosh*) en haar te volbrengen”.

Periode der *Ammoroïm*:

E. De twee talmudim

De verdere evolutie van de -nu geschreven- Orale Wet zou voortgezet worden door de *Ammoroïm*⁴⁰⁰ (אִמּוֹרָאִים, enkelvoud *Ammora*, אִמּוֹרָא) [300 - 500 van de jaartelling].

Deze rechtsgeleerden stichtten belangrijke rechtsacademiën, zowel in het Land Israël als in de nieuwe Diaspora (met name in Babylonië), waar de *misjna* aan grondige discussie en commentaar werd onderworpen.

De discussies en het becommentariëren van de *misjna* door de rechtsacademies resulteerden dikwijls in rechtsvinding en zeer ruime interpretaties van de teksten van de *misjna*.

Hun talrijke interpretatieve discussies werden opgetekend in traktaten, die de Zes Ordes van de *misjna* volgden. Het geheel van deze traktaten vormde de *talmud*.

---

⁴⁰⁰ In modern Hebreeuws: Ammoraïm.

Deze *talmud* ontwikkelde zich echter onafhankelijk in het Land Israël [Jeruzalemse of Palestijnse *talmud*] en in Babylonië [Babylonische *talmud*]. Het waren Rav Ashi en Rabina die de eindredactie van de Babylonische *talmud* doorvoerden en deze dan afsloten. In tegenstelling tot de Babylonische *talmud*, vermeldt de Jeruzalemse *talmud* niet wie er de eindredactie van heeft doorgevoerd. Volgens Mozes Maïmonides in zijn Introductie tot de *misjna*, zou dit Rabbi Jochanan [tweede helft van derde eeuw] zijn geweest. Volgens R. Mozes uit Coucy (auteur van de *Semag*), in zijn Introductie tot de *Sefer Mitsvot Gadol* (*SeMaG*) (ספר מצוות גדול = סמ"ג), zou Maïmonides evenwel Rabbi Jochanan en zijn discipels bedoelen, omdat inderdaad *Ammoroïm* geciteerd worden in de *talmud* die na Rabbi Jochanan hebben geleefd.

Zoals reeds hoger gezegd, volgt de *talmud* de indeling van de *misjna* in zes ordes, in traktaten en hoofdstukken. Hieronder geven wij een opsomming van de zes ordes en de traktaten:

Eerste Orde: Zeraïm (זרעים, 'Zaad': doorgaans landbouwwetten enkel relevant voor landbouwactiviteit in het Land Israël)⁴⁰¹.

Berachot ('zegen'), afgek. Ber. (ברכות). Dit traktaat bestaat uit negen hoofdstukken en handelt over de wetten en regels betreffende hoofdzakelijk de liturgie.

Pe'ah ('rand van het veld'⁴⁰²), afgek. Pe'ah (פאה). Dit traktaat bestaat uit acht hoofdstukken en handelt over de wetten betreffende de rand van het veld en de vergeten garven, die voor de behoeftigen bestemd zijn⁴⁰³.

Demai ('produkt waar onzekerheid bestaat over de tiendheffing'), afgek. Dem. (דמאי). Dit traktaat bestaat uit zeven hoofdstukken en handelt over de wetten van twijfelachtig fruit, d.i. fruit, maïs en andere landbouwproducten, waarover onzekerheid bestaat of de tiendheffing al dan niet werd afgedragen.

Kilaïm ('verschillende soorten'⁴⁰⁴), afgek. Kil. (כלאים). Dit traktaat bestaat uit negen hoofdstukken en handelt over de verboden gemengde zaden, paren van twee diersoorten, weefsels uit wol en linnen, en ploegen met twee verschillende diersoorten⁴⁰⁵.

Shebi'ith ('het sabbatsjaar'⁴⁰⁶), afgek. Shebi. (שביעית). Dit traktaat bestaat uit tien hoofdstukken en handelt over de landbouwwetten die van toepassing zijn op het zevende jaar. Het zevende jaar diende om het land te laten 'rusten'⁴⁰⁷.

⁴⁰¹ Bij de citeerwijze hebben wij de Engelse schrijfwijze van de Hebreeuwse transliteratie gevolgd, omdat de *talmud* nu eenmaal in het Engels vertaald is geworden en de citaten derhalve dikwijls in het Engels zijn. Hierbij moet men weten dat de 'h'-klank onze 'ch' is, en de 'b' en 'k' tussen twee klinkers zijn resp. onze 'v' en 'ch'-klanken. Yebamoth = Jevamot, Shebuot = Shevuot, Zebahim = Zevachim, Berakoth – Berachot, Aboth = Avot, Erubin = Eruvin.

⁴⁰² Lev. XIX:9-10.

⁴⁰³ Lev. XIX:9-11; Deut. XXIV:19-22.

⁴⁰⁴ Deut. XXII:9-11.

⁴⁰⁵ Lev. XIX:19; Deut. XXII:9-12.

⁴⁰⁶ Ex. XXIII:10-11.

⁴⁰⁷ Ex. XXIII:10-12; Lev. XX-XXIII; XXV:2-8; Deut. XV:1-4.

Terumoth ('heffing der heilige gaven'⁴⁰⁸), afgek. Ter. (**תרומות**). Dit traktaat bestaat uit elf hoofdstukken en handelt over de offergaven van de joden aan G. od, die aan de priesters toebedeeld worden. De wetten worden er besproken aangaande de priesters en meer bepaald welk deel ervan zij mochten tot zich nemen⁴⁰⁹.

Maasseroth ('tienden'⁴¹⁰), afgek. Maas. (**מעשרות**). Dit traktaat bestaat uit vijf hoofdstukken en handelt over de tiendheffing die aan de levieten afgedragen dient te worden en over de produkten waarvoor geen tiendheffing verschuldigd is⁴¹¹.

Maasser Sheni ('tweede tiendheffing'⁴¹²), afgek. M. Sh. (**מעשר שני**). Dit traktaat bestaat uit vijf hoofdstukken en handelt over de problemen betreffende de tweede tiendheffing die in Jeruzalem diende geconsumeerd te worden, een soort wettelijk sparen om de pelgrimtocht naar Jeruzalem te bevorderen⁴¹³.

Hallah ('spijsheffing'⁴¹⁴), afgek. Hall. (**חלה**). Dit traktaat bestaat uit vier hoofdstukken en handelt over deze graansoorten van dewelke een portie aan de priester toekomt, m.n. o.a. hoeveel door de bakker afgedragen dient te worden, etc⁴¹⁵.

Orlah ('fruit van jonge bomen'⁴¹⁶), afgek. Orl. (**ארלה**). Dit traktaat bestaat uit drie hoofdstukken en handelt over 'niet-besneden' of verboden fruit die niet mochten gegeten worden gedurende de eerste drie bloeijaren van een boom⁴¹⁷.

Bikkurim ('eerste fruit'⁴¹⁸), afgek. Bikk. (**בכורים**). Dit traktaat bestaat uit drie hoofdstukken en handelt over het ceremonieel en de bevoegde personen om het eerste fruit van de oogst naar de Tempel te brengen. Dit fruit omvat tarwe, gerst, druiven, vijgen, granaatappels, olijven en dadels⁴¹⁹.

Tweede Orde: Moëd (מועד, 'Feestdagen': over religieuze feestdagen).

Shabbath (de sabbatwetten), afgek. Shab. (**שבת**). Dit traktaat bestaat uit vierentwintig hoofdstukken en handelt over de wetten van de Sabbatrust, hoofdzakelijk de verboden handelingen⁴²⁰.

Erubin ('de sabbat-grenzen'), afgek. Erub. (**ערובין**). Dit traktaat bestaat uit tien hoofdstukken en handelt over de wetten betreffende het 'dragen' op Sabbat van voorwerpen vanuit privé naar publiek domein en hoe de stadslimieten kunstmatig kunnen uitgebreid worden om de 2000 ellen limiet buiten de stad te verlengen.

Pesahim (het paasfeest), afgek. Pes. (**פסחים**). Dit traktaat bestaat uit tien hoofdstukken en handelt over de wetten van het paasfeest⁴²¹.

Shekalim ('de shekel plicht'⁴²²), afgek. Shek. (**שקלים**). Dit traktaat bestaat uit acht hoofdstukken en handelt over het innen van gelden als Tempelbelasting en de besteding ervan⁴²³.

---

⁴⁰⁸ Lev. XXII:10-14.

⁴⁰⁹ Num. XVIII:8, 12, 24 en 26; Deut. XVIII:4.

⁴¹⁰ Num. XVIII:22.

⁴¹¹ Lev. XXI:3-33; Num. XVIII:21-26.

⁴¹² Deut. XIV:22.

⁴¹³ Lev. XXVII:30; Deut. XIV:22-29; XXVI:12.

⁴¹⁴ Num. XV:17-21.

⁴¹⁵ Num. XV:18-21.

⁴¹⁶ Lev. XIX:23-25.

⁴¹⁷ Lev. XIX:23-26.

⁴¹⁸ Lev. XXVI:1-11.

⁴¹⁹ Ex. XXIII:19; Deut. XXVI:1-12.

⁴²⁰ Ex. XVI:22-30; XX:10 en XXIII:12.

⁴²¹ Ex. XII:1; Lev. XXIII:4; Num. IX:1.

⁴²² Ex. XXX:11-16.

⁴²³ Ex. XXX:12-16.

Yoma (de grote verzoendag), afgek. Yom. (יומא). Dit traktaat bestaat uit acht hoofdstukken en handelt over de wetten betreffende de Tempeldienst op de *Jom Kippur*, alsook de wetten betreffende het vasten op die dag⁴²⁴.

Sukkah (het loofhuttenfeest), afgek. Sukk. (סוכה). Dit traktaat bestaat uit vijf hoofdstukken en handelt over de wetten van het loofhuttenfeest⁴²⁵.

Yom Tov of **Beitso** (feestdagen), afgek. Betz. (ביצה). Dit traktaat bestaat uit vijf hoofdstukken en handelt over de verschillende werkzaamheden die toegelaten of verboden zijn op feestdagen⁴²⁶.

Rosh Hashana (nieuwjaar), afgek. R. Sh. (ראש השנה). Dit traktaat bestaat uit vier hoofdstukken en handelt over vragen betreffende de joodse kalender en het joodse Nieuwjaar⁴²⁷.

Taanith (vastendagen), afgek. Taan. (תענית). Dit traktaat bestaat uit vier hoofdstukken en handelt over de wetten van publieke vastendagen en de liturgie op deze dagen.

Megillah (het Boek Esther), afgek. Meg. (מגילה). Dit traktaat bestaat uit vier hoofdstukken en handelt over de publieke voorlezing van het Boek Esther en de wetten van het Purim-feest.

Moëd Katan ('intermediaire dagen'), afgek. M. Kat. (מועד קטן). Dit traktaat bestaat uit drie hoofdstukken en handelt over de intermediaire dagen (een soort halve feestdagen)⁴²⁸ van het paas- en loofhuttenfeest. Men vindt er ook de rouwetten in.

Hagigah (het feestoffer⁴²⁹), afgek. Hag. (חגיגה). Dit traktaat bestaat uit drie hoofdstukken en handelt over de verplichtingen van de pelgrimstocht naar Jeruzalem en het soort offer dat meegebracht dient te worden⁴³⁰.

Derde Orde: Nashim (נשים, 'Vrouwen': met inbegrip van familierecht).

Yebamoth ('het zwagerhuwelijk'⁴³¹), afgek. Yeb. (יבמות). Dit traktaat bestaat uit zestien hoofdstukken en handelt over de wetten van het zwagerhuwelijk (levieraat) en over verboden huwelijken⁴³².

Ketuboth ('huwelijkscontracten'), afgek. Ket. (כתובות). Dit traktaat bestaat uit dertien hoofdstukken en handelt over de wetten van het huwelijk, alsook over de rechten en plichten van een gehuwde vrouw en haar echtgenoot⁴³³.

Nedarim ('de geloften'⁴³⁴), afgek. Ned. (נדרים). Dit traktaat bestaat uit elf hoofdstukken en handelt over de geloften en de methodes om deze ongedaan te maken⁴³⁵.

Nazir ('het nazireeërschap'⁴³⁶), afgek. Naz. (נזיר). Dit traktaat bestaat uit negen hoofdstukken en handelt over de wetten van het nazireeërschap⁴³⁷.

Sotah ('de verdachte overspelige vrouw'⁴³⁸), afgek. Sot. (סוטה). Dit traktaat bestaat uit negen hoofdstukken en handelt over de echtgenote die van ontrouw beticht wordt⁴³⁹.

⁴²⁴ Lev. XVI:3-34; Num. XXIX:7-11.

⁴²⁵ Lev. XXIII:34; Num. XXIX:12.

⁴²⁶ Ex. XII:16; Lev. XXIII:3-36.

⁴²⁷ Lev. XXIII:24; Num. XXIX:1.

⁴²⁸ Zie: ROSENBERG, H., Zekan Gershon, Antwerpen, 1998, p. 14-33.

⁴²⁹ Deut. XVI:16-17.

⁴³⁰ Ex. XXIII:14; Deut. XVI:16-18.

⁴³¹ Deut. XXV:5-10.

⁴³² Deut. XXV:5; Lev. XVIII.

⁴³³ Ex. XXII:16.

⁴³⁴ Num. XXX.

⁴³⁵ Num. XXX:3-16.

⁴³⁶ Num. VI.

⁴³⁷ Num. VI:2-21.

⁴³⁸ Num. V:11.

⁴³⁹ Num. V:11-31.

Gittin ('echtscheidingsakten'), afgek. Gitt. (**גיטין**). Dit traktaat bestaat uit negen hoofdstukken en handelt over de wetten van het verlenen en tenuitvoerlegging van de echtscheiding⁴⁴⁰.

Kiddushin ('huwelijken'), afgek. Kidd. (**קדושין**). Dit traktaat bestaat uit vier hoofdstukken en handelt over de verloving en vereisten van een geldig huwelijk, alsook over de wetten betreffende de aanschaf van slaven, goederen, etc. en injuncties betreffende de verhoudingen tussen ouders en kinderen.

Vierde Orde: Nezikkin (**נזיקין**, 'Schade': met inbegrip van burgerlijk recht, straf- en processueel recht).

Baba Kamma ('de eerste poort', onrechtmatige daad), afgek. B.K. (**בבא קמא**). Dit traktaat bestaat uit tien hoofdstukken en is het eerste van drie handelend over de onrechtmatige daad en de schade toegebracht door mens en dier⁴⁴¹.

Baba Metsia ('de middelste poort', burgerlijk recht), afgek. B.M. (**בבא מציעא**). Dit traktaat bestaat uit tien hoofdstukken en handelt over verloren voorwerpen, verbod op intrest, koop, verkoop, lening, huur⁴⁴².

Baba Batra ('de laatste poort', eigendomsrecht), afgek. B.B. (**בבא בתרא**). Dit traktaat bestaat uit tien hoofdstukken en handelt over de verschillende acquisitievormen, het voorkooprecht, huurwetten, mede-eigendom, nalatenschappen, etc⁴⁴³.

Sanhedrin, afgek. Sanh. (**סנהדרין**). Dit traktaat bestaat uit elf hoofdstukken en handelt over de samenstelling van rechtbanken, procesrecht, getuigenverhoren, strafprocesrecht, doodstraffen, etc.

Makkoth ('zweepslagen'⁴⁴⁴), afgek. Makk. (**מכות**). Dit traktaat bestaat uit drie hoofdstukken en handelt over de misdrijven die met 39 zweepslagen bestraft werden, alsook over valse getuigenissen en de wetten op de toevluchtssteden of asielsteden⁴⁴⁵.

Shebuoth ('de eed'), afgek. Shebu. (**שבועות**). Dit traktaat bestaat uit acht hoofdstukken en handelt over de eed in privé aangelegenheden of door de rechtbank opgelegd⁴⁴⁶.

Eduyoth (getuigenissen), afgek. Eduy. (**עדויות**). Dit traktaat bestaat uit acht hoofdstukken en omvat een collectie wetten en gerechtelijke uitspraken door gezaghebbende autoriteiten.

Aboda Zara (afgodendienst), afgek. A. Zar. (**עבודה זרה**). Dit traktaat bestaat uit vijf hoofdstukken en handelt over de wetten toepasselijk op de afgoderij en afgodendienaars⁴⁴⁷.

Aboth ('de gezegden der Vaders'), afgek. Ab. (**אבות**). Dit traktaat bestaat uit vijf hoofdstukken en omvat de ethische uitdrukkingen van *Tannoim*. Het is ook het enige traktaat dat met morele en geen legale materies bezig is.

Horayoth ('verkeerde vonnissen'⁴⁴⁸), afgek. Hor. (**הוריות**). Dit traktaat bestaat uit drie hoofdstukken en handelt over verkeerde gerechtelijke uitspraken, over het zondoffer en het schuldoffer⁴⁴⁹.

Vijfde Orde: Kodashim (**קודשים**, 'Heilige zaken': hoofdzakelijk de wetten m.b.t. de Tempeldienst).

---

⁴⁴⁰ Deut. XXIV:1-5.

⁴⁴¹ Ex. XXI-XXII.

⁴⁴² Ex. XXII; XXIII:3; Lev. XIX:13; XXV:14, 36; deut. XXII:1-4.

⁴⁴³ Gebaseerd op een groot aantal bijbelverzen.

⁴⁴⁴ Deut. XXV:2.

⁴⁴⁵ Deut. XXV:2; Num. XXXV:10; Deut. XIX:2.

⁴⁴⁶ Ex. XXII:6-10.

⁴⁴⁷ Deut. IV:25.

⁴⁴⁸ Lev. IV:22.

⁴⁴⁹ Lev. IV-V.

Zebahim (dierenoffers), afgek. Zeb. (**זבחים**). Dit traktaat bestaat uit veertien hoofdstukken en handelt over de wetten van de offers die in Tempels werden gebracht: het soort offers, het sprenkelen van het bloed op het altaar, de verbranding van de vetten, etc.⁴⁵⁰.

Menahoth (spijsoffers), afgek. Men. (**מנחות**). Dit traktaat bestaat uit dertien hoofdstukken en handelt over de spijsoffers en andere soorten offers voor de Tempel⁴⁵¹.

Hullin ('dieren geslacht voor consumptie'), afgek. Hull. (**חולין**). Dit traktaat bestaat uit twaalf hoofdstukken en handelt over het slachten van dieren en gevogelte voor algemeen huishoudelijk gebruik. Het handelt ook over dierlijke ziekten en dieetregels, etc.

Bekhoroth ('eerstgeborenen'⁴⁵²), afgek. Bekh. (**בכורות**). Dit traktaat bestaat uit negen hoofdstukken en handelt over de primogenituur bij mens en dier⁴⁵³.

Arakhin ('schatting van geloften'⁴⁵⁴), afgek. Arak. (**ערכין**). Dit traktaat bestaat uit negen hoofdstukken en handelt over de evaluatie van personen en voorwerpen die aan de Tempel of aan G. od opgedragen werden. Het berekent de afkooprij van iets of iemand die toegewijd werd⁴⁵⁵.

Temurah ('het substitutieoffer'⁴⁵⁶), afgek. Tem. (**תמורה**). Dit traktaat bestaat uit zeven hoofdstukken en handelt over de wetten van substitutie van een aan de Tempel gewijd dier door een gewoon huishoudelijk dier⁴⁵⁷.

Keritoth ('uitroeiing'⁴⁵⁸), afgek. Ker. (**כריתות**). Dit traktaat bestaat uit zes hoofdstukken en handelt over de zonden die met uitroeiing (**כרת**) worden bestraft⁴⁵⁹.

Meilah ('heiligschennis'⁴⁶⁰), afgek. Meil. (**מעילה**). Dit traktaat bestaat uit zes hoofdstukken en handelt over de zonde die erin bestaat aan de Tempel gewijde voorwerpen te gebruiken voor huishoudelijk gebruik⁴⁶¹.

Tamid ('het dagelijks offer'⁴⁶²), afgek. Tam. (**תמיד**). Dit traktaat bestaat uit zeven hoofdstukken en handelt over het ritueel rond het dagelijks offer in de Tempel⁴⁶³.

Middoth ('afmetingen van de Tempel'), afgek. Midd. (**מידות**). Dit traktaat bestaat uit vijf hoofdstukken en handelt over de afmetingen en vorm van de Tempel, met omschrijving van de plaatsen, zalen, hallen, poorten, kamers, etc.

Kinnim ('het vogeloffer'⁴⁶⁴), afgek. Kinn. (**כנינים**). Dit traktaat bestaat uit drie hoofdstukken en handelt over de duiven die arme mensen als offer brachten⁴⁶⁵.

Zesde Orde: Tohoroth (**טהרות**, 'Reinheid': wetten betreffende de reinheid van personen, zaken en plaatsen).

Kelim ('gebruiksvoorwerpen'), afgek. Kel. (**כלים**). Dit traktaat bestaat uit dertig hoofdstukken en handelt over de rituele onreinheid van voorwerpen, huisraad en allerlei potten⁴⁶⁶.

---

⁴⁵⁰ Lev. I-IV.

⁴⁵¹ Lev. II.

⁴⁵² Deut. XV:19.

⁴⁵³ Ex. VIII:12-14; XIII:2, 12; Num. XVIII:15-19; Deut. XII:18-21.

⁴⁵⁴ Lev. XXVII:1-8.

⁴⁵⁵ Lev. XXVII:2-27.

⁴⁵⁶ Lev. XXVII:10.

⁴⁵⁷ Lev. XXVII:10-27.

⁴⁵⁸ Lev. XVIII:29.

⁴⁵⁹ Gen. XVII:14; Ex. XII:15; Lev. XXVII:10-27.

⁴⁶⁰ Lev. V:15-16.

⁴⁶¹ Lev. V:15-17.

⁴⁶² Num. XXVIII:3-4.

⁴⁶³ Ex. XXIX:38-42; Num. XXVIII:2-8.

⁴⁶⁴ Lev. V:7.

⁴⁶⁵ Lev. I:14; XII:8; XIV:22-31; XV:14-30; Num. VI:9.

⁴⁶⁶ Lev. XI:33-36.

Oholoth ('tenten'⁴⁶⁷), afgek. Ohol. (**אהלות**). Dit traktaat bestaat uit achttien hoofdstukken en handelt over de wetten van rituele onreinheid aan tenten of andere bouwsels waarin een dode persoon of dood dier verbleef⁴⁶⁸.

Negaïm ('leprasymptomen'⁴⁶⁹), afgek. Neg. (**נגעים**). Dit traktaat bestaat uit veertien hoofdstukken en handelt over de wetten van melaatsen en melaatsheid, de onreinheid die lepra teweegbrengt en de purificatiewegen⁴⁷⁰.

Parah ('het rode koekalf'⁴⁷¹), afgek. Par. (**פרה**). Dit traktaat bestaat uit twaalf hoofdstukken en handelt over het rode koekalf en over de ouderdom ervan, zijn karakteristieken, voorbereiding tot het slachten, etc⁴⁷².

Tohoroth ('reinheid'), afgek. Toh. (**טהרות**). Dit traktaat bestaat uit tien hoofdstukken en handelt over de verschillende onreinheid, meer bepaald de onreinheid van lagere graad die maar tot zonsondergang aanhoudt⁴⁷³.

Mikwaoth ('rituele baden'), afgek. Mikw. (**מקוואות**). Dit traktaat bestaat uit tien hoofdstukken en handelt over de citernes, baden, reservoirs, boorputten, watergangen en ander waterrecipiënten die voor de rituele purificatie geëigend zijn⁴⁷⁴.

Niddah ('de menstruerende'), afgek. Nidd. (**נידה**). Dit traktaat bestaat uit tien hoofdstukken en handelt over de rituele onreinheid van menstruerende vrouwen⁴⁷⁵.

Makshirin ('de voorbestemmers'⁴⁷⁶), afgek. Maksh. (**מכשירין**). Dit traktaat bestaat uit zes hoofdstukken en handelt over de voorwaarden waaronder vloeistoffen als dauw, water, wijn, olie, bloed, melk en honig, zaden, fruit en andere eetwaren voorbestemmen tot verontreiniging, wanneer deze in aanraking komen met andere verontreinigde voorwerpen⁴⁷⁷.

Zabim ('lichaamsvloeiingen'⁴⁷⁸), afgek. Zab. (**זבים**). Dit traktaat bestaat uit vijf hoofdstukken en handelt over de lichaamsuitvloeiingen en de verontreiniging die er het gevolg van is, alsook over de purificatiemethodes⁴⁷⁹.

Tebul Yom ('hij die op deze dag ritueel onderdompelde'⁴⁸⁰), afgek. Teb. Y.

(**טבול יום**). Dit traktaat bestaat uit vier hoofdstukken en handelt over de persoon na het purificatiebad, die tot aan de zonsondergang moet wachten totdat hij volledig rein wordt verklaard.

Yadaïm ('handen'), afgek. Yad. (**ידים**). Dit traktaat bestaat uit vier hoofdstukken en handelt over de wetten van het ritueel wassen van de handen, over wat handen onrein maken en over hoe deze te purifiëren.

Uktzin ('delen van planten die onrein kunnen worden'), afgek. Uktz. (**עוקצין**). Dit traktaat bestaat uit drie hoofdstukken en handelt over de problemen van onreinheid van fruit, veroorzaakt door de wortels en stengels van planten of bomen die ritueel verontreinigd werden en die dienst doen als verontreinigers van het fruit.

---

⁴⁶⁷ Num. XIX: 14-15.

⁴⁶⁸ Num. XIX:14-23.

⁴⁶⁹ Lev. XIII:14.

⁴⁷⁰ Lev. XIII-XIV.

⁴⁷¹ Num. XIX.

⁴⁷² Num. XIX.

⁴⁷³ Lev. XI:24-28.

⁴⁷⁴ Lev. XV.

⁴⁷⁵ Lev. XII:2-8; XV:19-31.

⁴⁷⁶ Lev. XI:37-38.

⁴⁷⁷ Lev. XI:34-39.

⁴⁷⁸ Lev. XV.

⁴⁷⁹ Lev. XV:2-18.

⁴⁸⁰ Lev. XXII:6-7.

Citeerwijze: **bjv. B. Kidd. 32a** = Babylonische talmudtraktaat Kiddushin, folio 32 recto. **Bjv. Y. Kidd. 2:3** = Jeruzalemse talmudtraktaat, tweede hoofdstuk, derde *misjna*.

Op de voornoemde 63 *misjna*-traktaten zijn er slechts 39 bestaande *talmud*-traktaten in de Jeruzalemse *talmud*, d.i. slechts 39 traktaten waarop de *Ammoraim* de *misjna* nader becommentariëren. Er zijn *talmud*-traktaten op de vier eerste *misjnaische* ordes, met uitzondering van Eduyoth en Aboth. Er bestaan geen *talmud*-traktaten (meer) over de twee overige ordes, ofschoon vaststaat dat er een traktaat op Niddah heeft bestaan. Ook staat vast dat de Palestijnse *Ammoroim* alle *misjna*-traktaten bestudeerden, zodat de ontbrekende *talmud*-traktaten verloren zijn gegaan, wellicht in een vroeg stadium.

Voor de Babylonische *talmud* is dat verschillend. Er bestaan geen *talmud*-traktaten op de eerste orde (de landbouwmateries), met uitzondering van *Berachot* ('zegen'). Ook op de orde Tohoroth (reinheid) bestaan geen *talmud*-traktaten, behalve op het traktaat Niddah. Er bestaan *talmud*-traktaten voor de overige vier ordes, met uitzondering van de traktaten Shekalim, Eduyoth, Aboth, Middoth en Kinnim. De Babylonische *talmud* telt 369 hoofdstukken van de 523 uit de *misjna*.

Naast voornoemde 63 traktaten van de Babylonische *talmud*, zijn er nog de zogenaamde kleine traktaten, in feite traktaten geschreven in de post-talmudische (geonische) periode, die werden toegevoegd aan de orde Nezikkim. Het gaat om *Avot de Rabbi Nathan* (een *gemoro*-achtige commentaar op de *misjna Avot*), *Soferim* (סופרים), *Semachot* (שמחות), *Kallah* (כלה), *Kallah Rabatti* (כלה רבתי), *Derech Eretz Rabbah* (דרך ארץ רבה) en *Derech Eretz Zuta* (דרך ארץ זוטא). De laatste groep bevat: *Gerim* (גרים), *Kutim* (כותים), *Avadim* (עבדים), *Sefer Torah* (ספר תורה), *tefillin* (תפילין), *tsitsis* (ציצית) en *mezuzo* (מזוזה).

OPEN, KRITISCHE EN VINDINGRIJKE BENADERING VANWEGE TALMUDGELEERDEN

Het moet geweten dat de talmudgeleerden een uitermate openheid van geest, kritische benadering, scepsis en vindingrijkheid aan de dag hebben gelegd. Niets wordt klakkeloos aanvaard, alles wordt in vraag gesteld en over alles worden ook vragen gesteld. Dit komt tot uiting door de talrijke uitdrukkingen waarvan de *talmud* bol zit en die dergelijke vraagstellingen of vindingrijke interpretaties verwoorden: **הכא במאי עסקין** (waar haalt u dat?), de herinterpretatieve **מנא הני מילי** (van waar?), **מתקיף לה** (hij valt aan met een vraag), **מבעי ליה** (hij vraagt), **למה לי** (waarom?), **למאי נפקא מינה** (wat voor een verschil maakt dat uit?), **מאי טעמא** (welk is de reden?), **מאי איריא** (wat bezielt u?), **איכא דאמרי** (anderen poneren), **איכא בנייהו** (er bestaat een nuance), **אי בעית אימא** (men kan het ook zo interpreteren), **אין הכי נמי** (inderdaad), **אין הכי נמי** (het kan ook zo), **אם תמציי לומר** (*arguendo*), **בכהאי גוונא** (het gaat over dit), **בלאו הכי** (*sowieso*), **הוא אמינא** (waarover gaat het?), **הכא גרסינן** (zo dient dit gelezen), **הכי דמי** (*arguendo*), **כי תימא** (wanneer is dit gezegd geworden?), **כל שכן** (des te meer), **לישנא אחרינא** (een andere uitleggingswijze), **מאי סלקא דעתך** (wat bedoelt u?), **לא גרסינן** (men zou hebben kunnen denken), **סבירא ליה** (het is zijn opinie), **לומר** (het moet zo gezegd worden), **קיימא לן** (het staat vast), **קל וחומר** (*a fortiori*), **לן** (dit leert ons), **שמע מינה** (hieruit halen wij), **תלמוד לומר** (dit leert ons), **תא שמע** of **מיתבי** (vraag over tegengestelde opinies van *Tannoim*), **תא שמע** of **קשיא** (vraag over tegengestelde opinies van *Ammoroim*), **הא גופא קשיא** (dit op zich is tegenstrijdig in een *misjna* of *berayta*), **ומי אמר ר' פלוני הכי** (heeft deze Rabbi dit wel zo gezegd?), **הכי קתני** (zo dient gelezen in de *berayta*), **והכי קתני** (zo heeft hij gezegd⁴⁸¹), **הכי קאמר** (er ontbreekt iets en het moet zo gelezen worden⁴⁸²), **לא שנו אלא** (zij hebben dit enkel gezegd in het volgende geval), **בשלמא...אלא** (om de ene boven de andere opinie te steunen), **מסתברא** of **סברא** of **סבר** (het volgt uit de logica), **דיקא נמי קתני** (het volgt uit de bijbel), **הכי** (indien je dit niet zo interpreteert...), **לימא** (kan dat niet zijn...?)⁴⁸³.

Deze openheid van de Talmudgeleerden ging zeer ver. De Talmudgeleerden stonden immers voor de moeilijke taak de joodse wet te systematiseren en de ontelbare *misjnaïsche concrete casussen* te herleiden tot *abstracte rechtsregels*.

⁴⁸¹ Een nieuwe inleeswijze in een *misjna*. Volgens het commentaar *Tiferes Jisroël* op de *misjna* (Erchin, 4:1) van R. Israël ben Gedaliah Lipschutz (1782-1860) zijn deze weglatingen te wijten aan de melodiën die de *Tannoim* gebruikten om de *misjna*'s van buiten te leren. Soms waren er enkele woorden die niet meer in de melodie pasten en deze werden dan weggelaten.

⁴⁸² Het gaat hier om een nieuwe opinie.

⁴⁸³ De werkhypothese van **לימא** is het achterhalen of het meningsverschil dat wij hier onderzoeken niet een onderdeel is van een ander meningsverschil of niet afhangt van een ander meningsverschil. Waar dergelijke onderzoekstechniek met het woord **לימא** wordt ingeleid, komt de *gemoro* steeds tot de bevinding dat dit niet zo is.

Overigens gebeurde dit toen ook in de omringende rechtsstelsels zoals het Romeinse recht. Aan de ene kant waren zij gebonden door de tekst van de bijbel (de hoogste rechtsbron, zeg maar een soort grondwet), maar ook door de tekst van de *misjna*. Aan de andere kant waren er de uitdagingen van hun eeuw en de verfijning van het Romeins recht dat reedsan rechtsregels, rechtsbeginselen en instituten kende en had ontwikkeld.

De Talmudgeleerden slaagden erin aan de ene kant een samenhangend rechtssysteem uit te bouwen van abstracte rechtsregels en aan de andere kant dit systeem op de bijbel te doen rusten. Hiervoor moesten zij de bijbelteksten in belangrijke mate ‘expliciteren’ of talrijke wetten uit de bijbel extraheren, extrapoleren en deduceren, wat dikwijls neerkwam op het ‘inlezen’ van een regel in de bijbel. De bijbel was *a priori* geen wetcode, maar integendeel het verhaal van de wederwaardigheden van het joodse volk. De Talmudgeleerden beschikten dus over een brede manoeuvreerruimte in de uitlegging van de bijbel en het expliciteren van de joodse wet uit de bijbel. Voorwat de *misjna* betreft, lag dit anders. De *misjna* was wel –in de casuïstische benadering– geconcipieerd als een wetcode en bevatte haast uitsluitend uitspraken in welomlijnde gevallen. R. Judah de Prins, die de *misjna* gecanoniseerd en op schrift gesteld heeft, had dus ong. 1000 jaar rechtspraak in een groot aantal casussen (of precedenten), die de *misjna* uitmaken, gegoten. Zo leert ons de *misjna* in *Eloe Metsios* (de *misjna* die wij verder met de Talmuddiscussie onder ogen nemen) verschillende casussen: iemand die verstrooid (her en der verspreid) fruit op de openbare weg vindt, mag dit behouden, iemand die verstrooide (her en der verspreide) geldstukken vindt mag ze ook behouden, iemand die ronde blokken geperste vijgen vindt, een brood van een bakker, vlasbundels, etc., mag ze ook behouden. De Talmudgeleerden moeten uit al deze *concrete* casussen, die de *misjna* aanvoert zonder ons de omstandigheden te onthullen waarin deze verschillende rechtsregels tot stand kwamen, de *abstracte* rechtsregel distilleren. Gelet op de hiërarchie der rechtsbronnen, zijn de Talmudgeleerden formeel verplicht de suprematie van de *misjna* te erkennen. Dit schijnt moeilijk te zijn, wanneer men aan de ene kant een rechtsstelsel wenst uit te bouwen dat beantwoordt aan de noden van de tijd en aan de andere kant men gebonden is door oude gefigeerde rechtspraak en precedenten waarvan men de precieze omstandigheden waarin die tot stand kwamen niet kent.

Overigens was de *misjna* door de veranderende omstandigheden en door de verspreiding van de *tossefta*, met daarin de afwijkende meningen die door Rabbi niet waren gecanoniseerd, uitgegroeid tot een gefigeerde bron van recht⁴⁸⁴. Bovendien kwamen in de *talmud* nieuwe rechtspunten aan de orde die niet in de *misjna* besproken waren geworden⁴⁸⁵.

---

⁴⁸⁴ TRATTNER, E.R., *Understanding the Talmud*, N.Y., 1955, p. 25.

⁴⁸⁵ *Ibid.*, p. 25-26; 33-35.

Om dit probleem te overbruggen gaan de Talmudgeleerden op zeer vindingrijke wijze tewerk. In ons voorbeeld, gehaald uit *Eloe Metsios*, bespreken de Talmudgeleerden eerst de casussen uit de *misjna*: hoeveel dient de verstrooiingsgraad van de verloren vruchten of gelden te zijn, opdat de vinder ze zou mogen behouden? *Quid* indien het niet één *kav* verspreid over vier ellen is maar ½ *kav* verspreid over 2 ellen of 2 *kav* verspreid over acht ellen, etc.? Dan beginnen de Talmudgeleerden aan de eigenlijke discussie over een abstracte rechtsregel die *mogelijk* aan de basis ligt van de casussen uit de *misjna*, met name de rechtsregel die stelt dat onbewust of anticipatief verzaken door de eigenaar (on)voldoende is om de vinder in de eigendom te doen treden van het gevonden voorwerp. De *talmud* bespreekt dan achter mekaar de casussen uit de *misjna* om er een steun te vinden voor de ene of andere opinie. Elk van de casussen wordt zo (nauw) geherinterpreteerd, dat wat ogenschijnlijk als een algemene regel klont (bijv. gevonden verspreide vruchten behoren toe aan de vinder), herleid wordt tot een hoogst uitzonderlijk geval [bijv. het gaat om fruit *achtergelaten* (dus niet meer *verloren*) op de dorsvloer in het oogstseizoen], zodat de *misjna* volgens beide opinies klopt en het geen geval is van al dan niet anticipatief of onbewust verzaken. Uiteindelijk worden i.c. alle gevallen van de *misjna* zo geherinterpreteerd dat het niet meer gaat om een probleem van anticipatief of onbewust verzaken, maar om allerlei rand- en uitzonderingsgevallen (geperste vijgen en brood zijn zware voorwerpen, stroken purperwol waardevol) van verloren voorwerpen. De Talmudgeleerden vertrekken dus weliswaar van de *misjna* die de gezaghebbende rechtsbron is, maar herinterpreteren deze dusdanig dat zij los van de concrete gevallen uit de *misjna* tot de abstracte rechtsregel kunnen komen die zij beogen, met name (in ons voorbeeld) dat anticipatief of onbewust abandonnement er geen is (stelling van Abbaye)⁴⁸⁶. Soms gaat dat herinterpreteren van een *misjna* dermate ver dat het geval uit de *misjna* volledige gedenatureerd wordt om het als het ware te wringen totdat het met twee tegenstrijdige opinies van *Ammoroïm* te verzoenen is. Dit wordt door de commentatoren een ‘gewrongen’ oplossing (**דוחק**) genoemd.

DE BABYLONISCHE TALMUD

De Babylonische *talmud* telt 2,5 miljoen woorden op 5894 bladzijden, waarvan een derde *halocho* en tweederde *aggode* (**אגדה**, narratief gedeelte). De proportie van het narratieve gedeelte is veel groter in de Babylonische versie dan in de Palestijnse, waar de vertellingen slechts een zesde beslaan. In Palestina vormde de *aggode* een apart genre, dat zijn neerslag vond in de *Midroschim*, die alle Palestijns zijn. In Babylonië kende men geen afzonderlijk genre en werden de vertellingen in de *talmud* ingelast. De lange *aggadische* passus in het traktaat B. Megilla⁴⁸⁷ is een

⁴⁸⁶ Ook in het islamitische recht kan eigendomsverkrijging door verjaring slechts plaatsgrijpen, indien de vorige eigenaar bewust was dat zijn goed in het bezit van een ander was.

⁴⁸⁷ 15b-17a.

typische *midrash* op het Boek Esther door Palestijnse *Ammoroïm* en is naar de inhoud vergelijkbaar met *Midrash Esther Rabbah* (מדרש אסתר רבה). Dit geldt eveneens voor de vertellingen over de Romeinse oorlog in het traktaat B. Gittin⁴⁸⁸, die wij terugvinden in *Eicha Rabba* (=midrash over de Klaagliederen, איכה רבה).

Aan het gigantische werk dat de Babylonische *talmud* zou worden, werd begonnen ten tijde van de *Ammoroïm* Abba Aricha (alias Rav) en Samuel in de eerste helft van de derde eeuw tot aan het einde van de doceeractiviteit van Rabina in 499. Aan de *talmud* werd in verschillende rechtsacademies gewerkt, waarvan de voornaamste waren: Nehardea (נהרדעא)⁴⁸⁹, Sura, Pumbedita, Machuza, Naresh en Mata Mechasya.

Kenschetsend voor de Babylonische *talmud* is de intellectuele scherpzinnigheid en meticuleuze ingenuïteit die door de *Ammoroïm* aan de dag worden gelegd bij de analyse van een tekst of een onderwerp. Er is niets overbodig aan de *misjna* en de *misjna* herhaalt zich niet, zodat elk overbodig woord zijn betekenis heeft, naar dewelke de *Ammoroïm* speuren. Een *misjna* mag zelfs niet, zonder verborgen reden, iets ‘herhalen’ wat elders ook maar impliciet wordt gesteld of wat aan de hand van logica afgeleid kan worden uit een *misjna*. Dit geldt *a fortiori* voor een *Ammora* die niets moet verkondigen dat reeds in een *misjna* kan gevonden worden en indien hij dit toch doet, moet gespeurd worden naar het verschil met de *misjna* en dikwijls brengt die speurtocht een volledig nieuw inzicht of nuance in de *misjna* aan het licht.

De vergaande analyse van onderwerpen door de *Ammoroïm* heeft geleid tot het verkondigen in de *talmud* van algemene principes van de *halocho*. In de *misjna* was dit zelden het geval, omdat de *misjna* het heeft over *concrete* gevallen en dus niet over *abstracte* regels. Vooral de Babylonische *talmud* reduceert systematisch *halochos* tot algemene principes: *mukzeh*, elk voorwerp dat men niet voorziet op een Sabbat of feestdag te benutten; *dovor she-eino miskaven* (דבר שאינו מתכוון), verboden werk op Sabbat of feestdag dat onoplettend wordt gedaan; *bereiroh* (ברירה), de rechtsgeldigheid van een daad, waarvan de clarificatie in de toekomst

---

⁴⁸⁸ 55b-58a.

⁴⁸⁹ Mijn spelling van de plaatsnaam “Nehardea” met vocalizatie van de eerste medeklinker met een *sheva* i.p.v. met een *patach*, sluit aan bij de spelling in alle Griekse manuscripten en in de Latijnse vertaling van Josephus (Ant. XVIII, 311) en in M. Yeb., 16:7 (in MSS KAUFMANN, Parma en Parijs) en in Targum Pseudo-Jonathan ad Deut. (II:26). Alle lexicografen volgen in hun woordenboeken (V° נהרדעא) deze schrijfwijze. ook KUTSCHA in zijn glossarium van Babylonisch Aramees (An Aramaic handbook, ed. F. ROSENTHAL, Part II/2, Wiesbaden, 1967, p. 64). Deze vocalizatie geeft wellicht een (populaire?) ethymologie weer, die de plaatsnaam deriveert uit het Aramese *nehar* (rivier נהר). Een alternatieve vocalizatie met een *patach* als Nahardea steunt op de weergave in Flavius Arrianus (Parthica XI, fragment 10, ROOS, A.G., WIRTH, H.G., Vol. II, Leipzig, 1967, p. 230) en in Claudius Ptolemaeus (Geographia, V, 18.7, ed. NOBBE, C.F.A., reprint Hildesheim, 1966, p. 72).

ligt; *chazoko* (חזקה), de veronderstelling dat een voorwaarde die wordt aanvaard, zolang geldig blijft totdat men het tegenovergestelde leert; *zeh ve-zeh goirem* (זה וזה גורם), twee oorzaken die tot één effect leiden; *geromo* (גרומא), een onrechtstreekse oorzaak. Deze enkele voorbeelden zijn voornamelijk afkomstig van de Babylonische school en stellen een distillering van meer nauwkeurige algemene rechtsprincipes voor, uit ontelbare *halochos* uit de *misjna*, de *berayssos* en de *tosseftot*. Deze rechtsprincipes laten een veel duidelijker *approach* tot de *halocho* toe en zijn belangrijke instrumenten in de verdere ontwikkeling van de *halocho*⁴⁹⁰.

De *talmud* is ook een onschatbare bron aan informatie over het dagelijks leven, de gewoonten, het geloof en bijgeloof van joden en heidenen, de geschiedenis, de geneeskunde, de astronomie, de handel, de landbouw, de demonologie en andere vormen van magie, de plantkunde, de zoölogie en andere wetenschappen. Naast de juridische discussies en verordeningen over alle aspecten van het joods leven, bevat de *gemoro* homelitishe exegesen van de bijbel, morele gezegden en populaire spreekwoorden, gebeden, parabellen, fabels, sprookjes, joodse en heidense folklore.

Over de Babylonische *talmud* werden tal van commentaren geschreven. De eersten dateren uit de 10de eeuw. De eerste uitgebreide commentatoren van de *talmud* waren R. Gershon b. Judah uit Mainz (bijgenaamd “het Licht van de Diaspora”) (960-1028)⁴⁹¹ op Baba Batra, Taanit en de orde Kodeshim (behalve Zevochim) en R. Hananel b. Hushi’el (d. 1055) uit Kairouan. Het invloedrijkste commentaar op de *talmud* is echter dat van Rashi (R. Shlomo b. Isaac, 1040-1105). Rashi geeft een verklarende uitleg, anticipeert de problemen die een *talmud*-student kan tegenkomen, en corrigeert de tekst op talrijke plaatsen. Het werd aangevuld door de Tossafisten in de 12de en 13de eeuw, waaronder Rashi’s schoonzonen R. Meïr b. Samuel en R. Judah b. Nathan en zijn kleinzonen R. Samuel b. Meïr (Rashbam) en R. Jacob b. Meïr Tam. De Tossafisten⁴⁹² becommentariëren slechts deze passages waar zij van mening verschillen met Rashi, wat dikwijls een nieuwe lezing van de tekst onthult. Bovendien trachten zij discrepanties en contradicties tussen verschillende passagen uit andere traktaten op te heffen en te verklaren.

---

⁴⁹⁰ Voor een schets van de ontwikkeling van de *halocho* in een concreet geval (de voorrangsregels van de priester (kohen), zie: ROSENBERG, H., Shlomo ben Benoï, Antwerpen, 1996.

⁴⁹¹ Dit werd recentelijk in twijfel getrokken en het schijnt juist te zijn het werk aan zijn discipelen toe te schrijven. R. Nathan b. Jechiel, auteur van de *Aruch*, citeert het werk als dat van de Rabbijnen uit Mainz of anoniem (liefst 550 keer).

⁴⁹² Dit zijn de joodse Glossatoren, omdat hun commentaren onder de *vorm* van glossen in het corpus van de Talmud zijn geïncorporeerd geworden en zij ook dezelfde *methodes* aanwenden als hun tijdgenoten de Glossatoren.

DE PALESTIJNSE TALMUD

De Jeruzalemse of Palestijnse *talmud* kwam tot stand in de vier rechtsacademiën in het Land Israël, met name Caesarea, Sepphoris, Lydda en Tiberias. De tekst ervan die heden ten dage voorhanden is, handelt over vier van de zes *misjnaïsche* ordes, *Zeraïm*, *Moëd*, *Nashim* en *Nezikin*. Hierbij valt onmiddellijk het verschil op met de Babylonische *talmud*, waarin de orde *Zeraïm* –die hoofdzakelijk handelt over landbouwwetten- op één traktaat na (*Berachot*) niet is becommentarieerd geworden. Dit ligt aan het feit dat de landbouwwetten naar joods recht enkel gelding hebben op het grondgebied van het (bijbelse) Land Israël, wat voor de Babylonische Diaspora van weinig praktisch nut leek. De Palestijnse *talmud* –i.t.t. de Babylonische- bevat een *gemoro* op het traktaat *Shekalim*, dat slechts gelding heeft ten tijde van de Tempel. In Israël was de hoop op de heropbouw van de Tempel blijkbaar groter dan in Babylonië.

De Palestijnse *talmud* verschilt ook qua taal van de Babylonische. Deze laatste is geschreven in het Oost-Aramees met een groot aandeel Hebreeuws, terwijl de Palestijnse *talmud* in het West-Aramees is geredigeerd (**לשון סורסית**), met een groot aandeel aan Griekse⁴⁹³ en bastaardwoorden. Ook het vakjargon verschilt, zoals blijkt uit volgende exemplatief opgegeven technische terminologie: **נחלקו** in de Babylonische *talmud* wordt **איתפלגיון** in de Palestijnse *talmud*, **מעשה** wordt **מא** **דלמא** **מגו** wordt **מאחר**, **נשא ונתן** wordt **יהי נסיב** **תריץ** wordt **תפתר**. Ook de spelling verschilt, wat een gevolg was van het feit dat de bewoners van Galilea waar de Palestijnse *talmud* geredigeerd werd, niet konden differentiëren tussen de letters **א**, **ה**, **ח** en **ע**, wat zijn invloed had op de uitspraak en spelling⁴⁹⁴.

Maar ook inhoudelijk en methodologisch zijn er verschillen. Daar waar de Babylonische *talmud* zich stort in discursieve en langdradige digressies, is de Palestijnse versie veel beknopter en bondiger. De Babylonische *talmud* laat zich ook in met vergezochte en gewrongen vergelijkingen en hypothesen, terwijl de Palestijnse versie meer op de logica steunt. Zoals reeds hoger uiteengezet, zal de Babylonische *talmud* tot zeer vergezochte uitleggingswijzen (en zelfs soms onwaarschijnlijke herinterpretaties) teruggrijpen, om een *misjna* in stand te houden. De Palestijnse *talmud* zal veel minder ijver aan de dag leggen om een *misjna* te verhelderen. De Palestijnse *talmud* deduceert ook niet uit overtollige of pleonastische letters in bijbelverzen, zoals de Babylonische *talmud* wel doet.

Demonologie en angelologie komen amper⁴⁹⁵ voor in de Palestijnse *talmud*, terwijl in de Babylonische *talmud* dit zeer veelvuldig gebeurt. Daarentegen zijn er in de

---

⁴⁹³ Eigenlijk geen klassiek Grieks, maar een Grieks dialect toen in voege in Syrië en Palestina.

⁴⁹⁴ B. Erub. 53b. Zie ook nog voorbeelden: Y. Ber. 2:4, 4b.

⁴⁹⁵ Enkel *shedim* (= duivels) worden twee keer vernoemd: Y. Shab. 1:3, 3b; Y. Gitt. 6:8, 48b.

Jeruzalemse *talmud* veelvuldige verwijzingen naar toverij⁴⁹⁶, magie⁴⁹⁷ en astrologie⁴⁹⁸.

Tot aan de overheersing van de islam in Palestina, genoten beide *talmud*-collecties evenwaardige rang, elk op zijn respectievelijk grondgebied. Met de overheersing van de islam en de oprichting van het Kalifaat van Bagdad in de 8ste eeuw, slaagden de *Geoïnim* erin het gezag van de Babylonische *talmud* in Europa te vestigen. Studenten uit Spanje, Italië, de Provence, Noord Afrika en het Byzantijnse rijk, kwamen *talmud* studeren aan de Babylonische rechtsacademiën, wat de verspreiding van de Babylonische *talmud* ten zeerste bespoedigde. R. Hai Gaon (overl. 1038) had reeds beslist dat daar waar beide *talmuds* met mekaar in tegenspraak zijn, de Babylonische *talmud* dient gevolgd te worden⁴⁹⁹. De strijd om de suprematie van de Babylonische *talmud* over de Palestijnse, duurde nochtans twee eeuwen. Het waren Nissim b. Jacob Ibn Shahin en Hananel b. Hushi'el, die de doorgedreven studie van de Jeruzalemse *talmud* hadden aangewakkerd. Het was nochtans een hunner discipelen, R. Isaac Alfassi (Rif), discipel van Hananel, die de doodsteek toebracht aan de Jeruzalemse *talmud*. Ofschoon hij uit de Palestijnse *talmud* uitvoerig citeert in zijn werk *Hilchos haRif*, stelde hij nochtans vast⁵⁰⁰ dat “omdat onze (lees: de Babylonische) *talmud* dit toelaat (het veroorzaken van geluid op Sabbat), is het van geen belang dat de *talmud* uit het Westen (lees: de Palestijnse) dit verbiedt, omdat wij steunen op onze *talmud* omdat hij posterieur is (**בְּתַרְאֵי**) en zij (lees: de Babylonische Rabbijnen) waren meer onderlegd in deze *talmud* dan wij het zijn. Indien zij niet van mening waren geweest dat men niet diende te steunen op deze uitspraak van de Jeruzalemse *talmud*, dan hadden zij het niet toegelaten”⁵⁰¹. Rashi en de Tossafisten gaven eveneens de voorkeur aan de Babylonische *talmud*, waardoor de Palestijnse *talmud* definitief op de achtergrond was geschoven.

Er werden dan ook door de eeuwen heen weinig commentaren op de Jeruzalemse *talmud* geschreven. Een eerste commentaar verschijnt in 1530 van de hand van R. Salomon Sirilio. In 1590 verschijnt een commentaar van R. Samuel Jaffe Ashkenazi op het *aggadisch* deel van de Palestijnse *talmud*, terwijl een tijdgenoot, R. Eleazar Azikri, enkele traktaten van de Palestijnse *talmud* becommentarieert. R. Yom-Tov Lipman Heller, de commentator van de *misjna* (*Tosfos Jom-Tov*), vermeldt in zijn geschriften dat zijn zoon Abraham een commentaar op de Jeruzalemse *talmud* schreef, waarvan wij nochtans geen spoor hebben. In 1662 verschijnt het eerste deel (de rest verschijnt 100 jaar later) van een commentaar op

---

⁴⁹⁶ Y. Sanh. 7:13, 25b; Y. Naz. 7:1, 57a.

⁴⁹⁷ Y. Shab. 6:9, 8b, vgl. B. Shab. 66b.

⁴⁹⁸ Y. Shab. 6:9, 8b.

⁴⁹⁹ Teshuvot HaGeoïnim, ed. Lyck, nr. 46; Shaarei Teshuva, nr. 39.

⁵⁰⁰ B. Erub. 104b.

⁵⁰¹ Ibidem.

18 traktaten van de Jeruzalemse *talmud* door R. Joshua Benveniste uit Turkije. De heropleving van de Palestijnse *talmud*, vooral in Oosteuropa, is te danken aan Elijah b. Loeb van Fulda met zijn commentaar over 15 traktaten van de Palestijnse *talmud*, die in 1710 verscheen, met verklarende en kritische glossen door R. David Oppenheim (1664-1738).

Amper iets later verschijnen de twee meest belangrijke commentaren op de Palestijnse *talmud*. R. David b. Naftali Fraenkel uit Berlijn (1704-1762) voorzag alle traktaten uit de Palestijnse *talmud* die door Elijah van Fulda onbecommentarieerd waren gelaten, van commentaar onder de naam *Korban ha-Edah* met aanvullingen in *Shirei ha-Edah*. Het tweede werk is van R. Mozes Margolies van Kaidan (overl. 1780), heet *Penei Moshe* en *Mareh haPanim* en bestrijkt -voor het eerst- gans de Palestijnse *talmud*. De werken van Fraenkel en Margolies zijn thans de twee standaardwerken met commentaar op de Palestijnse *talmud*. Zij vervullen enigszins dezelfde verklarende rol als Rashi voor de Babylonische *talmud* en hebben de tekst van de Jeruzalemse *talmud* verstaanbaarder en toegankelijker gemaakt.

F. De Ammoraïsche Aggadah

Naast de totstandkoming van de *talmuds* zijn de *Ammoroïm* (om deze reden ook bijgenaamd רבני דאגדתא of de Rabbijnen van de *Aggadah*) ook bedrijvig geweest op het vlak van de *Aggadah*. De *Ammoraïsche Aggadah* vindt men terug in de *talmuds* en in afzonderlijke boeken als *Midrash Rabbah*, *Midrash Tanchuma*, *Psikata*, e.a.

Periode der Savoroïm:

Met de afsluiting van de *talmud*-periode, wordt de traditie van de Orale Wet voortgezet door de *Savoroïm*⁵⁰² (סבוראים, afgeleid van het Aramees woord *Savora*, logica). Deze rechtsgeleerden begrepen hun bijdrage, na de recente afsluiting van de *talmuds*, tot het geven van redenen en motivering aan wetten uit de *talmuds*. Over de periode der *Savoroïm* is weinig geweten en zelfs over de uitgestrektheid ervan bestaat er onenigheid. Volgens de enen (gesteund op *Seder Tannoïm ve-Ammoroïm* en *Iggeres Sherira Gaon*), strekt zich de periode slechts uit tot de dood van de laatste der *Savoroïm* R. Gada (Gazai), R. Eina (hoofd van de *Jeshive* in Sura) en R. Simuna (hoofd van de *Jeshive* in Pumbedita) in 540, terwijl anderen⁵⁰³ de periode verlengen van Mar Jossef (in 502) tot aan de dood van R. Sheshna (hoofd van de *Jeshive* in Sura) in 689 van de jaartelling. De zienswijze van sommige *Savoroïm* werd zelfs nog in de *talmud*⁵⁰⁴ geciteerd.

⁵⁰² In modern Hebreeuws: Savoraïm.

⁵⁰³ Zoals R. Abraham Ibn Daoud, auteur van *Sefer Hakabbolah*.

⁵⁰⁴ B. Kidushin, 2a-3b.

Periode der *Geoïnim*:

De *Geoïnim*⁵⁰⁵ (גאונים, enkelvoud *Gaon*, גאון) zijn deze rechtsgeleerden, Hoofden van rechtsacademies, die na de periode der *Savoroïm*, tussen de 6de en de 10de eeuw van de jaartelling de rechtspraak en rechtsleer pas goed op gang zouden brengen. In verschillende geografische centra [Israël, Babylonië, Spanje en Frankrijk] hadden zich nieuwe joodse centra ontwikkeld die zich voor kennis der joodse wet tot de *Geonim* in Babylonië richtten.

Deze *Geoïnim* verstrekten wereldwijd schriftelijk advies aan Rabbijnen die om de oplossing van een twistpunt vroegen volgens de Orale Wet. Bovendien hebben talrijke onder hen explicatieve werken geschreven over de *talmud*.

Aan het einde van het tijdperk der *Geoïnim*, werden de laatsten onder hen, Shrirra Gaon en Hai Gaon, gepersecuteerd door de Perzen, waardoor de academies in Babylon een einde kenden.

Periode der *Rishoïnim*:

Haast simultaan met de ondergang der grote rechtsacademies in Babylonië en in Israël, begonnen hoogwaardige rechtsgeleerden in Spanje, Duitsland, Italië, en Provence op te komen, die op hun beurt academies stichtten. Deze rechtsgeleerden worden de *Rishoïnim* (ראשונים, letterlijk: de Eersten, i.t.t. de latere Rabbijnen) genoemd en hun periode strekt zich uit van het midden van de elfde eeuw tot het midden van de vijftiende eeuw.

De periode der *Rishoïnim* [11de - 16de eeuw] verschilt wezenlijk van deze der *Geoïnim*, in de diversificatie van de literaire genres die voortaan onderverdeeld gaan worden in ethiek, filosofie en *halocho*. Dat laatste -de joodse wet- wordt verder onderverdeeld in *Tosfoi*⁵⁰⁶ (= *Tossafisten*) (תוספות), *novellae*⁵⁰⁷ (חידושים), *responsa*⁵⁰⁸ (שו"תים), *pessokim*⁵⁰⁹ (פסקים)⁵¹⁰ en bijbelse exegese.

---

⁵⁰⁵ In modern Hebreeuws: Geonim.

⁵⁰⁶ Dit is een school van *Tossafisten* die aan de hand van glossen bij de *talmud* deze laatste becommentariëert.

⁵⁰⁷ Dit zijn werken met vernieuwende explicaties bij de *talmud*.

⁵⁰⁸ Dit zijn de collecties van Rabbinale rechtspraak in de vorm van juridische adviezen, waarover verder.

⁵⁰⁹ Rechterlijke beslissingen.

⁵¹⁰ In modern Hebreeuws: pessakim.

De codificatie van de joodse wet door de *Rishoinim*:

Het is in deze periode der *Rishoinim* dat zich de eerste tekenen van codificaties voordoen.

Aanvankelijk werd onder codificatie verstaan het op schrift zetten van de wet. Dit is de historische betekenis van het woord, waardoor codificatie niet verschilt van wetten uitvaardigen of van wetgevende activiteit. Met de tijd heeft het woord ook een juridische betekenis gekregen. Daar waar de legislatieve activiteit begaan is met het vastleggen van specifieke normatieve richtlijnen –met het doel hetzij oude normen te vervangen of een norm te innoveren- wordt met codificatie de omschrijving van een geheel rechtsstelsel (of tak ervan) beoogd. Het doel en de motivatie van de codificatie is het wegwerken van de negatieve gevolgen van een proliferatie aan nieuwe wetten, de heterogene stijl en taal waarin verordeningen worden uitgevaardigd, de groeiende accumulatie van tegenstrijdige wetsbepalingen. Bovendien beoogt de codificatie de verzameling te worden waarin alle gezaghebbende wetsbepalingen opgenomen zijn en teruggevonden kunnen worden. De codificatie houdt derhalve in dat alle niet in de codex opgenomen wetten *de facto* geabrogeerd zijn.

In het joodse recht was een dergelijke visie onhoudbaar en is ook nooit verkondigd geworden. Bij definitie is de *halocho* eerder gebaseerd op een continuïteit en rechtsgeldigheid van alle –*a fortiori* oudere- wetten. In de praktijk nochtans hebben joodse codificatoren net hetzelfde gedaan als hun niet-joodse collega's in de andere rechtsstelsels: zij hebben de tegenovergestelde opinies tegen mekaar afgewogen en beslist welke opgenomen werden in het *corpus iuris* en welke tot onbruik zouden vervallen.

DE PROTO-CODICES

De *misjna*

De *misjna* is de eerste halachische code, omdat het de basisnorm van gans het halachisch systeem omvat en omdat het ook de eerste codificatiepoging was, die gezag verwierf. De *talmud* is geen codex, maar eerder te vergelijken met de parlementaire bescheiden in een democratie of met de debatten in een wetgevende assemblee.

In de post-talmudische periode verschijnt de codificatie weer onder de vorm van de literatuur van de *Posekim* (=decisionairs), een van de drie zuilen van de

halachische literatuur⁵¹¹. Vanaf de 8ste eeuw treedt onder de *Geoinim* een verhoogde codificatieactiviteit op de voorgrond.

Sefer haShe'iltot

Een eerste codex die verschijnt na de afsluiting van de *talmud* is de *Sefer haShe'iltot* van Aba(i) uit Shabha (Babylonië), waarin de onderwerpen de wekelijkse bijbelpoortjes volgen.

Halochos Pessukkos

Quasi simultaan hiermee verschijnt (in het Arabisch) ook de *Halochos Pessukkos* van R. Yehudai b. Nachman Gaon. Dit boek dat geordend is naar onderwerp en talmudtraktaat, zal model staan voor de volgende codificatiepogingen. Werden (reeds) uit deze codex weggelaten, de wetsbepalingen die niet (meer) van toepassing waren in de Diaspora. Dit zal precedentwaarde hebben voor de meeste codices die zullen volgen: allen zullen zij deze wetsbepalingen weglaten die geen gelding meer hebben, hetzij omdat er geen Tempel is, hetzij omdat het merendeel van het volk in de Verstrooiing leeft. Er volgden verschillende verkorte versies van de *Halochos Pessukkos*, zoals de *Halochos Ketu'os* of *Halochos Ketsuvos* en een Hebreeuwse versie onder de titel *Hilchos Re'u*⁵¹².

Halochos Gedoilos

Een honderd jaar later verschijnt de *Halochos Gedoilos*, het grote codificatiewerk uit de *geonische* periode, door (wellicht) R. Simon Kayara uit Basra (Bassora) in Babylonië. Het werk volgt de volgorde uit de *talmud* en geeft de conclusies uit de *talmud* weer, voorafgegaan door een korte weergave van de bronnen.

Wellicht mede door de kritiek van de gezaghebbende R. Paltoi b. Abbaye Gaon medio negende eeuw op de codificatie en zijn vrees dat de studie van de *talmud* eronder zou lijden⁵¹³, kwam een einde aan codices onder de *Geoinim*, die voortaan een uitbundige *responsa*-literatuur zullen voortbrengen, alsook monografieën over welbepaalde takken van het recht zoals familierecht, burgerlijk recht, procesrecht en bewijsvoeringsprocedure⁵¹⁴. De eerstvolgende codex zal pas deze van de Rif zijn.

---

⁵¹¹ De twee overigen zijn de *Novellae* en de *Responsa Prudentium*.

⁵¹² Geïnspireerd door het bijbelvers in Ex. XVI:29.

⁵¹³ Hemda Genuza, nr. 110; S. Assaf, *Teshuvot haGeoinim mitoch haGeniza*, 1928, p. 81.

⁵¹⁴ *Sefer haShut* en *Sefer haPikadon* van R. Saadia Gaon ; *Sefer beDinei Kinyanim* en *Sefer ha-Arevut* van R. Samuel b. Hofni Gaon; *Sefer Shevuot* en *Sefer haMekkah veHamimkar* van R. Hai Gaon.

DE RIF

Biografische schets

Eerste gezaghebbende *Rishon*, is R. Isaac ben Jakob Alfassi (beter bekend onder zijn acroniem Rif רי"ף). De Rif (1013 - 1103) werd geboren in Kala'at Hammad nabij Constantine in Algerije (en om deze reden soms bijgenaamd 'ha-Kala') en was amper 25 jaar oud, wanneer de laatste der *Geonim*, R. Hai Gaon, overleed waardoor de periode der *Geonim* afgesloten werd. Sommigen spraken de Rif ook aan met de titel Gaon, en R. Judah b. Barzilai al-Bargeloni refereert zelfs naar hem als 'de' Gaon. R. Alfassi studeerde de joodse wet in Kairouan en was een discipel van R. Nissim b. Jacob en van R. Hananel b. Hushi'el⁵¹⁵, ofschoon Alfassi hen nooit als leermeesters vermeldt. Na zijn studies in Kairouan, vestigde Alfassi zich in Fez (vandaar de naam al'Fassi), alwaar hij bleef tot aan zijn 75ste levensjaar (1088) wanneer hij wegens kwaadaardige denonciatie bij de overheid, naar Spanje moest vluchten. Na een korte periode in Cordoba, vestigde hij zich in Lucena, alwaar hij in 1089 aan het hoofd van de *Jeshiva* (= talmudhogeschool) werd geplaatst in opvolging van de overleden Isaac b. Judah ibn Ghayat en er bleef tot aan zijn dood in 1103. Zijn belangrijkste discipelen waren R. Joseph ibn Migash, R. Judah Halevi, R. Ephraïm uit Kala'at Hammad en R. Baruch b. Isaac ibn Albalia. Vòòr zijn dood wees hij Ibn Migash aan als zijn opvolger, ofschoon zijn eigen zoon Jacob zelf een gerenommeerde rechtsgeleerde was.

Zijn werk

Alfassi waagt een eerste (bescheiden) poging van codificatie in de *Jam Hatalmud*⁵¹⁶. Hij schrijft ook een zeer groot aantal *responsa* (voornamelijk in het Arabisch), die qua karakter en stijl dicht aanleunen bij de *geonische responsa*.

Zijn *magna opera* is echter de *Sefer Ha-halochos* (ook: *Halochos Rabati*) en bestaat erin de *talmud* te reduceren tot zijn wetteksten, onder weglating van het *aggadisch* gedeelte en tevens door weglating van deze wetten die niet (meer) actueel waren zoals deze betreffende het paasoffer, de Tempeldienst. De volgorde is evenwel deze der traktaten uit de *talmud* gebleven. Het werk van Alfassi is weliswaar geïnspireerd door de *Halochos Gedoïlos* van R. Simon Kayara uit Basra (Bassora)⁵¹⁷, maar is qua resultaat kennelijk superieur aan het model. De citaten uit de *talmud* zijn doorgaans langer dan nodig om de beslissing weer te geven en soms becommentariëert hij de tekst. Dit gebeurt meestal bondig en soms zijn

---

⁵¹⁵ Een van de eerste commentatoren op de *talmud*, zoals hoger aangegeven.

⁵¹⁶ Letterlijk Zee van *talmud*, een allusie op de uitgestrektheid van het werk, maar meteen ook de bevestiging van de uiteenlopendheid ervan door vermenging van *halocho* en *aggode* (=vertelling)].

⁵¹⁷ Zie hoger.

commentaren niet te onderscheiden van de eigenlijke *talmud*-tekst. Het is enkel wanneer het thema het voorwerp heeft uitgemaakt van meningsverschillen onder de *Geoinim*, dat Alfassi breedvoerig uitweidt, wat niet ten goede komt aan het inzicht in de opbouw van de discussie (Alfassi verontschuldigt zich meermaals voor zijn digressies). Anderzijds zijn deze discussies van zeer groot belang voor de waarde van het werk. Alfassi ordent ook zijn materiaal. Verklaringen die betrekking hebben op eenzelfde onderwerp worden samengebracht, ook al zijn deze verspreid over de verschillende *talmud*-traktaten. Hij groepeerde ook de *talmud*-discussies, door eerst de discussies die rechtstreeks verband houden met de *misjna* te citeren. Dan volgen deze discussies die nog enige –zij het losse– band met de *misjna* vertonen. Ten slotte komen deze discussies die slechts enige associatie hebben met het besproken onderwerp.

Rond het werk van Alfassi heeft zich een rijke literatuur ontwikkeld door critici en commentatoren. De voornaamsten onder hen: zijn discipel R. Ephraïm uit Kala'at Hammad, R. Zerahia Halevi, R. Abraham b. David, R. Jonathan b. David haKohen uit Lunel, R. Aaron Halevi uit Barcelona, R. Samuel b. Meïr (Rashbam רשב"ם), R. Jacob Tam, R. Nissim b. Ruben Girondi (ר"ן) en R. Jossef Haviva, auteur van de *Nimmukei Jossef*. Anderen zoals R. Asher ben Jechiel (Rosh רא"ש) en R. Mordechai b. Hillel (auteur van de Mordechai מרדכי) hebben zich voor hun eigen werken geïnspireerd op de methode van de Rif en volgen zijn indeling eerder dan deze van de *talmud*.

In een kleiner werk, *Halochos Ketanos*, heeft de Rif al deze wetten samengebracht uit de *misjna*-orders *Kodashim* en *Tohoroth* (die hij had weggelaten uit zijn hoofdwerk), die toch nog actueel waren, zoals de wetten van *mezuzah* en *tefillin*.

DE RAMBAM

Biografische schets

R. Mozes Maïmonides (Arab.: Abu Amran Musa, acroniem: Rambam, 1135-1204) de grote joodse rechtsgeleerde aller tijden, arts, astroloog en filosoof, werd in Cordoba geboren op sabbat op de vooravond van *Pessach* (= paasfeest) de 14de nissan 4895 (1135) te 12u20⁵¹⁸ als zoon van R. Maimon, *dajan* van Cordoba⁵¹⁹. Ten gevolge van de val van Cordoba in handen van de Almohaden in 1148 (Mozes was toen amper 13 jaar) en ingevolge religieuze vervolgingen, ontvluchtte het

---

⁵¹⁸ Juister: 1 uur en 1/3 na de middag, aldus de Rambam in Sefer Yuchassin. Zo ook in het commentaar van de kleinzoon David van de Rambam op het traktaat Rosh Hashana.

⁵¹⁹ Zoon van Joseph de *dajan*, zoon van Isaac de *dajan*, zoon van Joseph de *dajan*, zoon van Obadia de *dajan*, zoon van R. Salomon, zoon van Obadia, aldus de Rambam in zijn commentaar op de *misjna*, in *fine*.

gezin van de Rambam Cordoba, dwaalde gedurende acht à negen jaar door Spanje (en wellicht door de Provence) rond zonder dat exact kan achterhaald worden waar. Het gezin kwam uiteindelijk in 1160 te Fez aan, alwaar het zich vestigde. Het is in die periode van rondtollen⁵²⁰ dat de Rambam zijn diepgaande kennis in joods recht opbouwde, dat hij zijn belangrijk commentaar *Siraj* op de *misjna* in 1158 aanvatte en dat hij een werk schreef over de joodse kalender (*Ma'amar ha'Ibur*) en een over logica (*Millot Higayon*). Het gezin van Maïmonides reisde nog naar Palestina, vertrok van daaruit naar Alexandrië en vestigde zich uiteindelijk in het oude stadsgedeelte van Kairo (al-Qahira), Fostat. De Rambam leefde er een achttal jaar zonder materiële zorgen, omdat hij financiële steun genoot van zijn steenrijke broer David. Een jaar nadat de Rambam zijn commentaar *Siraj* op de *misjna* had beëindigd (1168), verdronk zijn broer David tijdens een zakenreis in de Indische Oceaan, wat ook het einde van zijn fortuin betekende. De Rambam werd gedurende een gans jaar door neerslachtigheid geslagen en moest nu zelf in zijn onderhoud voorzien. Hij weigerde een broodwinning te halen uit het Rabbinaat⁵²¹. In 1177 werd hij erkend als de spirituele leider van de joodse gemeenschap van Fostat, maar hij zou zijn brood verdienen met de uitoefening van de geneeskunst. Het is pas in 1185 dat hij aangesteld werd als arts van al-Fadil, die tot vizier van Saladin benoemd was geworden en virtuele leider van Egypte nadat Saladin het land in 1174 had verlaten. Ook Richard de Leeuwenhart, koning der Franken zou op de Rambam als arts beroep hebben gedaan, terwijl hij in Ashkelon was.

Maïmonides schreef zijn *Sefer Hamitsvot* (een opsomming van de 613 ge- en verboden uit de bijbel), een commentaar op de *misjna*, op de Palestijnse en Babylonische *talmud*, vooraleer hij in 1177 aan zijn *magna opera*, de *Mishne Torah*, begon. In 1187 voltooide hij zijn meesterwerk.

De Rambam overleed op 13 december 1204 in Fostat en werd begraven in Tiberias, Israël.

Zijn werk

Rambam was de eerste die een echte codex van het joodse recht maakte. In zijn meesterwerk *Jad Hachazaka* (de Sterke Hand), ook genoemd *Mishne Torah* (of dé Rambam tout court), wordt het joodse recht voor het eerst gecodificeerd in een systematische en andere volgorde dan deze van de *talmud*-traktaten.

---

⁵²⁰ Die hij beschrijft als een periode waarin zijn geest verstoord was, en waarin hij goddelijk gestuurde ballingschappen onderging, met reizen over land en over onweerachtige zeeën (commentaar op de *misjna*, *in fine*).

⁵²¹ Zie zijn commentaar op Avot V:4 en zijn brief aan Joseph Ibn Shamun (1191), waarin hij schreef dat het beter was een drachme te verdienen als wever of kleermaker dan als Rabbi.

טהרה. הלכות מקואות פנ

כתב הרמב"ם היה כי מקום שאין המים נכנסים בו וכו' אלא זה עשה החכם מה שראויה נמשכה וכו' קרישקני פירש'ו כלו כפי שיש לו טהרה וכן פירש הכתוב שהוא כלי שיש לו עור וקנים כאלו ולפי דברי הרמב"ם ח"ט כלי ששקיעו כדרכו כלומר עשוי למטה ואין בו נקב זולת פיו וימינו בלא זרנונים לא עלתה לו פטילה עד שיטמא על דרו שפי' ק' יכנסו המים ככלו שאליו היה נקב נדרו

דמינו זרנוניה לא היה נריך לכסומו על דרו שאליו יפלינו דרך חלוי שפי' הנקב כנדרו יכנסו המים ככלו :

מן בהמה שחיה וכו' . משנה ונמצא ברי"ט במה נכמה (דף כ"ו) :

א לא יפילו חרס לח הקומקומים כמקומו שבו וכו' . משנה פ"ט דמקואות :

יח כלי שהוא מלא מים וכו' עד כתיב זה טכור . בסוף מקואות וכו' :

יט כלי שמוחו סכור וכו' . ערך ההפגרות עשה ע"ה (פ"ט) חמין חמון עטם

נכנס לו היו רותויתאח מה' היה חרותו לוי שם בו יין לכן והכל והטעם הולכין אחר הכיב

ר' יהודה אומר ונחף אומר כלולו הוא יין חרס אם דימה מרחו כפר וכו' לאו ככלו ודמינו

לוי שהוא מלא חרס והטעם וכו' אחר אפי' לוי כל דידה הוא כה דריב וכו' רבא אפר

כדלי שחוכו סכור וכו' שמה עסקין דמדינו מי לנו ככל דבר ודבר הוא דברו כה

דילמא חיים עליה ולא כמכל ליה וכו' דילמא רובא לא נריך וסירי' לוי פמה שיש

בו יין לכן חל מלא שאין מרחיין כיכ בתוך המים והטעם . מנח' הוא דרנגן עלינו (עלה)

דברי ר' יהודה וכו' וכו' חמין חמין . כדלי שהוא סכור וכו' . שמה כגון שנתמה גבו כמותה

עסקין דרנגן קדיל' חוכו חוכו חוכו חוכו וידין סחוריס . דמדינו כתיב ליה כבתיבה מים לחוכו

כל דבר ששטלה עשילה למתמו דהא חוכו אף נריך עשילה ודבר הוא דברו שפילו יפה

דאי' אחרים דמי ליה כשפילה גבו דילמא חיים עליהו (על מי החסות) שלא יסרבו מי

התקור לחוכו (ויפסלו) ולא משתיל ליה לשמה הכלי לסיק גורו מלוי להטעמו (ויפסלו)

וכיון דילמא ריבוח מו לא נריך דהא עשילה חוכו ומרחו עשילה הוא פכ"ל :

כתב הרמב"ם אחר הנריהם כההם כמפתח דנזוחים וכו' . נראה שנתמה מפני שהוא

מפסס את דברו כדמסקין דקלי' ארבי יודיה דמי' אפי' חליבה הסס בה דידה הא דריביה

ולמא רבא למימד לנולח חד טנה הוא וכריביה ס"ל וכו' קאחר כריביה מני כדלי שהוא סכור

וגבו מנח וכו' וכשפלו דמפתח' הכי מוכח וריבוי נראה שפסג' דרנג' לא קלי' דלמדי

אלא מילתא כדאפי' נכסא הוא דלמא למידין כרייחא דלי טע' בו יין לכן ולמא שפילו

למדין כן שלא היה נורם רבא אפר אלא אפר רבא . ומילתא כדאפי' נכסא הוא ונדלמא וכו' דין

ק"ל סכור רבוי שמה חלל אם חס בו יין חרס לא עלתה לו פטילה עד שמטמא על דרו שפי' ק' לא

השנת הראב"ד

*נכנסין ככלו כיון כי בו חוקי . מ"א זה עשה החכם מה שראויה נמשכה וכו' פירש'ו כלו כפי שיש לו טהרה וכן פירש הכתוב שהוא כלי שיש לו עור וקנים כאלו ולפי דברי הרמב"ם ח"ט כלי ששקיעו כדרכו כלומר עשוי למטה ואין בו נקב זולת פיו וימינו בלא זרנונים לא עלתה לו פטילה עד שיטמא על דרו שפי' ק' יכנסו המים ככלו שאליו היה נקב נדרו דמינו זרנוניה לא היה נריך לכסומו על דרו שאליו יפלינו דרך חלוי שפי' הנקב כנדרו יכנסו המים ככלו :

מן בהמה שחיה וכו' . משנה ונמצא ברי"ט במה נכמה (דף כ"ו) :

א לא יפילו חרס לח הקומקומים כמקומו שבו וכו' . משנה פ"ט דמקואות :

יח כלי שהוא מלא מים וכו' עד כתיב זה טכור . בסוף מקואות וכו' :

יט כלי שמוחו סכור וכו' . ערך ההפגרות עשה ע"ה (פ"ט) חמין חמון עטם

נכנס לו היו רותויתאח מה' היה חרותו לוי שם בו יין לכן והכל והטעם הולכין אחר הכיב

ר' יהודה אומר ונחף אומר כלולו הוא יין חרס אם דימה מרחו כפר וכו' לאו ככלו ודמינו

לוי שהוא מלא חרס והטעם וכו' אחר אפי' לוי כל דידה הוא כה דריב וכו' רבא אפר

כדלי שחוכו סכור וכו' שמה עסקין דמדינו מי לנו ככל דבר ודבר הוא דברו כה

דילמא חיים עליה ולא כמכל ליה וכו' דילמא רובא לא נריך וסירי' לוי פמה שיש

בו יין לכן חל מלא שאין מרחיין כיכ בתוך המים והטעם . מנח' הוא דרנגן עלינו (עלה)

דברי ר' יהודה וכו' וכו' חמין חמין . כדלי שהוא סכור וכו' . שמה כגון שנתמה גבו כמותה

עסקין דרנגן קדיל' חוכו חוכו חוכו חוכו וידין סחוריס . דמדינו כתיב ליה כבתיבה מים לחוכו

כל דבר ששטלה עשילה למתמו דהא חוכו אף נריך עשילה ודבר הוא דברו שפילו יפה

דאי' אחרים דמי ליה כשפילה גבו דילמא חיים עליהו (על מי החסות) שלא יסרבו מי

התקור לחוכו (ויפסלו) ולא משתיל ליה לשמה הכלי לסיק גורו מלוי להטעמו (ויפסלו)

וכיון דילמא ריבוח מו לא נריך דהא עשילה חוכו ומרחו עשילה הוא פכ"ל :

כתב הרמב"ם אחר הנריהם כההם כמפתח דנזוחים וכו' . נראה שנתמה מפני שהוא

מפסס את דברו כדמסקין דקלי' ארבי יודיה דמי' אפי' חליבה הסס בה דידה הא דריביה

ולמא רבא למימד לנולח חד טנה הוא וכריביה ס"ל וכו' קאחר כריביה מני כדלי שהוא סכור

וגבו מנח וכו' וכשפלו דמפתח' הכי מוכח וריבוי נראה שפסג' דרנג' לא קלי' דלמדי

אלא מילתא כדאפי' נכסא הוא דלמא למידין כרייחא דלי טע' בו יין לכן ולמא שפילו

למדין כן שלא היה נורם רבא אפר אלא אפר רבא . ומילתא כדאפי' נכסא הוא ונדלמא וכו' דין

ק"ל סכור רבוי שמה חלל אם חס בו יין חרס לא עלתה לו פטילה עד שמטמא על דרו שפי' ק' לא

לא עלתה לו פטילה וכו' אלא זה עשה החכם מה שראויה נמשכה וכו' פירש'ו כלו כפי שיש לו טהרה וכן פירש הכתוב שהוא כלי שיש לו עור וקנים כאלו ולפי דברי הרמב"ם ח"ט כלי ששקיעו כדרכו כלומר עשוי למטה ואין בו נקב זולת פיו וימינו בלא זרנונים לא עלתה לו פטילה עד שיטמא על דרו שפי' ק' יכנסו המים ככלו שאליו היה נקב נדרו דמינו זרנוניה לא היה נריך לכסומו על דרו שאליו יפלינו דרך חלוי שפי' הנקב כנדרו יכנסו המים ככלו :

מן בהמה שחיה וכו' . משנה ונמצא ברי"ט במה נכמה (דף כ"ו) :

א לא יפילו חרס לח הקומקומים כמקומו שבו וכו' . משנה פ"ט דמקואות :

יח כלי שהוא מלא מים וכו' עד כתיב זה טכור . בסוף מקואות וכו' :

יט כלי שמוחו סכור וכו' . ערך ההפגרות עשה ע"ה (פ"ט) חמין חמון עטם

נכנס לו היו רותויתאח מה' היה חרותו לוי שם בו יין לכן והכל והטעם הולכין אחר הכיב

ר' יהודה אומר ונחף אומר כלולו הוא יין חרס אם דימה מרחו כפר וכו' לאו ככלו ודמינו

לוי שהוא מלא חרס והטעם וכו' אחר אפי' לוי כל דידה הוא כה דריב וכו' רבא אפר

כדלי שחוכו סכור וכו' שמה עסקין דמדינו מי לנו ככל דבר ודבר הוא דברו כה

דילמא חיים עליה ולא כמכל ליה וכו' דילמא רובא לא נריך וסירי' לוי פמה שיש

בו יין לכן חל מלא שאין מרחיין כיכ בתוך המים והטעם . מנח' הוא דרנגן עלינו (עלה)

דברי ר' יהודה וכו' וכו' חמין חמין . כדלי שהוא סכור וכו' . שמה כגון שנתמה גבו כמותה

עסקין דרנגן קדיל' חוכו חוכו חוכו חוכו וידין סחוריס . דמדינו כתיב ליה כבתיבה מים לחוכו

כל דבר ששטלה עשילה למתמו דהא חוכו אף נריך עשילה ודבר הוא דברו שפילו יפה

דאי' אחרים דמי ליה כשפילה גבו דילמא חיים עליהו (על מי החסות) שלא יסרבו מי

התקור לחוכו (ויפסלו) ולא משתיל ליה לשמה הכלי לסיק גורו מלוי להטעמו (ויפסלו)

וכיון דילמא ריבוח מו לא נריך דהא עשילה חוכו ומרחו עשילה הוא פכ"ל :

כתב הרמב"ם אחר הנריהם כההם כמפתח דנזוחים וכו' . נראה שנתמה מפני שהוא

מפסס את דברו כדמסקין דקלי' ארבי יודיה דמי' אפי' חליבה הסס בה דידה הא דריביה

ולמא רבא למימד לנולח חד טנה הוא וכריביה ס"ל וכו' קאחר כריביה מני כדלי שהוא סכור

וגבו מנח וכו' וכשפלו דמפתח' הכי מוכח וריבוי נראה שפסג' דרנג' לא קלי' דלמדי

אלא מילתא כדאפי' נכסא הוא דלמא למידין כרייחא דלי טע' בו יין לכן ולמא שפילו

למדין כן שלא היה נורם רבא אפר אלא אפר רבא . ומילתא כדאפי' נכסא הוא ונדלמא וכו' דין

ק"ל סכור רבוי שמה חלל אם חס בו יין חרס לא עלתה לו פטילה עד שמטמא על דרו שפי' ק' לא

עלתה לו פטילה וכו' אלא זה עשה החכם מה שראויה נמשכה וכו' פירש'ו כלו כפי שיש לו טהרה וכן פירש הכתוב שהוא כלי שיש לו עור וקנים כאלו ולפי דברי הרמב"ם ח"ט כלי ששקיעו כדרכו כלומר עשוי למטה ואין בו נקב זולת פיו וימינו בלא זרנונים לא עלתה לו פטילה עד שיטמא על דרו שפי' ק' יכנסו המים ככלו שאליו היה נקב נדרו דמינו זרנוניה לא היה נריך לכסומו על דרו שאליו יפלינו דרך חלוי שפי' הנקב כנדרו יכנסו המים ככלו :

מן בהמה שחיה וכו' . משנה ונמצא ברי"ט במה נכמה (דף כ"ו) :

א לא יפילו חרס לח הקומקומים כמקומו שבו וכו' . משנה פ"ט דמקואות :

יח כלי שהוא מלא מים וכו' עד כתיב זה טכור . בסוף מקואות וכו' :

יט כלי שמוחו סכור וכו' . ערך ההפגרות עשה ע"ה (פ"ט) חמין חמון עטם

נכנס לו היו רותויתאח מה' היה חרותו לוי שם בו יין לכן והכל והטעם הולכין אחר הכיב

ר' יהודה אומר ונחף אומר כלולו הוא יין חרס אם דימה מרחו כפר וכו' לאו ככלו ודמינו

לוי שהוא מלא חרס והטעם וכו' אחר אפי' לוי כל דידה הוא כה דריב וכו' רבא אפר

כדלי שחוכו סכור וכו' שמה עסקין דמדינו מי לנו ככל דבר ודבר הוא דברו כה

דילמא חיים עליה ולא כמכל ליה וכו' דילמא רובא לא נריך וסירי' לוי פמה שיש

בו יין לכן חל מלא שאין מרחיין כיכ בתוך המים והטעם . מנח' הוא דרנגן עלינו (עלה)

דברי ר' יהודה וכו' וכו' חמין חמין . כדלי שהוא סכור וכו' . שמה כגון שנתמה גבו כמותה

עסקין דרנגן קדיל' חוכו חוכו חוכו חוכו וידין סחוריס . דמדינו כתיב ליה כבתיבה מים לחוכו

כל דבר ששטלה עשילה למתמו דהא חוכו אף נריך עשילה ודבר הוא דברו שפילו יפה

Een bladzijde uit de Rambam met glossen (hedendaags).

In zijn Introductie tot het werk geeft hij het nagestreefde doel als volgt weer:

“In our days, many vicissitudes prevail, and all feel the pressure of hard times. The wisest of our wise men has disappeared; the understanding of our prudent men is hidden. Hence, the commentaries of the Geonim and their compilations of laws and responsa, which they took care to make clear, have in our times become hard to understand, so that only a few individuals fully comprehend them. Needless to add that such is the case in regard to talmud itself, both Babylonian and Jerusalem, and the Sifra, Sifrei and tossefta, all of which require, for their comprehension, a broad mind, a wise soul, and considerable study. Then one might learn from them the correct way to determine what is forbidden and permitted, as well as other rules of the Torah. On these grounds, I, Mozes the son of Maimon the sephardi bestirred myself, and relying on the help of G.od, blessed be He, intently studied all these works, with the view of putting together the results obtained from them... all in plain language and terse style, so that thus the entire Oral Law might become systematically known to all without citing difficulties and solutions of differences of view ... but consisting of statements, clear and convincing, that have appeared from the time of Mozes to the present, so that all rules shall be accessible to young and old ...”⁵²²

De structuur, de vorm en de opvatting van zijn werk waren een nooit gezien cultureel en historisch fenomeen in de joodse dogmatische approach, die de wereld der joodse rechtsgeleerden diep schokte. Het waren precies de architecturale schoonheid van de opbouw van het werk, zijn logische ordening en de pasklare en gebruikersvriendelijke opvatting, die de meeste kritiek uitlokten. De vrees werd immers geopperd dat de geleerden zich voortaan zouden onthouden nog de bronnen te raadplegen, nu zij de wetten rechtstreeks zouden kunnen putten uit Maïmonides' werk. Hier kwam nog bij dat Maïmonides in zijn werk niet eens de bronnen vermeldt waarop hij steunde om zijn opinie in de wet vast te leggen⁵²³.

Om zijn doel te bereiken, volgde Maïmonides vier basisregels, die nog steeds van belang zijn bij het opmaken van een codificatie.

- (1) **Assembleren.** Het samenbrengen van al het materiaal van de joodse wet, vanaf de geschreven wet (Torah) tot aan zijn tijd, en het op een systematische en wetenschappelijke wijze ordenen. Maïmonides, die hierover zeer breedvoerig uitweidt, gaat zelfs zover dat hij –terecht- beweert dat wie de geschreven wet

---

⁵²² Introduction to *Mishne Torah*, geciteerd in Encyclopaedia Judaica, V° Maïmonides, p. 767.

⁵²³ Zoals hoger beschreven, had Maïmonides de vroegere opinies onderzocht, wellicht de meerderheidsopinions gerepertoriëerd en daarop de wet eensduidend vastgelegd, wat inhield dat de rechtsgeleerden voortaan niet meer moesten -of konden- onderzoeken hoe Maïmonides tot zijn eindbeslissing was gekomen.

en zijn codex samen leest, geen ander boek nodig heeft om alle details van de (praktische) wet te kennen. Gans de joodse wet, dus inclusief deze wetten die niet (meer) van toepassing waren of slechts in het land Israël toepasselijk zijn, ook joodse filosofie, geloofspunten, religieuze dogmen, ethische en morele richtlijnen, soms verweven met halachische regels, komt in zijn codex aan de orde. In zijn codex verwerkte hij –waar voor het begrip van de *halocho* nodig– ook wetenschappelijke informatie.

- (2) **Classificeren.** Het onderverdelen en classificeren van de materie volgens onderwerpen is een tweede criterium, die Rambam volgt. Volgens Maïmonides zelf, was dit het moeilijkste van de criteria. Hij verdeelde zijn werk in 14 boeken [van daar de naam Yad = יָד met letterwaarde 14], die elk onderverdeeld is in subdivisies, die hij *halochos* noemt, die op hun beurt onderverdeeld worden in een totaal van duizend hoofdstukken (= *perakim*). De hoofdstukken bevatten ongeveer 15.000 paragrafen (elke paragraaf heet een *halocho*).
- (3) **Vastleggen.** Om de twee eerste basiscriteria (assembleren en classificeren) te bereiken, diende de Rambam een groot talent aan de dag te leggen. Voor het derde criterium moest hij blijk geven van een grote intellectuele eerlijkheid en veel moed. Door de *halocho* definitief vast te leggen zonder zijn bronnen vrij te geven, zonder te verwijzen naar enige –nochtans dwingend geijkte– beslissingsregels of enige werkmethode te onthullen, gaat de Rambam in tegen de gevestigde praktijk. Nooit vòòr hem was een *halachisch* werk op deze wijze geconcipteerd. Nooit vòòr hem had iemand het aangedurfd de band met, en de verwijzing naar, de traditie en de *talmud* op zulk een flagrante wijze door te snijden.
- (4) **Taal en stijl.** Het laatste basiscriterium is de stijl en de verwoording. Ofschoon de verschillende wetten die hij in zijn compilatie opneemt uit gevarieerde bronnen en verschillende tijdperken komen, die alle verschillen qua taal en dialect, slaagt de Rambam er toch in de *halochos* te ‘vertalen’ naar een uniforme Hebreeuwse taal. Er kunnen in de tekst geen linguïstische rappels van de geschiedenis of antiquiteit meer gedetecteerd worden. Zijn codex is niet alleen geschreven in een zoetvloeiend en uniform Hebreeuws, maar de juridische begrippen zijn er weergegeven met een dermate hoge graad aan taalvaardigheid en helderheid, dat de lezing en het begrip uitermate vlot verlopen.

Ondanks de revolutionaire aanpak van de codificatie door de Rambam, bleef hij vasthouden aan de casuïstische uiteenzetting, waarmee hij bij de tot dan geldende traditie bleef aanleunen. Hij laste ook normatieve beginselen in⁵²⁴. Er zijn drie redenen voor zijn conservatisme op dit punt.

---

⁵²⁴ Bijv. Yad, To'en 9:7-8.

Ten eerste vreesde Maïmonides dat de weglating van de casuïstische uiteenzetting en vervanging door de afkondiging van enkel normatieve wettelijke beginselen, niet de volledige bestaande *halocho* zou omvatten, omdat de beginselen niet alle door de talmudgeleerden en anderen besproken gevallen zouden kunnen inhouden. Ten tweede helpt de casuïstische uiteenzetting, de band met de *talmud* die (slechts) formeel werd doorgesneden, toch enigszins in stand te houden. De door de Rambam opgetekende gevallen zijn immers van aard om rechtsgeleerden in staat te stellen de talmudbronnen te reconstrueren, waarin de door de Rambam geciteerde gevallen in de *talmud* besproken worden. Dank zij de gevallen die de Rambam in zijn codex opgenomen heeft, onderkent de rechtsgeleerde onmiddellijk de geest en atmosfeer van de *talmud*. Ten derde is de casuïstische methode inherent aan de ontwikkeling van het joodse recht, zodat deze methode zich als natuurlijk opwierp voor de codificatie. Dit laat ook toe om de ontwikkeling van de wet op te volgen aan de hand van het onderscheid met vorige wettelijke precedentes.

DE GLOSSEN VAN DE RAABAD III

R. Abraham ben David uit Posquières (acroniem: RABAD III רַאב"ד), een oudere leeftijdgenoot van Maïmonides, was een talmudgeleerde die de exegetische vaardigheid van Maïmonides wellicht evenaarde en hij verzette zich hevig tegen de codificatiemethode. Zijn -soms vurige- glossen behoren thans tot de routine commentaren op *Jad Hachazaka*.

De felle tegenstand die de codex van Maïmonides had uitgelokt, vooral omdat hij de bronnen volledig weglaat, had ook als gevolg dat een aantal rechtsgeleerden zich als 'wapendragers' zouden opwerpen door (inmiddels klassiek geworden) commentaren te schrijven op de codex van Maïmonides, waarin zij de codificatiemethode steunen, Maïmonides gelijk geven en *ad probationem* de bronnen blootleggen.

או עצמם כחיתר לא עלתה לה טבילה ברא לענין
 טהרות אבל להתירה לבעלה הרי זו מותרת אעפ שנתנה
 תבטיל לבנה או שהיה בה שרש ישן או שהיה על גב עינה
 כהל וכן פתחה עיניה או עצמן הרי זו מותרת לבעלה
 שכל הרבוי האילו וכיוצא בהן אינן חוצצין לא סרבריהן
 ולענין טהרות גורו לענין ביאה לא בזרו וכל
 החוצץ בנידה לטהרות חוצץ בשאר השמאין לענין שהרו
 כב וחוצץ בנר בשעת טבילה מי שטבל ועלה ונמצא
 עליו דבר חוצץ אעפ שנתעסק באותו המין כל היום כולו
 הרי הוא בטומאתו עד שישמר ידוע אני בוראי שלא היה
 זה עלי קודם הטבילה הואיל והחזיק טמא העומד טמא על
 פומאנו עד שתרע בוראי שטהר

פרק שלישי

א ואילו חוצצין בכלי הופת והחמר וכיוצא בהן הופת שבכוס
 ושבעלוות מתוכן חוצצין מאחוריהן אינן חוצצין
 ברא מבית האוסן אבל סבעל הבית בין מתוכן בין
 מאחוריהן חוצצין הופת שבתפוחו ושבקערה
 בין מתוכן בין מאחוריהן בין סבעל הבית בין מבית האוסן
 ב חוצצין החור והקומס בין בכוס בין בצלוות
 בין כתפוחו וקערה בין מבעל הבית בין מבית האוסן בין
 מתוכן בין מאחוריהן חוצצין היה זפת או חמר
 וכיוצא בהן על הטבילה ועל השולחן ועל הרגש אם היו
 נקיים חוצצין מפני שמקפי עליה ועל הכלוסין אינן חוצצין
 ג מפני שאינן מקפיד עליהן היו על פמות בעל
 הבית חוצצין על סמות של עני אינן חוצצין על אסוף בעל
 הבית חוצצין ועל וקקן אינו חוצצין על המרעע משני צדדין
 ד חוצץ היוצת או חמר וכיוצא בהן על גבר
 תלמודי חכמים אפי מצר אחר חוצץ מפני שמקפידין על
 מלבוש להיות נקי על בגדי עמי הארץ משני צדדין חוצץ
 ה מצר אחר אינו חוצץ היו על המטפחות שלופתים
 ו של יוצרים ושל פסלי אילנות אינן חוצצין טבח שהיה
 ז דם על בגרו אינו חוצץ מפני שאינו מקפיד מוכר רבב
 שהיה רבב על בגרו אינו חוצץ וכן כל כיוצא בו
 היה הטבח מוכר רבב והיה על בגרו דם ורבב
 הרי זה ספק אם חוצץ מפני שהן שנים ומקפיד או אינו
 ח חוצץ שהרי מלאכתו היא ואינו מקפיד היה הופת
 או חמר וכיוצא בהן על הסגרל מתוכו מלמעלה חוצץ
 מלמט אינו חוצץ על הספסל מלמעלה או מן הצדדין חוצץ
 ט מלמטה אינו חוצץ לכלוכי צאה שבכסא ושבתקרה
 הסוכשין בין מתוכן בין מאחוריהן בין מלמטה בין מן
 הצדדין אינן חוצצין מפני שהמים מעכרין אותן
 אבל לכלוכי ספרים שבכוס ושבעלוות והסך שבשאר
 ושכונג והטיט והבצק שעל יד הקורדוס ושעל יד המגריף
 י חוצצין רבב ברור הוא שכל מקום שאמרנו בופת
 ובחמר וכיוצא בהן שאינן חוצצין בכלים מפני שאינו
 מקפיד הוא לפיכ אם היה רוב הכלי חפוי בופת או בחמר
 וכיוצא בהן לא עלתה לו טבילה כמו שביארנו אעפ שאינו
 מקפיד אין סרבר זה הפרש בכלי מן הכלים לא כל הכלים
 יא שיון סרבר זה כל ידות הכלים שהן חלולין שהכניסן שלא
 כדרכן או שהכניסן כדרכן ולא סרוקן או שהיו שלמתב ונשרו
 יב לא עלתה להן טבילה כלי שהפך מיו למטה והטבילו כאילו
 לא טבל מפני שאין המים נכנסין בסולו היה בו מקום שאין
 המים נכנסין בו עד שישטן על צידו לא עלתה לו טבילה
 יג עד שישטן על צידו כלי שהוא צד מיכן ומיכן ורחב
 יד באמצע אינו טהור עד שישטן על צידו צלוות
 שפיה שוקע אינה טהורה עד שיטנה על צידה
 טו קמרין אנה טהורה עד שיקבנה מצידה סרי שיכנסו
 טז המים לעקמומיות שבה בהמה שהיה השיר שעליה

יש להן טהרה במקוה כמו שביארנו בטומא אנלי ומשקי
 היה הכלי מלא מי רגלים רואין אותו כולו הוא מיס
 היה בו מי חטאת אם היה רוב הכלי פנוי כדי
 שירבו מי מקוה על מי חטאת שבתוכו הרי זה טהור ואם
 לאו עדיין הוא בטומאתו וכלא הן שאר מקוה שחוצצין
 יש בין נוף הכלי ובין מי המקוה כלי שמתוכו טהור
 וגבי מסא והיה מלא יין לכן או חלב והטבילו חלוכי אחר
 הריב אם היה רוב הכלי פנוי כדי שירבו המים בתוכו טהור
 מפני שטומאתו מדבריהן אבל אם היה בו יין ארום או
 כ שאר מסקין לא עלתה לא טבילה לגין שהוא
 מלא מים שמאי והיה על פיו טיט טופח והיה הטיט שקוע
 במי והטבילו טהור ואם היה טיט היון וכיוצא בו כלא לא טבל
 וכן טבעת שנתנה בלבינה של טיט טופח והטבילה טהורה
 כא ואם היה טיט יין כאילו לא טבלה אילו שאין
 צריכין ש בואו המים בהן סתם קשרי בגדי עניים ואם
 הקפיד עליהן חוצצין וקשרי בגדי בעלי בתים חוצצין
 ואם אינו מקפיד עליהן אינן חוצצין וקשרי נים הבגדים
 שנקשרו מאליהן וחכש הסגרל ותפילה של ראש בוסן
 שהקציצה דבוקה עם הרצועה שבה וחוקה ותפילה שלורו
 בוסן שאינה עולה ויורד ואזאזני החמת והתורמיל וכל
 כיוצא כאילו כקשרים ותפרים שאינו עתיד להתיירם
 כב ואילו שצריכין שיבואו בהן המים הקשרים שבפתחי
 החלוק שהן עשיין לולאו וכן קשרי לולאות שבכתף ושפה
 של סרין צריך לתמת ותפילה של ראש בוסן שאינה קבועה
 ברצועה ושל ידוע בוסן שהיא עולה ויורדת ושגין של סגרל
 וקשרי נימי הבגדים שקשרן וכן כל כיוצא כאילו המקומות
 שהוא עתיד ללות ולמותחן הסלין של גת ושל בר אם היו
 חוקים צריך לחטש ואם היו רפים צריך לנער הכר והכסת
 כג של עור צריכים שיבואו בהן המים כסת עטלה והסרור
 והאסוס והקמיע והתפילה אינן צריכין שיבואו הפו לחללן
 זה הכלל כל שאין ררכו להוציא ולהתניס טובל סתם
 כד המטביל בגדים המטובסין צריכין שיכנסו בהן המים עד
 שתבעבע הטבילן נגובין עד שיבעבע ויגווחו סבעבעין
 כה כל ידות הכלים שהן ארוכין יותר סכרי צורכן ועתיד לקוצן
 מטבילין עד מקום המידה כיצר שלשלת רלי
 גדול ארבעה טפחים וקטן עשרה מטביל מן השלשלת עד
 כו מידה זו כלבר והשאר טהור כלי מסא שנתן בתוכו כלים
 אחרים והטביל הכל עלתה להן טבילה אעפ שפי הכלי צר
 ביותר שהרי המים נכנסין לו ומתוך שעלתה טבילה לכלי
 הגרו עלתה להן טבילה לכלי שבתוכו ואם הטהו על צידו והטביל
 לא עלתה להן טבילה עד שיהיה פיו רחב כשפורת הנור
 וכן אם היה הכלי טהור ונתן לתוכו כלים טמאין והטבילן
 לא עלתה להן טבילה עד שיהיה פיו רחב כשפורת הנור
 ברא לתרומה אבל לקודש אין מטבילין כלים
 לתוך כלים טהורין כלל ואפילו היה בסל או בקופת כמו
 שביארנו למעלה בסקמו

פרק רביעי

א רין תורה שכל מיס במנסין שובלין בהן שן מקוה מיס מכל
 מקום והוא שהיה בהן כדי להעלות בהן כרי טבילה לכל
 נוף הארס בכת אחת שיערי חכמים אמה על אמה ברס
 שלש אמות ושיעור זה הוא סחויק ארבעים סאה מיס בין
 ב שאובין בין שאינן שאובין מרבי סופרים שהמים
 השאובין פסולין לטבילה ולא עוד לא מקוה מיס שאינן
 שאובין שגל לתוכן שלשת לוגין מיס שאובין פסול הכל
 אעפ שפסול מיס שאובין סרברי סופרים למזוהו
 בהיקש שהרי הוא אומר אך מעיין ובור מקוה מיס והיה
 ג טהור המעיין אין בו הפיסת יד ארס כלל וחבור
 כולו כירי ארס שריי טול מיס שאובים אמרו חכמים

תקבט

DE 'WAPENDRAGERS' ROND DE RAMBAM

De bekendste onder deze 'wapendragers' waren de 14de eeuwse commentaren *Migdal Oz* van R. Shem Tov ibn Gaon en *Maggid Mishne* van R. Jom Tov Vidal. Later in de 16de eeuw kwam er het werk *Kessef Mishne* van R. Joseph Caro (de auteur van de grote codex *Shulchan Aruch*) en van R. David ben Salomon ibn Abu Zimra.

De *Hagaot Majmuniot* geschreven op het einde van de 13de eeuw door een discipel van R. Meïr uit Rothenburg, stelde zich tot doel het meesterwerk van Maïmonides aan te vullen met de zienswijzen van de Duitse en Franse rechtsgeleerden.

Andere en latere 'wapendragers' waren: R. Abraham di Boton met zijn *Lechem Mishne* (Salonika, 16de eeuw), R. Judah Rosanes met zijn *Mishne Le-Melech* (Turkije, 18de eeuw).

DE ROSH

Biografische schets

De derde baanbrekende wetscode uit die tijd was deze van R. Asher ben Jechiel [Acroniem: Rosh] (1250 - 1327). Zijn eerste leermeesters waren zijn vader (een van de *Chassidei Ashkenaz*, volgeling van R. Judah b. Samuel haChassid) en zijn oudere broer. Hij verbleef later in Troyes, Keulen en Koblenz. Van daaruit ging hij naar Worms, waar hij een graag geziene leerling van R. Meïr van Rothenburg werd. Zijn leermeester R. Meïr van Rothenburg werd echter gevangen genomen door keizer Rudolph I, die van de joodse gemeenschap een hoge tol vroeg om de Rabbijn vrij te laten. De Rabbijn weigerde vrijgekocht te worden en het was zijn leerling Asher ben Jechiel die zijn plaats innam als Rabbi van Worms. Tot in 1303 bleef Asher ben Jechiel in Duitsland. Uit vrees hetzelfde lot te moeten ondergaan als zijn leermeester, ontvluchtte hij in 1303 Duitsland en bereikte, na een tocht via Noord Italië en de Provence, Barcelona, waar hij met veel eerbetoon begroet werd door R. Salomon ben Adret (acroniem: Rashbo). In 1305 werd de Rosh benoemd tot Rabbi van Toledo.

De Rosh genoot een zeer groot ontzag in Spanje, zelfs vanwege de Castilliaanse koningin Maria de Molina. Als talmudist bekleedde hij een zeer speciale positie: hij was een uitstekende vertegenwoordiger van de Duitse school en introduceerde overigens de leer van de Tossafisten in Spanje. Aan de andere kant kwam hij in contact met de Spaanse school, zodat zijn codex voor het eerst de brug zal slaan tussen beide scholen die tot dan toe vrij onafhankelijk van mekaar evolueerden. Ofschoon hij meewerkte aan de ban tegen de leer van de filosofie (voor personen onder de 25 jaar) o.l.v. Abba Mari Astruc, was hij zeker geen tegenstander van

deze wetenschap. Wel in tegendeel moedigde hij Isaac b. Joseph Israeli aan om zijn filosofisch boek *Yessod Olam* te schrijven. Naast zijn wetboek (waarover hieronder), zijn van hem ook zijn *responsa* (een duizendtal, gegroepeerd in 108 hoofdstukken, onderverdeeld in secties) overgebleven⁵²⁵, alsook commentaren op de *misjnayos*. Deze zijn voornamelijk de weergave van de *Tossafist* R. Samson b. Abraham uit Sems.

Zijn werk

Zijn codificatie voerde hij door in zijn werk *Piskei Harosh*⁵²⁶, waarin hij het model volgde van de Rif en de volgorde der *talmud*-traktaten respecteerde. Hij somt er de beslissingen van eerdere codificatoren en commentatoren, zowel uit Spanje als Duitsland. Evenals de Rif groepeerde hij in een kleiner werk, *Halochos Ketanos*, een aantal wetten uit traktaten die hij in zijn groot werk had weggelaten.

ANDERE CODIFICATIES DOOR RISHOINIM VÒOR DE TUR

In deze periode van de *Rishoinim* zijn nog andere codificaties doorgevoerd. Mede als reacties tegen het codificatiewerk van de Rambam, waarbij de link met de *talmud* weggelaten werd, worden in die periode zogenaamde *halochos*boeken geschreven die allen de volgorde van de *talmud*-traktaten volgen. Het verschil tussen de **boeken van *halochos*** zoals de hiernavolgende en de **boeken van *pessokim***, ligt hierin dat de eerste soort de *halochos* weergeven weliswaar ontdaan van de talmudische discussie maar zonder de knoop door te hakken, terwijl de tweede soort de *pessokim* (=rechterlijke uitspraken) weergeven. Dit houdt in dat de codificator de halachische knoop doorhakt (met of zonder opgave van zijn beweegredenen of van zijn methode).

Het verschil met de **codices** (zoals de codificaties van Rambam en Caro) is van een gans andere aard. De *pessokim* zijn rechterlijke uitspraken in *concrete* gevallen, ontdaan van de rechterlijke redenering. Na verloop van tijd, en vooral wanneer latere rechtsgeleerden een van deze *pessokim* als precedent wensten te hanteren, stelde zich de vraag naar de doorslaggevende motieven die tot de uitspraak hebben geleid. In de codex wordt een *abstracte* rechtsregel geformuleerd, waaruit de doorslaggevende criteria die tot de rechtsregel leiden geëxpliciteerd worden.

Een voorbeeld uit het Belgisch rechtsstelsel kan dat illustreren. Volgens artikel 229. van het Burgerlijk Wetboek is een van de gronden tot echtscheiding het overspel, dat leidt tot een zogenaamde *de plano* scheiding of een versnelde

---

⁵²⁵ In 1965 publiceerde het Institute for Research in Jewish Law van de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem een index van de responsa van de Rosh.

⁵²⁶ Ook genoemd: *Hilchos haRosh* of *Sefer ha-Asheri*.

echtscheidingsprocedure. In artikel 231. van het Burgerlijk Wetboek is een andere echtscheidingsgrond vervat, m.n. de grove beledigingen. In een echtscheidingszaak vindt men in de motivatie van een vonnis naast andere overwegingen het overspel en het beledigend karakter ervan terug, als twee doorslaggevende elementen. In een boek van *pessokim* zou men echter alleen terugvinden: een overspel leidt tot echtscheiding, en het beledigend karakter zou geocultueerd zijn geweest. Wanneer in een boek van *pessokim* een recent arrest van het Hof van Beroep te Brussel⁵²⁷ zou opgenomen zijn geweest, zou dit het volgende geven: een echtgenote belemmert op systematische wijze het omgangsrecht van de echtgenoot met zijn twee dochters, dat leidt tot een *de plano*-echtscheiding. Latere rechtsgeleerden zouden uit het boek van *pessokim* niet eens de rechtsgrond kunnen reconstrueren, nu het belemmeren van het omgangsrecht *a priori* geen echtscheidingsgrond is. Alleen een alerte codicator zou het gemeenschappelijke doorslaggevende element hebben gehaald uit beide uitspraken (deze in de overspel-zaak en deze gestoeld op de belemmering van het omgangsrecht), het beledigend karakter, en dit als *abstracte* regel hebben geformuleerd: overspel is slechts dan een echtscheidingsgrond wanneer het een beledigend karakter heeft⁵²⁸ en de belemmering van het omgangsrecht *kan* eveneens een echtscheidingsgrond worden, wanneer de belemmering kennelijke beledigende proporties aanneemt.

De bekendste onder deze boeken van *halochos* zijn:

Sefer Avi Ha-Ezri

Sefer Avi Assaf

beide van R. Eliezer b. Joël Halevi uit Bonn (acroniem: Raviah, 1140-1225).

Or Zarua

van R. Isaac b. Mozes uit Wenen (1180-1250).

Mordechai

van R. Mordechai ben Hillel Hakohen (1240-1299).

Sefer Haterumot

van R. Samuel b. Isaac Ha-Sardi (1185-1255).

---

⁵²⁷ Derde Kamer dd. 20 juni 2000 [onuitg. A.R. 1999/AR/1232], dat een vonnis van de Rechtbank van Eerste Aanleg te Nijvel dd. 30 maart 1999 bevestigde, dat had geoordeeld dat een systematische belemmering van het omgangsrecht van de vader met zijn twee dochters door de echtgenote, neerkwam op een dermate belediging dat het een *de plano*-echtscheiding wettigde.

⁵²⁸ Dit beledigend karakter kan ontbreken wanneer de andere partner bijvoorbeeld openlijk samenwoont met een andere, zodat hij of zij het beledigend karakter moeilijk kan invoeren.

Torat Ha-Bayit

van R. Salomon ben Adret (acroniem: Rashbo, 1235-1310). Dit werk is opgevat in twee delen: de *Torat Ha-Bayit ha-Aroch* (of de lange versie), die als een boek van *halochos* is geconcipieerd, en de verkorte versie *Torat ha-Bayit ha-Katzar*, die het model van een boek van *pessokim* volgt. In het lange werk geeft de Rashbo de talmudische bronnen aan, alsook de visies van de *Geo'inim* en de *Risho'inim*, terwijl hij in de korte versie voor elke *halocho* de conclusie geeft waartoe hij in het grote werk gekomen is. Hij stelt de wet dus vast door de knoop door te hakken. Deze methode komt aan de ene kant tegemoet aan de kritiek op de boeken van *pessokim*, zoals dat van de Rambam (geen bronnenopgave en geen verwijzingen meer naar de *talmud*) en vervult toch de functie van de codificatie als een boek van *pessokim*. De Rashbo was van plan een dergelijke dubbele codificatie op te stellen voor gans de joodse wet⁵²⁹. Nochtans slaagde hij er enkel in zijn *Torat ha-Bayit* (over rituele wetten als de diëetwetten) en een tweede boek *Avodat ha-Kodesh* over de joodse feestdagen te schrijven. De methode zou nochtans navolging krijgen bij de *Baal Haturim* (die er slechts toe komt een poging tot een dergelijk dubbel werk te wagen) en bij R. Joseph Caro, die gans de joodse wet op deze wijze benadert: in zijn *Beis Jossef* (commentaar op de Tur) geeft hij de bronnen aan en verschillende opinies, terwijl hij in zijn *Shulchan Aruch* de wet vastlegt door (met een originele systematische methode) de knoop door te hakken tussen de verschillende *halachische* opinies.

Andere voorlopers van de grote codices waren de werken waarin de ge- en verboden werden samengebracht, besproken en becommentarieerd:

Sefer Ha-Mitzvo

van R. Mozes Maïmonides.

Sefer Mitsvot Gadol

(acroniem: SeMaG) van R. Mozes b. Jacob uit Coucy van de Franse School der Tossafisten (13de eeuw).

Sefer Mitsvot Katan

(acroniem: SeMaK) van R. Isaac b. Joseph uit Corbeil (d. 1250).

Sefer Ha-Ittur

van R. Isaac ben Abba Mari uit Marseille (1120-1190).

Shibulei Haleket

Sefer Issur Ve-Heter

beide van R. Zedakiah b. Abraham Anav (13de eeuw). De indeling van de werken vertoont grote gelijkenissen met de latere indeling door de Baal Haturim toegepast.

---

⁵²⁹ Ook de Rambam was van plan een tweede boek te schrijven, waarin hij de bronnen zou aangeven en bespreken.

Mesharim

Adam veHavah

beide van R. Jeroham b. Meshullam (1290-1350). Het eerste boek handelt over familierecht en het tweede over ritueel recht (*issur veheter*). Het werk is ingedeeld in onderdelen die *netivot* worden genoemd, die op hun beurt verder onderverdeeld zijn.

JACOB B. ASHER, DE BAAL HATURIM

Biografische schets

In de eerste helft van de 14de eeuw kwam er dan de baanbrekende codificatie door R. Jakob ben Asher (1270-1340, derde zoon van Asher ben Jechiel, de Rosh). Jacob was met zijn vader in 1303 uitgeweken naar Toledo, waar het gezin (in Duitsland nog begoed) in grote armoede leefde. Desalniettemin weigerde Jacob een positie van Rabbijn te aanvaarden en wijdde zich in de plaats daarvan volledig aan de studie. Zijn eerste werk is een compilatie, *Sefer haRemazim*⁵³⁰, van de halachische principes, gedistilleerd uit het werk van zijn vader, *Piskei haRosh*.

Zijn werk

Zijn groot wetboek was echter de *Arba'ah Turim* (=de vier zuilen), ook *Tur* genaamd. De tijd was er rijp voor. Na de codificatie door de Rambam, had zich immers in de 12de en 13de eeuw een rijke literatuur ontwikkeld. In Duitsland hadden wij de bijzonder proliferatieve literatuur der Tossafisten die, ofschoon meer uit *novellae* bestaat, toch niet door halachische decisionairs kon worden geïgnoreerd. Er waren ook de halachische beslissingen van de befaamde Tossafisten R. Meïr uit Rothenburg en R. Jacob Tam. In Spanje waren het voornamelijk R. Meïr Halevi Abulafia (Ramah), Nachmanides (Ramban) en R. Salomon b. Abraham Adret (Rashbo), die de rechtsliteratuur met duizenden rechterlijke uitspraken hadden verrijkt. Gedingvoerende partijen in civiele aangelegenheden (*dinei mammonot*), maakten van de woekering van opinies misbruik door als verweerders in een proces het argument van *kim-li* aan te wenden. Dat argument (dat vooral uitbreiding kende ten tijde van R. Meïr uit Rothenburg) laat toe om bij veelheid van juridische meningen deze in te roepen die de partij bevrijdt van betaling (of prestatie). Omdat de eisende partij de bewijslast draagt (*hamotsi mechavero alav ha-ra'aya* = **המוציא מחברו עליו הראיה**), kon de eisende partij niet 'aantonen' dat de ingeroepen rechterlijke opinie ter ontlasting niet juist was en kon dus het pleit niet winnen.

---

⁵³⁰ Ook genoemd Simanei Asheri.

Dit alles *moest* dus gecodificeerd worden, opdat alle decisionairs kennis zouden kunnen nemen van deze baanbrekende precedents, die ook beantwoordden aan de nieuwe noden van de tijd. Het is met dit voor ogen (Jacob b. Asher vermeldt dit expliciet als een van zijn belangrijkste beweegredenen), dat de Baal haTurim zich aan het werk zette en zijn wetscode samenstelde.

Wij gaan hier dieper op in omdat de indeling van R. Jakob ben Asher zal gevolgd worden in alle subsequente codices tot vandaag. R. Jakob ben Asher was Rabbinale rechter (*Dajan*) in Toledo en concipieerde zijn revolutionaire codex in vier *Turim* (kolommen, zuilen), vandaar zijn bijnaam *Baal HaTurim*: 1. *Tur Orach Chaïm* (טור אורח חיים) groepeerde al de wetten met betrekking tot het dagelijkse *modus vivendi* van de jood (inclusief Sabbat en Feestdagen) en is overwegend 'sacraal', 2. *Tur Joreh Deah* (טור יורה דעה) is een mengeling van 'sacrale' en 'legalistische' rechtsregels. Zo omvat deze zuil eensdeels de spijswetten, deze op de rituele reinheid, op de besnijdenis, het bezoek aan zieken, de rouwwetten en anderdeels de wetten op de verboden leningen op intrest. 3. *Tur Even Ha-Ezer* (טור אבן העזר) handelt over het familierecht: huwelijk, echtscheiding, huwelijksgoederenrecht. 4. *Tur Choishen Mishpat* (טור חושן משפט) is dan het deel dat burgerlijk, commercieel, gerechtelijk en strafrecht behandelt: gerechtelijke organisatie, bewijswetten, leningen, vennootschap, schade, goederen, met inbegrip van de (straf)wetten op diefstal, roof, verklikking edm.

Hij volgde de opinies van Maïmonides en zijn vader de Rosh.

De indeling op zich was een innovatie. Maïmonides volgde in zijn indeling toch nog enigszins de volgorde van de *talmud* in de zin dat onderwerpen die eerst in de *talmud* ter sprake komen, ook in zijn werk vooraan staan. Zo behandelt hij de onrechtmatige daad in het elfde boekdeel en pas in het laatste boekdeel vindt men de wetten op de samenstelling van een rechtbank.

De *Tur Choishen Mishpot* is dus het deel dat het dichtst aanleunt bij de moderne opvatting van een rechtssysteem, omdat het praktisch geen 'sacrale' wetten inhoudt. Het is ook over normen uit dit boekdeel dat de huidige studie zal handelen en zal illustreren hoe aan de hand van de erin vervatte rechtsregels (in de moderne zin van het woord) wetten geïnterpreteerd en toegepast worden en vooral welke soort rechtspraak en rechtsvinding ermee samengaat.

Ofschoon reeds in de 15de eeuw commentaren op de *Tur* werden geschreven⁵³¹, werden de klassiek geworden 'wapendragers' van de *Tur* slechts in de 16de en vroege 17de eeuw geredigeerd, voornamelijk door Duitse geleerden. De twee belangrijkste zijn nochtans de *Beis Jossef* door R. Joseph Caro (latere auteur van de *Shulchan Aruch*) en *Darkei Moshe* van R. Mozes Isserles uit Krakau (latere auteur van de glossen op de *Shulchan Aruch*). R. Joshua Falk b. Alexander Katz uit Polen schreef zijn commentaar *Beth Israël*, dat bestaat uit drie delen: *Perisha*, een commentaar op de *Tur*, *Derisha*, behandelt de afwijkende meningen van andere halachisten en *Bi'urim*, bestaat uit glossen op de *Darkei Moshe*. Het klassiek werk op de *Tur* is de *Bayit Chadash* (Bach) van R. Joël b. Samuel Sirkes, die de bronnen aangeeft waarop de *Tur* gesteund heeft. De Bach geeft ook een kritische lezing van de *Tur*, bespreekt ook de commentaren *Beis Jossef* en *Darkei Moshe* en beslist de wet.

ANDERE CODIFICATIES DOOR RISHOÏNIM NA DE TUR

Ten tijde van de Arba'ah Turim en daarna verschenen verschillende boeken van *halochos* en boeken van *pessokim*. Meestal hadden deze betrekking op de zuilen Orach Chaïm en Joreh Deah. Slechts één richtte zich op de zuil *Choishen Mishpot* (*Sefer Aggudah*). De bekendste onder hen zijn:

Abudarham

van R. David b. Joseph Abudarham uit Seville (14de eeuw).

---

⁵³¹ R. Joseph Caro in de introductie tot zijn *Beis Jossef* vermeldt o.a. de commentaren door R. Isaac Aboab en R. Jacob ibn Habib.

Agur

van R. Jacob b. Judah Landau (15de eeuw).

Sha'arei Dura

van R. Isaac b. Meir Dueren (14de eeuw).

Orchot Chaim

van R. Aaron b. Jacob haKohen uit Lunel (in feite wellicht uit Narbonne; einde 13de – begin 14de eeuw).

Tseidah La-derech

van R. Menachem b. Zerah (14de eeuw).

Aggudah

van Alexander Suslin haKohen uit Frankfurt (d. 1349).

De periode der *Achroinim*DE 'WAPENDRAGERS' ROND DE TUR

Ook rond de wetscode van Jacob ben Asher (voortaan bijgenaamd de *Baal Ha-Turim*) vormde zich vooral in de 16de en 17de eeuw een kring van 'wapendragers'. De bekendsten onder hen waren Jozef Caro met zijn commentaar *Bet Jossef* en R. Mozes Isserles uit Krakau met zijn *Darkei Moshe* en *Bayit Chodosh* (acroniem: Bach) van R. Joël Sirkes uit Krakau (17de eeuw).

R. Joshua Falk Katz schreef zijn *Beis Jisroël* met drie luiken op de *Turim* van R. Jacob ben Asher: *Perishe* een commentaar, *Derishe* behandelt de afwijkende meningen van andere rechtsgeleerden en *Biurim* bestaat uit glossen op *Darkei Moshe*.

In de tijd van R. Joseph Caro hebben aan de ene kant tal van historische gebeurtenissen en aan de andere kant de proliferatie aan *responsa*-literatuur en de renaissance-beweging in de joodse rechtsleer⁵³², ertoe geleid dat zich een dringende noodzaak deed voelen om een gemakkelijk hanteerbare codex uit te werken met een eensluidende en gezaghebbende wettekst.

Dit zou het dubbele meesterwerk worden van R. Joseph Caro: de *Beis Jossef* en de *Shulchan Aruch*. Zijn *Beis Jossef* concipieerde hij eerst als een commentaar

---

⁵³² Zie bijvoorbeeld Jacob Berab's bemoeiingen om de *semicha*, de antieke Rabbinale ordinatie te herstellen.

op de *Turim* van R. Jacob ben Asher, waarin hij op omstandige wijze het corpus van de *Turim* aanvulde met bronnenmateriaal en met afwijkende post-talmudische opinies.

Zijn opzet met *Beis Jossef* was echter ook dé wet vast te leggen. Hiervoor volgde hij een voorafbepaald beslissingssysteem: voor elke rechtsregel onderzocht hij de opinies van de drie grote zuilen van de joodse rechtsgeleerdheid, Alfassi (Rif), Maïmonides (Rambam) en R. Asher ben Jechiel (Rosh) en besliste de wet naar de meerderheidsopinie onder deze drie grote juristen. In de gevallen waarin een bepaald probleem slechts door twee van deze drie behandeld was geworden (en beiden tot tegenovergestelde opinies waren gekomen), wendde Joseph Caro zich tot vijf additionele gezaghebbende juristen: R. Mozes Nachmanides (Ramban), R. Salomon ben Adret (Rashbo), R. Nissim Girondi (Ran), R. Mordechai ben Hillel (auteur van de *Mordechai*) en R. Mozes uit Coucy, en besliste dan volgens de meerderheid.

DE SHULCHAN ARUCH

Biografische schets

R. Jossef b. Ephraïm Caro (1488-1575) werd geboren in Toledo (Castilië). Na de verbanning van de joden uit Spanje (1492) vluchtte hij naar Portugal en na de verbanning uit Portugal (1497) vluchtte zijn familie naar Turkije, alwaar R. Joseph Caro een veertigtal jaar leefde, eerst in Istanbul, later in Adrianople, Nikopol en Salonika. Hij studeerde onder zijn vader, die zelf een gerenommeerde talmudist was. Zijn vader overleed nochtans wanneer R. Joseph Caro nog jong was en hij studeerde voortaan bij zijn oom R. Isaac Caro. In Turkije maakte hij kennis met R. Salomon Molcho, wiens marteldood in 1532 een diepe indruk op R. Joseph Caro achterliet. Later studeerde hij in Safed (Palestina) bij R. Jacob Berab (de Rabbi die de ordinatie of *semicha* terug invoerde). R. Joseph Caro was dan ook een van de eerste Rabbijnen die in 1538 geordineerd werden. Op 34-jarige leeftijd (1522) begon R. Joseph Caro in Adrianople aan zijn jeugdwerk de *Beis Jossef* (zie hierboven), dat hij pas 20 jaar later in Safed in (1542) afwerkte. R. Joseph Caro stond in Safed ook aan het hoofd van een grote Jeshiva (een 200-tal Rabbijnen kwamen naar zijn dagelijkse lessen) en schreef honderden *responsa*.

Zijn werk

Na de voltooiing van wat als zijn 'jeugdwerk' wordt aanzien (**בית יוסף**, *Beis Jossef*), legde Joseph Caro zich toe op de *Shulchan Aruch* (**שולחן ערוך**). Dit tweede deel van zijn levenswerk, *Shulchan Aruch* (de Gedekte Tafel), wou een ware wetscode zijn waarin dé wet vastgelegd was (zoals in *Beis Jossef*), maar die op de koop toe in een verkorte versie gemakkelijk hanteerbaar en

consulteerbaar was. Alle tegenstrijdige of andersluidende opinies werden immers weggelaten, om alleen maar de door hem als wet gecanoniseerde zienswijze op te nemen.

Ook dit boek volgde de vierdelige indeling van de *Turim* (mits kleine aanpassingen), maar enkel de conclusies uit zijn *Beis Jossef*, onder weglating van de discussie en de bronnen, werden opgenomen in de Gedekte Tafel.

Joseph Caro's codex -evenals deze van R. Mozes Maïmonides toentertijd- ondervond een hevige reactie vanwege tal van (doctrinaire) talmudgeleerden die geen oog hadden voor de praktijkgerichte juristen, en de codificatie in principe verafschuwden, omdat door de vereenvoudiging de rijkdom en verscheidenheid van de wetten verloren zouden gaan. Zo was R. Shalom Shachne uitermate gekant tegen de *Shulchan Aruch*, omdat in zijn ogen de Rabbinale rechter elk individueel geval moest toetsen aan de *talmud* en aan de (hem bekende) jurisprudentiële bronnen om tot een eigen opinie te komen volgens de regels van de meerderheid en deze van de (hoger beschreven) autoriteiten naargelang hun anciëniteit. Andere tegenstanders waren R. Judah Leib ben Bezalel, R. Salomon Luria (acroniem: Maharshal), R. Mordechai Abraham Jaffe, R. Samuel Eliezer Edels, R. Meïr ben Gedalia (acroniem: Maharam) uit Lublin en R. Jom Tov Lipman Heller.

Niettegenstaande de gerezen tegenstand, vooral uit de hoek van de talmudgeleerden, baande het meesterwerk van R. Joseph Caro zich een weg in de joodse rechtsgeleerdheid en rechtspraak en reeds tijdens zijn leven verzamelden zich een tweehonderdtal invloedrijke (overwegende Sefardische) Rabbijnen om de codex van Caro te canoniseren als dé wet.

De codex van Joseph Caro begon bekendheid te verwerven ook in de *Ashkenaze* joodse wereld, met name in Frankrijk, Duitsland, Polen en er deed zich een leemte voelen, doordat Joseph Caro onvoldoende oog had gehad voor de *Ashkenaze* autoriteiten en rechtspraak.

DE GLOSSEN VAN DE REMO

Biografische schets

R. Mozes Isserles, Rabbijn van Krakau (acroniem **רמ"א**, *Remo*), briljante jurist en grote bewonderaar van R. Joseph Caro, zou hieraan verhelpen met zijn glossen, die hij *Mapa* (**מפה**, Tafelkleed) noemde.

Zijn werk

Ook hij vertrok van zijn groot commentaar *Darkei Moshe* op de Tur, en distilleerde er zijn conclusie uit die hij dan als een Tafelkleed op de Gedekte Tafel van Caro uitspreidde in de vorm van glossen.

Mozes Isserles (acroniem: Remo) was het grondig oneens met Joseph Caro over de gevolgde revolutionaire vastlegging van de wet aan de hand van de drie steunpilaren van het joodse recht (Rif, Rambam en Rosh), omdat het tot dan toe geaccepteerde principe gold van *halocho ke-Basro'e*. Dit grondbeginsel houdt in dat de wet bepaald wordt, niet door de meer gezaghebbende 'eerste' autoriteiten (*Rishoïnim*), maar precies door de latere autoriteiten omdat deze latere geleerden (*Achroïnim*) de stellingen van de verschillende *Rishoïnim* gezien hebben en niettemin in deze of gene richting hebben gevonnist overeenkomstig hun inschatting van de rechtsgronden (bijvoorbeeld meerderheid der hen bekende *Rishoïnim*) of materiële gronden.

R. Mozes Isserles accepteert dus niet de principiële beslissende autoriteit van twee van de drie 'zuilen' en beslist door de opinies van *Rishoïnim* tegen mekaar af te wegen en ook door te onderzoeken in welke mate de *Achroïnim* de knoop reeds hebben doorgemaakt met betrekking tot een twistpunt tussen de *Rishoïnim*. Wanneer de meerderheid der *Achroïnim* een bepaald geval beslecht heeft waarover de *Rishoïnim* het oneens waren, zal Isserles de meerderheid der latere autoriteiten volgen, ook als de beslissende steunpilaren van R. Joseph Caro een tegenovergestelde mening erop nahouden.

Naast dit principiële legifererend probleem, innoveert R. Mozes Isserles ook door de rechtspraak en gewoonten der *Ashkenazische* joden aan de hand van zijn glossen te incorporeren in de *Shulchan Aruch* en, waar deze afwijken van de *Sefardische* jurisprudentie en usances, anders te beslissen dan in de codex van Caro. Hij past ook de joodse wet aan de levensomstandigheden aan, waarin joden onder vijandige heerschappij in Ashkenaze landen leefden (zie hieronder).

Praktisch gezien wordt heden ten dage de codex van R. Joseph Caro door alle joden gevolgd, met dien verstande dat, waar R. Mozes Isserles bij glosse afwijkt van Joseph Caro, de zienswijze van Isserles bindend is voor *Ashkenazische* joden⁵³³.

De permissieve wetten van de Remo:

De Remo wordt doorgaans ervaren als een *machmir*, d.i. iemand die de wet op stringente manier vastlegt. Nochtans bestaat een hele rij wetten, waarin de Remo

---

⁵³³ Die bindendheid is nochtans relatief en zet, i.t.t. de bindendheid van Caro's wetten voor de Sefardim, de meerderheidsregels niet buiten spel. Waar de wapendragers majoritair afwijken van Remo's wet, kan de tegenovergestelde opinie gevolgd worden.

een inschikkelijke stelling inneemt tegen R. Joseph Caro en zelfs tegen de talmudwetten in⁵³⁴.

DE 'WAPENDRAGERS' VAN DE SHULCHAN ARUCH

Naast de glossen van Remo, heeft de *Shulchan Aruch* ook zijn 'wapendragers': *Turei Zahav* van R. David Ha-Levi, *Magen David* enkel op *Tur Orach Chaïm* van zelfde auteur, *Sifsei Kohen* van R. Shabtai Hakohen (acroniem: Shach) [enkel op de *Turim Choishen Mishpot* en *Jore Deah*], *Mogen Avrohom* op *Tur Orach Chaïm* van R. Abraham Abele Gombiner, *Sefer Me'irov Enayim* [acroniem: SeMa] van R. Joshua Falk Katz op *Choishen Mishpot*.

De *Shulchan Aruch*, in zijn tijd als een 'eenvoudig' -zeg maar simplistisch- werk ervaren (en bekritiseerd), is dé wetscode *par excellence* gebleven tot vandaag, met dien verstande dat hij als *Corpus Iuris* fungeert dat evenwel perpetueel aangevuld werd met verdere commentaren en talrijke collecties van *responsa*-literatuur. Het codificatiewerk van de Rambam (Mishne Toire) blijft op het vlak van de codificatie nochtans het superieure werk.

---

⁵³⁴ Voor deze permissieve wetten van de Remo: zie onder de title "Mijlpalen" onder "Chronologische ontwikkeling van de *halocho*", "De periode van de *Rishoïmim*".

אורח חיים הלכות תפילה צא צב

כס יומת ס"ב ל"ד לחקים ס"ב ולא למקום ס"א יס"א כ"ז
לעמוד את כולו. ונס' ד' לסו"ר. ל"א ובי"ח לעיל ד"ס ס"ו ע"ט :

צא שיאור בהניו ויכסה ראשו בשעת הפלה. וכו' סעיפים:

- א** היתה טלית מגורה סל' תבניו להסות מתבניו ולמטה אסור להתפלל עד שיכסה לבו ואם לא כסה את לבו או שכנס ואין לו כמה להתכסו' האויל וכסה ערומו להתפלל ינא :
- ב** צריך לאזור אזור בשעת התפלה אפילו יש לו אכנס שאין לבו רואה את הערוה משום הכן אכל שאר ברכות מותר לכרך בלא מגורה מאחר שיש לו מכנסים : (הנה ואין לבו רואה הערוה) :
- ג** יש אומרים שאסור להוציא הכרה מפיו כראש מגולה ויא' שיש לחמות שלא ליכנס כבי' הכנס' מגולו הראש' כוכעים הקלושים מקום תשיבו כיוון אכל הכמת יד על הראש נא משיבא כיבוי ואם אהר ממת ידו על ראשו של זה משמע דמשיבא כיסוי :
- ד** לא יעמוד באפיקדו ולא בראש מגולה ולא ברגלים מגולים אם דרך אכסוי המקום שלא יעמוד לפניו הגולים אלא בכתי רגליה :
- ה** דרך הכתי' ותלמודים שלא יתשללו לא כשה' עטופי' :

צב הנצרך לנקביו ודין רחיצה לתפלה ושאר חבנות לתפלה וכו' סעיפים:

- א** היה צרי' לנקבו' א' יתפלל ואם התפלל חפלתו חושבה וצריך לחזור ולהתפלל והכן מילי שאינו יכול להעמיד עצמו שיעור תפלה יבא בדעתו אכל לכתיחילה לא יתפלל עד שיוכדוק עצמו תחילה יפה : (וכל הכניך לנקביו אסור אפילו בדברי תורה כל וכן סגופי מיוקן עין הכתובים) :
- ב** אם באחמכע תפלתו נתעורר לו תאוה יעמיד עצמו עד שיצמור ונא יכסיק ואם בשעת ק"ש וברכותיה נתעורר בין לקטנים בין לגדולים קורא כדרכו : (והוא משיבו עתאוס כל כך דלית ביה עשוס כל' משקנו אכל בלאו הכי יותר טוב להפסיק) ואם רצה להרחיק ולהטיל מים עושה : צרי' קוד' תפלה להסיר בזמן וניעו וכל דבר הטורדו :
- ג** צריך לרחיק ידיו כחיהאם יש לו ואם אין לו צריך לחור אחריהם עד פרסה והכי מילי בטעוה הולך בדרך והמים כי צאים לפניו אכל אם צריך לחור לאחוריו למקום מים עד מיל' חזור. יותר ממיל' אינו חזור. ואם מתעורר שיעבור זמן התפלה יבקה ידיו ככרור או בעבר או בכל מידו דמכתי : (ועל סימן ל"ג)
- ד** רחץ ידיו שחרית והסניח דעתו צריכים כטילה לתפלה אם יש לו מים א"פשי שאינו יודע להם פום לכלוך ולא יכרך ואם אין לו מים מוזמכוס אינו צריך לחזור ולטוול : (ואשר סיו' ידיו מלוכלכו' ונוטלין למטה אינו עכר' וכדעיל ס"ז) :
- ה** העומד בתפלה וכובר' סנגע במקומו מוטוב די בכתי' עבר או צרורות או ממך ידיו ככתי' :

- כחבלתו :** (ויש מחמירין אפי' ציוס ונכס' שלכו טעם בעיר) ואם מאריך בבקשות ותמכונ' ה' אינו חייב להמתין לו :
- יג** ההולך בדרך והגיע לעיר ורונה ללון בה אם לפניו עד ד' מילין נקים להתפללן בעמרה ור' ד' ל"ד ס"ס ולאחריו צריך לחור עד מיל' כרי' להתנג' בעמרה :
- יד** יש מי שאומר שמכל' סכך שלא יסכי' אדם ל"ד מיעור מתפללים בה בעמרה אם יוכל לה' לחמו' חכנו בעמרה היום גדול ושלא יבא צריך ללכת יחודי' את' הנכלה :
- יח** בית המדרש קבוע קדוש יותר מבית הכנסת ומזה' להתפלל בו יותר מבית הכנסת והוא שיתפלל בו :
- יט** וא' דאפילו כל' עשר' צריך להתפלל בבית הכנסת הקבוע לו והוא מי שקיימו אומתו ואינו מתכנל בלאו הכי ואפי' כי לא ייגיל עצמו לעשות כן שלא ילמדו עמי' הארץ משנו יתכטלו עבתי הכנסת וכל סכן סלא יעסוק בתו' בבית הכנסת בזמן שהנזיר פועלים הלימות ותשכית :
- יז** יקבע מקום לתפלה שבה' יגה' אם לא לצורך ואין דיל' כמה שיקבע לו כ"ה להתפלל אלא גם בבית הכנסת יקבע בה' כך שיה' לו מקום קבוע :
- כ** יכנס חיעור שכי' פתחים ואחר כך יתפלל. יש מפרשי' שיעור סכו פתחים דהיינו ט' פתחים. וכנס לבנים שלא ישכ' אכל הפתח שבה' כהשאו' ישיבת כ"ה ולפי זה אם יש לו מקום מיוחד אכל הפתח אין בכך כלום. ויש מהטעם מפני שמכים לתוך ואינו יכול לכתי' ולפי זה אם אינו בתוך לרשות הרבים אין בכך כלום. ויש שלא ימחר להתפלל מיד כשכנס אלא ישא' שיעור שכו פתחים ונכון לחוש לכל הס' דושים :
- כא** צריך שלא יבא דבר מונע כיבו' וכו' הקיר וכו' קבוע כגון ארון ויהיה איכס' מונעין. (ולא משיבו חבית' רחן צדני גדול כשהו' ויהנו' ד' אכל דבר קטן לא משיבו הפסק) :
- כב** וכן בעלי' חיים חייבים מונעים והיינו אדם אינו מונע :
- כג** נלי כרא' דכתיב חיים מונעים ואדם אינו מונע וכן כראש סכנת' כהמקום ולפני דכפ' טענת' ככפ' :
- כד** יש מי שאומר שיש לומר מלהתפלל אחרי שום אדם וטוב לחוש לדבריו :
- כה** הכנדים הי' בניו דים ה'עם שאינן כולטות אין ככון להתפלל כנגדם. (ולכן אסור גם כן לגור בניו בחפז' שמכיליהם טעם סלא יתכנל הכוונה אכל נגדים שגמור' פליהם דברי תפלות אפילו ליכס' תליין כנה' אסור) ואם יקרה לו להתפלל כנגד כנד' או כותל' בניו יעלים עיניו :
- כז** לא יתפלל כנגד רבו ולא אחוריו רבו ולא לפניו :
- כח** אם דבול' לא עיירי' אלא להתפלל ביחוד לכל כנזיר אם כך הוא סדר ישיבתו אין לחוש אם מתפלל לפניו או אחרי' ואשם טעוב להחשיר הדינה לסקל' :
- כט** ואם הרחוק ממנו ד' אמו' מות' (ועיין כ"ד סו' רמ"ב בסוף י"ו כה' תלמוד ספר מותר להתפלל אחוריו רבו) :
- ל** כל מקום שאין קורים בו ק"ש אין מתפללין בו וכפס' שמרחיקים מצוה' ומי רגלים וריות רש' ומין הית' ומראיית הערוה לק"ש כך הרחיקין לתפלה :
- לא** הנה עומד כהפלה והשתין חיבוק בבית הכנסת ושמוק' עד שיכאו' מיה' להטיל על המי' רגליה או יהלך לפניו ד' אמות או לנגדיו או יבא מכה' ויחזור התפלתו

Een bladzijde uit de eerste editie van de *Shulchan Aruch* met slechts de glossen van de Remo

Belangrijke latere commentaren waren *Shaarei Teshuva* van de gebroeders R. Chaïm Mordechai en R. Efraïm Zalman Margolis op *Orach Chaïm*, en *Pitchei Teshuva* van R. Zvi Hirsch Eisenstadt op de drie resterende *Turim*.

DE CODIFICATIES NA DE SHULCHAN ARUCH

Met de opkomst van de emancipatiebeweging begon ook de organisatorische en justitiële autonomie der joden aan invloed in te boeten, zodat ook het terrein van de joodse rechtspraak zich begon te begrenzen tot het 'sacrale' element. Steeds minder werden civiele en commerciële vorderingen aanhangig gemaakt bij de rabbinale overheden, laat staan penale klachten aan deze rechtsmachten voorgelegd, zodat de relevante *responsa* overwegend handelden over onderwerpen uit de sfeer van het rituele (*Orach Chaïm*), van het familierecht (*Even Ha-Ezer*) en de spijswetten en andere onderwerpen van *Jore Deah* (zoals de menstruerende vrouw). *Choishen Mishpot* werd zeer stiefmoederlijk behandeld. Een uitzondering dient echter gemaakt te worden voor de werken van *Sefardische* Rabbijnen uit islamitische landen waar geen spake was van enige emancipatie en de joden een zekere graad aan rechterlijke autonomie bleven behouden en waar de Rabbinale rechtsmacht nog frequent recht had te spreken in civiele en commerciële geschillen, alsook in strafzaken.

Dit leidde tot het verschijnsel dat latere geactualiseerde *Shulchan Aruch*-achtige codices, waarin de recente rechtspraak werd ingelast, zich begrepsden tot de drie *Turim* met weglating van *Tur Choishen Mishpot*.

Shulchan Aruch Harav

van R. Shne'ur Zalman uit (Liozma-)Lyadi (1747 - 1812), de stichter van de chassidische *Chabad*-dynastie.

Chaje Adam

Chochmat Adam

van R. Abraham b. Jechiel Michael Danzig(er) (1748 - 1820).

Kitsur Shulchan Aruch

van R. Salomon b. Joseph Ganzfried (1804 - 1886).

Aruch HaShulchan

van R. Jechiel Michael b. Aaron Isaac Halevi Epstein (1829 - 1908) is een andere poging om de codex aan te vullen met de recentere rechtspraak, maar waarin de auteur gans het veld van de *Shulchan Aruch* bestrijkt, dus de vier *Turim*. Epstein

vult zijn werk zelfs aan met een *Aruch Ha-Shulchan He-Atid*⁵³⁵, waarin hij deze wetten opneemt die Joseph Caro (en anderen vóór hem) hadden weggelaten bij gebrek aan actualiteit, zoals de wetten van Sanhedrin, Koningen, *terumo*.

De *Shulchan Aruch* betekende ook een mijlpaal in de afbakening der periodes in de joodse rechtsgeschiedenis: meteen was de periode der *Achroïnim* ingeleid die tot heden ten dage aanhoudt, met dien verstande dat de latere quasi-hedendaagse *Achroïnim* als *Achronei-Achroïnim*, of de latere *Achroïnim* worden aanzien.

De verreikende betekenis van de indeling in periodes:

De indeling in "periodes" [*Tannoïm, Ammoroïm, Savoroïm, etc.*] vindt zijn verklaring in het feit dat naar joodse traditie een progressieve onomkeerbare intellectuele verarming wordt geacht zich voor te doen naarmate de generaties voorbijgaan. Reeds ten tijde van de *talmud* werd dit fenomeen erkend: "*Indien de Rishoïnim (Eersten) als engelen waren, dan zijn wij mensen, maar als de Rishoïnim mensen waren, zijn wij ezels*"⁵³⁶. Deze perpetuele neergang van de intellectuele vaardigheid brengt met zich mee dat de autoriteit waarmee rechtsgeleerden van een chronologisch hogere "periode" bekleed zijn groter is dan deze van Rabbijnen uit latere tijdperken. Vergelijk met de *reverentia legis antiquae*, het respect voor de oude wet, bij de Romeinen, wat bijvoorbeeld Justinianus (527-565) ertoe bracht in zijn actualisatie van het recht aansluiting te zoeken met in zijn tijd grotendeels in onbruik geraakte rechtsbeginselen uit de Twaalf Tafelenwet (451-449 voor de jaartelling).

Het praktische en juridische gevolg hiervan is dat, daar waar rechtsgeleerden uit éénzelfde "periode" met mekaar van mening kunnen verschillen, dit niet meer geaccepteerd wordt van een latere geleerde die recht zou spreken in flagrante tegenstelling met een autoriteit uit een eerdere "periode". De rechtsgeleerde uit een later tijdperk kan enkel een autoriteit uit het vroegere tijdperk negeren, in zoverre dat hij voor zijn afwijkende opinie kan steunen op de meerderheidsopinie van geleerden uit de vroegere periode. Indien de materiële omstandigheden echter enigszins anders zijn, beschikt hij over een ruime manoeuvreerruimte om te extrapoleren uit een vroegere opinie, waar hij meent dat de "vroegere autoriteit" zo zou hebben gevonnist indien de omstandigheden dezelfde waren geweest...

In elke periode bemoeien zich de Rabbijnen om meerderheidsopinies te onderkennen in de rechtstreeks voorafgaande periode, wat in hun eigen "periode" leidt tot afwijkende meningen, vooral wanneer men de ruime manoeuvreerruimte bij veranderde omstandigheden in acht neemt.

---

⁵³⁵ De titel zinspeelt op de bouw van de Derde Tempel in de messiaanse tijden.

⁵³⁶ Tr. Shabbat, 112 B, waarbij "wij" en "ezels" alludeert op de rechtsgeleerden die in onze moderne tijden met het hoogste intellectuele gezag zijn bekleed, in vergelijking met de *Rishoïnim*.

Het is precies in deze juridische hersengymnastiek dat het mateloze dynamisme van het joodse rechtssysteem schuilt, niettegenstaande de *a priori* strakheid van een systeem dat gebonden is door gezagvolle precedenten.

In onze moderne tijden komt het o.i. neer op waar gezichtsbedrog te menen dat deze onstuitbare intellectuele neergang niet bestaat en dat integendeel onze huidige geleerden veel verder staan dan de primitieven van honderd jaar geleden. Wij beleven weliswaar dagelijks wonderen van de wetenschap en van de techniek die aan ons buitenstaanders de illusie verschaffen dat onze hedendaagse geleerden zich op een onvergelijkbaar hoogstaand niveau hebben getild die de vroegere geleerden nooit bereikt zouden hebben.

Wanneer wij echter de graad aan vindingrijkheid, scherpzinnigheid en onderscheidingsvermogen van onze hedendaagse wetenschapsmensen vergelijken met die van de grote baanbrekende pioniers van de wetenschappen, moeten we - m.i.- erkennen dat heden ten dage nog gestoeld en gebouwd wordt op deze geniale voorlopers en dat wij maar een stadium hebben bereikt waarin wij op een vergevorderde wijze de techniciteit kunnen verfijnen en ontwikkelen, maar minder creativiteit en scherpzinnigheid op het gebied van de wetenschap aan de dag kunnen leggen.

De huidige geneesheer-specialist kan, aan de hand van een groot aantal vergedreven analyses een complete herleiding van de zieke, tot honderden veelzeggende parameters doorvoeren en een diagnose stellen. Van hem wordt echter enkel verwacht dat hij de interpretaties van de testen door de talrijke specialisten (hematoloog, roentgenoloog, etc.) 'coördineert' en interpreteert, zonder dat hij noodzakelijk dient te beschikken over een scherpzinnig onderscheidings- en waarnemingsvermogen.

Artsen uit vroegere "periodes" konden in een (letterlijk) ogenblik een patiënt fysisch én psychisch blootleggen, wat de oude huisdokter enigermate ook nog kon...

3. De wetten aan Mozes gegeven op de Sinaiberg

Deze rechtsbron behelst oudere wetten, waarvoor geen bijbelse grond kan gevonden worden en die niettemin in de periode der *Tannoim* reeds als vaststaand golden. Voorbeelden hiervan: talrijke rituele details over *tefillin*

(gebedsriemen), over het schrijven van *Torah*-rol, de vier soorten doodstraffen van de *Sanhedrin*, enz.⁵³⁷.

4. De gezegden der Wijzen

Begripsomschrijving: decreten en verordeningen

Een volgende rechtsbron zijn de gezegden der Wijzen. Hiermee worden bedoeld decreten en verordeningen van de Wijzen waarvoor geen bijbelse aanknopingspunt bestaat.

Wij gebruiken de begrippen *takkono*⁵³⁸ (= decreten, meerv. *takkonois* תקנות) en *gezero*⁵³⁹ (= verordeningen, meerv. *gezerois* גזירות) als respectievelijk positieve en negatieve decreten, injuncties en verboden, uitgevaardigd door een persoon of orgaan die met jurisdictionele of decretale macht bekleed is, zoals verder nader wordt uiteengezet.

In deze terminologie wordt met *takkono* bedoeld een uitspraak van een *Beis Din* over een onderwerp dat niet door de wet wordt behandeld⁵⁴⁰, of in de letterlijke zin van *takkono* (> לתקן: verbeteren), waarbij decreten tot doel hadden een bestaande (mis)toestand te verbeteren⁵⁴¹. Voorbeelden zijn de תקנת השבויין of תקנת השבים⁵⁴², תקנת המועדות of תקנת הקרבן⁵⁴³, תקנת בטה⁵⁴⁴, תקנת בנות ישראל⁵⁴⁵, תקנת השוק⁵⁴⁶, תקנתא דרבנן⁵⁴⁷.

Met het begrip *gezero* wordt in het tijdperk der *Tannoim* een rechterlijke uitspraak begrepen, die voor de toekomst precedentwaarde genoot. Deze omschrijving vinden we reeds in de bijbel⁵⁴⁸ als גזרת עירין of גזרת עליא en werd door de talmudgeleerden aangehouden⁵⁴⁹, zelfs in het begrip גזירה שוה⁵⁵⁰. Voorbeelden

⁵³⁷ Voor een exhaustieve opsomming, zie *Responsa Chavot Jaïr* van R. Jaïr Chaïm Bakarach (nr. 192).

⁵³⁸ In modern Hebreeuws *takkana* uitgesproken. Meervoud: *takkanot*.

⁵³⁹ In modern Hebreeuws *gezera* uitgesproken. Meervoud: *gezerot*.

⁵⁴⁰ T. Git., 89; T. Ket., I:2.

⁵⁴¹ M. Git., IV:6; V:5; M. R.H., I:3,4; M. Dem., III:6; T. B.K., X:5; B. Ket., 5a; B. B.K., 115a; B. Jeb., 112b.

⁵⁴² M. Gitt., IV:6; V:5; T. B.K., X:5.

⁵⁴³ M. R.H., I:3,4.

⁵⁴⁴ M. Dem., III:6.

⁵⁴⁵ B. Ket., 5a.

⁵⁴⁶ B. B.K., 115a.

⁵⁴⁷ B. Jeb., 112b.

⁵⁴⁸ Daniël, IV:14, 21.

⁵⁴⁹ M. M.K., III:3; T. Sota, XII:1-2; M. M.K., III:5; T. Sanh., XI:6; T. Dem., V:24.

⁵⁵⁰ M. Beitso, I:6; M. Erchin, IV:4.

Ook de Romeinse koningen in de koningstijd en de republiek (754-27 voor de jaartelling) regeerden aan de hand van decreten. Ook in deze antieke samenleving waren recht en zeden nog nagenoeg niet gescheiden gebieden. Het recht bestond er ook uit ongeschreven normen, zoals Sextus Pomponius (de Romeinse jurist uit de 2de eeuw) aangaf: “*Et quidem initio civitatis nostrae populus sine iure certo primum agere instituit omniaque manu a regibus gubernabantur*” (En in de jeugdijaren van onze staat leefde het volk aanvankelijk zonder bepaalde wet en zonder vastgesteld recht en alles werd door de koningen naar willekeur bestuurd)⁵⁶¹.

Ten tijde van de *misjna* was het de *Nasi*⁵⁶² die *takkonoï's* uitvaardigde zelfs *contra legem*⁵⁶³. Een voorbeeld hiervan: wanneer een man een *Get* (= echtscheidingsdocument) naar zijn echtgenote met een gezant (lasthebber) (**שליח להולכה**) stuurt en vooraleer de *Get* toekomt hij de opdracht aan de gezant intrekt. De intrekking gebeurt buiten het weten om van de lasthebber en van de echtgenote. Naar joods (bijbels) recht is de *Get* niet geldig, omdat niet rechtsgeldig (want zonder mandaat) overhandigd aan de echtgenote. Problematisch is echter dat de echtgenote hiervan onwetend is en een subsequent huwelijk zou kunnen aangaan, dat ongeldig is. Om dit te vermijden werd *contra legem* gedecreteerd dat de *Get* toch als rechtsgeldig geacht wordt. De *tossefta* stelt zelfs dat de intrekking niet alleen verboden is, maar zelfs ongeldig is⁵⁶⁴.

Ook in de latere tijdperken bleven de rechtsgeleerden het als hun plicht aanschouwen om de bijbelse wetten te omringen met zulke 'omheiningen' en hebben zij decreten uitgevaardigd [positieve geboden of *takkonoï's* **תקנות**, en negatieve verboden of *gezeroï's* **גזירות**] die als doel hadden de schending van bijbelse ge- of verboden te vermijden. In Sefardische contreien spreekt men van *ascama* of *hascama*. In tegenstelling tot de **bijbelse** geboden [*de-Orajtā*], worden deze **rabbijnse** decreten *de-Rabbanan* genoemd en nemen zij bij de evaluatie der ge- en verboden uiteraard een lagere plaats in de hiërarchie van de rechtsbronnen in. Dit is van praktisch belang wanneer een verbod imperatief dient overtreden te worden (bijvoorbeeld de schending van de Sabbatrust bij ziekte- of doodsgevaar); dan zal, indien zonder bijkomend risico mogelijk, de voorkeur gegeven worden aan de schending van Rabbijnse verboden boven bijbelse. Een ander praktisch onderscheid is de houding bij twijfel: met betrekking tot bijbelse wetten wordt bij twijfel in feite of in rechte de restrictieve en strikte interpretatie gevolgd, daar waar

---

⁵⁶¹ Pomp. D. 1,2,2,2. Ook: J.E. SPRUYT, *Enchiridium*. Overzicht van de geschiedenis van het Romeins privaatrecht, Kluwer, Deventer, 1977, nrs. 10 en 12, p. 8-9.

⁵⁶² De voorzitter van de Sanhedrin.

⁵⁶³ M. Gitt. 4:2.

⁵⁶⁴ T. Gitt. 3:3.

men in twijfelgevallen voor Rabbijnse wetten een soepele en toegeeflijke uitlegging volgt.

Soorten *takkonois*

Men maakt in de Rabbijnse periode nog een onderscheid tussen *takkonois* die uitgevaardigd worden door de Rabbinale autoriteiten en *takkonois HaKohol*, deze die gedecreteerd worden door de politieke of communale autoriteiten (naargelang de periode: de Koning, de Grote Vergadering van de *Knesses HaGedoilo*, de Sanhedrin, de *Ammoroim*, de Patriarch, de Exilarch, de zeven *Toevei Ha-Ier* (העיר טובי = de Raad van hoogwaardigheidsbekleders in een stad), de *Parnassim* (פרנסים = de vooraanstaanden), de *Kohol* (קהל = het communaal orgaan dat een joodse gemeenschap regeert), edm.

Deze rechtsbron was uiteraard wet-creërend en bedoeld om enerzijds leemten in de wet op te vullen (denk maar aan de Koningen in de vòòr-*talmudische* bijbelse tijden, die haast uitsluitend wet creëerden aan de hand van decreten) en anderzijds de bestaande *halocho* aan te passen, wanneer het tijdperk of de omstandigheden het vergen. Hoe deze wetgevende praktijk verzoenen met het bijbels verbod “*Gij zult aan wat ik u gebied, niet toedoen en daarvan niet afdoen, opdat gij de geboden van den Here uw G.od, onderhoudt, die ik u opleg*”⁵⁶⁵, is een rechtspunt waarover de Rashbo⁵⁶⁶ en de Rambam⁵⁶⁷ zich reeds bogen. Maar ook de *talmud*-geleerden gaven reeds een justificatie voor deze ‘aanpassingen’ via decreten en verordeningen. Zo bijvoorbeeld interpreteerden zij het bijbelvers “*Het is tijd voor den Here om te handelen, zij hebben uw wet verbroken*”⁵⁶⁸, als volgt: “*Het is beter om soms één letter uit de Torah te ontwortelen om aldus te voorkomen dat gans de Torah voor de joden teloor zou gaan*”⁵⁶⁹. Een ander *dictum* van de *Ammoroim*: “*er zijn omstandigheden waarin de overtreding van de Torah de versteviging ervan bereikt*”⁵⁷⁰.

De *Ammoroim* hebben de decretale macht ook aan bepaalde regels onderworpen.

Een Rabbinale verordening kan een bijbels gebod buiten werking zetten en gebieden zich *passief* ervan te weerhouden en “stilzitten en niets doen” (= “*shev ve-al taasseh*” שב ואל תעשה). Een voorbeeld hiervan is het bijbels gebod om op Rosh Hashana (=joods Nieuwjaar) op de *sjofar* (= ramshoorn = שופר) te blazen. Wanneer Nieuwjaar echter op een Shabbos valt, gebieden de Rabbijnen zich

---

⁵⁶⁵ Deut. IV:2.

⁵⁶⁶ Nov. Rashbo, Rosh Hashana, 16a.

⁵⁶⁷ Yad, Mamrim, 2:9.

⁵⁶⁸ Ps. CXIX:126.

⁵⁶⁹ B. Tem. 14b; Ber. 9:5; B. Yoma 69a.

⁵⁷⁰ B. Men. 99a. Zie ook nog: B. Sanh. 74a; B. Yoma 85b.

hiervan te onthouden⁵⁷¹. Rav Chisdah⁵⁷² gaat verder en oppert de mening dat Rabbijnen kunnen verordenen dat ook een pentateuchaal verbod buiten werking wordt gezet, hetgeen betekent dat het *actief* mag worden overtreden door “sta op en doe” (“*kum ve-asseh*” קום ועשה). Een volgens de bijbel verboden daad wordt dus door de Rabbijnen als toegestaan verklaard. Rava bestrijdt die opinie en de *talmud* concludeert dat in principe een bijbels verbod niet ontkracht kan worden door een *takkono* תקנה (enkel een gebod kan dit). Nochtans worden in de *talmud*⁵⁷³ tal van uitzonderingen op deze algemene regel opgesomd, die elk een regel op zich zijn.

Nochtans in civiele zaken, zeg maar geldelijke aangelegenheden (= *dinei mammonot* דיני ממנות), en in alle andere aangelegenheden die te maken hebben met eigendom, hebben de Rabbijnen het gezag om decreten uit te vaardigen die op actieve wijze een bijbels verbod ontcrachten door te gebieden “sta op en doe” (“*kum ve-asseh*”). Zij steunen hiervoor op het bijbelvers “*Als iemand niet binnen drie dagen kwam, zou volgens besluit van de oversten en de oudsten al zijn have met den ban worden geslagen, en zou hij uit de gemeente der ballingen worden afgesneden*”⁵⁷⁴, waaruit de *talmud*-geleerden afleiden dat Rabbijnen het gezag bezitten om iemand van zijn eigendom te onteigenen. Dit is de regel van **דין הפקר בית הפקר** of “*Hefker Beis Din, hefker*”⁵⁷⁵ of onteigening door de Rabbijnen is rechtsgeldig (lett.: *res nullius* of **הפקר** door de rechtbank gedecreteerd, is *res nullius*⁵⁷⁶). Dit gezag impliceerde ook dat eigendomsoverdracht rechtsgeldig kon worden gedecreteerd en opgelegd⁵⁷⁷.

In strafzaken kunnen de Rabbijnen eveneens aan de hand van *takkonois* bijbelse wetten op actieve wijze (“*kum ve-asseh*” קום ועשה) ontcrachten en doen overtreden, wanneer dit tot doel heeft de *Torah* in het algemeen te beschermen (“*migdar milseh*” מגדר מילתא). Het is in dit opzicht dat niet door de bijbel voorgeschreven lijfstraffen toch konden worden opgelegd. Anderzijds konden wel voorgeschreven lijfstraffen worden opgelegd buiten de wettelijk voorgeschreven omstandigheden⁵⁷⁸. De bijbel verbiedt immers uitdrukkelijk om zweepslagen toe te dienen aan personen voor wie dit niet voorgeschreven was⁵⁷⁹. Voortaan kon dit dus wel in bepaalde omstandigheden.

⁵⁷¹ B. Rosh Hashana, 29b. Zie ook nog andere voorbeelden in B. Yeb. 89a-90b.

⁵⁷² B. Yeb. 89a-90b.

⁵⁷³ Ibid.

⁵⁷⁴ Ezra X:8.

⁵⁷⁵ Y. Shek. 1:2, 46a; Y Pe’ah 5:1, 8b.

⁵⁷⁶ **הפקר בית דין הפקר**.

⁵⁷⁷ B. Yeb. 89b; Nov. Rashbo, Gitt., 36b.

⁵⁷⁸ B. Yeb., loc. Cit.; B. Sanh., 46a.

⁵⁷⁹ Yad, Sanhedrin, 16:12.

In hoogdringende aangelegenheden die tot doel hadden het volk tot het geloof terug te leiden, konden de Rabbijnen ook *contra legem* decreteren⁵⁸⁰, ook in de actieve wijze van “*kum ve-asseh*”. Deze rechtsregel vindt zijn oorsprong in de handelwijze van Elia op de Karmel, die een offer bracht op de Karmelberg (tegen de uitdrukkelijke wettelijke bepaling dat offers enkel en alleen in de Tempel mochten worden gebracht⁵⁸¹), om de joden af te leiden van de Baäl-afgoderij⁵⁸².

Een laatste categorie verordeningen zijn deze die niet in de vorige categorieën kunnen ondergebracht worden en die onder de noemer vallen van “er bestaat een reden en rechtvaardiging”. Talrijke *takkonoïs* konden niet worden ondergebracht onder een van de vorige categorieën en waren niettemin van groot belang voor de joodse gemeenschappen. Denk maar aan de vele *takkonoïs* in zake de *agunois*. Dit zijn de ‘geketende’ vrouwen of deze van wie de echtgenoot overleden was, zonder dat het afdoende bewijs⁵⁸³ hiervoor voorlag, zodat zij niet uit de banden van het kerkelijk huwelijk konden bevrijd worden en dus ook nooit meer een nieuw huwelijk konden aangaan. Een vroeg dergelijk decreet bepaalt dat de rechtbank die zich buigt over de mogelijke dood van de echtgenoot, i.t.t. vigerend bijbelrecht⁵⁸⁴, de getuigenis van de echtgenote (!) als geloofwaardig moet beschouwen, indien zij met haar echtgenoot naar het buitenland was vertrokken en zonder hem was teruggekeerd en zij betoogde dat hij aldaar was overleden⁵⁸⁵. Een verdere *takkono* dateert uit de eerste helft van de eerste eeuw van de jaartelling en bepaalt dat één (mannelijke volwassen) getuige volstaat en geloofwaardig is inzake *agunois*⁵⁸⁶. Het duurde nochtans twee eeuwen, talrijke debatten onder de *Tannoim* en een groeiend aantal *agunois*, vooraleer de verordening algemene ingang vond. Er werden talrijke verklaringen naar voren geschoven om dit soort *takkonoïs contra legem* te rechtvaardigen. Deze verordeningen decreteerden immers dat, i.t.t. het principe van de twee mannelijke getuigen, een vrouw of één getuige voldoende waren om over zeer zwaarwichtige feiten te getuigen (het ging immers over de familietoestand, de afstammingsband, edm.). Zo werd er geponeerd dat de Rabbijnen de wet mild moesten toepassen inzake *agunois*⁵⁸⁷ of dat vrouwen die over de dood van hun eigen echtgenoot getuigden uitermate nauwlettend waren om te vermijden een nieuw huwelijk aan te gaan wanneer het eerste nog niet door de dood was ontbonden⁵⁸⁸ of dat een enige getuige niet zou liegen in een zaak waarin

---

⁵⁸⁰ B. Yoma, 85b: “ontheilig één Sabbat opdat vele Sabbats kunnen worden gerespecteerd”. Ook: Yad, Mamrim 2:4.

⁵⁸¹ B. Yeb. 90b, Rashi en Tossafot, *ad loc.*

⁵⁸² I Koningen XIX:19-21.

⁵⁸³ Naar bijbels recht: twee volwassen mannelijke getuigen (Deut. XIX:15; B. Gitt. 26).

⁵⁸⁴ Dat enkel de getuigenissen toestaan door twee volwassen mannelijke ooggetuigen.

⁵⁸⁵ M. Yeb. 15:1; M. Eduy 1:12.

⁵⁸⁶ M. Yeb. 16:7; M. Eduy 6:1 en 8:5.

⁵⁸⁷ B. Yeb. 88a.

⁵⁸⁸ B. Yeb. 25a; 93b; 115a; 116b.

de waarheid aan het licht dreigde te komen⁵⁸⁹. Nochtans volstonden al deze redenen naar joodsrechtelijke criteria niet. Om deze redenen gaven de Tossafisten volgende justificatie: “*zelfs al ontbreekt het gezag om een bijbelse wet te ontwortelen in de zin van “sta op en doe”, zullen alle rechtsgeleerden nochtans aanvaarden dat een dergelijke bevoegdheid bestaat wanneer er een reden en rechtvaardiging voor bestaat*”⁵⁹⁰. In latere tijden kwamen nog verordeningen die de joodse wet inzake *agunois* nog milder maakten: zo werden getuigenissen van ‘horen zeggen’ toegelaten, alsook getuigen die naar joods recht onbekwaam waren, enz.⁵⁹¹

5. De Gewoonten en Gebruiken

Terminologie

Minhag (= gewoonte **מנהג**) en *nohag* (=gebruiken **נוהג**) zijn in het joods recht een belangrijke rechtsbron. De gewoonte put haar rechtsgeldigheid onafhankelijk van wat partijen meenden te bedingen. Het achterhalen van de intentie der partijen bij het aangaan van de verbintenis is dus irrelevant. Het gebruik daarentegen is de impliciete bedoeling van partijen te handelen volgens de plaatselijke gebruiken en in geval van twijfel, zal men partijen achten te hebben gecontracteerd volgens de geldende gebruiken.

De term *minhag* komt voor in de bijbel⁵⁹² en werd door de Rabbijnen aangewend om er de gewoonte mee aan te wijzen. Het woord heeft in deze nieuwe betekenis een driedubbele zin: (a) het betreft voornamelijk gewoonten die algemene halachische bindendheid hebben verworven; (b) ook plaatselijke gewoonten worden ermee bedoeld, de *minhag haMokom* **מנהג המקום**, die gelding en bindendheid verwierf in een bepaalde gemeente, stad of land⁵⁹³; (c) met het woord *minhag* worden ook de verschillende liturgische ritussen aangeduid, zoals *minhag Romania*, *minhag Polin*, *minhag Ashkenaz*, edm.

Soms wordt een halachische richtlijn, die haar oorsprong vindt in een *minhag*, ook *das* (**דת**) genoemd⁵⁹⁴ of *das yehudis*⁵⁹⁵ (**דת יהודית**). Soms wordt de term *minhag* gebezigd om een normatieve richtlijn, die stoelt op een *takkono* aan te duiden⁵⁹⁶ en

---

⁵⁸⁹ Ibidem.

⁵⁹⁰ Tos. B. Nazir 43b; Tos. Ad B. Yeb. 88a.

⁵⁹¹ M. Yeb. 16:6-7; T. Yeb. 14:7-8; Y. Yeb. 16:1, 15b; B. Rosh Hash. 22a; Yad, Gerushin 13:29; B. Av. Zar. 13a en Tos. Ad loc.; Yad, Nedarim 3:9 en Kessef Mishne ad loc.

⁵⁹² II Koningen IX:2.

⁵⁹³ Vgl. met de *mores civitatis* in Rome.

⁵⁹⁴ B. Bez. 25b en Rashi, ad loc.

⁵⁹⁵ M. Ket. 7:6 en Rashi ad B. Ket. 72a ; T. Ket. 7 :7.

⁵⁹⁶ Y. Ket. 1:5, 25b; Midr. Prov. XXII:28.

wordt zelfs het werkwoord *hinhig* (הנהיג) gebruikt om er de uitvaardiging van een *takkono* mee aan te wijzen⁵⁹⁷. Het woord *minhag* wordt zelfs gehanteerd voor een *halocho* die haar oorsprong in de bijbel vindt⁵⁹⁸. Anderzijds wordt een normatieve wet die haar oorsprong heeft in een *minhag* ook soms aangeduid met *halocho*⁵⁹⁹. Het door mekaar halen van de begrippen *minhag* en *takkono* vindt zijn oorsprong in het feit dat beide dezelfde functie vervullen, met name legislatieve activiteit⁶⁰⁰. De begripsverwarring tussen *minhag*, *takkono* en *halocho* dient niet alleen tot waakzaamheid aan te zetten met betrekking tot het achterhalen van de juiste oorsprong van een wet, maar toont vooral aan in welke mate een geaccepteerde *minhag* integrerend deel begint uit te maken van de joodse wet. De op gewoonte gestoelde geboden en verboden worden op dezelfde wijze gesanctioneerd als de *halochos* die hun gezag aan een van de andere rechtsbronnen ontnemen. De Palestijnse *talmud* leert ons dat “op dezelfde wijze als [de overtreding van] een *halocho* bestraft wordt met een boete, dit ook geldt voor aangelegenheden van een *minhag*”⁶⁰¹.

Wij zullen het hier vooral hebben over de eerste soort, terwijl van de tweede geweten moet zijn dat talrijke talmudische en post-talmudische discussies gewijd werden aan de rechtsvraag of de plaatselijke gewoonten gelding dienden te hebben over mensen die zich tijdelijk in het rechtsgebied bevonden of die er zich hadden gevestigd na emigratie uit een andere lokaliteit.

Van historische tot normatieve rechtsbron

De historische rechtsvergelijking heeft aangetoond, dat in het ezerste stadium van alle culturen de gewoonte een essentiële rol vervult. Naarmate de rechtsorde een complexer karakter gaat krijgen, het maatschappelijk mechanisme ingewikkelder wordt en de familieordering zijn centrale betekenis in het volksverband verliest, neemt de gewoonte als bron van het recht in betekenis af.

De gewoonte is een dermate belangrijke rechtsbron, overigens zoals ook in andere rechtsstelsels, dat de bijbel het reeds uitdrukkelijk heeft over het voortzetten van toen reeds bestaande en in ere gehouden *minhogim*⁶⁰².

Blijkbaar steunt de bijbel ook impliciet op de vooraf bestaande gewoonten, nu het met geen woord rept over toch wezenlijke instellingen uit het dagelijkse leven,

---

⁵⁹⁷Cfr. T. R.H. 4:3 met M. R.H. 4:1 en M. Succ. 3:12.

⁵⁹⁸ Sifra, Emor 17:8, waar het gebod om in de Succa (de loofhut) te verblijven een *minhag leDorot* wordt genoemd en vgl. Met B. Succ. 43a/b waar het *mitsvah leDorot* wordt genoemd.

⁵⁹⁹ M. B.M. 7:8; B. Kid. 38b en zie de interpretatie van Samuel in Y. Or. 3:8, 63a van de term *halocho* in Or. 3:9.

⁶⁰⁰ Yad Mamrim, 1:2-3; Resp, Rashbo, vol. 2, nr. 268.

⁶⁰¹ Y. Kid. 4:6, 66a; ook: B. Kid. 77a.

⁶⁰² Prov. XXII:28; Prov. I:8, volgens B. Pes. 50b; B. Hul. 93b.

zoals de modaliteiten van de verloving, het huwelijk, de echtscheiding, de eigendomsoverdracht, de koop en verkoop.

Naast deze pre-existerende *minhogim*, zijn er ook een aantal externe (dus niet-joodse) gewoonten die in latere bijbelse tijden, mits bepaalde aanpassingen of verjoodsingen, tijdelijk of permanent geïmporteerd of geïncorporeerd werden in de joodse wet. Een kenmerkend voorbeeld hiervan is de Nieuwe Maand, die door de pentateuch slechts sporadisch en terloops wordt genoemd naar aanleiding van het additionele offer en het blazen op de ramshoorn. Zelfs deze vermeldingen zijn wellicht bedoeld om het geloof in de maangod af te zweren. Het is pas ten tijde van de Eerste Tempel dat onder Kanaänitisch-Fenicische invloed, de dag van de Nieuwe Maand een aanvaarde en belangrijke feestdag werd⁶⁰³, waarbij werk en handel onderbroken werden. In de joodse wet verloor de dag echter zijn heidens karakter en werd verheven tot het statuut van “voor Israël een inzetting, een verordening van Jakobs God”⁶⁰⁴.

De creatie van recht door *minhag* (dit is het verheffen van de *minhag* als historische bron tot een normatieve bron), verschilt van de andere rechtsbronnen, die allen op een of andere wijze uitgevaardigd worden. De *minhag* kan het voorwerp uitmaken van een verordening, maar hoeft het niet. Sommige *minhogim* zijn door de Rabbijnen ‘geconstateerd’ geworden, waardoor zij rechtskracht verwierven. In de *talmud* vinden wij volgende uitdrukkingen van dit fenomeen: “treed naar buiten en zie wat de gewoonte is van het volk”⁶⁰⁵ of “treed naar buiten en zie wat de gewoonte van het publiek is en volg die”⁶⁰⁶ (פוק חזי מאי עמא⁶⁰⁷ (דבר)). Soms is deze vaststelling zelfs een zich neerleggen van de Rabbijnen bij een ingeburgerde gewoonte, hetgeen zij als volgt verwoorden: “Laat (het Volk) Israël doen. Indien zij al geen profeten zijn, zijn zij op zijn minst de afstammelingen van profeten”⁶⁰⁸, waarbij bedoeld wordt dat er wel een verklaring en rechtvaardiging moet zijn (geweest), die de inburgering van een bepaalde *minhag* mogelijk heeft gemaakt. Deze zienswijze impliceert voor sommige post-talmudische rechtsgeleerden dat een *minhag* geen eigen wetcreërend gezag heeft maar slechts de weerslag is van een antieke *halocho* of *takkono*, waarvan de sporen en oorsprong zijn verloren gegaan en die in de aanhoudende *minhag* hun weerslag hebben gekregen⁶⁰⁹.

Sommige gewoonten zijn overigens ook gebaseerd op antieke *halocho*, zoals de Palestijnse *talmud* vastlegt met betrekking tot het slachten van het paasoffer op een

---

⁶⁰³ Ps. LXXXI:4.

⁶⁰⁴ Ps. LXXXI:5.

⁶⁰⁵ B. Ber. 45a; Pes. 54a.

⁶⁰⁶ Y. Pe’ah 7:6, 20b; Y. Maas. Shen. 5:3, 56a; Y. Yeb. 7:2, 8a.

⁶⁰⁷ B. Eirubin, 14b.

⁶⁰⁸ B. Pes. 66a.

⁶⁰⁹ Zie bijv. Resp. Rif nr 13; Nov. Ramban B.B. 144b, s.v. *Ha deAmrinan*. Resp. Rosh 55:10.

Sabbat⁶¹⁰ en zoals ook in andere aangelegenheden⁶¹¹. Nochtans is de meerderheidsopinie dat aan de *minhag* een volwaardige wet-creërende taak toekomt. Dit geldt des te meer in geldelijke aangelegenheden (*dinei mommonos*), waar een gewoonte of gebruik zelfs *contra legem* aanvaard wordt. Naar de meerderheidsopinie kunnen partijen in geldelijke aangelegenheden buiten de *Torah*-wetten contracteren, op grond dat "gewoonte breekt wet"⁶¹² (מנהג מבטל הלכה) wat het klassieke prototype is van de ware onafhankelijke wet-creërende functie van de *minhag*.

Enkele voorbeelden van gewoontes waar geen bijbelse wet voor bestaat en die neerkomen op de lokale gewoontes: "de gewoonten van het land"⁶¹³, "de gewoonten in Jeruzalem"⁶¹⁴, "de plaats waar de gewoonte heerst"⁶¹⁵. Ook kunnen gewoonten in aanmerking komen die bestaan bij een deel van de bevolking: "de gewoonten van de karavaanreizigers"⁶¹⁶, "de gewoonten van de zeelui"⁶¹⁷, "de gewoonten van de verhuurders"⁶¹⁸, "de gewoonten van de priesters"⁶¹⁹.

Functies van de *minhag*

De wetbepalende functie

Bij onenigheid tussen rechtsgeleerden over wat de *halocho* of haar draagwijdte is, of wanneer een gewoonte bestaat in tegenstelling tot de aanvaarde beslissingsregels van de *halocho*, is voor de *minhag* een wetbeslissende functie weggelegd. Een illustratie hiervan vinden wij in de *misjna*⁶²⁰, waar R. Tarfon met zijn collega's van mening verschilt over de zegen die vòòr het drinken van water opgezegd dient te worden. Wanneer de *Ammoroim* met deze twijfel geconfronteerd worden en zij de *halocho* dienen vast te leggen, gaan zij naar de gewoonte van het volk polsen⁶²¹. Eenzelfde attitude vinden wij m.b.t. het eten van de *terumo*⁶²². In een ander dispuut over het opzeggen van de door de bijbel voorgeschreven priesterlijke zegen gedurende het namiddaggebed op de Grote Verzoendag, vonden Rabbi Judah en R. Jossi dat, naar analogie met de andere dagen waarop dit verboden was omdat het *mincha*-gebed te dicht bij het eetmaal was, dit ook zo op

⁶¹⁰ Y. Shab. 19:1, 17a m.b.t. de *berayta*; B. Pes. 66a.

⁶¹¹ T. M.K. 2 :14-15; B. Pes. 51a; Y. Pes. 4:1, 30b.

⁶¹² Y. Yeb. 12 :1; Y. B.M. 7:1, 11a.

⁶¹³ M. Sukk., (III, 11), M. Ket., (VI,4), M. B.M. (VII:1; IX: 1).

⁶¹⁴ B. B.B., (93 b), M. Sofrim (XVIII: 7).

⁶¹⁵ M. Pesachim (IV:1-5), M. Sukk., (III:11), M. Avoda Zara (I:6).

⁶¹⁶ Tossafot B. B.M. (VII: 13).

⁶¹⁷ Ibid.

⁶¹⁸ Tosfot M. Pe'ah (II:21).

⁶¹⁹ Ibid.(IV: 3).

⁶²⁰ M. Ber. 6:8.

⁶²¹ B. Ber. 45a; B. Erub. 14b.

⁶²² Y. Pe'ah 7:6, 20b; Y. Maas. Sheni 5:3, 56a; Y. Yeb. 7:2, 8a.

Jom Kippur hoorde, ofschoon er op deze vastendag geen eetmaal voorzien is. Rabbi Meïr deelde deze mening niet⁶²³. Volgens de normale beslissingsregels⁶²⁴ diende de *halocho in casu* vastgelegd te worden volgens de meer stringenter visie van R. Jossi. Desalniettemin werd de *halocho* vastgelegd volgens de visie van Rabbi Meïr, omdat de gangbare praktijk van het volk overeenstemde met de visie van Rabbi Meïr⁶²⁵.

Sommige Babylonische *Ammoroïm* konden inzake *minhogim* (*dinei heter veIssur*) van de nochtans dwingende geijkte beslissingsregels afwijken. Wanneer R. Jochanan in de *talmud* poneert dat “met betrekking tot de *carobaboom*, is het de gewoonte geworden van het volk om de visie van R. Nechemia te volgen”⁶²⁶; dit is tegen de meerderheidsopinie, vraagt de *gemoro* onmiddellijk: “in een zaak van *issur* (=verbod), is het wel toegestaan om een *minhag* te volgen”⁶²⁷. De Palestijnse *Ammoroïm* daarentegen –samen met sommige Babylonische- schrijven de *minhag* het gezag toe om een *halocho* te beslissen in alle aangelegenheden, dus ook in rituele zaken. En tegen de geijkte beslissingsregels in⁶²⁸.

Dit zal in de Middeleeuwen leiden tot het standpunt verwoord door R. Meïr uit Rothenburg: (14de eeuw): “In alle aangelegenheden waarin de grote rechtsgeleerden van mening verschilden, vind ik dat de meer stringenter opinie dient gevolgd te worden, behalve (...) wanneer de permissiviteit in een bepaalde zaak het gevolg is van een *minhag* door de geleerden die aan ons voorafgingen”⁶²⁹.

De discussie of een geëtabliseerde gewoonte een wet buiten spel kon zetten ging voort en R. Jacob Moellin⁶³⁰ keurde op die basis de gewoonte goed om gelden van weeskinderen –tegen het bijbelse verbod van lening op intrest in- toch aan intrest uit te lenen. Hij steunde hiervoor op een minderheidsopinie die dan nog enkel gold voor gelden van weldadigheidsfondsen⁶³¹. R. J. Moellin breidde de uitzondering uit tot gelden van weeskinderen en negeerde de geijkte beslissingsregel dat de meerderheidsopinie primeert. De Remo (en anderen) zou(den) deze gewoonte in zijn (hun) glossen echter verboden verklaren⁶³².

---

⁶²³ B. Taan. 26b.

⁶²⁴ B. Erub. 46b.

⁶²⁵ B. Taan. 26b; Zie ook: Resp. Maharik, nr. 171.

⁶²⁶ B. R.H. 15b.

⁶²⁷ Ibid.,

⁶²⁸ Y. Sheb. 5:1; de voornoemde visie van R. Jochanan in B. R.H. 15b; vgl. met de uitdrukking van Rava “de *minhag* is in overeenstemming met de visie van R. Meïr” in B. Taan. 26b; zie ook B. Pes. 103a en B. Ber. 52b, tegen de mening in van de *misjna* over de wet.

⁶²⁹ Resp. Maharam uit Rothenburg, ed. Berlijn, nr. 386.

⁶³⁰ Resp. Maharil, nr. 37.

⁶³¹ Or Zaruah, Hil. Zedakka, nr. 30.

⁶³² Remo, Yoreh Deah 160:18; zie ook Shach, nr. 27.

De wet-suppleërende functie

In de hoger beschreven functie deed de gewoonte dienst als beslissingsfactor tussen twee bestaande opinies in *halocho*. De thans besproken functie beoogt het geval waarop de *halocho* (nog) geen visie heeft. De *minhag* creëert hier dus wet. Een voorbeeld hiervan is het paasoffer dat volgens de bijbel⁶³³ op de 14de dag van de maand nissan werd geofferd. De *misjna* had ons geleerd dat dit ook op Sabbat doorging, wanneer de 14de op een zaterdag viel⁶³⁴. In de *talmud* wordt Hillel de Oude geconfronteerd met het probleem van iemand die vergeten was vòòr de ingang van de Sabbat het slachtmes voor te bereiden op de plaats waar het paasoffer werd geslacht. Dit laatste gebeurde om te vermijden dat het mes meer dan vier ellen zou moeten getransporteerd ('gedragen') (טלטול) worden via de openbare weg, wat naar joods recht op Sabbat verboden is. De overtreding van dit (additionele) verbod van טלטול was niet 'inbegrepen' in de uitzonderingsregel dat het offer mocht geslacht worden op de Sabbat⁶³⁵. Hillel stelde voor om morgen af te wachten en te zien hoe het volk tewerk ging. Hij stelde vast dat zij die een schaap als offer meevoerden het mes in de wol plaatsten en zo met het dier lieten vervoeren, terwijl zij die een geit bijhadden, het mes tussen de hoorns plaatsten. Hierop bekrachtigde Hillel deze gewoonte als de wet en herinnerde zich dat hij deze wet van Shemaya en Avtalyon (een koppel uit het duümviraat) had geleerd⁶³⁶. Een ander voorbeeld van deze *minhag*-functie is de twijfel waarmee de Palestijnse *Ammoroïm* werden geconfronteerd nopens de vraag of fruit uit het vierde jaar⁶³⁷ onderhevig was of niet aan heffing der heilige gaven⁶³⁸. Ook in dit verband beslissen de *Ammoroïm* de ingeburgerde gewoonte te gaan polsen en stellen vast dat het volk geen heffing afdraagt op het fruit van het vierde jaar. De *halocho* werd dus steunend op de gewoonte vastgelegd volgens de meer permissieve opinie⁶³⁹.

Gewoonte breekt wet

De gewoonte is niet alleen wet-creërend en wet-supleërend, maar kan ook wet-vervangend zijn. Naar joods recht bestaat immers de notie van "gewoonte breekt wet" (מנהג מבטל הלכה) in welomlijnde en soms gedisperuteerde omstandigheden. Ook

---

⁶³³ Num. IX:3.

⁶³⁴ M. Pes. 6:1.

⁶³⁵ Slachten op Sabbat is een kardinaal verbod (אב מלאכה), dat uitzonderlijk wijze toegestaan werd voor het paasoffer.

⁶³⁶ B. Pes. 66a.

⁶³⁷ De eerste drie jaar dat een fruitboom vruchten afwerpt zijn deze vruchten *orlah* en voor consumptie verboden.

⁶³⁸ Lev. XXII:10-14.

⁶³⁹ Y. Pe'ah 7:6, 20b; zie ook Y. Maas. Sheni 5:3, 56a. In Y. Yeb. 7:2, 8a wordt de geciteerde oplossing nochtans aangewend m.b.t. de wetbepalende functie van de gewoonte om te beslissen tussen twee opinies; zie ook Resp. Rosh, 55:10.

in andere rechtsstelsels geldt dit en wordt dit ook betwist. Denk maar aan de rol van *mores* en *consuetudo contra legem* in Romeins recht.

De notie van “gewoonte breekt wet” komt als dusdanig slechts twee keer *expressis verbis* voor in de Palestijnse *talmud* en helemaal niet in de Babylonische. Een eerste keer m.b.t. de *misjna*⁶⁴⁰ over de werkuren van de arbeider die naar joods recht vastgelegd zijn van ’s morgens vroeg tot ’s avonds laat⁶⁴¹. De *misjna* bekrachtigt nochtans het feit dat de plaatselijke gewoonten beslissen wat de werkuren van arbeiders zijn. In de Palestijnse *talmud* legt R. Hoshaya vast dat de werkgever het volledige loon moet uitbetalen indien de arbeider het aantal uren zoals de plaatselijke gewoonten voorschrijven gepresteerd heeft en dat de baas dus niet kan eisen dat de werknemer de ‘wettelijk’ voorgeschreven werkuren zou werken⁶⁴², zonder dat deze het bewijs moet leveren dat de overeenkomst voorzorg in werkuren volgens de plaatselijke gewoonten. Het tweede geval waarin de uitdrukking “gewoonte breekt wet” **מנהג מבטל הלכה** expliciet wordt gebezigd, is in zake de wetten van de *chalitza*⁶⁴³. De *misjna*⁶⁴⁴ statueert dat enkel een schoeisel (schoen of sandaal) van leer en geen *anpilya* (van stof) in aanmerking komt voor de ritus van *chalitza*. In de Palestijnse *talmud*⁶⁴⁵ wordt geponeerd dat (zelfs) indien Eli de profeet⁶⁴⁶ zou komen getuigen dat de sandaal niet begrepen is in de term *na'al* in de Pentateuch⁶⁴⁷, zijn opinie verworpen zou worden op grond van de ingeburgerde *minhag*, omdat “gewoonte breekt wet”.

Naar joods recht geldt in principe (hiervan wordt regelmatig afgeweken⁶⁴⁸) een onderscheid tussen het burgerlijk recht (hoofdzakelijk te begrijpen als privaatrechtelijke commerciële en geldelijke aangelegenheden) en ritueel recht (hier in de residuele zin van hetgeen niet tot de eerste categorie behoort) of *dinei issur veHeter*. In burgerlijke aangelegenheden zijn de partijen vrij om het

---

⁶⁴⁰ M. B.M. 7:1.

⁶⁴¹ B. B.M. 83a-b.

⁶⁴² Y. B.M. 7:1, 11a.

⁶⁴³ De procedure in het kader van het zwagerhuwelijk, waarbij de zwager weigert met zijn schoonzuster te huwen: de schoonzuster dient symbolisch een ‘schoen’ (*na'al*) –Deut. XXV:9- naar haar zwager te slingeren, omdat hij weigert het kinderloos gebleven huis van zijn vooroverleden broer op te bouwen. Hier dus nog een voorbeeld waarin de distinctie tussen burgerlijk en ritueel recht niet volledig opgaat.

⁶⁴⁴ M. Yev. 12:1.

⁶⁴⁵ Y. Yeb. 12:1, 12b.

⁶⁴⁶ Deze uitdrukking wordt gebruikt om een hemelse vingerwijzing van de wet te schilderen. Op de andere plaatsen waar dezelfde uitdrukking voorkomt, wordt geen gewag gemaakt van de uitdrukking “gewoonte breekt wet”: B. Yeb. 102a; B. B.M. 83a-b; B. Men. 31b-32a.

⁶⁴⁷ Deut. XXV:9.

⁶⁴⁸ Denk maar aan wat wij hoger schreven m.b.t. de opheffing van het bijbels intrestverbod voor weldadigheidsfondsen en voor weeskinderen. De afwijking gebeurt dan op grond van een Rabbinale uitspraak (een soort *takkono* dus), die de *minhag contra legem* vaststelt en bekrachtigt. *Stricto iure* is het dus een *takkono contra legem* en dus geen *minhag contra legem*.

rechtskader van hun keuze te bedingen. Partijen kunnen dus een ander rechtstelsel dan het joodse aanduiden om hun verhoudingen te regeren, zodat het joods recht slechts de rol van *ius dispositivum* vervult indien het aangeduid wordt door partijen (of als hierover gezwegen wordt). In de andere materies geldt het joods recht als dwingend, als *ius cogens* en kunnen partijen hier niet onderling van afwijken.

Omdat partijen vrij zijn het rechtskader te kiezen in civiele zaken en zij het joods recht dus buiten werking kunnen zetten door een ander rechtstelsel te kiezen, geldt dit ook voor het publiek als geheel. Gewoonten *contra legem* hebben derhalve rechtskracht, omdat de gemeenschap geacht wordt een ander dan het joodse rechtstelsel te hebben gekozen. Dat is de logica achter de *contra legem* functie van de *minhag* in civiele zaken. De gewoonten worden algemeen bindend omdat de partijen –in het brede kader van de samenleving- geopteerd hebben voor dit wettelijk referentiekader⁶⁴⁹.

Deze functie van de *minhag* in burgerlijke aangelegenheden heeft de joodse rechtsgeleerden doorheen alle eeuwen in staat gesteld om de wet constant aan te passen aan de noden van veranderende economische omstandigheden⁶⁵⁰.

In de periode van de *talmud*

Documenten die niet volgens de joodse wet zijn opgesteld (en die dus nietig waren omdat de op straffe van nietigheid voorgeschreven vormen niet werden nageleefd), kregen toch rechtskracht op basis van de plaatselijke gewoonten⁶⁵¹. Ofschoon de crediteur naar joods recht zijn schuldvorderingen enkel mag verhalen op het onroerend patrimonium van zijn schuldenaar⁶⁵², konden de schuldvorderingen op grond van het plaatselijke gebruik voortaan ook ingevorderd worden uit de roerende goederen van de debiteur⁶⁵³. Inzake huwelijksgoederenrecht en financiële verhoudingen tussen echtelieden vinden wij talrijke illustraties van de *minhag contra legem*⁶⁵⁴.

---

⁶⁴⁹ Resp. Rosh , 64:4; Resp. Rashbash, nr. 562; Resp. Maharashdam. Chosh. Mishp., nr. 380.

⁶⁵⁰ Hetzelfde gold ook voor de *takkono*, waarover hoger.

⁶⁵¹ M. B.B. 10:1; B. B.B. 165a; B. Kid. 49a

⁶⁵² B. Ket. 51a; 69b.

⁶⁵³ Y. Gitt. 5:3, 46b. In de periode der *Geoinim* werd deze plaatselijk gewoonte in een verordening gegoten.

⁶⁵⁴ M. Ket. 6:3-4; T. Ket. 6:5-6; zie ook Beth haBechira, Nov. Rashbo en Shita Mekubetset ad B. Ket. 68b.

In de post-talmudische periode

Ook in dit tijdperk bleef de gewoonte een wet-vervangende functie uitoefenen, ofschoon het soms zowel leidde tot zeer hevige discussie over één enkele gewoonte als tot een verbluffende eensgezindheid over een ganse tak van het recht. Naar joods recht moet een document (*shetar* = שטר) op straffe van nietigheid geauthentificeerd worden door een tribunaal van drie rechters en is de authenticatie nietig indien zij gebeurt door slechts een of twee rechters⁶⁵⁵. In de 15de eeuw poneert R. Israël b. Petachiah Isserlein (auteur van *Responsa Terumas HaDeshen*) uit Neustadt, Wenen dat de Rabbijnen de authenticatie door één rechter als rechtsgeldig aanzien en dat dit wellicht de toepassing is van de regel dat “gewoonte breekt wet”⁶⁵⁶. Deze gewoonte wordt door de Remo in zijn glossen verdedigd⁶⁵⁷. Anderen delen zijn mening nochtans niet⁶⁵⁸. In belastingaangelegenheden⁶⁵⁹ is het echter algemeen aanvaard dat de wetten haast uitsluitend steunen op de gewoonten. Dit lag aan het feit dat de talmudwetten desaangaande (ook niet de wet van *dina deMalchuta Dina*⁶⁶⁰ en van het partnership) geen afdoende oplossing konden bieden. Aanvankelijk had men het moeilijk een afdwingbare bindende schuld te creëren op grond van een *minhag* (dit impliceert immers dat men iemands eigendomsrecht beknot)⁶⁶¹. In latere tijden liet men de bezwaren desomtrent vallen en werd algemeen aanvaard dat in belastingaangelegenheden de gewoonten ook *contra legem* rechtsgelding hebben⁶⁶².

In de Staat Israël

In het hedendaagse moderne Israël hebben de van staatswege opgerichte en geleide Rabbinale rechtbanken enkel rechtsmacht inzake familierecht (onder joden). Nochtans fungeren deze Rabbinale colleges ook, zoals trouwens in de Diaspora, als *Beis Din* en zij worden geconfronteerd met seculiere wetten die niet passen in het joodse juridische kader. Een voorbeeld hiervan is de opzegvergoeding verschuldigd aan een werknemer, die niet voorzien is in de joodse wet. Rabbijnen hebben allerlei rechtsfiguren aangewend om deze

---

⁶⁵⁵ B. Ket. 2a.

⁶⁵⁶ Resp. Terumat HaDeshen, nr. 332.

⁶⁵⁷ Remo, Chosh. Mishp. 46:4.

⁶⁵⁸ Yam shel Shlomo, B.K. 10:11; Shach, Chosh. Mishp. 46, nr. 8.

⁶⁵⁹ Hiermee wordt de belasting bedoeld die door de overheid collectief opgelegd werd aan de joodse gemeenschap die maar onder mekaar moest uitmaken hoe deze proportioneel te innen bij de individuele leden van deze gemeenschap.

⁶⁶⁰ De wet van het koninkrijk is de wet, of de suprematie van de *lex domicili* / *lex patriae* over de *lex religiosa*, in de derde eeuw afgekondigd door Mar Samuel uit Nehardea. B. B.K., 113b.

⁶⁶¹ R. Meïr uit Mainz in Sefer haChochmah (12de eeuw), gecit. In de Mordechai, B.B. 477.

⁶⁶² Resp. Rashbo, vol. 4, nrs. 177 en 260. ook: Terumat HaDeshen, nr. 342.

vergoeding ook naar joods recht te kunnen opleggen en grepen uiteindelijk terug naar de geldende plaatselijke gewoonten⁶⁶³.

De wijzen van eigendomsverkrijging en bronnen van verbintenissen

In het kader van het civiele recht zijn het vooral de wijzen van eigendomsverkrijging en –overdracht, alsook de bronnen van verbintenissen, die het meest onderhevig zijn geweest aan de veranderende omstandigheden en die dus de grootste aandacht genoten van de Rabbijnen om deze aan de noden van de tijd aan te passen. Hierbij was de gewoonte het middel *par excellence* dat het best beantwoordde aan de verwachtingen.

Naar joods recht (evenals naar de andere antieke rechtsstelsels zoals het Romeins recht⁶⁶⁴) kon een mondelinge wijze geen rechtsgevolgen sorteren voor de overdracht van eigendom noch voor het opnemen van een verbintenis. Er moest dwingend een formaliteit vervuld worden opdat de overdracht of de verbintenis rechtsgeldig tot stand zou komen. Zo bestond o.a. de *kinyan meshicha* of de *kinyan hagbahah* (= de verkrijging door trekken of opheffen). Deze aan pleegvormen⁶⁶⁵ gebonden wijzen van overdracht van eigendom en totstandkoming van verbintenissen waren in latere tijden verouderd en beantwoordden alleszins niet (meer) aan de noden van de commercie. De plaatselijke gebruiken en gewoonten in de handel boden afdoende antwoorden om van deze pleegvormen af te stappen.

Reeds in de talmudperiode was reeds de regel vastgelegd –in tegenstelling tot het geldend recht maar overeenkomstig het plaatselijke gebruik- dat wijnhandelaars de eigendomsoverdracht konden tot stand brengen door het merken van de aangekochte vaten (*sitomta* סיטומתא in vakjargon⁶⁶⁶), ook al werd geen der voorgeschreven *kinyonim* voltrokken⁶⁶⁷. Steunend op deze talmudregel concludeerde R. Salomon b. Abraham Adret (Rashbo) dat dit aantoonde dat in civiele zaken de gewoonte de wet breekt en dat voor eigendomsoverdracht elke wijze van overdracht geldig is, indien zij naar het plaatselijke gebruik wordt voltrokken⁶⁶⁸.

Met de tijd erkende en introduceerde de joodse wet nieuwe bindende vormen van eigendomsoverdracht en totstandkoming van verbintenissen, zoals de handslag of

---

⁶⁶³ Piskei Din Rabboniim, 1:330; 3:286; 4:129.

⁶⁶⁴ Het *mancipatio* of *in jure cessio*.

⁶⁶⁵ Te vergelijken met de *mancipatio* ‘met brons en weegschaal’ of *per aes et libram* (Inst. Gaius, I, 119) en de *in jure cessio* (Inst. Gaius, II, 24).

⁶⁶⁶ Rashi ad B. B.M. 74a; Targ. Jonathan, Gen. XXXVIII:18.

⁶⁶⁷ B. B.M. 74a

⁶⁶⁸ Nov. Rashbo B.M. 73b; zie ook Nimmukkei Jossef B.M., loc. cit.; Maggid Mishne, Hil. Mechira, 7:6; Sema; Chosh. Mishp. 201, nr. 2.

het betalen van een voorschot⁶⁶⁹ of nog het afgeven van de sleutel van het magazijn waar goederen opgeslagen waren om de overdracht van deze goederen te bewerkstelligen⁶⁷⁰.

In de praktijk volgde de *halocho* de ontwikkelingen van de handel en bevestigde zij de plaatselijke gebruiken als rechtsgeldig. Nochtans was het op het vlak van de doctrine (de rechtsleer) moeilijk om dit in overeenstemming te brengen met het joodse recht. De rechtsgeleerden accepteerden deze onstuitbare ontwikkeling trouwens met veel moeite en tegenstribbelingen. Zo begrensde R. Joël Sirkes (Bach) de rechtsgeldigheid van de nieuwe verkrijgingswijzen tot de gevallen waarin zeer grote hoeveelheden verhandeld worden en de handelaar niet over de tijd beschikt om, volgens joods recht, elk stuk door trekken of opheffen aan te werven⁶⁷¹. De meerderheid volgde hem nochtans niet⁶⁷². In tegendeel sommige rechtsgeleerden konden zelfs de aanschaf goedpraten van een goed dat nog niet bestond (דבר שלא בא לעולם of een *res futurum*), wat naar joods recht onmogelijk is⁶⁷³.

In de 13de eeuw zou de *minhag* het baanbrekende effect hebben dat voortaan de totstandkoming van een eigendomsoverdracht of van een verbintenis ook kon door loutere wilsovereenstemming (*gemirus daas* = גמירות דעת), dus enkel door het mondelinge akkoord, wat naar joods recht een ware heresie was. R. Asher ben Jechiel (Rosh) vond dit nog ontoelaatbaar: er moest een vorm van handeling plaatsgrijpen, omdat door mondelinge overeenkomst geen overdracht noch verbintenis kon ontstaan⁶⁷⁴. R. Meïr uit Rothenburg en R. Jechiel uit Parijs⁶⁷⁵ waren nochtans van mening dat indien de plaatselijke gewoonten de *gemirus daas* als bron van overdracht of verbintenissen voorschreef, dit ook naar joods recht volstond. Deze opinie werd door de meerderheid der rechtsgeleerden aanvaard. Een toepassing hiervan vindt men reeds in de responsa van de Radvaz, die de mondeling aangegane verbintenis om als *sandak* (סנדק een soort peter) op te treden naar aanleiding van een besnijdenis, als rechtsgeldig en dwingend beschouwt, dermate dat de *sandak* zich niet meer aan deze verbintenis mag onttrekken⁶⁷⁶. Dit geldt ook bij de totstandkoming van een partnership (naar strikt joods recht enkel mogelijk door een *kinyan*⁶⁷⁷): met enkel een mondelinge wilsovereenstemming

---

⁶⁶⁹ Piskei haRosh, B.M. 5:72.

⁶⁷⁰ Shulchan Aruch, Chosh. Mishp. 201:2.

⁶⁷¹ Bach, Choishen Mishp. 201:2.

⁶⁷² Yam shel Shlomo, B.K. 5:36; Sema, Choishen Mishp., 201, nr. 6; Shach, loc. cit., nr. 1.

⁶⁷³ Resp. Rosh, 13:20; *contra*: Ketsos haChoishen, Choishen Mishp. 201, nr. 1; Nesivos haMishpot, Mishpat haUrim, 201, nr. 1.

⁶⁷⁴ Resp. Rosh, 12:3.

⁶⁷⁵ Gecit. In Mordechai, B. Shab. nrs. 472-3.

⁶⁷⁶ Resp. Radvaz, nr. 278.

⁶⁷⁷ M. Ket. 10:4; Yad, Sheluchin 4:1.

kon voortaan ook naar joods recht een geldig partnership ontstaan⁶⁷⁸ en desnoods afgedwongen worden. Dit werd dan ook de gangbare *halocho*: voortaan konden overdrachten en verbintenissen ontstaan door mondelinge wilsovereenstemming alleen⁶⁷⁹, waardoor naar joods recht openbare verkopen⁶⁸⁰, verkopen op beurzen⁶⁸¹ en andere transacties die volgens de gebruiken enkel door orale wilsovereenstemming tot stand kwamen⁶⁸², volledige erkenning en rechtsgeldigheid verwierven.

In moderne tijden werden op grond van de gewoonte, de inschrijvingen in het kadaster (*Registrar of the Land*) in Israël door de Rabbinale rechtbanken erkend als geldige wijzen van overdracht van onroerende goederen⁶⁸³.

Naar hedendaags islamitisch recht brengt de wilsovereenstemming de overeenkomst tot stand, behalve voor sommige contracten *in rem* (zoals lening, pand en schenking), waar een overhandiging van de zaak vereist is om de overeenkomst te sluiten en de verbintenis bindend te maken⁶⁸⁴.

6. Rechtspraak en Rechtsleer

Een volgende rechtsbron is de rechtspraak zoals zij aan bod komt in de oeverloze *responsa* en de doctrine vervat in (o.a.) de *novellae* van de rechtsgeleerden over de eeuwen heen. Hierin is ook begrepen de *hora'a* (= precedent), waarbij bedoeld wordt de rechtspraak van hogere rechtbanken die precedentwaarde hebben en bindend zijn.

Deze literatuur is evenwel al aan bod gekomen onder de hoofding "de orale wet" en werd aldaar uitvoerig beschreven.

---

⁶⁷⁸ Resp. Radvaz, nr. 380.

⁶⁷⁹ Kessef haKedoishim, Choishen Mishp. 201:1.

⁶⁸⁰ Mishpat uZedakka beYaacov, nr. 33.

⁶⁸¹ Resp. Maharsham, vol. 3, nr. 18.

⁶⁸² Resp. Ohel Moshe, vol 2, nr. 138.

⁶⁸³ Piskei Din Rabbaniim, 4:81. Zie ook m.b.t. de validiteit van een getekende overeenkomst als geldige wijze van overdracht, gebaseerd op de rechtsfiguur van *sitomta*: Piskei Din Rabbaniim, 6:216.

⁶⁸⁴ Vergelijk met het pandcontract (een reëel contract), naar burgerlijk recht artikels 2071. e.v. van het Belgisch Burgerlijk Wetboek.

Het precedent als rechtsbron

In het Romeins recht

Het precedent was geen erkende rechtsbron in het Romeins rechtstelsel. Overigens waren de rechters (*iudices*) doorgaans gewone burgers zonder juridische vorming⁶⁸⁵ en hun vonnissen (*iudicatum*) waren dus op zich geen bron van recht. En wanneer Cicero de precedenten (evenals de juridische opinies door rechtsgeleerden) opsomt onder de bronnen van het recht, wil dit alleen zeggen dat deze uitspraken en opinies als rechtsbron bindend zijn in het proces waarin zij werden geuit. Overigens werden de uitspraken (wellicht om deze reden) niet gecompileerd in boeken. In de Codex van keizer Justinianus (533 van de jaartelling), wordt uitdrukkelijk gesteld dat rechters niet dienen recht te spreken op grond van precedente gevallen maar uitsluitend steunend op de wet: *non exemplis sed legibus iudicandum est*⁶⁸⁶. En in de Instituten van Justinianus wordt dit als volgt voorgeschreven: *in primis illud observare debet iudex, ne aliter iudicet, quam legibus aut constitutionibus, aut moribus proditu est*⁶⁸⁷.

De rechtsgeleerde Clistertius verhaalt dat keizer Lucius Septimius Severus (146-211) gesteld heeft dat slechts wanneer de wet voor dubbelzinnige interpretatie vatbaar is, het precedent een bindende rechtsbron wordt voorwat de juiste lezing van de wet betreft. *Nam imperator noster severus rescripsit, in ambiguitatibus. Quae ex legibus profiscuntur, consuetudinem, aut rerum perpetuo similiter iudicatarum auctoritatem, vim legis obtinere debere*⁶⁸⁸.

Wat in het Romeinse recht wel als rechtsbron erkend werd, waren de *responsa prudentium*. Dit waren juridische opinies door gezaghebbende rechtsgeleerden die wel bindend waren voor de rechters. Onder de keizers Augustus (63 – 14 na de jaartelling)⁶⁸⁹ en Hadrianus⁶⁹⁰ (76-138 na de jaartelling) werd aan bepaalde rechtsgeleerden het *ius respondendi* toegekend en hun opinies waren bindend voor de rechtspraak en oefenden een grote invloed uit op de eenvormigheid van het rechtsdenken en de rechtspraak. De *responsa*, vooral van zij die bekleed waren *cum iure respondendi*, werden gebundeld in *opiniones* of *sententiae*.

---

⁶⁸⁵ C.K. ALLEN, *Law in the Making*, 7th Ed., Oxford, 1964, pp. 168-9.

⁶⁸⁶ Codex XII, 45.

⁶⁸⁷ *Institutiones* I. IV, 17.

⁶⁸⁸ D. 1.3.38.

⁶⁸⁹ alias Caesar Augustus of Gaius Julius Caesar Octavianus.

⁶⁹⁰ alias Publius Aelius Hadrianus.

In de hedendaagse rechtsstelsels

In de rechtsstelsels die steunen op de Napoleontische codex (en op het Romeins recht), de zogenaamde continentale rechtsstelsels (in contradistinctie tot het Anglo-saxische rechtsstelsel), werd het precedent als dusdanig niet als bindende rechtsbron erkend⁶⁹¹.

Het Anglo-saxische recht daarentegen met zijn *common law* steunt in grote mate op het precedent en is wezenlijk een *case law*. Het deduceert het recht uit de feiten uit precedente gevallen: *ex facto oritur ius*. Het Engelse recht is het prototype van dit recht, de *stare decisis*.

In joods recht

Principieel is het joodse recht een goddelijk stelsel, waarin de mensen geen recht creëren, maar het uit de bijbel en andere bronnen distilleren, “want de rechtspraak is Godes⁶⁹²”, “omdat al zijn wegen recht zijn⁶⁹³”. De opgave van de rechters is volgens de profeet Jesaja: “leert goed te doen, tracht naar recht⁶⁹⁴”, wat wil zeggen de bronnen goed te bestuderen, de rechtsbeginselen te ontdekken en ernaar recht te spreken en aldus “recht en gerechtigheid te beoefenen⁶⁹⁵”, omdat de finaliteit van het recht is “recht en gerechtigheid (te) doe(n)⁶⁹⁶”, “want de rechtspraak zal weer rechtvaardig worden⁶⁹⁷”.

De rechter dient het recht dus te onthullen of deduceren uit de rechtsbronnen, waarin de *maaseh* (מעשה) of het precedent een grote rol te spelen heeft. Een groot aantal *dicta* in de *talmud* onderstrepen het belang van dergelijke precedenteren: **ר**ב מעשה⁶⁹⁸, מעשה עדיף⁶⁹⁹, גדולה שמושה של תורה יותר מלמודה⁷⁰⁰, משיבן לאחר מעשה⁷⁰¹, מעשה וזכר בהלכה⁷⁰², אם בא מעשה לידיו היה מדקדק יותר⁷⁰³, כבד הורה זקן⁷⁰⁴, למדים ממעשים מכל יום⁷⁰⁵, כלום מעשה בא לידכם⁷⁰⁶, ראה⁷⁰⁷.

---

⁶⁹¹ Uitzonderingen hierop zijn de rechtstelsels van Hongarije, Portugal en Argentinië, waar het precedent in enigerlei mate wel als bindend aanzien wordt.

⁶⁹² Deut., I:17.

⁶⁹³ Deut., XXXII:4.

⁶⁹⁴ Jesaja, I:17.

⁶⁹⁵ I Kon., X:9.

⁶⁹⁶ Jeremia, IX:24.

⁶⁹⁷ Psalmen, XCIV:15.

⁶⁹⁸ B. Shab., 21a; B. B.B., 130b; B. Nidd., 65b.

⁶⁹⁹ B. B.K., 83a.

⁷⁰⁰ B. Brach., 7b; B. Temurah, 16a.

⁷⁰¹ B. R.H., 29b.

⁷⁰² B. Shab., 51a; B. Yeb., 105b; B. Sanhedrin, 24a, 29b.

⁷⁰³ Rashbam, B. B.B. 83a, s.v. ד'ה ומר סבר מעשה רב.

⁷⁰⁴ B. Pes., 66a.

⁷⁰⁵ B. Beitso, 9b.

Mede omdat de rechters naar joods recht (i.t.t. de Romeinse rechters, waarover supra) professionele en geleerde rechters waren⁷⁰⁸ en bovendien van hoogstaande morele kwaliteiten moesten getuigen⁷⁰⁹, was het precedente geval van zulk een belang.

Deze precedentes zijn terug te vinden in gans de joodse rechtsliteratuur, in de *talmud*, in de *midrashei halocho*, *tossefta*, codices en uiteraard in de *responsa*, waarover verder in detail wordt gehandeld.

In feite heeft vooral de *responsa*-litteratuur door de eeuwen heen, zich ontwikkeld als hét instrument bij uitstek, waarmee de *Torah* en de *talmud* “constantly modified, limited and practically over-ruled” kon worden⁷¹⁰.

7. Israëliisch Recht

Ofschoon het recht van de Staat Israël geen deel uitmaakt van het joods recht, zij het alleen al omdat Israël geen theocratie is maar een parlementaire democratie met een seculier rechtstelsel⁷¹¹, lijdt het nochtans geen twijfel dat het recht en de problemen van de Staat Israël een invloed hebben op de ontwikkeling van de *halocho*⁷¹².

Immers was Israël steeds, en is het nog, het spiritueel centrum van het jodendom en wordt het Opperrabbinaat van Israël als de leidinggevende autoriteit op het gebied van de *halocho* aanvaard⁷¹³. Overigens behoren voor Israëli⁷¹⁴ van joods geloof materies van persoonlijk statuut zoals huwelijk, echtscheiding, afstamming

---

⁷⁰⁶ B. Succ., 44a; B. Ket., 68b (Rashi); B. B. B.K., 95b; B. B.B., 173b.

⁷⁰⁷ B. Shab., 48a, Tosfot s.v. **ד'ר"ה מאי שנא ממיחם ע"ג מיחם**.

⁷⁰⁸ Deut., XVI:18; Ex., XXII:7-8; B. Sanhedrin, 56b.

⁷⁰⁹ Ex., XVIII:21; B. Sanh., 2a, 5a; Y. Sanh., I, 1; Rambam, Hil. Sanhedrin, I en II; Tur S.A., Ch. M., I en III.

⁷¹⁰ BENAS, in P. ELMAN, ed., An Introduction in Jewish Law, London, 1958, p. 24.

⁷¹¹ ROSENBERG, H., Democracy and Halocho van E. SCHWEID, in Acta Comparanda XI, 2000, p. 96-100; RUBINSTEIN, Law and Religion in Israel, in 2 Israel Law Review, 380, 1967; id., Law and Religion in Israel, in N.N. KITTRIE, ed., Comparative Law of Israel and the Middle East, 801, (Law and Policy Institute Abroad, American University Law School, 1971; ENGLARD, The Problem of Jewish Law in a Jewish State, 3 Israel Law Review, 254, 1968; id., Relations entre les Etats et les Eglises: Les rapports entre la religion et l'Etat en Israel, in FELLER, S.Z., ed., Israeli Reports to the 8th Congress of Comparative Law, Pescara, 1970, 7 (Institute for Legislative research and Comparative Law, Jerusalem, 1970).

⁷¹² Zie: ROSENBERG, H., Zekan Gershon, Antwerpen, 1998, p. 34-53 over de meningsverschillen onder Rabbijnen aangaande de wetten rond de Onafhankelijkheidsdag van Israël (**יום העצמאות**).

⁷¹³ ELON, M., The Sources and Nature of Jewish Law and its Application in the State of Israel, Part IV, 4 Israel Law Review, 80, 1969.

⁷¹⁴ Dit zijn staatsburgers van de Staat Israël.

en nalatenschap tot de exclusieve bevoegdheid van de Rabbinale rechtbanken, die deel uitmaken van de seculiere rechterlijke macht en onder rechterlijke supervisie staan van het seculiere Hoge Gerechtshof (בג"ץ of בית משפט גבוה לצדק).

De chronologische ontwikkeling van de halocho

Hierboven hebben wij de gezaghebbende bronnen van het recht beschreven, waarbij wij ook wezen op het belang van de hiërarchie der bronnen. In het huidige hoofdstuk schenken wij aandacht aan de wederwaardigheden, aan de evolutie, aan de ontwikkeling van de joodse wet en van de rechterlijke organisatie in een chronologisch perspectief, waarbij wij voor de verschillende periodes (die wij hierboven schetsten m.b.t. de Orale Wet) oog hebben voor de actoren, voor de sociaal-culturele en politieke omgeving, voor het geografische territorium waarop de *halocho* in elke periode evolueerde, voor het geproduceerde literaire werk van de joodse rechtsgeleerden en uiteindelijk ook voor de rechterlijke organisatie of de manier waarop het joodse recht *in concreto* werd toegepast. Een speciale aandacht wordt ook verleend aan de mijlpalen in de ontwikkeling van het joods recht, met name aan de omwentelingen die het joodse recht in nieuwe richtingen dreven.

Bijzonder interessant is het feit dat de joodse wet en de rechterlijke organisatie evolueerden van een nulstadium (in de bijbelperiode) over een embryonaal stadium (in de *misjna*- en talmudperiodes) tot een modern en systematisch geordend rechtssysteem. In de bijbelse periode –en tot een zekere graad zelfs in de talmudperiode- was de joodse wet immers nog niet (ten volle) geëxtrapoleerd uit de bijbeltekst, zodat ook de rechtspraktijk in de bijbelperiode grondig verschilde van deze nadien. Dit geldt evenzeer voor de volgende periodes, waarin de rechtspraktijk en rechterlijke organisatie onderling verschilden naargelang het rechtssysteem verder verfijnde.

Alles wat de rechtsgeleerden aan juridische vakliteratuur produceerden na de bijbelse periode, komt weliswaar onder de noemer “Orale Wet”, omdat het de bijbelse wet verder interpreteert en toepast. Nochtans is het literaire werk in elke periode verschillend: *misjna*, *talmud*, *responsa*, *novellae*, etc. Hieraan wordt in hetgeen volgt nadere aandacht besteed.

De bijbelse periode (3760 – 300 vòòr de jaartelling)

De mijlpalen

Onder deze titel zullen wij in de verschillende periodes de mijlpalen onderzoeken, die de joodse wet een nieuwe vorm of wending hebben gegeven, zeg maar de stille reformen die de joodse wet onderging.

In de hier beschreven bijbelse periode kwam de joodse wet op casuïstische wijze tot stand en was er amper sprake van een systematisch geheel. De problemen waarmee reeds Mozes *ab initio* geconfronteerd werd (het erfrecht van de dochters

van Zelafead⁷¹⁵, de houtspikkelaar op Sabbath⁷¹⁶ en meer in het algemeen de “wetten die aan Mozes ontgaan waren” of ⁷¹⁷ההלכות שנתעלמו ממושה רבנו), tonen aan hoe onduidelijk de *halocho* in haar kinderschoenen wel was ten tijde van de bijbel en *a fortiori* nadien. Het feit dat de geschreven bijbelse bronnen met geen woord reppen over de joodse wet en dat de wet in die periode tot stand kwam aan de hand van decreten en verordeningen, laat niet toe voor deze periode van een omwenteling te spreken, nu de wet nog in wording was.

Onder de *Tannoïm* zal de (rechts)strijd tussen beide Huizen van Hillel en Shammai (Beis Hillel en Beis Shammai) de katalysator zijn voor een baanbrekende wending die de joodse wet neemt in de zin van pragmatisme en tolerantie n.a.v. de overwinning van de stroming van Beis Hillel op deze van de meer idealistische, behoudsgezinde en vooral niet-tolerante Beis Shammai.

Een volgende mijlpaal is de totstandkoming van beide Talmuds, waarin voor het eerst een systematische compilatie van de wet vorm krijgt⁷¹⁸.

De Tossafisten (12de eeuw) zullen op hun beurt met hun innovatieve en herinterpretatieve benadering de joodse wet een revolutionaire wending geven, die beter aanleunt bij de nieuwe levensomstandigheden waarin het Franco-Germaanse jodendom leefde.

Een volgende wending vindt plaats in de 15de eeuw, wanneer de nochtans zo strikte rechtsgeleerde Rabbi Mozes Isserles uit Krakau, m.b.t. een ganse reeks wetten op vergaande wijze permissief is. Isserles past de wet aan, dikwijls *contra legem*, op alle vlakken die betrekking hebben op de verhoudingen met de niet-joodse omgeving. Dit was een gevolg van de nieuwe –moeilijke– levensomstandigheden van joden in het christelijke Polen.

De actores

De bijbelse periode⁷¹⁹ strekt zich uit vanaf 3760 tot 300 vòòr de jaartelling. Er worden doorgaans vijf subperiodes onderscheiden: de patriarchale (en pre-patriarchale) periode (tot omstreeks 18-16de eeuw⁷²⁰), de exodusperiode (13^{de}

---

⁷¹⁵ Numeri, XXVII:1.

⁷¹⁶ Numeri, XV:32.

⁷¹⁷ B. Sanhedrin, 82a; Rashi ad Numeri, XXV:6, s.v. ויהמה בוכים; Rashi ad Numeri, XXVII:5, s.v. ויקרב משה משפטן.

⁷¹⁸ ROSENBERG, H., “De talmud, leesbril voor de Bijbel en katalysator van de Joodse Wet”, in *Acta Comparanda*, XIII, 2002, p. 5-21.

⁷¹⁹ Dit is de periode die het voorwerp uitmaakt van de bijbelverhalen en strekt zich uit vanaf het scheppingsverhaal tot aan het Boek van Ezra (behorende tot de Hagyographa) dat in de talmudperiode geschreven werd.

⁷²⁰ Naargelang de dateringstheorie die wordt aangekleefd.

eeuw), de periode der Richteren (12-11de eeuw), het Koningschap (11-6de eeuw) en de *Sofrim* in de post-exilische periode (6-4de eeuw). Deze laatsten (de **הגדולה** **אנשי כנסת**) bezielten en bemanden de Grote Synagoge, waarover meer hieronder.

Gans de joodse geschiedenis in deze periode speelt zich geografisch af in wat wij hoger het *Mashriq*-gebied hebben genoemd.

De historische achtergrond

Tijdens een groot deel van deze bijbelse periode, was het joodse volk als dusdanig nog onbestaande. In de aartsvaderlijke periode waren het reeds Hebreeuwse *stammen*. In Genesis worden de aartsvaders afgeschilderd als autonome gerechtelijke entiteiten, wier relaties tot het bredere rechterlijk stelsel te vergelijken was met staatkundige entiteiten in het internationale recht. Elke Patriarch stond immers aan het hoofd van een onafhankelijke huishouding (stam), te vergelijken met deze van de omringende lokale heersers⁷²¹ en waren de relaties gebaseerd op het privaatrecht eerder dan op het publiek recht.

Zelfs in de latere tijden, met name ten tijde van de verdeling van het Land Kanaän door Joshua, gebeurt de verdeling onder de twaalf stammen aan de hand van criteria uit de privaatrechtelijke sfeer van de verdeling van een nalatenschap naar oude Middenoostenlijke traditie van 3000 vòòr de jaartelling.

Na de nederzetting in het Land Kanaän bestond er een losse confederatie tussen de twaalf stammen, die af en toe o.l.v. een sterk charismatische oorlogsbaron – Richteren genaamd- tot een ware eenheid van gezag leidde. Al bij al was deze periode vrij anarchistisch. Desalniettemin bestond er in het confederaal verband een zekere gedragscode. Een voorbeeld hiervan is de gruwelijke moord op de bijvrouw van de leviet, die op doorreis was te Gibeon in het erfdeel van de Benjaminiten⁷²². Alle elf stammen verzamelden zich in een punitieve veldslag tegen de Benjaminiten.

De steden stonden onder leiding van lokale machthebbers⁷²³, en recht werd gesproken door de Wijzen nabij de stadspoorten⁷²⁴.

Met de instelling van de monarchie in 1000 vòòr de jaartelling komt een einde aan deze periode der Richteren. Aanvankelijk heersten de koningen Saul, David en uiteindelijk diens zoon Salomon. Bij diens dood werd het koninkdom ontubeld

---

⁷²¹ Genesis 14.

⁷²² Richteren 19 en 20.

⁷²³ Richteren 9:6 en 20:5.

⁷²⁴ Zie bijvoorbeeld: Ruth 1:1 en 4:1-12.

in 922 vòòr de jaartelling: een koninkrijk Israël in het noorden en een koninkrijk Judea in het zuiden, met als hoofdstad Jeruzalem.

Aan het koninkrijk Israël kwam een einde in 722 vòòr de jaartelling door de bezetting door de Assyriërs, en het koninkrijk Judea verdween in 586 vòòr de jaartelling, wanneer het veroverd werd door de Babyloniërs onder koning Nebuchadnezar. De Tempel in Jeruzalem werd verwoest en voor vele joodse leiders begon een ballingschapsperiode, omdat zij naar Babylon werden verbannen. In 538 viel Babylon zelf onder Perzische bezetting en keizer Cyrus liet de bouw van de Tweede Tempel toe, alsook de terugkeer van de joden uit Babylon naar Jeruzalem. O.l.v. de Schriftgeleerde Nechemia (of: Ezra II)⁷²⁵ ten tijde van Profeet Daniel kwamen vele ballingen uit Babylon terug naar Judea, alwaar met de instemming van keizer Kores (Cyrus de Grote, 580-529 voor de jaartelling) de politieke en juridische onafhankelijkheid der joden werd hersteld. Judea was weliswaar geen onafhankelijke staat meer, maar een Perzische provincie onder de naam Yehud, doch joden genoten er desalniettemin een grote graad van bestuurlijke onafhankelijkheid o.l.v. een inheemse gouverneur. Bij een tweede golf terugkerende ballingen uit Babylon ten tijde van Profeet Malachi, was Ezra I erbij⁷²⁶, die met een koninklijke opdracht van de Perzische koning Arthahsasta (Artaxerxes I Longimanus, 464-423 voor de jaartelling) bekleed was om rechters en regeerders in Judea te benoemen⁷²⁷. In die periode is er voor het eerst sprake van een rechtssysteem, dat gebaseerd is op een geschreven wetboek, zoals uitgelegd en toegepast door een religieuze autoriteit⁷²⁸. Het is ook in die post-bijbelse tijden dat de Samaritaanse sekte hoogtij vierde en in de 4de eeuw een Tempel bouwde op de berg Gerizim. De Samaritanen zijn aanhangers van een letterlijke interpretatie van de bijbel en hechtten geen waarde noch gezag aan enige mondelinge overlevering en uitlegging.

De rechterlijke organisatie

De aartsvaders genoten aan de ene kant totale rechtsmacht over hun ondergeschikte stamleden⁷²⁹, die echter in beroep konden gaan bij het goddelijke tribunaal⁷³⁰. Aan de andere kant geraken de aartsvaders soms in een moeilijk

---

⁷²⁵ Zie Ezra II:2. De verwarring tussen Ezra en Nechemia (aanvankelijk vormden de twee bijbelboeken maar één boek) heeft gemaakt dat men ze Ezra I en Ezra II is gaan noemen. (In de Septuaginta Esdras A en Esdras B en in de Vulgata I Esdras en II Esdras). Joden en Protestanten hielden het bij Ezra en Nechemia.

⁷²⁶ Zie Ezra, VII.

⁷²⁷ Ezra VII:25.

⁷²⁸ Nechemia 8:1-8.

⁷²⁹ Genesis 42:37.

⁷³⁰ Genesis 16:6.

parket en in een afhankelijkheidspositie tegenover de gastsamenleving, zoals Abraham en Isaac in Egypte en in Gerar⁷³¹, Abraham en de Hittieten⁷³².

Er wordt ook nergens melding gemaakt van een gerecht onder wiens jurisdictie de aartsvaders zouden ressorteren. Wanneer Jakob nochtans door zijn oom Laban van diefstal wordt beschuldigd, stelt hij voor het geschil aan een *ad hoc* tribunaal voor te leggen, samengesteld uit leden van beide kampen⁷³³. Desalniettemin verschilt het toegepaste recht niet wezenlijk van de latere bijbelse periode (waarover verder). Het grote verschil ligt vooral in het feit dat in de aartsvaderlijke tijd de rechten afgedwongen werden door zelfhulp en niet door een gevestigde autoriteit (bijv.: de verkrachting van Dina⁷³⁴).

In de latere bijbelse periode hielden lokale rechtbanken terechtzittingen in het openbaar bij de stadspoorten. Deze rechtbanken waren samengesteld uit vooraanstaande burgers die doorgaans als de Ouden werden aangeduid⁷³⁵.

In de bijbel beschrijft het woord *Edah* (= vergadering) deze rechtbanken⁷³⁶. De Ouden waren ook bekleed met rechtsprekende macht om een stadsgenoot uit te leveren uit een vrijstad⁷³⁷ om terecht te staan voor moord⁷³⁸ en zij stonden ook in voor onopgeloste moorden in hun rechtsgebied (de stad)⁷³⁹.

De Koning was *ex officio* de opperste rechter en zetelde alleen⁷⁴⁰. Zo sprak Koning Salomon recht op een troon, gevestigd in de “troonzaal waar hij recht sprak”⁷⁴¹. De Koning spreekt recht in eerste en laatste aanleg⁷⁴², wellicht in moeilijke materies⁷⁴³.

De Koning kon ook door gedingpartijen gevat worden van een geschil, door aanroeping tot de Koning⁷⁴⁴, met de geijkte formule “Red O, Koning” המלך

---

⁷³¹ Genesis 12:10-20; 20:1-18; 26:6-11.

⁷³² Genesis 23.

⁷³³ Genesis 31:36-37.

⁷³⁴ Genesis 34.

⁷³⁵ Deut. 21:18-21; 22:13-21; 25:5-10; I Koningen 21:8-11; Lament. 5:14.

⁷³⁶ Num. 35:12 en 24-25. Cfr. Joshua 20:1-9.

⁷³⁷ Dit zijn toevluchtsoorden voor zij die iemand onvrijwillig hadden gedood. Daar genoten zij bescherming tegen de wraak door familieleden van de gedode persoon.

⁷³⁸ Deut. 19:12.

⁷³⁹ Deut. 21:2-3. Vergelijk met de *leges regiae* van de alleroudste Rome, afkomstig van Romeinse koningen die tevens de hoedanigheid van *Pontifex maximus* (opperste rechter) bekleedden.

⁷⁴⁰ I Sam. 8:5; Psalmen 72:1-4; Jeremia 22:15-16; cfr. Richteren 4:5.

⁷⁴¹ I Koningen 7:7.

⁷⁴² I Koningen 3:16-28.

⁷⁴³ Ex. 18:26.

⁷⁴⁴ II Koningen 6:26-29.

הושענה⁷⁴⁵. Ofschoon er geen aanwijzing bestaat van een dubbele aanleg, schijnt deze aanroeping van de Koning ook als een soort beroep te zijn gebruikt door zij die achtten dat zij in eerste aanleg geen recht hadden zien geschieden⁷⁴⁶.

Ook G.od wordt in zijn hoedanigheid van goddelijke Koning, of Koning der Koningen, als de Opperrechter beschouwd⁷⁴⁷. Hij kan hetzij door gebed door een rechtzoekende gevat worden⁷⁴⁸, hetzij ten behoeve van anderen⁷⁴⁹. G.od wordt ook beschouwd als de Opperste Handhaver van het Recht, wanneer het menselijke recht gefaald heeft, door misbruik van Zijn ondergeschikten⁷⁵⁰.

Tijdens de periode van het koningschap fungeerde een rechtssysteem met rechters aangesteld door de Koning, zowel in de hoofdstad als in de provincies. Deze rechtbanken waren enigszins verwant met de militaire administratie, en de verhouding tot de pre-existerende lokale rechtbanken van de Ouden is onduidelijk.

Van Koning Josafat (Koning van Judea, 9de eeuw vòòr) wordt verhaald⁷⁵¹ dat hij (a) rechters aangesteld heeft in alle versterkte steden van het koninkrijk Judea en (b) een rechtbank in Jeruzalem, bestaande uit priesters, levieten en familiehoofden. Van deze laatste rechtbank weten we alleen dat hij voorgezeten werd door een priester “voor elke zaak des Heren”⁷⁵² en door de gouverneur (*Naggid*) “voor elke zaak des Konings”⁷⁵³.

In de bijbel vindt men volgende ogenschijnlijke verschillende versies van de aanstelling van ondergeschikte rechters. In Exodus⁷⁵⁴ stelt Jethro, de schoonvader van Mozes, de piramidale aanstelling voor, naar het voorbeeld van de koninklijke militaire administratie, van *Sarim* (bevelhebbers of oversten) van duizend, van honderd, van vijftig en van tien man om de rechtsprekende taak van Mozes wat te verlichten. De voorgestelde aanstelling zou gebeuren uit gans het volk. In Deuteronomium⁷⁵⁵ leest men het *post factum* relaas van die aanstelling en gewaagt de tekst van “hoofden van uw stammen, wijze en ervaren mannen”, terwijl in

---

⁷⁴⁵ II Sam. 14:4.

⁷⁴⁶ II Sam. 12:1-6; cfr. II Koningen 8:3-6.

⁷⁴⁷ Jer. 11:20.

⁷⁴⁸ Lam. 3:59.

⁷⁴⁹ Genesis 18:25.

⁷⁵⁰ Jes. 3:14.

⁷⁵¹ II Kron. 19:5-11.

⁷⁵² II Kron. 19:11.

⁷⁵³ Ibid.

⁷⁵⁴ 18:13-26.

⁷⁵⁵ 1:9-17.

Numeri⁷⁵⁶ verhaald wordt over “oudsten van Israël zeventig mannen”⁷⁵⁷ en “oudsten en opzieners van het volk”⁷⁵⁸.

Moderne bijbelcritici zien hierin een poging om de (latere) gerechtelijke hervormingen van koning Josafat *ex post factum* te rechtvaardigen.

Tijdens het proces van Jeremia⁷⁵⁹ bestaat het tribunaal uit “de priesters, de profeten en gans het volk”⁷⁶⁰, maar het zou weleens een *ad hoc* rechtbank kunnen geweest zijn.

Bemerkenswaardig is dat in de *Mitsad Chashaviyahu* gewag wordt gemaakt van een verzoekschrift, dat aan de militaire bevelhebber wordt aangeboden.

In Ezechiëls ideale constitutie⁷⁶¹ worden de Levitische priesters voorbestemd om in geschillen als rechters te fungeren⁷⁶². Ook volgens het relaas in de Kronieken⁷⁶³ deden de levieten onder koning Salomon dienst als “opzieners en rechters”, wat door de bijbelcritici als een anachronisme uit de post-exilische periode wordt afgedaan. In het relaas (in de Kronieken⁷⁶⁴) van de voornoemde rechterlijke hervorming door koning Josafat wordt aan de priesters eveneens rechtsmacht verleend, weliswaar enkel “voor elke zaak des Heren”⁷⁶⁵. Dit kan een verwijzing zijn naar de sacrale (rituele) materies of naar de traditionele forensische functies van de de priesters⁷⁶⁶ in de administratie van de bewijsvoeringsprocedure. De priesters hadden hoe dan ook jurisdictie binnen de Tempelmuren⁷⁶⁷.

De Grote Synagoge

Ten tijde van de post-exilistische gemeenschap (6de eeuw vòòr de jaartelling), bekwam Ezra de Schriftgeleerde, toestemming van de gevolmachtigde van de Perzische Keizer om rechters te benoemen⁷⁶⁸. In deze periode wordt de Grote Synagoge of juist de Grote Vergadering (*Knesses HaGedoilo*) gesitueerd en door Nechemia⁷⁶⁹ verhaald. Zowel over de Grote Vergadering als over de periode zelf

---

⁷⁵⁶ 11:16-25.

⁷⁵⁷ 11:16.

⁷⁵⁸ Ibid.

⁷⁵⁹ Jer. 26

⁷⁶⁰ Jer. 26:8.

⁷⁶¹ Ez. 44:4-31.

⁷⁶² Ez. 44:24.

⁷⁶³ I Kron. 23:4.

⁷⁶⁴ II Kron. 19:5-11.

⁷⁶⁵ II Kron. 19:11.

⁷⁶⁶ Deut. 17:9; 19:17-18.

⁷⁶⁷ Jer. 20:1-3.

⁷⁶⁸ Ezra 7:25.

⁷⁶⁹ Nechemia VIII-X.

(de Perzische periode) is haast niets geweten. In de ketting van overlevering die in de *misjna*⁷⁷⁰ voorkomt, volgt de periode van de Grote Vergadering op deze der Profeten en wordt afgesloten met Simon de Rechtvaardige, die als ‘overblijver’ van de Grote Vergadering wordt genoemd. In een andere *misjnaïsche* tekst⁷⁷¹ wordt echter nog een schakel tussen de Profeten en de Grote Assemblée ingelast, met name deze van Haggai, Zecharia en Malachi. Ezra, die geïdentificeerd wordt als Malachi⁷⁷², werd wellicht aanzien als de leider van de Grote Assemblée, nu de ene bron⁷⁷³ het heeft over Ezra en zijn collega’s, terwijl in de gelijklopende tekst een andere bron⁷⁷⁴ het enkel heeft over de Mannen van de Grote Vergadering. Nog een andere bron⁷⁷⁵ vermeldt volgende leden van de grote Vergadering: Ezra, Zerubbabel, Joshua, Nechemia, Mordechai en Bilshan⁷⁷⁶. Uit deze en andere teksten⁷⁷⁷ blijkt alleszins dat de Grote Assemblée terecht wordt gesitueerd ten tijde van Nechemia. Over het eindpunt van de institutie heerst de grootste onzekerheid, vooral over de persoonlijkheid van Simon de Rechtvaardige. Volgens de ene opinie⁷⁷⁸ gaat het om de Opperpriester Simon I (310-291⁷⁷⁹) en volgens de andere om Simon II (219-199).

Er is ook weinig geweten over de samenstelling ervan en over de manier en frequentie van vergadering. Daar waar Rabbi Jochanan in de *talmud*⁷⁸⁰ het heeft over 120 Ouden met inbegrip van sommige Profeten, verklaart hij elders⁷⁸¹ dat 85 Ouden het feest van Purim introduceerden.

Over de taak van de Grote Assemblée leren wij *post factum* uit de *talmud* dat de leden ervan de volledige liturgie hebben vastgelegd⁷⁸², het feest van Purim hebben gecanoniseerd⁷⁸³ en 24 dagen gevast hebben om ervoor te bidden dat de schriftgeleerden niet te rijk zouden worden en dus konden doorgaan met het schrijven van de bijbelboeken, de teksten in de gebedsriemen (**תפילין**) en *mezuzot* (**מזוזות** = deurkokers)⁷⁸⁴. Zij worden door de talmudgeleerden ook gecrediteerd met de indeling van de mondelinge wet in drie delen: de *midrash*, de *halochos* en de

---

⁷⁷⁰ M. Avot, 1:1.

⁷⁷¹ Avot de Rabbi Nathan, 1:2.

⁷⁷² Door o.a. Seder Olam.

⁷⁷³ Lev. Rab., 2:11.

⁷⁷⁴ Hooglied Rab, Lied VII:14.

⁷⁷⁵ Targum bij Hooglied, VII:3.

⁷⁷⁶ Cfr. Ezra II:2.

⁷⁷⁷ B. Yoma, 69b.

⁷⁷⁸ Gebaseerd op B. Yoma 69b.

⁷⁷⁹ Of: 300-270.

⁷⁸⁰ B. Meg. 17b

⁷⁸¹ Y. Meg. 1:7, 70b.

⁷⁸² B. Meg. 17b (het Shemone Esreh-gebed); B. Ber. 33a (gebeden en zegen, incl. de Kiddush en Havdalla gebeden).

⁷⁸³ B. Meg. 2a.

⁷⁸⁴ B. Pes. 50b.

aggadot (=vertellingen)⁷⁸⁵. Zij zijn het ook die de boeken van Ezechiël, Daniël en Esther en de 12 kleine Profeten gecanoniseerd hebben⁷⁸⁶. De Grote Assemblee zou ook de voorloper kunnen zijn geweest van de *Geroussia*, waarover Josephus Flavius⁷⁸⁷ het heeft en die bestond ten tijde van Simon (II) de Rechtvaardige. Zowel de Grote Assemblee als haar mogelijke opvolger de *Geroussia*, oefenden een gecombineerd rechterlijk en bestuurlijk gezag uit en de Rabbinale traditie⁷⁸⁸ schrijft de opsplitsing van deze beide gezagsvormen toe aan de post-Simon periode, deze van het duïmviraat.

De Geroussia

De *Geroussia* (> Gr.: γερουσία) was de Raad van de Ouden in de Hellenistische periode. Uit de talrijke vermeldingen in de bijbel van זקני העיר⁷⁸⁹ leidt Josephus Flavius af dat de joodse *Geroussia* teruggaat tot de bijbelse tijden⁷⁹⁰ en dat deze raad dienst deed als Hooggerechtshof, samen met de opperpriester en de profeten. In de Hellenistische periode beperkt de functie van deze *Geroussia* zich echter tot een representatief orgaan, zonder rechterlijke of legislatieve functie⁷⁹¹. Het is pas ten tijde van opperpriester Jonathan dat het ambt van opperpriesterschap aan belang toeneemt en wordt in een correspondentie met de Spartanen⁷⁹² de *Geroussia* samen genoemd met de opperpriester als vertegenwoordigers der joden. Er bestond volgens Philo⁷⁹³ ook een joodse *Geroussia* in Alexandrië, die onder het bewind van Augustus in de plaats van het ethnarchaat⁷⁹⁴ kwam.

De Sanhedrin

Vanaf de Raad van de Zeventig Ouden die Mozes bijstond⁷⁹⁵, heeft er doorheen de eeuwen steeds een vergadering van notabelen bestaan (ouden, wijzen). Taak en samenstelling verschillen, maar het principe van een dergelijke Raad stond vast.

---

⁷⁸⁵ Y. Shek. 5:1, 48b.

⁷⁸⁶ B. B.B. 15a.

⁷⁸⁷ Ant. 12:142.

⁷⁸⁸ M. Hag. 2:2.

⁷⁸⁹ Deut. XIX:12; XXI:2; Josh. XX:4; Richt. VIII:14; I Sam. IX:3; I Kon. XXI:8, 11; Ruth IV:2. Voor de Perzische tijden, zie: Judith IV:8.

⁷⁹⁰ Ant. IV:218.

⁷⁹¹ Zo verhaalt Antiochus III dat hij een welkomstreceptie door de *Geroussia* bijwoonde, en dus niet door de Opperpriester (Ant. XII:138). Wanneer Antiochus IV zijn bemerkingen in een brief adresseert aan de joden, doet hij dit eveneens aan de *Geroussia* en dus niet aan de Opperpriester (II Macc. I:10).

⁷⁹² I Macc. XII:6; Ant. XIII:166.

⁷⁹³ Flaccus X:74.

⁷⁹⁴ > Gr. εθνάρχος, een titel aan Johannes Hyrcanus II en zijn zonen verleend door een decreet van Julius Caesar in 47 v. de jaartelling, bovenop het ambt van Opperpriester (Ant. 14:192).

⁷⁹⁵ Num., XI:16.

In de overgangperiode tussen het tijdperk der profeten en dat van de Schriftgeleerden, was het de hoger beschreven Grote Synagoge, die deze functie waarnam. In de Hellenistische periode was het de Geroussia die hetzij de voorloper van de Sanhedrin was, hetzij de Griekse benaming ervan.

De Sanhedrin (> Gr. Sunedrion) bespreken wij in het volgende hoofdstuk “De periode van de Twede Tempel (300 voor tot 70 na)”.

De wetgeving door *takkonoïs*

Vanaf de verovering van Kanaan door Jozua (1272 v. jaartelling) tot aan het tijdperk der *Tannoim* (220 van de jaartelling) werd het vacuüm van de joodse wet voornamelijk opgevuld door decreten en verordeningen. Zeer belangrijke wetten op alle gebieden van het recht kwamen aldus tot stand en werden voor het eerst in de talmud te boek gesteld.

De joodse koningen regeerden al aan de hand van decreten⁷⁹⁶ en spraken vonnissen uit die als precedenten werden aanzien⁷⁹⁷. Slechts occasioneel wordt gerefereerd naar de *Torah* van Mozes⁷⁹⁸ en ook deze weinige verwijzingen zouden weleens anachronismen kunnen zijn. De *talmud* schrijft bepaalde *takkonoïs* zelfs toe aan de aartsvaders (bijvoorbeeld de instelling van de dagelijkse gebeden⁷⁹⁹), aan Mozes en Jozua (verschillende verordeningen betreffende de verhoudingen van het individu en het publiek inzake eigendom⁸⁰⁰), aan Samuel, Boaz, David, Salomon, Josafat, Haggai, Zecharia, Malachi en anderen. Bepaalde *takkonoïs* worden ook uitdrukkelijk in de Profeten genoemd (de verordening van Koning David op het gebied van militaire wetgeving⁸⁰¹).

In het tijdperk van de *Anshei Knesses HaGedoilo* (de Grote Vergadering = הגדולה אנשי כנסת), functioneerde de Grote Vergadering voornamelijk aan de hand van *takkonoïs*, in navolging van het Rabbinaal gebod “maak een omheining rond de *Torah*”⁸⁰². In feite doen de *Anshe Knesset HaGedoilo* aan rechtscreatie om de leemten in de wet op te vullen, waaraan later ook de talmudgeleerden zullen werken. De *talmud* schrijft aan de Grote Vergadering tal van decreten toe op allerlei gebieden: zegen en gebeden⁸⁰³, familierecht (incest in de tweede graad)⁸⁰⁴.

---

⁷⁹⁶ I Sam. 28:9.

⁷⁹⁷ I Sam. 30:23-25.

⁷⁹⁸ II Koningen 14:6 en II Kron. 25:4.

⁷⁹⁹ B. Ber. 26b.

⁸⁰⁰ B. B.K. 80b-81b en Jozua XXIV:25.

⁸⁰¹ I Sam. XXX:24-25.

⁸⁰² M. Avot 1:1/.

⁸⁰³ B. Ber. 33a; B. B.B. 15a; B. Megilla, 17b.

⁸⁰⁴ M Yeb. 2:4; B. Yeb. 21a.

Procesregels werden volgens de *talmud* uitgevaardigd door Ezra de Schriftgeleerde⁸⁰⁵.

De Sanhedrin vervulde o.a. ook een wetgevende taak en de *takkonoïs* die hij uitvaardigde ten tijde van de Tempel, alsook deze nadien gedecreteerd door de *Nasi* en zijn *Beis Din*, waren van buitengewoon belang voor de vastlegging der patronen volgens dewelke de *halocho* zich verder zou ontwikkelen. Hierdoor werden het karakter ervan en de evolutionaire wegen voor de komende eeuwen gebaad. Gelet op het wetgevende karakter van de Sanhedrin zijn de meeste *takkonoïs* anoniem gebleven. Sommige verordeningen, ofschoon eveneens door de Sanhedrin als wetgevend orgaan uitgevaardigd, worden daarentegen geassimileerd met de persoonlijkheid die de Sanhedrin voorzat op het moment van de verordening. Zo wordt R. Simon ben Shetach vereenzelvigd met de verordeningen inzake familierecht en strafrecht⁸⁰⁶ en wordt de naam van Hillel de Oude in verband gebracht met de *prosbul*⁸⁰⁷, deze van Gamliël de Oude met decreten inzake familierecht⁸⁰⁸ en *agunoïs*⁸⁰⁹. Medio de tweede eeuw vaardigde de Sanhedrin, die toen in Usha (Galilea) zetelde, een reeks *takkonoïs* uit, die bekend werden als de *takkonoïs* van Usha m.b.t. het familierecht, de patrimoniale rechten tussen echtelieden en de rechten en verplichtingen tussen ouders en kinderen⁸¹⁰.

In deze periode kwamen ook ontelbare *takkonoïs* tot stand, waarvan op enkele uitzonderingen na⁸¹¹, de auteurs en het juiste tijdperk ons onbekend zijn gebleven. Nochtans bestrijken deze anonieme *takkonoïs* een breed terrein van het joodse recht.

Op het vlak van het familie- en erfrecht:

(a) onderhoudsbijdrage en werkende vrouw (tijdens het huwelijk) als compensatie voor het werk dat zij presteert⁸¹² en waarvan de opbrengst krachtens een andere

---

⁸⁰⁵ B. B.K. 82a; Y. Meg. 4:1, 75a.

⁸⁰⁶ B. Shab. 14b-16b. B. Ket. 82b; Y. Ket. 8:11, 32b.

⁸⁰⁷ Een baanbrekend decreet dat de bijbelse regel buiten kracht zet, poneert dat schuldvorderingen na het zevende sabbatsjaar (shmitta = שמיטה) vervallen, zonder dat de schuldeiser deze nog later kan invorderen. Omdat mensen hierdoor minder geneigd waren geld uit te lenen aan behoeftigen en uit vrees dat dit “de deuren voor de [arme] geld-ontleners zou sluiten” (בעילת דלת בפני לויך), besliste Hillel aan de hand van het *prosbul*-document de vordering op de vooravond van Nieuwjaar van het sabbatsjaar over te dragen aan de *Beis Din* die ontsnapt aan de Shemitta-regels.

⁸⁰⁸ M. Gitt. 4:2-3.

⁸⁰⁹ Cfr. supra.

⁸¹⁰ B. Ket. 49b; B. B.K. 88b; B. B.B. 139b.

⁸¹¹ Zie bijv. De anonieme *takkono* (M. Ket., IV:7), waarvan de identiteit van de auteur (R. Shimon ben Shetach) ons bekend is uit de *berayta* (Ket. 82:2). Zie ook de anonieme *takkono* (M. R.H., I:4) en vergelijk met de *berayta* (R.H., 21:1), waar de auteur R. Shimon ben Zakkai wordt vermeld.

⁸¹² B. Ket., 47b.

takkono aan de man toekomt⁸¹³; (b) haar recht om af te zien van de onderhoudsbijdrage van de echtgenoot en de inkomsten van haar recht te behouden⁸¹⁴; (c) de levenslange onderhoudsverplichting door de erfgenamen aan de weduwe, die naar joods recht niet erft van haar man⁸¹⁵; (d) de onderhoudsverplichting door de ervende zonen tegenover hun niet ervende zusters⁸¹⁶; (e) de *takkono* die aan de niet-ervende dochters het recht verstrekt op een tiende van de nalatenschap⁸¹⁷; (f) de *takkono* die voor de testator de mogelijkheid voorzag aan dochters –ook in aanwezigheid van ervende broers– een deel van de nalatenschap te verzekeren (wat *stricto iure* indruist tegen een dwingende bepaling van het joodse erfrecht) [תקנת כתובת בנין דכרין]⁸¹⁸.

Op het vlak van de pleegvormen van eigendomsverwerving:

Verschillende nieuwe, minder omslachtige, pleegvormen werden ingevoerd voor de eigendomsverkrijging en –overdracht: (a) *kiniyan meshiche* (קנין משיכה)⁸¹⁹, waarbij het te verwerven voorwerp symbolisch naar zich wordt toegetrokken; (b) *kiniyan chalipin* (קנין חליפין) of *kiniyan sudar* (קנין סודר)⁸²⁰; (c) *kiniyan agaf karka* (קנין אגב קרקע)⁸²¹, volgens verschillende *Risho'inim*, met enkel Rabbinaal gezag⁸²²; (d) de *kiniyan bemaamad shloshtam* (קנין במעמד שלושתן) of de eigendomsoverdracht “in aanwezigheid van drie”⁸²³; (e) de *takkono* die de handelingsonbevoegdheid van minderjarige, doofstommen en idioten mildert m.b.t. eigendomsoverdracht⁸²⁴.

Op het vlak van het verbintenissenrecht:

I.t.t. de eigendomsoverdracht die een zakelijk recht is, gaat het hier om verbintenissen *in personam*. Zoals in de meeste rechtstelsels komen verbintenissen naar joods recht tot stand uit contracten en uit onrechtmatige daden. De wetten verschillen naargelang de verbintenissen contractueel of buitencontractueel (aquilaans) ontstaan. De tenuitvoerlegging van deze verbintenissen worden gewaarborgd door de goederen van de debiteur van de verbintenissen en dienen als onderpand voor de schuldeiser van de verbintenis. Dit kan de rechten van de

⁸¹³ B. Ket., 58b.

⁸¹⁴ Ibid.

⁸¹⁵ M. Ket., IV:10; VI:12.

⁸¹⁶ M. Ket., IV:10-11; Bab. Ket., 53b.

⁸¹⁷ Bab. Ket., 68a.

⁸¹⁸ M. Ket., IV:10; T. Ket., IV:6; B. Ket., 52b-53a, 55a, 90b-91a; B. Nozir, 34b; B. B.K., 89b; B. B.B., 131a.

⁸¹⁹ B. B.M., 89a; 47a.

⁸²⁰ M. Kidd., I:6.

⁸²¹ M. Peah, III:7; M. Kidd., I:5; B. Kidd., 26a.

⁸²² Tosf. B.K., 12a, s.v. **אנא מחניתא ידענא**; Rosh, *ibid.* ad loc., 14; Rashbo, *ibid.*, s.v. **מהא דאמרין**.

⁸²³ Bab. Gittin, 13b-14a; Rambam, *Hilchos Mechira*, VI:8; *Hilchos Zechiya ve-matono*, III:3.

⁸²⁴ M. Gittin, V:7+8; Bab. Gittin, 59a; Rambam, *Hilchos Mechira*, XXIX:1+6.

derde-verkrijger te goeder trouw schaden. Talrijke *takkono's* werden desomtrent uitgevaardigd: de schuldeiser mag niet verhalen op bezwaarde goederen indien er onbelaste goederen zijn⁸²⁵; *takkonas hashovim* (תקנת השבים)⁸²⁶ om derde-verkrijgers te vrijwaren tegen de bijbelse wet die gebiedt dat iemand die zijn gestolen goederen bij een derde-verkrijger te goeder trouw terugvindt, recht heeft op restitutie van zijn goederen⁸²⁷. De *takkono* voert een vergoeding van de prijs in voor de derde-verkrijger te goeder trouw.

Op het vlak van schade:

Takkono tegen bijbels recht⁸²⁸, dat de dief in bepaalde omstandigheden de tegenwaarde van de diefstal mag vergoeden⁸²⁹ (תקנת השבים); *takkono* tot schadevergoeding ook voor niet zichtbare schade⁸³⁰.

Op het vlak van het proces- en bewijsrecht:

Takkono betreffende het kruisverhoor van getuigen in geldelijke en strafzaken⁸³¹, en volgens sommigen in familiezaken⁸³²; *takkono* m.b.t. authenticatie van door twee getuigen getekende akten⁸³³, om het bijbelse gebod van alleen mondelinge getuigenis te omzeilen⁸³⁴; *takkono* om de authenticatie van een akte door de *Beis Din* te laten gebeuren, onmiddellijk na de ondertekening door de getuigen, waardoor later kruisverhoor van de getuigen of authenticatie van hun handtekening niet vereist is⁸³⁵.

Op het vlak van het arbeidsrecht:

(a) Naar bijbels recht bestond de gedingbeslissende eed enkel in drie welomlijnde gevallen⁸³⁶ en was zij van aard om van betaling te ontheffen (נשבעין ואין משלמין)⁸³⁷.

---

⁸²⁵ M. Gittin, V:2; M. B.B., X:8.

⁸²⁶ M. B.K., X:3+5.

⁸²⁷ Shulchan Aruch, Choishen Mishpat, 356:7, Remo.

⁸²⁸ Leviticus, V:23: xxx; Bab. B;K;, 66a.

⁸²⁹ Bab. Gittin, 55a.

⁸³⁰ Voorbeeld: iemand die andermans voorwerp onrein maakt, waardoor het onbruikbaar wordt, ofschoon aan het voorwerp zelf niets mis en naar bijbels recht geen vergoeding vereist is. T. Gittin, IV, (3), 5. M. Gittin, V:4.

⁸³¹ M. Sanhedrin, IV:1; Bab. Sanhedrin, 32ab; Rambam, Hilchos dus, III:1-2.

⁸³² Bab. Jevomos, 122b.

⁸³³ Bab. Ket., 21a; 28b; Bab. Gittin, 3a.

⁸³⁴ Deut., XIX:15, zoals geïnterpreteerd in Bab. Gittin, 71a; J. Jevomos, XVI:7, 84b.

⁸³⁵ Shulchan Aruch, Choishen Mishpat, 46:3, volgens Bab. Ket. 21a-22b.

⁸³⁶ A. De verweerder die de vordering gedeeltelijk erkent (מודה במקצת) moest de eed afleggen i.t.t. de allesontkenner (כופר הכל), B. de eed van de enige getuige (עד אחד) en C. de eed van de bewaarnemers (שבועת השומרים).

⁸³⁷ M. Shab., VII:1; Bab. Shab., 45a.

Bij *takkono* werd de eed voortaan als bewijs toegelaten om iets te verkrijgen (נוטלין) (ושבעין)⁸³⁸ o.a. voor de werknemer die zijn salaris opeist tegen het verweer van zijn werkgever die beweert betaald te hebben (פרעתו).

De rechtsbronnen

In deze periode van wet-in-wording golden als rechtsbronnen alle boeken die als bijbels gecanoniseerd zijn geworden, dus de boeken van de *Tenach*. Ook de *takkonoïs* bleven een belangrijke bron van de wetgeving, waarop hoger uitvoerig werd ingegaan.

De periode van de Tweede Tempel (300 vòòr tot 70 na)

De actores van het duümviraat

De Sanhedrin (waarover verder) nam in deze periode de plaats in van de Grote Vergadering. Aan het hoofd van de Sanhedrin stonden twee Wijzen: De President (*Nasi*) en het Hoofd van het Rabbinaat (*Av Beis Hadin*). Vandaar: duümviraat of “koppels”. De *misjna*⁸³⁹ somt vijf “koppels” op, waarvan Hillel I en Shammai het laatste “koppel” was.

Daar waar in de bijbelse en post-bijbelse periodes de opperste macht in handen was van de koning (en eveneens in Rome in handen van de koning, die tevens *Pontifex maximus* was), volgde het joodse recht de evolutie van het Romeinse recht⁸⁴⁰.

De historische achtergrond

Deze relatief korte periode is nochtans van zeer groot belang omdat het een scharnierfunctie speelt tussen de bijbelse en de post-bijbelse Rabbijnse periode van de *Tannoïm* en opvolgers. Tot zeer recentelijk was weinig geweten over deze overgang. Er bestond immers een kloof in de ontwikkeling van de joodse wet tussen de bijbelse boeken (4de eeuw vòòr) en de Rabbijnse litteratuur die pas met de *misjna* begint (200 na de jaartelling). Een additioneel probleem is de diversiteit in het culturele landschap dat toen bestond tussen enerzijds de Helleniserende joodse gemeenschap in Egypte en deze in Palestina. Bovendien bestond ook binnen Palestina zelf zulk een diversiteit, met rivaliserende groepen voor de joodse politieke hegemonie (met inbegrip van Sadduceeërs en Farizeeërs⁸⁴¹) en zij

---

⁸³⁸ Ibid.

⁸³⁹ M. Avot, I.

⁸⁴⁰ J.E. SPRUYT, *Enchiridium. Overzicht van de geschiedenis van het Romeins privaatrecht*, Kluwer, Deventer, 1977, nr. 15, p. 13.

⁸⁴¹ Vergelijk met de rivaliteit in Rome tussen patriciërs en plebejers.

die zich verzetten tegen het Jeruzalemse establishment, zoals de Samaritanen, de Zeloten, de gemeenschap van de Dode Zee, de Essenen en de volgelingen van charismatische leiders als Jezus uit Nazareth. Naar de joodse tradities worden enkel de Farizeeërs gezien als de proto-Rabbijnen (voorlopers van de *Tannoïm*), die de bijbelse periode met deze van de *Tannoïm* overbruggen. Nochtans is deze kloof pas gedicht 600 jaar na datum, met de optekening van de *misjna*.

Het is pas met de recente ontdekking van de manuscripten van de Dode Zee dat men voor het eerst schriftelijk bronnenmateriaal tussen de bijbelperiode en de periode der *Tannoïm* ter beschikking heeft gekregen.

Politiek gezien was het een woelige periode. De Perzische dynastie werd verslagen door Alexander III uit Macedonië, alias Alexander de Grote, die tussen 334 en 330 vòòr de jaartelling Fenicië, Palestina, Egypte en Mesopotamië veroverde. Na zijn dood kwam Palestina onder het juk van de Seleuciden die Syrië bestuurden. De Syriërs ontwikkelden een groeiende intolerantie tegenover de joodse religie, wat leidde tot de revolte door de Hasmoneeërs (o.l.v. Judah de Maccabeeër) die uitmondde in de oprichting van de dynastie der *Hasmoneeërs* in het onafhankelijke koninkrijk Judea (167-30 vòòr de jaartelling). Na de verovering door Pompeï in 63 vòòr de jaartelling kwam Judea onder de heerschappij van Rome, ofschoon Hyrcanus II, een lid van de dynastie der *Hasmoneeërs*, formeel aan het hoofd van Judea bleef staan. In 37 vòòr de jaartelling kwam de halfjood Herodes de Grote o.i.v. de Romeinen aan het hoofd van Judea. In het jaar 6 van de jaartelling werd Palestina ingepalmd in het Romeinse Rijk, waardoor met het einde van de monarchie ook een einde kwam aan de *politieke* onafhankelijkheid der joden; (nog) niet aan de *religieuze*. Het priesterschap en zijn instituties bleven immers behouden tot aan de verwoesting van de Tweede Tempel in 70 van de jaartelling.

Geografisch bleef de *halocho* zich ook in deze periode in het *Mashriq*-gebied ontwikkelen.

Hetgeen hoger werd uiteengezet over de culturele diversiteit heeft ook zijn weerslag op de manier waarop de kloof in de joodse wet tussen de bijbelse periode en deze van de *Tannoïm ex post factum* wordt ingevuld. Wij volgen de retroactieve invulling van deze kloof door de Rabbijnen, omdat het onderwerp van huidige studie immers de ontwikkeling van de joodse wet is, zoals door de Rabbijnen doorheen de eeuwen uitgelegd en toegepast. Vermelden we alleen dat een tweede approach –de zogenaamde historische- erin bestaat oog te hebben voor de wederwaardigheden van de *halocho* niet alleen in de traditionele Rabbijnse kringen maar ook in de kringen van de andere religieuze stromingen, die later als

sekten uit het *mainstream* jodendom zijn verwijderd⁸⁴². Deze benaderingswijze toont een pluralistische invulling van de *halocho*. Een derde benadering bestudeert het joodse recht, zoals het te voorschijn komt uit de formele institutionele bronnen uit die tijd (Koningen, Sanhedrin, opperpriesterschap) –dus niet zoals *post factum* ingevuld door de Rabbijnen. De ontwikkeling van de *halocho* in deze periode beschrijven, vergt dus een keuze uit de voornoemde denkrichtingen. Wij hebben deze keuze hoger al gedaan en deze ook gerechtvaardigd.

De rechterlijke organisatie

De Hasmoneeërs hebben zich het instituut van het koningschap en het (in wezen erfelijke) opperpriesterschap toegeëigend, waardoor zij zowel het wereldlijke als het kerkelijke gezag inpalmden. Wanneer Judas Maccabaeus nog bezig was met zijn opstand tegen de Seleuciden, organiseerde hij zijn militair apparaat met bevelhebbers van duizend, van honderd, van vijftig en van tien man, aan wie hij ook administratieve en jurisdictionele taken toevertrouwde⁸⁴³. Jonathan Maccabaeus vestigde zich in Machmas en begon van daaruit het volk te berechten⁸⁴⁴. Ofschoon de *talmud* gewag maakt van een *Beis Din shel Chashmonaïm* (בית דין של חשמונאים = een *Beis Din* van Hasmoneeërs)⁸⁴⁵, treedt uit de Maccabaeuse bronnen eerder het beeld naar voren van *Hasmoneeërs* die veeleer de rol van een *shofet* (rechter) vervulden, dan dat van een gevestigde *Beis Din* (rechtbank).

---

⁸⁴² Zo hebben wij na de splitsing tussen het Koninkrijk Israël en dat van Judah, de Samaritanen, die alleen in de Pentateuch en het boek Joshua geloven. Heden ten dage vindt men deze klein (geworden) sekte om en rond de stad Nabloes (נבלים). Ten tijde van de Tweede Tempel hadden wij de Essenen en de Sadduceeërs. De Sadduceeërs geloofden niet in het concept van de herrijzenis van de doden (תחיית המתים), noch in het systeem van de goddelijke beloning en bestraffing (שכר ועונש). Ten tijde van de *Geoinim* scheidden zich de Karaïeten van het *mainstream*-jodendom af. Zij erkenden de orale wet niet. Omstreeks 1300 wanneer ten tijde van de *Risho'inim* de leer van de *kabbalah* uitbreiding boekte ten gevolge van de publicatie van de *Zohar*, ontstond een (tijdelijk) schisma tussen de Toranisten en de Kabbalisten. Hierop volgde de strijd rond de herinrichting van de *semicha*, die de joodse wereld grondig verdeelde. In de 18de eeuw zorgde het opkomende *chassidismus* voor grote verdeeldheid in joodse rangen en in de volgende eeuw was de Reformbeweging de oorzaak van een nieuw schisma. De joodse geschiedenis lijkt dus een aaneenschakeling te zijn van mekaar beconcurrerende stromingen, waarvan de ene de *mainstream* blijft vertegenwoordigen, terwijl de andere afscheurt.

⁸⁴³ I Macc. 3:35.

⁸⁴⁴ I Macc. 9:73.

⁸⁴⁵ B. Sanh. 82a; B. Avoda Zara 35b.

De Grote Sanhedrin

DE WORDINGSFASE

De Sanhedrin (סנהדרין) was aanvankelijk een aristocratische raad met zetel in Jeruzalem, die algehele politieke en rechterlijke macht over het joodse volk had. In deze vorm gaat de oorsprong ervan terug tot de Griekse tijden. De Sanhedrin in zijn latere rol (aanvankelijk *Geroussia* genoemd) schijnt te zijn ontstaan in de Perzische tijden. Dit is de rol die de Ouden speelden in het boek Ezra⁸⁴⁶. In Ezra⁸⁴⁷ is er sprake van twaalf mannen die aan het hoofd stonden van de Diaspora, terwijl Nechemia⁸⁴⁸ het heeft over 150 leiders (*seganim*). Josephus Flavius, die de term *Geroussia* bezigt, vermeldt het als een Raad der Ouden⁸⁴⁹, alwaar de tegenstellingen tussen Farizeeërs en Sadduceeërs een hoogtepunt bereikten. In Handelingen⁸⁵⁰ wordt gewag gemaakt van de Sanhedrin met een deel dat “behoorde tot de Sadduceeën en het andere tot de Farizeeën”, terwijl de Rabbijnen de invloed van de Sadduceeërs minimaliseerden.

In de Rabbijnse bronnen is er sprake van de ‘Grote Sanhedrin’ en van een ‘Sanhedrin van 71 ’ (i.t.t. de ‘Sanhedrin van 23 ’)⁸⁵¹. Er bestaat onenigheid of het hier gaat om een, twee of drie van elkaar onderscheiden raden. Vast staat dat de Sanhedrin administratieve, rechterlijke en uitvoerende functies had, zoals de Sanhedrin beschreven in de Griekse bronnen. Een aannemelijke uitleg bestaat erin te stellen dat de Sanhedrin een driedubbele functie vervulde: voorgezeten door de opperpriester vervulde hij *religieuze* functies, terwijl hij met de koning (of de *Nasi* = Prins) aan zijn hoofd, de *politieke* macht uitoefende. De Sanhedrin zetelde ook als Hooggerechtshof –*Beis Din Hagodol*- en in die constellatie was hij voorgezeten door de *Av Beis Din*, in de persoon van de vice-Prins⁸⁵².

Er bestaat nochtans een grote verwarring over de rol en samenstelling van de Sanhedrin, die mede te wijten was aan het feit dat er geen geschreven bronnen bestaan uit de aanvangsperiode van de Sanhedrin en wij dienen terug te vallen op *post factum* beschrijvingen. Bovendien werd de naam gebruikt voor verschillende soorten assemblées, die doorheen de eeuwen verschilden in zowel samenstelling, bevoegdheid als taak.

Met de Grote Sanhedrin wordt doorgaans de opperste politieke, religieuze en rechterlijke macht in Palestina bedoeld in de Romeinse periode, zowel vòòr als na

---

⁸⁴⁶ 5:5, 9.; 6:7, 14; 10:8.

⁸⁴⁷ 2:2. Zie ook: Nechemia 7:7.

⁸⁴⁸ 5:17.

⁸⁴⁹ Ant.XX, 200.

⁸⁵⁰ 23:6.

⁸⁵¹ Zie hierover in Encyclopaedia Judaica, V° Sanhedrin, Vol. XIV, p. 838f.

⁸⁵² Tossefta Sanhedrin, par. 8.

de verwoesting van de Eerste Tempel tot aan de invoering van het Patriarchaat in 425 van de jaartelling.

DE NIET-RABBIJNSE BRONNEN

Er bestaat onenigheid tussen aan de ene kant de Griekse bronnen, Josephus Flavius en de Evangelie en aan de andere kant de Rabbijnse bronnen.

Van in den beginne bestond er de schoot van de Sanhedrin een constante machtsstrijd tussen (de voorlopers van de) Farizeeërs en Sadduceeërs. Onder de Hasmoneïsche koningen, die in hun hoofde de koninklijke en priesterlijke machten uitoefenden, was de rol van de Sanhedrin van ondegeschikt belang. De Sanhedrin was toen nochtans een overwegende Farizeïsche vergadering, die de talmud (later *ex post factum*) afschildert als “het huis van gerechtigheid der Hasmoneeërs”⁸⁵³. N.a.v. een staatsgreep door de Hasmoneeër Johannes Hyrcanus I (135-105) aan het einde van zijn koningschap, werd de Sanhedrin gedomineerd door de Sadduceeërs⁸⁵⁴, die als dusdanig stand hield tot aan Alexander Jannaeus. Door de aanhoudende twisten tussen deze nieuwe Sanhedrin en Alexander Jannaeus, werd de Farizeïsche overmacht hersteld onder Alexandra Salome (78-69). Onder Aristoboulos (69-63) herwonnen de Sadduceeërs hun politieke macht, doordat zij aan de zijde van Aristoboulos hadden gestreden tegen Hyrcanus II, Antipater en de Romeinen. Wanneer Pompei (in 63) Jeruzalem innam, liet hij talrijke Sadduceeïsche leiders terechtstellen. Zo ook Herodes de Idumeaan bij zijn aantreden (in 37). De politieke invloed van de Sadduceeërs werd hierdoor wezenlijk afgezwakt. De Sadduceeërs hielden echter het invloedrijke ambt van de Hoge Priester en herwonnen een veranderlijke overmacht in de schoot van de Sanhedrin. Door de vrijheid die de Romeinen Procuratoren zich toeigenden om Hoge Priesters te benoemen en af te zetten, werd de invloed van de Sadduceeërs nog meer ingeperkt.

Als reactie op de aanhoudende machtsstrijd onder de zonen van Alexandra Salome, zwakte de Romeinse Proconsul Gabinius Aulus de Jeruzalemse Sanhedrin af door er vier anderen in het leven te roepen.

Dit is meteen de eerste historische bron die de Sanhedrin als dusdanig vermeldt is van Josephus Flavius, die schrijft dat in 57 vòòr de jaartelling Gabinius Aulus⁸⁵⁵ het land in vijf *synedria*⁸⁵⁶ of *synodoi*⁸⁵⁷ indeelde. De meeste historici zijn het erover eens dat het hier enkel om een *politieke* en geen *religieuze* macht ging, nu

---

⁸⁵³ B. A.Z., 36b; B. Sanhedr., 82a.

⁸⁵⁴ Ant., XVI, XI:1; B. Sanhedr., 52b; B. Taanis, 10b.

⁸⁵⁵ Romeinse gouverneur van Syrië (57-55 v. de jaartelling).

⁸⁵⁶ Ant., 14:91.

⁸⁵⁷ Oorl., 1:170.

de Romeinen niet interfereerden met godsdienstige aangelegenheden. Een volgende bron vermeldt Hyrcanus als de Ethnarch van Judea⁸⁵⁸, aan het hoofd van de Sanhedrin, die Herodes wegens politieke moord berechtte⁸⁵⁹. Vervolgens, wanneer Herodes koning wordt, laat hij Hyrcanus door de Sanhedrin veroordelen wegens samenzwering tegen hem⁸⁶⁰, ofschoon volgens een andere bron Herodes dit zelf deed zonder de Sanhedrin⁸⁶¹. Een volgende referentie naar de Sanhedrin vinden wij nogmaals in Josephus⁸⁶² en heeft betrekking op een raad samengesteld uit Romeinse hoogwaardigheidsbekleders, in Syrië door Augustus samengeropen om de zonen van Herodes te berechten wegens rebellie tegen hun vader. Volgens Josephus bestond deze Sanhedrin uit Herodes' eigen bloedverwanten en de provinciale gouverneurs⁸⁶³.

Wanneer de Saduceïsche Opperpriester Ananus de rechters van de Sanhedrin samenriep⁸⁶⁴ om Jacobus, de broer van Jezus, te veroordelen, verzetten uitgerekend zijn tegenstanders, de Farizeeërs, zich hiertegen en ondernamen pogingen om Ananus te laten afzetten. Zij appelleerden tot de Romeinse gouverneur en pleitten dat Ananus niet het gezag bezat om de Sanhedrin samen te roepen zonder zijn instemming⁸⁶⁵. De Sanhedrin onder leiding van Ananus was van Saduceïsche strekking en wanneer (Marcus Vipsanius) Agrippa II (63-12 vòòr de jaartelling) hem kort hierop afzette, was dit om de Farizeeërs ter wille te zijn. De Sanhedrin daarentegen die door Agrippa II werd samengeropen om de levitische zangers te machtigen de priesterkleding aan te trekken (overeenkomstig II Kron. 5:12), was van Farizeïsche signatuur⁸⁶⁶. Josephus' tegenstand tegen deze uitspraak van de Sanhedrin, vertegenwoordigt dan ook de Saduceïsche zienswijze⁸⁶⁷.

In de Evangelies vindt men het relaas van drie processen voor de Sanhedrin, voorgezeten door de Opperpriester, die in verschillende locaties plaatsvonden. Jezus werd op de vooravond van *Pessach* (het paasfeest) berecht in het paleis van de Opperpriester⁸⁶⁸. Zijn discipelen Petrus en Johannes Zebedee werden door de Sanhedrin o.l.v. Opperpriester Ananus verhoord in Jeruzalem⁸⁶⁹. In het geval van

---

⁸⁵⁸ > Gr. εθναρχος, een titel aan Johannes Hyrcanus II en zijn zonen verleend door een decreet van Julius Caesar in 47 v. de jaartelling, bovenop het ambt van Opperpriester (Ant. 14:192).

⁸⁵⁹ Ant., 14:168-70.

⁸⁶⁰ Ant., 15:173.

⁸⁶¹ Ant., 15:176.

⁸⁶² Ant., 16:356.

⁸⁶³ Oorl., 1:537.

⁸⁶⁴ Ant., 20:200.

⁸⁶⁵ Ant., 20:202.

⁸⁶⁶ Arakh., 11a-b.

⁸⁶⁷ Ant., 20:216-18.

⁸⁶⁸ Marcus XIV:53; Johannes XVIII:13.

⁸⁶⁹ Handelingen IV:3-6.

Paulus kwamen de Opperpriester en de Sanhedrin bijeen in een kazerne om hem te berechten⁸⁷⁰.

Niet-Rabbijnse bronnen onderstrepen de permanente spanning in de schoot van de Sanhedrin tussen de Sadduceeërs en Farizeeërs, terwijl Rabbijnse bronnen dit minimaliseren en een beeld ophangen van een monolithische Sanhedrin van Farizeïsche strekking, met aan zijn hoofd de *Nasi* en de *Av Beis Din*. Griekse bronnen hebben het over de Opperpriester en de Koning aan het hoofd van de Sanhedrin. Zo vinden wij vermeldingen van Samaïas en Pollion (wellicht Shemaya en Avtalyon uit het duïmviraat) en Simon ben Gamliël in Josephus en Gamliël in de Handelingen, als prominente leden van de Grote Sanhedrin. Aan *tannaïsche* bronnen ontnemen wij nochtans dat Shemaya en Avtalyon, Simon ben Gamliël en Gamliël aan het hoofd van de Sanhedrin stonden. In Handelingen⁸⁷¹ wordt de Sanhedrin trouwens beschreven als bestaande uit Sadduceeërs én Farizeeërs.

DE VISIE VAN HISTORICI

Om al deze redenen en contradicties in het beschikbare bronnenmateriaal zijn ook de historici in drie scholen verdeeld.

Een eerste school houdt het bij één Sanhedrin als opperste politieke, religieuze en rechterlijke macht, maar is onderling verdeeld over de samenstelling van deze Sanhedrin. SCHUERER⁸⁷² ziet de Opperpriester, tegen de Rabbijnse bronnen in, als hoofd van de Sanhedrin. R. D. HOFFMANN⁸⁷³ stelt dat de *Nasi* steeds een Farizeeër was, maar dat de seculiere machtshebbers dikwijls het ambt naar zich toetrokken. I. JELSKI⁸⁷⁴ houdt een middenweg aan: aan het hoofd van de Sanhedrin stond de Opperpriester die de titel *Nasi* (נָשִׂיא) kreeg en de *Av Beis Din*, die steeds een Farizeeër was. Volgens G. ALON⁸⁷⁵ was de Sanhedrin bevolkt met zowel Sadduceeërs als Farizeeërs, die de Sanhedrin om beurten domineerden. Dat de Opperpriester aan het hoofd van de Sanhedrin stond, vindt steun in zijn exclusieve bevoegdheid om de wet vast te leggen, zoals blijkt uit de bijbel⁸⁷⁶, zodat hij op zijn minst aan het hoofd diende te staan van het orgaan dat dit voortaan deed. In de Qumran sekte stond de Opperpriester eveneens aan het hoofd van de Sanhedrin.

---

⁸⁷⁰ Handelingen XXII:25-30.

⁸⁷¹ XXIII:6.

⁸⁷² Gesch. 2, 1907.

⁸⁷³ Jahres-Bericht des Rabbiner-Seminars für das Orthodoxe Judentum pro 5638 (1878).

⁸⁷⁴ Die innere Einrichtung des grossen Synedrions zu Jeruzalem, 1894.

⁸⁷⁵ Toledot 2, 1960, p. 38.

⁸⁷⁶ Deut., XVII:9.

Een andere historische denkschool⁸⁷⁷ houdt het bij drie Kleine Sanhedrin van 23 leden in Jeruzalem, die naar samenstelling en bevoegdheden verschilden: een priesterlijke, een Farizeïsche en een aristocratische Sanhedrin. Een gemeenschappelijke sessie van deze drie Sanhedrin o.l.v. de *Nasi* en/of de *Av Beis Din*, was de Grote Sanhedrin van 71 leden. Deze groep steunt op de *tossefta*⁸⁷⁸ en op de Palestijnse *talmud*⁸⁷⁹, dit i.t.t. de Babylonische *talmud*⁸⁸⁰, de Kleine Sanhedrin ene van drie (en niet van 23) leden noemen.

Een derde historische denkrichting is voorstander van twee Sanhedrin in Jeruzalem, een opperst politiek orgaan en een opperst religieus orgaan, maar verschilt onderling van mening over al de rest. A. BUECHLER⁸⁸¹ meent dat de religieuze Sanhedrin in feite de *Beis din HaGodoil she-be Lishkat haGazit* (הגזית בית דין הגדול שבלישכת) was en dat de aanduiding als Sanhedrin op een vergissing berust. S. ZEITLIN⁸⁸² merkt dan op dat er geen enkele aanwijzing bestaat dat de politieke Sanhedrin als de “Grote” Sanhedrin werd aangeduid. Hij situeert de splitsing in twee Sanhedrin in de periode van Simon de Hasmoneeër, maar dat wordt door anderen weer in vraag gesteld. Het is meer aanvaardbaar dat de splitsing het gevolg was van het feit dat de politieke ideeën van de religieuze Sanhedrin niet in overeenstemming waren met deze van Hyrcanus II en Aristobulus II (overl. 49 v. de jaartelling), de zonen van Salome Alexandra, noch met deze van Herodes, evenmin als met deze van de Opperpriesters die aangesteld werden door Rome.

DE RABBIJNSE BRONNEN

In Rabbijnse bronnen⁸⁸³ wordt de taak van de Sanhedrin *post factum* beschreven, maar het is niet duidelijk of het hier gaat om een ideaalbeeld in het verleden geprojecteerd (en een blauwdruk voor de toekomst), dan wel om een accurate weergave van een historische realiteit. Volgens de *tannaïsche* bronnen was de Sanhedrin een assemblée van Wijzen, die permanent in de Tempel samenkwamen in het Kabinet van Gazit (een compartiment in de Tempel waar de Grote Sanhedrin zijn permanente zetel had), op weekdagen enkel overdag tussen de twee dagelijkse offers (tussen 7u30 en 15u30), nooit 's nachts of op Sabbat en feestdagen of vooravonden van feestdagen. Van daaruit ging de wet naar gans het volk Israël⁸⁸⁴, en de Sanhedrin was de opperste autoriteit van de *halocho*: de bestraffing van

---

⁸⁷⁷ GEIGER, Urschrift; DERENBOURG, Hist.

⁸⁷⁸ T. Hag., 2:9; T. Sanh. 7:1.

⁸⁷⁹ Y. Sanh., 1:7, 19b.

⁸⁸⁰ B. Sanh., 88b.

⁸⁸¹ Das Synedrion in Jerusalem, 1902.

⁸⁸² Who crucified Jesus?, 1942.

⁸⁸³ M. Peah 2:6; M. Eduy 7:4; B. Sanhedrin 2a.

⁸⁸⁴ M. Sanh., 11:2; T. Sanh., 7:1.

iemand die zich tegen de Sanhedrin's uitspraken verzette (de **זקן ממרא** of rebellerende wijze⁸⁸⁵) was de doodstraf⁸⁸⁶.

Tot de bevoegdheden van de Grote Sanhedrin behoorden: de vastlegging van de priesterlijke genealogie⁸⁸⁷, de berechtiging van een ganse stam⁸⁸⁸, van een valse profeet⁸⁸⁹, van de Opperpriester⁸⁹⁰, het verklaren van een vrijwillige oorlog (d.i. geen voorgeschreven heilige oorlog **מלחמת מצוה** i.t.t. **מלחמת רשות**⁸⁹¹), de uitbreiding van de stadslimieten van Jeruzalem (die een speciaal heilig statuut hebben)⁸⁹², de uitbreiding van de Tempellimieten⁸⁹³, de oprichting van Kleine Sanhedrin (van 23 leden) in de verschillende gebieden van de stammen⁸⁹⁴, de verklaring dat een stad rebellerend was **עיר הנידחת**⁸⁹⁵, de verbranding van het rode koekalf (**פרה אדומה**)⁸⁹⁶, de verklaring dat iemand 'rebellerende wijze' of **זקן ממרא** is⁸⁹⁷, de aanstelling van een Koning of Opperpriester⁸⁹⁸, het toezicht op de water-ritus van de overspelige vrouw (**סוטה**)⁸⁹⁹, alsook het toezicht op de ritus van **הערופה עגלה**⁹⁰⁰ (d.i. de ritus bij het ontdekken, tussen twee steden, van een onbekende vermoorde persoon)⁹⁰¹.

In de praktijk vinden wij de aanstelling van Simon de Hasmoneeër tot Opperpriester en "Prins van het Volk Gods" door de Grote Assemblée van priesters en zij die aan het hoofd van de natie stonden (lees: de Sanhedrin)⁹⁰². Jonathan, na de oorlog met Demetrius, roept de Ouden van het Volk (lees: de Sanhedrin) samen om advies in te winnen rond de verhoging van de muur rond Jeruzalem, alsook de inpalming binnen de stadsmuren van een heuvel tussen de stad en de citadel⁹⁰³, wat volgens de joodse wet enkel met instemming van de Grote Sanhedrin kon⁹⁰⁴.

---

⁸⁸⁵ B. Sanh. 11a.

⁸⁸⁶ M. Sanh., *ibid.*

⁸⁸⁷ M. Nidd., 5:4; T. Sanh., 7:1.

⁸⁸⁸ M. Sanh. 1:5.

⁸⁸⁹ M. Sanh. 1:5.

⁸⁹⁰ M. Sanh. 1:5.

⁸⁹¹ M. Sanh. 1:5.

⁸⁹² M. Sanh. 1:5.

⁸⁹³ M. Sanh. 1:5.

⁸⁹⁴ M. Sanh. 1:5.

⁸⁹⁵ Deut. XIII:13-19.

⁸⁹⁶ T. Sanh. 3:4.

⁸⁹⁷ T. Sanh. 3:4.

⁸⁹⁸ T. Sanh. 3:4.

⁸⁹⁹ M. Sota, 1:4.

⁹⁰⁰ Deut., XXI:7.

⁹⁰¹ M. Sota, 9:1.

⁹⁰² I Macc. XIV:27. Cfr. T. Sanh. 3:4.

⁹⁰³ *Ibid.* XII:35-36.

⁹⁰⁴ M. Sanh. 5:1; M. Shevu. 2:2.

De *tannaïsche* bronnen hangen een ideaalbeeld van de Sanhedrin op, bestaande uit enkel Farizeeërs, wat door historische en andere bronnen tegengesproken wordt (zie hoger). Verhalen in de *talmud* zelf, zoals dat van Jochanan de Opperpriester die na 80 jaar dienst in de Tempel een Sadduceeër werd⁹⁰⁵, relativeren enigszins het ideaalbeeld van de *Tannoim*.

De Sanhedrin is blijven functioneren tot aan de verwoesting van de Tweede Tempel in het jaar 70. Nochtans zetelde hij sedert het jaar 30 niet meer in de Tempel in Jeruzalem, maar had hij zijn zetel verplaatst naar verschillende locaties in Palestina⁹⁰⁶. Na de val van de Tweede Tempel kwam de religieuze Sanhedrin in Yavne samen o.l.v. de *Nasi* en werd hij het opperste politieke orgaan van de joden onder Romeinse heerschappij. Wanneer ten gevolge van de mislukte opstand van Bar Kochba, Judea veroverd werd, verplaatste de Sanhedrin zijn zetel naar Galilea. Hij kwam eerst in Usha samen, dan in Shefaram en ten tijde van R. Judah de Prins zetelde hij in Bet Shearim en Sepphoris en uiteindelijk in Tiberias. De Romeinen onttrokken hun erkenning aan de Sanhedrin, wanneer zij het Patriarchaat ontmantelden.

De term Sanhedrin bleef echter voortbestaan, wat de voornoemde begripsverwarring nog vergrootte. Met Sanhedrin werd voortaan het orgaan aangewezen waarin de leiders en wijzen van het volk zetelden, ook in de Diaspora⁹⁰⁷, wat neerkwam op een assemblée zoals de *Anshei Knesses HaGedoilo*. In die zin bleef de Sanhedrin voortbestaan zelfs tot in de periode der *Geoinim*.

De wetgeving door *takkonoï*s

Zie in vorig hoofdstuk.

De rechtsbronnen

In het beschreven tijdperk fungeerde de inmiddels gecanoniseerde Pentateuch als de voornaamste rechtsbron, waarop joodse rechtsgeleerden de joodse wet trachtten te stoelen. Ook de *takkonoï*s bleven een belangrijke bron van de wetgeving, waarop in het vorig hoofdstuk uitvoerig werd ingegaan.

Andere historische bronnen waren: de Aramese Papyri, de Apocrypha en Pseudepigrapha, en de in 1947 ontdekte manuscripten uit Qumran, de geschriften van de Grieks sprekende joodse filosoof Philo uit Alexandrië (15 vòòr – 50 na) en van de joodse historicus Josephus Flavius en uiteindelijk het Nieuwe Testament.

---

⁹⁰⁵ B. Berachot, 29a.

⁹⁰⁶ B. Shabbat 15a.

⁹⁰⁷ B. Megila 16, Rashi ad loc.

De periode der Tannoïm. (50 tot 220)

De mijlpalen

De joodse wet begon pas echt vorm te krijgen onder de *Tannoïm* (in de misjna) en vooral onder de *Ammoroïm* (in de talmud).

Ten tijde van het duïmviraat fungeerde immers een centrale assemblee die de wet vastlegde, zodat er amper meningsverschillen uit die periode opgetekend zijn.

De Palestijnse talmud⁹⁰⁸ verhaalt het als volgt: *“in het begin heersten er geen meningsverschillen in Israël, omdat de Sanhedrin van 71 leden zetelde (...) er werd een probleem voorgelegd. Indien men de wet kende, formuleerde men deze. Kende men de wet niet, dan werd ze ter stemming voorgelegd. Bij een meerderheid voor een verbod, werd een verbod uitgevaardigd. Bij een meerderheid voor een permissieve wet, werd de wet in die zin vastgelegd. Bij een meerderheid om rein te verklaren, werd het rein verklaard. Bij een meerderheid voor onrein, werd het onrein. Van daar uit ging de wet naar gans Israël. Wanneer echter de discipelen van Hillel en Shammai die hun leermeesters niet zoals het hoorde volgden, uitbreiding kenden, groeiden de onenigheid en de geschillen onder de Israëlieten en kwamen twee verschillende Thora's tot stand”*.

Er hadden zich inderdaad twee tegenstrijdige stromingen ontwikkeld, zowel op religieus als op politiek vlak: Beis Shammai of het Huis van Shammai vertegenwoordigden de ideële, behoudsgezinde en onverzoenlijke wet, die de oude *haloche*, dikwijls met Saduceïsche inslag, trachtte in stand te houden en die politiek onverzoenlijk was tegenover de Romeinse heerschappij onder het *Procuratoraat*. Daartegenover stond de Beis Hillel of Huis van Hillel, die hervormingsgezind, pragmatischer en toleranter was en die de wet aan de nieuwe omstandigheden wenste aan te passen en die zich inschikkelijk opstelde tegenover het politieke gezag van Rome.

De twee strekkingen, zeg maar *Weltanschauungen*, waren dermate tenstrijdig dat het tot ware gewelddadige confrontaties tussen beide groepen kwam. De Jeruzalemse talmud⁹⁰⁹ en de *berayssso*⁹¹⁰ verhalen hoe Beis Shammai en Beis Hillel 18 verordeningen gezamenlijk uitvaardigden, 18 verordeningen bij meerderheidstemming door Beis Shammai opgelegd werden en 18 verordeningen waarover Beis Shammai niet wilde stemmen uit vrees voor een overloper in hun rangen naar deze van Beis Hillel. Deze laatste groep verordeningen, die over

---

⁹⁰⁸ J. Sanhedrin, I:4, 19c. Zie ook: J. Chagigo, II:2, 77d; T. Chagigo, II:9; B. Sota, 47b; B. Sanhedrin, 8b.

⁹⁰⁹ J. Shabbos, I:4, in de lezing van Maimonides, Pirush Hamisjnajos, B. Shabbos, 13b, 17 b.

⁹¹⁰ Ibid.

politico-religieuze onderwerpen handelden en die erop gericht waren de isolatie van de niet-joodse wereld en de confrontatie met Rome te bevorderen, werden opgelegd door een waar bloedbad. Leden van Beis Shammai moordden leden van Beis Hillel uit en legden zo hun visie op⁹¹¹.

In het jaar 66 van de jaartelling ging Beis Shammai echter ten onder als gevolg van de mislukte opstand tegen Rome en de verwoesting van de Tempel die eruit voortvloeide. Beis Hillel daarentegen verdween, omdat zijn leiders tot het religieuze en politieke establishment zijn gaan behoren en de wet voortaan volgens de leer van Beis Hillel zou gelden⁹¹².

De actores: de *Tannoïm*

Het is gebruikelijk de *Tannoïm* (evenals de *Ammoroïm*) om didactische redenen in te delen in generaties. Deze indeling is uiteraard kunstmatig en beantwoordt uiteraard niet aan de realiteit, die ene was van een continuïteit van komen en gaan van *Tannoïm*. De generaties worden bepaald door de *Nasi* die aan het hoofd stond van de Sanhedrin. In de *misjna* wordt een 150-tal *Tannoïm* genoemd, die doorgaans in zeven generaties worden ingedeeld, waarvan de volgende Wijzen achtereenvolgend de functie van *Nasi* vervulden: 1. Hillel de Oude, 2. Shimon, zoon van Hillel, 3. Rabbi Gamliël de Oude, 4. Rabbi Shimon ben Gamliël I⁹¹³, 5. Rabbi Gamliël uit Javne, 6. Rabbi Shimon ben Gamliël II⁹¹⁴ en 7. Rabbi Judah de Prins, auteur van de *misjna*.

De historische achtergrond

De periode van de *Tannoïm*, de opstellers van de *misjna* (en *berayta* en *tossefta*) en *midroshim* was gekenmerkt door grote politieke onrust, waarin de joodse wet een dramatische omwenteling onderging.

De periode wordt ingeluid met de verwoesting van de Tweede Tempel –symbool van de joodse spirituele onafhankelijkheid- en de invoering van Romeins recht en gezag. Dit ontketende verschillende opstanden tegen het Romeinse gezag, met name in Cyrenaica, Egypte, Mesopotamië en in Palestina in het laatste regeerjaar

---

⁹¹¹ Korban HoEdoh, s.v. ששה מהן. Vgl. Met Pnei Moshe, s.v. ששה מהן. Zie ook: Al Biruni, *The Chronology of Ancient Nations*, London, 1969, p. 273, die het zelfs heeft over een rouw- en vastendag op 9 Adar als herinnering aan deze slachtpartij.

⁹¹² De formele canonisatie van de wet volgens de leer van Beis Hillel zou pas gebeuren ten tijde van Usha na de opstand van Bar Kochba (in 135) of zelfs slechts bij de vastlegging van de *misjna* door Rabbi Judah de Prins. Zie: ש. ספראי, ההכרעה כבית הלל ביבנה, דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, 21-42 עמ' 273. בן שלום, בית שמאי ומאבק הקנאים נגד רומי, מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים, תשמ"א, עמ' 273. הוצ' יד יצחק בן צבי, 1993, עמ' 273.

⁹¹³ Onder zijn heerschappij werd de Tempel verwoest.

⁹¹⁴ Onder zijn heerschappij greep de opstand van Bar Kochba plaats.

van de Romeinse keizer Trajanus (in 115-117). Trajanus' opvolger, Hadrianus vaardigde een decreet uit tegen castratie, die de joden (niet noodzakelijk terecht) ervoeren als een verbod op de besnijdenis. De bemoeiingen van Hadrianus om Jeruzalem terug te bouwen en er een Romeinse stad van te maken, een *Aelia Capitolina*, waren zoveel onstekingsmechanismen die de grote opstand van R. Simon ben Kochba (Bar Kochba) ontketenden, met de zegen van de *Tanna* Rabbi Akiva in 132-135.

De tegenstand tegen Rome nam echter met de tijd af en bij het einde van de tweede eeuw namen de *Tannoim* een meer toegeeflijke en pragmatische houding aan tegenover Rome, wat leidde tot de erkenning door Rome van de positie van de *Nasi* (= Prins). Deze positie was voorbehouden aan de meest gezaghebbende Rabbijn en verschaftte hem politieke en religieuze macht. Deze omslag in houding tegenover Rome had ook zijn weerslag op de *halocho* m.b.t. de verhouding tot de niet-joodse buitenwereld⁹¹⁵. De vastlegging van de wet volgens de visie van de tolerante en pragmatische Beis Hillel is daar niet vreemd aan.

Voor de ontwikkeling van de joodse wet is deze periode van doorslaggevend belang. De joodse wet kreeg immers onder de *Tannoim* voor het eerst vorm. Ook de naam *halocho* duikt voor het eerst in deze periode op als een metafoor op het bijbelvers "voorts moet gij hun de inzettingen en de wetten G.ods inscherpen, en hun den weg bekend maken, dien zij te gaan, en het werk dat zij te volbrengen hebben"⁹¹⁶. *Haloch* (הלכה) komt van het woord h-l-ch of 'gaan' en het woord wordt niet alleen gebruikt om gans het joodse rechtssysteem te definiëren, maar wordt tevens gehanteerd om er individuele wetten mee te noemen. Het is ten tijde van de *Tannoim* dat de 613 kardinale bijbelse ge- en verboden uit de bijbel geëxtrapoleerd, geëxtraheerd, gededuceerd werden of in de bijbel ingelezen werden, met het gevolg dat voor het eerst een geordend rechtssysteem vorm krijgt, waarin nauwkeurig de wetten beschreven worden, alsook hun modaliteiten. Dit rechtssysteem dat door de *Tannoim* wordt voortgebracht zal trouwens het fundament uitmaken waarop alle latere generaties van rechtsgeleerden zullen voortbouwen aan de ontwikkeling en verfijning van de joodse wet.

In het besproken tijdperk werd het Land Israël bestuurd als een onafhankelijke Romeinse provincie door een *Praefectus* (later een *Procurator*) die ook instond voor het instandhouden van de suprematie van het Romeins recht. Aan de joodse rechtsmachten werd de bevoegdheid onttrokken om nog misdrijven te berechten

---

⁹¹⁵ Zie hoger onder de titel "Evolutie in de joodse kijk op christenen: van afgodendienaars tot gelijkgerechtigden" een illustratie van de metamorfose van attitudes van de meest extreme antipathie door de gemartelde jood onder Hadrianus tot aan de meest verzoenende houding, tweehonderd jaar later uitgedrukt door de *Amora* Samuel uit de 3de eeuw van de jaartelling, die leefde in Babylonië onder het bewind der Sassaniden.

⁹¹⁶ Ex. 18:20.

waarop naar joods recht de doodstraf stond. Het *ius gladii* behoorde voortaan tot de exclusieve competentie van de *Praefectus*⁹¹⁷. Deze laatste was ook competent in zake onteigening van land, wat dan weer naar joods recht op diefstal neerkwam, omdat het geen erkende Rabbinale overheid was, naar joods recht als enige bevoegd inzake onteigening. Deze inkorting van de bestuurlijke en jurisdictionele bevoegdheden heeft echter de ontwikkeling van de joodse wet door de *Tannoïm* niet in de weg gestaan. Integendeel, de *Tannoïm* legden tegenover de Romeinse overheersing een groeiende aanzet tot pragmatisme en toegeeflijkheid o.i.v. Beis Hillel aan de dag, die culmineerde in de tweede eeuw⁹¹⁸.

De rechterlijke organisatie

Onder de *Tannoïm* ondergingen de rechterlijke organisatie en instellingen substantiële veranderingen ten gevolge van de voornoemde woelige politieke gebeurtenissen, waaronder de grote opstand van 66-70, de verwoesting van de Tempel in 70 en de opstand van Bar Kochba in 132-135. Het is echter niet bekend waarom en hoe de hervormingen zijn doorgevoerd geworden. Uit de *talmud*⁹¹⁹ leren wij alleen dat aanvankelijk iedere rechtsgeleerde (= tevens rechter) zijn discipel bevoegde (door de ordinatie of *semicha*, waarover hieronder) en aanstelde tot rechtsgeleerde, maar dat nadien de rechtsgeleerden eerbied begonnen aan de dag te leggen voor het instituut van de *Nasi*, dermate dat de aanstelling van een rechtsgeleerde door een rechtbank zonder instemming van de *Nasi* ongeldig werd. Anderzijds was een aanstelling door de *Nasi* zonder instemming van de rechtbank wel rechtsgeldig. Uiteindelijk kwam men tot een systeem van aanstelling van rechters, waarbij op straffe van nietigheid de instemming van beide instituten –rechtbank en *Nasi*- vereist was.

De bevoeging van rechters gebeurde aan de hand van de *semicha* (סמיכה = ordinatie). Dit was een plechtige handeling waarbij de leermeester zijn handen op het hoofd van zijn discipel plaatste en hem plechtig bevoegd verklaarde om als rechter te zetelen⁹²⁰. Deze *semicha* gaat terug tot Mozes, die zijn discipel en opvolger Jozua op die manier met gezag bekleedde. Jozua op zijn beurt stelde de Ouden aan enzovoorts⁹²¹. De *semicha* was de manier om een rechtsgeleerde te bevorderen tot een professionele rechter, d.i. een *dayan mumche* (דין מומחה =

---

⁹¹⁷ Dit wordt bevestigd in de tossefta Sanh. 9:10-11; in de *misjna* Sanh. 7:3; Y. Sanh. 1:1. Nochtans suggereren andere talmudische bronnen dat dit maar het geval was in zoverre het interfereerde met het Romeinse bestuur. In andere gevallen werden door de Rabbinale rechtsmacht doodstraffen uitgesproken en tenuitvoer gelegd, zonder dat Rome hiertegen ageerde: *misjna* Sanh. 7:2; tossefta Sanh. 10:11.

⁹¹⁸ M.b.t. de onteigening van land bijvoorbeeld, werd deze toestand in de *talmud* (tossefta Gittin 3:10) gerechtvaardigd.

⁹¹⁹ Y. Sanh. 15:1, 19a.

⁹²⁰ *misjna* Sanh. 4:4.; Sifri, Deut. V16.

⁹²¹ Sifri, Num. 140.

expert), waardoor hij als rechter geschillen kon beslechten en bovendien, bij vergissing van zijnenwege, van immuniteit genoot tegenover de gedingvoerende partijen⁹²². Een gevolg van de ordinatie was dat de gerechtelijke uitspraken door dergelijke professionele rechters meteen ook als precedenten gezag van gewijsde kregen en bindend waren voor latere geschillen⁹²³.

Een voor de rechtspraak zeer belangrijk gevolg van de *semicha* die geacht wordt ononderbroken terug te gaan tot Mozes, is dat precies door deze ononderbroken ordinatie-band met Mozes, bepaalde wetten uitgevaardigd door *Tannoïm* retroactief konden worden geconstrueerd als “wetten aan Mozes op de Sinaïberg gegeven”, waardoor deze wetten een quasi-bijbels gezag kregen⁹²⁴.

In het *Tannoïm*-tijdperk ontstond een georganiseerd netwerk van *Botei Din* (= rechtbanken) en aan het hoofd van deze gerechtelijke organisatie stond het Opperste Gerechtshof of de *Beis Din Hagadol*⁹²⁵. Naast het netwerk van professionele rechtbanken met geordineerde rechters bestonden ook *Beis din shel Hedyotot* of lekenrechtbanken⁹²⁶ en priesterrechtbanken⁹²⁷ en in een bepaalde periode zelfs een koninklijke rechtbank of een rechtbank van de joodse monarchie⁹²⁸. Het professionele rechtssysteem met aan het hoofd het Opperste Gerechtshof van 71, bevatte kleine Sanhedrin van 23 leden in alle steden⁹²⁹ voor misdaden waarop de doodstraf stond⁹³⁰ en rechtbanken van drie rechters voor geldelijke aangelegenheden⁹³¹. Het Opperste Gerechtshof van 71 rechters was bevoegd o.a. in zaken die gans de natie aangingen (bijv. m.b.t. de wetten van het Opperpriesterschap⁹³²). Het Opperste Gerechtshof deed ook dienst als een soort Hof van Cassatie die rechtspunten verduidelijkte. Dit gebeurde trapsgewijs: zo ging een rechtbank van drie bij twijfel over een rechtspunt eerst te rade bij de rechtbank van 23 in zijn stad, dan pas bij de rechtbank van 23 in Jeruzalem en uiteindelijk bij het Hoog Gerechtshof in de Tempel⁹³³.

---

⁹²² *misjna* Bekh. 4:4.

⁹²³ B. Baba Batra 130b.

⁹²⁴ Zie bijvoorbeeld *misjna* Yad. 4:3 m.b.t. een beslissing van *Tannoïm* om de Ammonieten en Moabieten te verplichten tijdens het sabbatjaar een dubbele tiendheffing af te staan, welke beslissing verheven werd tot het quasi-bijbels statuut van “wetten aan Mozes op de Sinaïberg gegeven”.

⁹²⁵ Sifri, Num. 145.

⁹²⁶ *misjna* Sanh. 3:1.

⁹²⁷ *misjna* Ket. 1:5.

⁹²⁸ *tossefta* Sanh. 4:6.

⁹²⁹ *tossefta* Hag. 2:9.

⁹³⁰ *misjna* Sanh. 1:4.

⁹³¹ *Ibid.*

⁹³² *misjna* Sanh. 1:2.

⁹³³ *tossefta* Hag. 2:9.

De rechtbanken opereerden onder welbepaalde procedureregels waarvoor de *Tannoïm* (en later de *Ammoroïm*) hadden gezorgd, zoals de meerderheidsregel⁹³⁴, de interpretatieregels⁹³⁵ of de procedureregels voor zaken die voor de rechtbank ingeleid werden op de intermediaire feestdagen (*hol hamoëd חול המועד*)⁹³⁶. De rechtbanken behandelden ook daadwerkelijk het reilen en zeilen van het joodse volk en behandelden levende situaties⁹³⁷. Zo bijvoorbeeld oordeelde een rechtbank in Usha dat een President van een rechtbank die de wet buiten de grenzen van zijn rechtelijk ambt had overtreden niet gestraft werd door excommunicatie⁹³⁸ of dat een gedwongen *chalitza* (d.i. de plechtige daad waarbij een man weigert de kinderloze weduwe van zijn broer te huwen i.t.t. het bijbels gebod op het zwagerhuwelijk) in een joodse rechtbank geldig en in een heidense rechtbank ongeldig is⁹³⁹.

De wetgeving door *takkonoï's*

Zie vorig hoofdstuk.

De rechtsbronnen

In het tijdperk der *Tannoïm* dat zo baanbrekend was voor de ontwikkeling van de joodse wet, vindt er ook een diversifiëring van de rechtsbronnen plaats. Vooreerst geldt de volledige bijbel als hoogste rechtsbron. Bovendien wordt in deze periode de hoger nader beschreven *misjna* (in 220 door R. Judah de Prins) geredigeerd, de *tossefta* en de *midrashe halocho*. De *takkonoï's* blijven een belangrijk element van de wetgeving⁹⁴⁰.

Het joods en Romeins recht (63 voor – 565 na)

---

⁹³⁴ tossefta Eduy. 1:3.

⁹³⁵ tossefta Eduy. 1:5.

⁹³⁶ tossefta M. Kat. 2:11.

⁹³⁷ M. Pe'ah 2:6.

⁹³⁸ B. M. Kat. 17a.

⁹³⁹ tossefta Yeb. 12:13.

⁹⁴⁰ Hoger beschreven onder de hoofding van bijbelse periode.

De periode der Ammoroïm en Savoroïm (220 – 600)

De mijlpalen

Algemeen wordt aanvaard dat gans de joodse wet vervat is in de thora (= de Pentateuch of de vijf boeken van Mozes) of de bijbel *sensu stricto*. In feite omvat de bijbel *sensu lato* ook de boeken der profeten en de hagiographa, wat overeenkomst met het Oud-Testament. Althans zijn de 613 kardinale ge- en verboden in de thora a.h.w. ingekapseld, zeg maar in een embryonaal stadium in een gecodeerde vorm. De genese van de joodse wet is eigenlijk het parcours vanuit de bijbel (ong. 1272 vòr de jaartelling) waar gans de wet geacht wordt vervat te zijn en de veruiterlijking ervan in de *misjna*- (50-200) en *talmud*tijdperken (200-500) tot aan de uitbouw door systematisering van een geordend en samenhangend rechtstelsel (1564).

De *thora* (= geschreven wet) is de hoogste bron van het joodse recht, te vergelijken met een grondwet. Alleen dat de bijbel overwegend narratief is: het is het verhaal van het joodse volk vanaf, zeg maar, de geboorte van aartsvader Abraham in –1812 tot de dood van de Profet Mozes in –1272⁹⁴¹. Het is pas in 210, dus bijna 1500 jaar later, dat de volgende bron van het recht volgt: de *misjna* en 300 jaar later de *talmud*. Wij komen hierop terug. De hiërarchie van de bronnen is dus *thora – misjna – talmud*. Later is de joodse wet gecodificeerd geworden en de baanbrekende code van Maïmonides komt tot stand in 1180 en de gezaghebbende code Shulchan Aruch pas in 1564.

Het valt al meteen op dat tussen het einde van de bijbel (-1272) en de redactie van de *misjna* (210) 1.500 jaar verlopen. Vanaf de eindredactie van de *talmud* (499) tot aan de *Shulchan Aruch*, het *Corpus Iuris* van de joodse wet bij uitstek, nog eens 1.500 jaar. Schematisch hebben we dan (1) de bijbel met het bijbelverhaal en 613 ge- en verboden die erin schuilen, (2) de *misjna* en *talmud* die de bijbel ontsluiëren en er de wetten uit extraheren en uiteindelijk (3) het wetboek met een gesystematiseerde en geordende weergave van de joodse wet. Wat een boeiend parcours.

Om deze reden moet elke student die zich buigt over het joods recht beseffen dat de *misjna*- en *talmud*tijdperken een baanbrekende scharnierfunctie hebben gespeeld in de wording van het joods recht tot wat het heden ten dage is. Ofschoon de *Tannoïm* en *Ammoroïm* (dit zijn de rechtsgeleerden die respectievelijk de *misjna* en de *talmud* teweegbrachten) ‘slechts’ de bijbel (vooral de Pentateuch) expliciteerden en de wetten eruit haalden, distilleerden, extraheerden, deduceerden (en soms inlazen), moet men zich toch realiseren dat

---

⁹⁴¹ In feite begint het bijbelverhaal bij de schepping van het heelal in –3762.

dit gebeurde een tweeduizend jaar na de bijbelverhalen en vijftienhonderd jaar na de afsluiting van de bijbel. De *misjna* is een in 210 op schrift gestelde recapitulatie van 1.000 jaar rechtspraak. De *talmud* is de becommentariëring van de *misjna* door Rabbi's tussen 210 - 499.

Er kan in de bijbel *s.l.* amper enig aanhoudingspunt aangewezen worden, waaruit zou blijken dat de bijbel zo 'verstaan' en beleefd werd als later door de *misjna* en *talmud* geëxpliciteerd. Niet alleen vinden wij geen verwijzingen naar deze legalistische benadering, maar ook de traditie schijnt zich niet dermate te hebben gevestigd.

De wet werd wel degelijk in de *talmud* vastgelegd. Wij zullen zien dat de *talmudgeleerden* zelfs geen moeite hadden om de *misjna* –nochtans een autoritaire tekst waarvan in principe niet afgeweken mocht worden door de latere *Ammoroïm- in de praktijk* dermate aan te passen aan hetgeen de *Ammoroïm* zouden beslissen als zijnde de wet, dat sommige *misjnatraktaten* volledig geherinterpreteerd werden of hun casussen (die ogenschijnlijk nochtans als algemene stelregels waren verkondigd) tot extreme uitzonderingsgevallen werden gereduceerd om de *misjna* maar in overeenstemming te brengen met de *talmud*.

Het zijn de *talmudgeleerden* die vanuit deze laconieke regels abstracte normatieve wetten dienden te construeren. De *talmudgeleerden* trachtten de casussen van de *misjna* te reconstrueren, vertrekkende niet van het onbekend gebleven feitenrelaas, maar van de *halocho*, zoals ze door de *talmud* werd vastgelegd.

De actores: de *Ammoroïm* en de *Savoroïm*

De *Ammoroïm*: het aantal *Ammoroïm* die in Palestina en Babylonië werkzaam waren tussen de redactie van de *misjna* en deze van beide *talmuds*, schommelt naar gelang de meningen tussen 3.400 en 773. De *Ammoroïm* uit Palestina droegen de titel "Rabbi" (zoals overigens de *Tannoïm*), terwijl dezen uit Babylonië de titel "Rav" droegen. De *Ammoroïm* in Palestina worden ingedeeld in vijf generaties en dezen uit Babylonië in zeven generaties.

De *Savoroïm*: over de *Savoroïm* (een term ontleend aan de Palestijnse talmud⁹⁴², maar voor het eerst teruggevonden in *Geonische* bronnen) is bijzonder weinig bekend. De voornaamste twee bronnen die wij over deze periode bezitten zijn Sherira Gaon⁹⁴³ en Abraham Ibn Daoud⁹⁴⁴. Volgens Sherira Gaon (en nog andere bronnen⁹⁴⁵) begint de periode bij de dood van Ravina⁹⁴⁶ (in 499) en waren de

---

⁹⁴² J. Kiddushin, II, 63d.

⁹⁴³ Iggeret Sherira Gaon, ed. by B.M. LEWIN, 1921, p. 67-71 en 95-99.

⁹⁴⁴ Tradition, p. 43-55.

⁹⁴⁵ Seder Tannoïm veAmmoroïm, ed. by GROSSBERG, p. 105-111.

laatste *Savoroim Gada (of Gazai) en Simuna* (overl. in 540), terwijl Ibn Daoud de periode doet beginnen bij Mar Joseph (in 502) en deze laat lopen tot aan de dood van Sheshna (in 689).

De historische achtergrond

In dit stadium van de wordingsgeschiedenis van de *halocho* diversificeert het geografisch territorium waarop de joodse wet zich blijft ontwikkelen. Voortaan wordt aan de joodse wet gewerkt in twee grote centra, die grotendeels onafhankelijk van mekaar, doch met frequente onderlinge contacten, de *halocho* blijven vastleggen: in het Land Israël waar aan de Jeruzalemse *talmud* wordt gewerkt en in Babylonië (Mesopotamië) waar de Babylonische *talmud* ontstaat.

In het Land Israël

In Israël bleven de joden onderworpen aan de Romeinse overheersing. De groeiende Romeinse kolonisatie en de inwijking van talrijke vreemdelingen zorgden ervoor dat bestaande steden een toenemend aantal vreemdelingen telden, dat er nieuwe steden door en voor allochtonen werden gebouwd. Romeinse grootgrondbezitters verwierven het grootste deel van het land⁹⁴⁷, ofschoon joden het bleven bewerken als pachters. De belastingdruk was groot voor de inwoners en nog meer voor de joden, die zich daar bovenop nog van de *fiscus iudaicus* moesten kwijten. In de derde en vierde eeuw kwamen er daar nog problemen van interne veiligheid en devaluatie van de munt bij, wat bij joden de drang naar onafhankelijkheid weer aanwakkerde en wat in 351 leidde tot een nieuwe –niet succesvolle– opstand tegen Gallus.

Naast deze politieke instabiliteit was er ook het joods-christelijke antagonisme, alsook de strijd tussen joden en Samaritanen die onderling vochten voor de representativiteit van de authentieke godsdienst. De nieuwe (christelijke) sekte hunkerde naar erkenning, die zij uiteindelijk in de vierde eeuw onder Constantijn verwierf, eerst als getolereerde religie en uiteindelijk als de staatsreligie.

Ondanks deze politieke en spirituele moeilijkheden, slaagden de Wijzen erin om de *Magna Opera* die de (Jeruzalemse) *talmud* voor de joodse wet is, voort te brengen. Dit gebeurde in Israël in twee centra: In Yavne en in Usha onder de auspiciën van de Patriarch –de hoogste politieke, religieuze en rechterlijke autoriteit in Israël– en zijn *Beis Din* (= tribunaal), alsook in onafhankelijke

---

⁹⁴⁶ B. B.M., 86a.

⁹⁴⁷ Sommigen langs de onteigeningsbevoegdheid die de *Praefectus* bezat en waarmee de joodse rechtsgeleerden (die het fenomeen *sykarikon* noemden) zich uiteindelijk verzoenden (tossefta Gittin 3:10).

rechtsacademies in verschillende steden, die onder leiding stonden van vooraanstaande rechtsgeleerden.

De Patriarch ontleende zijn gezag aan de Romeinen en bezat zowel bestuurlijke, politieke, rechterlijke als religieuze macht. Hij benoemde rechters en kon vrijstelling van belasting verlenen, wat hem op de koop toe een grote economische macht verschafte.

Waar wij nochtans minder inzicht in hebben is de aard van de verhoudingen tussen de verschillende studiecentra, zoals academies en *Beis Midrash* en de gerechtshoven. Het is een mysterie gebleven of de rechtsgeleerden uit de Academiën tevens dienst deden als onafhankelijke rechters en of de Hoofden van de Academiën aangesteld werden door de Patriarch en bekleed met dit gezag recht spraken. Hoe dan ook wordt aangenomen dat gedingpartijen vrijelijk kwamen procederen voor bekende rechtsgeleerden zonder er zich over te bekommeren of deze wel de nodige machtiging van de Patriarch hadden verkregen.

In Babylonië

De joodse nederzettingen in Babylonië dagtekenen uit de verstrooiing der joden na de verwoesting van de Eerste Tempel (586 vòòr de jaartelling); ook na de terugkeer uit de Diaspora in 538 vòòr de jaartelling onder Ezra en Nechemia waren vele joden in Babylonië achtergebleven. Josephus Flavius verhaalt ons zelfs het kortstondig bestaan in Babylonië van een onafhankelijke joodse staat onder leiding van de gebroeders Hasinai en Hanilai tussen 20 en 35. Hij vertelt ook over de bekering tot het jodendom van de koningen van Adiabene en over de talrijke joden die Mesopotamië bevolkten⁹⁴⁸. Volgens een joodse bron⁹⁴⁹ was de eerste Exilarch –de hoogste politieke en religieuze autoriteit van de Babylonische Diaspora- Koning Jehoiachim die in 596 vòòr de jaartelling verbannen werd naar Babylonië.

De functie van Exilarch werd erkend door de Sassanidische dynastie die in Babylonië sedert 224 regeerde. Zo was hij gemachtigd om toezichters aan te stellen over economie en handel en om te waken op de toepassing van de wet. Of hij ook het gezag had om doodstraffen op te leggen is onzeker.

Slechts enkele Exilarchen zijn ons bij naam bekend: Rav Huna, de eerste Exilarch die ons bekend is (einde tweede eeuw)⁹⁵⁰. Rabbi Nathan de Babyloniër is ons ook

---

⁹⁴⁸ Ant. xx. 17ff.

⁹⁴⁹ Seder Olam Zuta, ed. Neubauer, p. 73-75. Zo ook in de brief van Rav Sherira Gaon (in 986).

⁹⁵⁰ Y. Kil. 9:3, 32.

bekend⁹⁵¹ van de Synode van Usha (in ca. 140). Anderen die wij bij naam kennen: Mar Ukba, Ukban b. Nechemia, R. Huna b. Nathan⁹⁵².

De rechterlijke organisatie

Israël

In het Land Israël behoorde de aanstelling van rechters tot de prerogatieven van de Patriarch. De rechters, waarvan sommigen hun aanstelling afkochten, bestuurden de rechterlijke macht, terwijl de uitvoerende macht bij de Patriarch lag. Deze had een politiemacht onder zich (hij zette zijn persoonlijke slaven hiervoor in) om wetten te doen toepassen en rechterlijke uitspraken tenuitvoer te laten leggen⁹⁵³. Bovendien bezat de Patriarch het gezag om boetes op te leggen⁹⁵⁴ en om recalcitrante partijen te excommuniceren.

Babylonië

In Babylonië bezat de Exilarch zijn eigen rechtbanken, die hij voorzat als hij een uitmuntende rechtsgeleerde was, zoals dit het geval was met Mar Ukba (waarvan verhaald wordt dat zijn leermeester Mar Samuel uit eerbied steeds op afstand van hem plaatsnam)⁹⁵⁵. Hij benoemde de rechters. Ofschoon litigerende partijen sporadisch beroep deden op vooraanstaande rechtsgeleerden uit de Academiën om als rechters te zetelen, lag het zwaartepunt van de jurisdictie nochtans bij de Gerechtshoven van de Exilarch en bij deze rechtsgeleerden uit de rechtsacademiën die nauwe banden met het Exilarchaat onderhielden. Deze laatsten kwamen zo in contact met de praktische toepassing van de joodse wet, wat hen de bovenhand gaf boven de theoretici van de *halocho*⁹⁵⁶. De door de Exilarch aangestelde rechters genoten een immuniteit tegen klachten wegens foutieve rechtspraak, wat niet het geval was voor de onafhankelijke rechters⁹⁵⁷. Bovendien zijn gevallen bekend waar uitspraken door –ook prominente, doch onafhankelijke- rechtsgeleerden die niet door de Exilarch aangesteld waren geweest, in vraag werden gesteld. Gedingvoerende partijen hadden een geschil laten beslechten door Rabbi Sheshet (die aan het hoofd stond van een rechtsacademie) en Rabbi Nachman, die door de Exilarch aangesteld was. Rabbi Nachman beweerde dat Rabbi Sheshet niet voldoende over ‘de discretie van een rechter’ beschikte, nu hij niet officieel aangesteld was, terwijl hij –Rabbi Nachman- dit wel was⁹⁵⁸.

---

⁹⁵¹ B. Hor. 13b.

⁹⁵² B. Ber. 46bh; B. A. Zar. 72b; B. Meil. 9a; B.B.B. 55a; B. Gitt. 59a.

⁹⁵³ Y. Ket. 9:2, 33a.

⁹⁵⁴ Y. Kil. 7:4, 31a; Y. B.K. 8:6, 6c.

⁹⁵⁵ B. Kidd. 44b.

⁹⁵⁶ B. B.B. 65a.

⁹⁵⁷ B. Sanh. 4b.

⁹⁵⁸ B. Ket. 94b.

Bepaalde talmudbronnen suggereren dat de rechtsacademiën niet alleen sporadisch geschillen beslechtten, maar dat zij een parallelle circuit van rechtbanken bezaten, waarvan de rechters aangesteld werden door het Hoofd van de academies en dus niet door de Exilarch⁹⁵⁹. De Hoofden der academies zetelden ook zelf als rechters in geschillen. Dit gebeurde hangende hun studiesessies⁹⁶⁰. Over de tenuitvoerlegging van gerechtelijke uitspraken uit het parallelle circuit is niet geweten of ook deze door de politie van de Exilarch werden tenuitvoer gelegd, dan wel de academies (of de procespartijen) zelfs hierin voorzagen.

Het feit dat de rechtsacademies zich ook inlieten met de praktische *halocho*, heeft het belang van gerechtelijke uitspraken voor de talmudgeleerden aanzienlijk doen toenemen⁹⁶¹. De *talmud* schenkt dan ook grote aandacht aan gerechtelijke uitspraken, ofschoon deze dikwijls als theoretische gevallen worden voorgesteld. Er werd aangetoond dat ogenschijnlijke abstracte voorstellen hun oorsprong vinden in gerechtelijke uitspraken⁹⁶².

De wetgeving door *takkonoï's*

De *Ammoroïm* hebben een aantal decreten uitgevaardigd met betrekking tot de procedure, zoals bijvoorbeeld de doodstraf voor moordenaars ook toe te passen waar de bewijslevering niet overeenkomstig het bijbels recht is en zelfs in gevallen waar geen voorafgaandelijke waarschuwing is geweest door twee volwassen mannelijke getuigen (nochtans een *conditio sine qua non* naar bijbels recht)⁹⁶³. Deze regels en de hoger beschreven decreten m.b.t. de toepassing van lijfstraffen buiten de bij bijbels recht voorziene gevallen, zijn van wezenlijke invloed geweest op de ontwikkeling van een rechtssysteem in de Diaspora. Ook in talrijke andere domeinen hebben de *Ammoroïm* aan de hand van *takkonoï's* rechterlijke richtlijnen uitgestippeld voor de komende generaties. De wettelijke grond voor deze decretale wetgeving vinden de *Ammoroïm* –en dat is nieuw⁹⁶⁴– in het bijbelvers “*Gij zult nauwgezet de geboden van den Here, uw God, onderhouden en de getuigenissen en de inzettingen, die Hij u opgelegd heeft; gij zult doen wat recht en goed is in de ogen des Heren*”⁹⁶⁵.

---

⁹⁵⁹ B. Sanh. 5a.

⁹⁶⁰ B. B.K. 50b; B. Shab. 55a.

⁹⁶¹ B. B.B. 130a.

⁹⁶² E.E. URBACH, *The Halakhah, its Origins and Developments*, Cambridge: Harvard University Press, 1987, p. 77.

⁹⁶³ Y. Hag. 2:2, 78a.

⁹⁶⁴ Vgl supra bij de *Tannoïm*.

⁹⁶⁵ Deut. VI:17-18.

Op het vlak van onroerende goederen:

Hierop hebben de *Ammoroim* bijvoorbeeld hun vergaande verordening gebaseerd, die bepaalt dat een eigenaar van een aanpalend erf een voorkeepsrecht geniet en zelfs het recht heeft om een verkoop met miskenning van dat recht ongedaan te laten maken en het erf zelfs op te eisen uit handen van de derde-verkrijger tegen betaling van de koopprijs (**דינא דבר מצרא**)⁹⁶⁶. Een andere *takkono* die op dat principe stoelt is bijvoorbeeld deze die bepaalt dat een goed dat aan de schuldeiser in betaling van een schuld wordt afgestaan, steeds tegen betaling van de schuld moet gerestitueerd worden⁹⁶⁷ door de debiteur (**שומא הדרא**). Een andere *takkono* ter bevordering van de vredelievendheid is dat vier ellen land voor rekening van de landeigenaar eigendom verkrijgen van onbekende roerende goederen die er belanden⁹⁶⁸.

Op het vlak van het huwelijksleven:

Een hele reeks *takkonois* werden door de *Ammoroim* uitgevaardigd om de vredelievendheid (**דרכי שלום**) te bevorderen tussen de echtelieden⁹⁶⁹, tussen vaders en kinderen⁹⁷⁰, en tussen joden onderling⁹⁷¹.

Een belangrijke *takkono* was bedoeld om de echtgenote die thuis schade aanricht en naar bijbels recht schadevergoeding aan de echtgenoot verschuldigd was⁹⁷², vrij te stellen van enige vergoeding⁹⁷³.

Op het vlak van echtscheiding:

Hetzelfde principe van “doen wat recht en goed is” werd door de *Ammoroim* ingeroepen om een vroegere *takkono* van Gamliël de Oude goed te praten. Naar strikt joods recht kan een echtgenoot die een *Get* (**גט** = echtscheidingsdocument) naar zijn echtgenote bij drager (**שליח להולכה**) heeft opgestuurd, op elk ogenblik – doch vooraleer de drager ter bestemming is- het mandaat van de drager intrekken en aldus de *Get* ongedaan maken. Deze praktijk bracht grote moeilijkheden mee en problemen van *mamzerus*⁹⁷⁴ (**מעזרות** = overspelige kinderen) teweeg in de gevallen waarin de vrouw niets wist van de intrekking en een nieuw huwelijk aanging in de

⁹⁶⁶ B. B.M. 108a. Ook: Yad, Shecheinim 12:5.

⁹⁶⁷ B. B.M. 35a; Yad, Malveh 22:15-16.

⁹⁶⁸ B. B.M., 10a; zie ook J. Gittin, VIII:3.

⁹⁶⁹ Bab. Ket., 58b; M. B.M., I:5; Bab. B.M., 12b.

⁹⁷⁰ M. Ket., IV:4; Bab. Ket., 47a; M. B.M., I:5; Bab. B.M., 12b.

⁹⁷¹ Bab. A.Z., 26a; Bab. B.M., 32b.

⁹⁷² Bab. B.K., 32a; 89a,b;

⁹⁷³ J. Ket., IX:4, 52b (IX:4, 33a).

⁹⁷⁴ B. Gitt. 33a.

waan dat zij gescheiden was. Gamliël de Oude had deze praktijk verboden⁹⁷⁵, doch kon de gevolgen niet verhinderen, met name dat de *Get* ongeldig was alsook het subsequeute huwelijk. De *Ammoroïm* beschouwden de *Get* mits schending van de *takkono* van Gamliël de Oude toch geldig ondanks de intrekking van het mandaat aan de **שליח** en verordenden dat in een dergelijk geval de scheiding geldig was en dat de vrouw een nieuw huwelijk mocht aangaan. Dit was duidelijk *contra legem*, nu er van geen *Get* sprake kon zijn wanneer dit geannuleerd was. Om hieraan te verhelpen steunden de *Ammoroïm* op het voornoemd beginsel en poneerden dat elk joods huwelijk ingezegend wordt “volgens de wetten van Mozes en Israël” (**ישראל כדת משה** dit is de geijkte huwelijksformule). Omdat de echtgenoot de wetten met de voeten had getreden door zijn mandaat aan de drager van de *Get* te annuleren, decreteerden de Rabbijnen die borg staan voor de “wetten van Mozes en Israël” dat in een dergelijk geval het huwelijk retroactief en *ex tunc* geannuleerd wordt, zodat de echtgenote geen *Get* nodig heeft om een nieuw huwelijk aan te gaan⁹⁷⁶. Steunend op dit principe van retroactieve ontbinding van de huwelijksband, hebben *Ammoroïm* nog andere *takkonoï*s uitgevaardigd inzake huwelijken en echtscheidingen⁹⁷⁷.

De Rechtsbronnen

De formele rechtsbronnen zijn de twee *talmudim*.

De bijbelse boeken Ezechiël, Esther en Daniel, alsook het boek Tobith uit de Apocrypha verschaffen ons wat inzicht in de levensomstandigheden en wederwaardigheden van joden in Babylonië. Nochtans is het beeld dat wij ervan hebben zeer summier en talrijke details zijn ons onbekend gebleven.

De periode der *Geoïnim* (600-1000)

De historische achtergrond

De term *Gaon* (enkelvoud van *Geoïnim*) betekent ‘Excellentie’, ‘Genie’ en werd gebruikt om de Hoofden van de twee belangrijkste rechtsacademies in Babylonië, deze van Sura en van Pumbedita aan te duiden.

Politiek nieuw was de nederlaag van het Sassanidische Perzië door de moslims (in 637), waardoor alle joodse gemeenschappen in het Midden-Oosten, met inbegrip van Irak en Palestina, onder islamitische heerschappij kwamen te staan. De moslims verschaften onder de Umayyade Kalif Umar Ibn Abd-al Aziz in het eerste

---

⁹⁷⁵ M. Gitt. 4:1-2.

⁹⁷⁶ B. Gitt. 33a.

⁹⁷⁷ B. Ket. 2b-3a.

kwartaal van de zevende eeuw aan de joden het statuut van een beschermde natie (= *ahl al-dhimma*) of natie van het Boek (= *ahl al-kitab*).

De *Geoïnim* leefden dus onder islamitisch bewind, wat hun werk beïnvloed heeft. De *Geoïnim* stonden open voor de Arabische cultuur en begonnen sedert Rav Saadia Gaon hoofdzakelijk in het Arabisch te schrijven, wat hun voertaal werd voor rechtsliteratuur (vooral voor *halachische* werken, minder voor *responsa*). Wettelijke akten en documenten bleven in het Aramees, terwijl nieuwe economische termen als *nisaya*, *abas*, *suftaja* uit het Arabisch hun ingang vonden in de rechtsliteratuur der *Geoïnim*.

Bij het einde van de tiende eeuw kwam in Egypte de dynastie der Fatimieden aan de macht, waardoor Egypte en Palestina niet meer onder de heerschappij van het Kalifaat van Bagdad stond.

De Exilarch bleef zijn gezag ontleen aan het moslim regime, dat de bevoegdheden van de Exilarch nog uitbreidde.

In dit tijdperk ontwikkelde zich de Karaïtische sekte die rebelleerde tegen de Rabbijnse school.

Economisch veranderde de samenleving (mede onder invloed van zware belastingdruk op joden en arbitraire onteigeningen van joodse gronden) van een landbouwkundige in een commerciële maatschappij met niet alleen lokale handelsactiviteiten maar ook internationaal handelsverkeer. Dit had uiteraard zijn weerslag op de verdere ontwikkeling van de joodse wet en zorgde voor innovatie via de *takkonoïs* (= decreten) en de *minhag* (= gewoonte).

Geografisch waren er reeds joodse nederzettingen rond gans het Middellandse zee bekken, met een grote concentratie in Noord Afrika. Ofschoon de joodse gemeenschappen de suprematie van de Babylonische *Geoïnim* aanvaardden, stelden ze zich desalniettemin onafhankelijker op en waren de eerste tekenen van een decentralisatie reeds zichtbaar. Ook 'etnisch' begonnen zich aan het einde van de *Geoïnim*-periode twee parallelle stromingen te ontwikkelen: Ashkenazim (de joden in Noordwest, Centraal en Oost-Europa) en Sefardim (joden uit het Iberisch schiereiland en Noord Afrika).

De rechterlijke organisatie

Babylonië

In deze periode begon de Babylonische Diaspora aan invloed toe te nemen ten koste van de joden in Israël. In Babylonië bleef de Exilarch bekleed met het gezag

om rechters aan te stellen en bleef het dubbele rechtssysteem in stand: dat van de Exilarch en dat van de rechtsacademiën van Sura en Pumbedita, met dien verstande dat voortaan de rivaliteit bestond tussen aan de ene kant de academie van de Exilarch en deze van Sura (die omschreven worden als ‘de twee academiën’) en aan de andere kant deze van Pumbedita. Dit bracht spanningen teweeg tussen de *Geoïnim* van beide richtingen, omdat de rivaliteit niet alleen intellectueel was. Er was aan deze rivaliteit vooral ook een economische dimensie verbonden. De *Geoïnim* waren immers grotendeels aangewezen op financiële steun van belangrijke joodse gemeenschappen buiten Babylonië.

De rechtsacademies waren overigens verlengstukken van de *ammoraïsche* academies. Elke academie had ook haar eigen Tribunaal, dat zij assimileerde met de Sanhedrin of de ‘Grote Rechtbank van gans Israël’ (beide uitdrukkingen komen voor in de literatuur der *Geoïnim*)⁹⁷⁸ en zelfs de *seating* was gekopieerd op deze van de Sanhedrin. De organisatie van de rechtsacademies is ons bekend uit een *responsum* van R. Amrom Gaon in antwoord op een vraag uit Barcelona⁹⁷⁹. Aan dit *responsum* ontnemen wij het bestaan van een *Dayana debava* (= **דיינא דבבא** lett. rechter bij de poort), een *Reshe deKallah* (= **רישא דכלה** leider van de *Kallah*, de halfjaarlijkse algemene vergadering), de Grote Sanhedrin met rechtsgeleerden die hun ordinantie hadden bekomen, de *Bene Kiyume* **בני קיימא** (lees: **בני סיומא** *Bene Siyume* = niet-geordineerde geleerden, wier taak het was de dagelijkse debatten samen te vatten), die deel van de Kleine Sanhedrin uitmaakten en de geleerde mensen in de academie. Voorts nog de *Av Beis Din* (=voorzitter van het gerechtshof), de *Alufim* (lett.: **אלופים** hoofd) en *Chachamim* (= **חכמים** wijzen) en de studenten.

Andere bronnen hebben het nog over de *Reshei midroshe* (=leiders van de school), de *Reshei pirkei* (= **רישי דפירקי** leiders van de secties), de *Rabanan dedara* (= **דדרא** **רבנן** de Rabbijnen van de Rij), de *Sofer haYeshivah* (= **סופר הישיבה** de schriftgeleerde), de *Rosh Haseder* **ראש הסדר** (lett.: leiders van de orders). De *Av Beis Din* of de *Dayana debava* **דיינא דבבא**, die aan het hoofd stond van de *Beis Din* van de academie beantwoordde dikwijls de vragen met *responsa* namens de Exilarch en was ook de natuurlijke kandidaat voor de opvolging van het Geonaat. Deze posities bestonden in de drie academies, in deze van de Exilarch, in deze van Sura en Pumbedita.

Naast de rechtbanken die geassimileerd waren met de drie voornoemde academies, bestonden ook lokale rechtbanken, die door de *Geoïnim* geduld werden. Om deze reden matigden zij hun kritiek op rechterlijke uitspraken van dergelijke *extra muros* rechtbanken⁹⁸⁰, ofschoon zij soms het aftreden van de rechter vroegen en

⁹⁷⁸ B.M. LEWIN, Iggeres Rav Sherira Gaon, Likkutim, 27.

⁹⁷⁹ Otsar HaGeoïnim, Berachot 100.

⁹⁸⁰ Tshuvot HaGeoïnim, Ed. S. Assaf, Jeruzalem: Darom 1928, 24.

hem schandmerkten als “Rechter uit Sodom” wanneer deze door ongeschooldheid tegen de talmudwetten in recht had gesproken⁹⁸¹. De *Geo'inim* waren echter niet bevoegd om lokale rechters uit hun ambt te zetten. Naast deze lokale rechtbanken bestonden in de verschillende steden ook arbitrage raden en handelsrechtbanken die geschillen tussen handelaars op minder formele wijze beslechtten. In deze arbitrage raden zetelden leken als arbiters of handelsrechters⁹⁸².

Gelet op het feit dat joden voor de moslim rechtbanken gelijkberechtiging genoten, waren veel joden geneigd om zich tot de moslim rechtbanken te wenden, vooral nu zij ook een uitvoerende macht hadden en joodse rechtbanken hun uitspraken *sowieso* via de moslim uitvoerende macht dienden te laten tenuitvoer leggen. Om aan de ene kant dit *extra muros* procederen tegen te gaan en aan de andere kant hun eigen autoriteit te vrijwaren, hebben de *Geo'inim* een vergaande flexibiliteit, ja zelfs toegeeflijkheid, en inventiviteit aan de dag gelegd. Zo werd aan de ene kant in sommige welomschreven gevallen geduld dat een procespartij zich tot de moslim rechtbanken zou wenden, waardoor het talmudisch verbod op procedure *extra muros* enigszins gemilderd werd. Aan de andere kant werden bepaalde soorten rechtshulp die moslim rechtbanken wel en joodse niet boden, voortaan ook in de Rabbinale rechtbanken aangeboden, waardoor een van de belangrijkste beweegredenen om naar moslim rechtbanken te stappen, uitgeschakeld werd. Deze inventiviteit deed zich vooral voor onder het Geonaat van Rav Paltoi en Rav Natronai. Rav Paltoi Gaon maakte procedure voor de moslim-rechtbanken toelaatbaar in gevallen waar een joodse gedingpartij weigerde voor het Rabbinale Tribunaal te verschijnen⁹⁸³. Bovendien vaardigden de *Geo'inim* *adrachta*⁹⁸⁴ אֲדַרְכָּתָא uit, waardoor het voor crediteurs *a priori* toegelaten werd om recalitrante debiteurs voor de moslim rechtbanken te dagen voor de invordering van hun vordering⁹⁸⁵. Onder het Geonaat van R. Sherira Gaon en R. Hai Gaon werd de trend aangehouden. Beiden verklaarden het toelaatbaar dat joodse rechters en hoogwaardigheidsbekleders in moslim rechtbanken zouden getuigen, wanneer de procespartij in het joodse proces het vonnis weigerde tenuitvoer te leggen. Hiervoor moesten wel eerst alle rechtsmiddelen uitgeput zijn, welke het joodse recht bood. R. Sherira Gaon gaf bovendien uitdrukkelijke instructies aan de rechters om desnoods voor de moslim rechtbanken te gaan getuigen, om het deze laatste gemakkelijker te maken het joodse vonnis tenuitvoer te leggen⁹⁸⁶.

---

⁹⁸¹ Sha'arei Teshuvah, nr. 86.

⁹⁸² Teshuvot HaGeo'inim, Ed. A. Harkavy, Berlin, Mekkitse Nirdamim, 1887, nrs. 235 & 554; S.D. GOITEIN, A Mediterranean Society, Berkeley, University of California Press, 1971, II, 327-[8];

⁹⁸³ S.D. GOITEIN, On the history of the Palestinian Gaonate, in Palestinian Jewry in early islamic and Crusader Times, Jeruzalem, Yad Yitschak Ben Zvi, 1980, 109-111; Sha'arei Tsedek, 84b, nr. 4; Teshuvot HaGeo'inim, Ed. A. HARKAVY, Berlin, Mekkitse Nirdamim, 1942, nr. 178, 182, 223, 346; Hemda Genuza, Ed. Z. WOLF & S.Z. SCHNEERSON, Jeruzalem, 1863, nr. 37.

⁹⁸⁴ = een verordening.

⁹⁸⁵ Nachmanides, *responsa* nr. 63.

⁹⁸⁶ Sha'arei Tsedek, o.c., 84b, nr. 4 ; Teshuvat HaGeo'inim, Ed. A. Harkavy o.c., nr. 233.

De joodse rechtbanken maakten op hun beurt deel uit van het moslim gerechtelijk apparaat, dat duldde dat andersdenkende burgers die behoorden tot de onder de islamwet beschermde soort, hun eigen autonoom rechtsstelsel hadden. Deze gerechtelijke autonomie was echter beperkt. Doodstraf behoorde tot de exclusieve bevoegdheid van de moslim Staat. De joodse rechtbanken pasten als straffen de ban **חרם** (*cherem*), de excommunicatie **נִידוּי** (*niddui*) en de bijbelse straf van de 40 zweepslagen (in feite 39) toe. Andere toegepaste dwangmiddelen en straffen waren resp. de voorhechtenis⁹⁸⁷ en het kaalscheren van de *verdachte (sic)*⁹⁸⁸.

In de periode der *Geoinim* werd ook geïnnoveerd op het gebied van de procedure. Zo werd de *gezerta* (**גזירתא**) ingevoerd. Dit was een mindere vorm van de bijbelse eed onder vermelding van G.ods naam. De *gezerta* vermeldde niet de naam van G.od, maar het *downgraden* van de eedformule liet de *Geoinim* ook toe de eed op te leggen in andere gevallen welke niet door de joodse wet voorzien waren⁹⁸⁹. Ook de *cherem stam* (**חרם סתם**) de anonieme ban, werd ingevoerd, waardoor het toepassing kon krijgen op *eenieder* die de wet overtrad en dus niet meer beperkt was tot de door de joodse wet voorgeschreven gevallen⁹⁹⁰. De *Geoinim* introduceerden ook een nieuwsoortige eed, de *shevu'at ein-li* (lett.: de eed 'ik bezit niets' **שְׁעֵנַת אֵין לִי**), die opgelegd werd aan debiteurs om zich ervan te vergewissen dat zij al dan niet onvermogen waren. Ook op het vlak van de procedure voor de rechtbanken werden nieuwe regels ingevoerd, zoals de vereiste dat de gedingpartijen uitvoerig hun argumenten zouden bepleiten. Een Gaon, R. Meshullam ben Kalonymos (ca. 1000) week zelfs af van het bijbels en talmudisch rechtsbeginsel dat beslissingen bij meerderheid tegen minderheid genomen worden. Deze Gaon differentieerde tussen rechters die voldoende onderlegd waren en anderen wier stem tijdens het beraad van de Rechtbank van mindere waarde was⁹⁹¹.

Ofschoon de *Geoinim* zowel als rechters dienst deden als in hun hoedanigheid van respondenten *responsa* uitvaardigden, combineerden ze doorgaans beide functies.

Israël

In Palestina genoten joden gerechtelijke onafhankelijkheid. Nochtans was het de trend om litigatie *extra muros* voor te leggen aan de seculiere rechtsmacht en de

---

⁹⁸⁷ Sha'arei Teshuvah, nr. 182; Halochos Pessukkos, para. 135 ; Geonei Mizrach U-Ma'arav, nr. 146.

⁹⁸⁸ Toratan Shel Rishonim, I, 29; II, 20.

⁹⁸⁹ Zie over dit onderwerp: LIBSON, G., The use of the "Gezerta", Shenaton Hamishpat Ha-ivri, 5, 1978, p. 79-154.

⁹⁹⁰ G. LIBSON, *gezerta and Herem Stam in the Geonic Period and the Early Middle Ages*, Dissertation, Jerusalem, 1980.

⁹⁹¹ Responsa of Early *Geoinim*, nr. 144.

Geoïnim moesten teruggrijpen naar sancties en excommunicatie om dit te verhinderen. De Palestijnse academie –dikwijls aangeduid met de term ‘de Grote Sanhedrin’- deed dienst als de centrale autoriteit. Deze zetelde aanvankelijk in Tiberias, later in Jeruzalem en uiteindelijk bij het einde van de elfde eeuw, in Tyre en later in Damascus. Aan het hoofd van deze Grote Sanhedrin stonden de *Av Beis Din* en een Gaon. Onder hen stonden vijf rechtsgeleerden van de academie. De Gaon werd door de moslim overheid erkend als de opperste overheid van de joden. Deze Gaon stond aan het hoofd van het gerechtelijk apparaat en was gemachtigd om ambtenaren aan te stellen in de verschillende gemeenschappen. Evenals in Babylonië was de *cherem* of excommunicatie het middel om de wet en de gerechtelijke uitspraken te doen naleven. De Gaon schreef zelf ook *responsa*⁹⁹² en sommige Palestijnse *Geoïnim* produceerden ook *halachische* geschriften⁹⁹³.

Nadat Palestina en Egypte onder eenzelfde heerschappij kwamen, vergrootte de invloed van de Jeruzalemse academies op de buitenlandse gemeenschappen. Sommige joodse gemeenschappen waaronder de Egyptische begonnen een onafhankelijke koers te varen. Zo maakte medio de elfde eeuw in Egypte het instituut van *Naggid* (נגיד) als hoogste autoriteit zijn intrede.

De wetgevende takkonoïs

Op het vlak van de invordering van schulden:

Om het hoofd te bieden aan de (hoger uiteengezette) grondige economische verandering van de joodse samenleving in Babylonië, grepen de *Geoïnim* terug naar de *takkonoïs* om leemten in de joodse wet op te vullen, daar waar de interpretatiemethoden van bijbelteksten tekort schoten. Naar joods recht kon een schuldeiser zijn vordering enkel invorderen op het onroerend patrimonium van de debiteur en niet op zijn roerende goederen. In de nieuwsoortige samenleving, waarin joden minder en minder grondbezitters waren, was dit een groeiend probleem voor de uitleners van gelden. Met dezelfde redenering als in het verleden de verordening van *prosbul*⁹⁹⁴ פרוזבול, met name om te vermijden dat de geldschieters hun deuren zouden sluiten voor de ontleners⁹⁹⁵, hebben de *Geoïnim* – *contra legem*- gedecreteerd dat voortaan schuldeisers hun schuldvorderingen ook konden invorderen op de roerende goederen van hun schuldenaars⁹⁹⁶. Een andere *takkono* beoogde de procesvolmacht die onder *talmud*-recht begrensd is, uit te

---

⁹⁹² M. GIL, Palestine in the First Muslim Period, Tel Aviv, A.D. Alkalai, 1983, I, 558, 572, 597, 606, 621.

⁹⁹³ Ibid. 583n., 596-9.

⁹⁹⁴ Zie hoger.

⁹⁹⁵ Het uitlenen van gelden aan behoeftigen werd in die tijd gezien als een sociaal bevorderlijke aangelegenheid (en een *mitsvah* =goede daad), zodat men de deuren niet wenste te zien sluiten voor de behoeftigen die aan geleend geld wensten te komen.

⁹⁹⁶ *Chemda Genuzah*, nummer 65.

breiden tot alle gevallen van procesvoering voor de Rabbinaten⁹⁹⁷. Ook de ermee gepaard gaande *kiniyan* (קנין אגב קרקע) die aan de volmacht rechtskracht verleende, werd bij *takkono* versoepeld, omdat toentertijd joden in Babylonië geen grond meer bezaten om de *kiniyan* te voltrekken. Om deze reden schiepen de *Geonim* de rechtsfictie van “vier ellen in het Land Israel”, waarop elke jood geacht werd recht te hebben⁹⁹⁸. Nog in het tijdperk der Geonim rees een grote tegenstand tegen deze rechtsfictie⁹⁹⁹.

Op het vlak van de tenuitvoerlegging:

De *takkono* die de eed van “ik bezit niets” (טענת אין לי) oplegt aan de onglukkige debiteur om hij vrij te stellen van verdere uitvoeringsdaden. Deze eed druiste in tegen talmudisch recht¹⁰⁰⁰. Door de veranderende sociale en economische omstandigheden, bleek de noodzaak om de onvermogende schuldenaar deze eed op te leggen¹⁰⁰¹.

Op het vlak van het huwelijksrecht:

Een belangrijke *takkono* inzake huwelijksrecht was deze uitgevaardigd door R. Judah Gaon in de 10de eeuw, waarbij verplicht werd gesteld om de *Kiddushin* (=huwelijk קידושין) in het openbaar te laten plaatsgrijpen en te laten samenvallen met de opzegging van de benedicties van *erussin* (=destinatio אירוסיין)¹⁰⁰² en het ondertekenen van de *ketubah* (=כתובה huwelijkscontract). Naar strikt talmudisch recht konden de drie stappen in de tijd gescheiden zijn. Nochtans wenste men in die tijd overhaastige *kiddushin* te vermijden, door gewoon heimelijk een ring aan de vinger van een dame te plaatsen. *Stricto iure* was dit nochtans voldoende om het huwelijk naar bijbels recht te voltrekken. Vandaar de dwingende openbaarheid die gedecreteerd werd. Om deze *takkono* af te dwingen, werd naar het

---

⁹⁹⁷ Yad, Sheluchin 3:7.

⁹⁹⁸ LEVIN, Otzar Hageonim, Kid., Responsa, p. 62; ASSAF, Tshuvos Hageonim, 5687, 55, p. 95.

⁹⁹⁹ Rambam, Hilchos Shluchim VeShutfim, III:7. Om deze reden werd deze *takkono* maar gedeeltelijk aanvaard en met de tijd vervangen door een andere rechtsfictie: de landloze schuldenaar zou verklaren dat hij toch land bezit en, overeenkomstig het principe dat de bekentenis even bewijskrachtig was als honderd getuigen, kon hij de *kiniyan* doorvoeren. Zie R. Tam in Tosfot B.B., 44b, s.v. דלא הוה ליה ארעא מעולם; Shulchan Aruch, Choishen Mishpat, 113:2.

¹⁰⁰⁰ Rambam, Hilchos Malveh Uloveh, II:1.

¹⁰⁰¹ HARKABI, Zichron Lerishonim, Resp. 182; Rambam, ibid. II:2.

¹⁰⁰² De term *destinatio* voor *eirussin* en *destinata* voor de “verloofde”, geeft veel beter de draagwijdte aan van het stadium dat in de *Mashriq*-culturen aan het voltrekken van het huwelijk voorafgaat, dan “verloofde” of “sposalia”. Door de *eirussin* verandert immers het statuut van de vrouw nog vòòr het voltrekken van het huwelijk, nu de vrouw reeds onderworpen is aan de huwelijksstrouw en de overspelregels. DRIVER, G.R., MILES, J.C., (The Babylonian Laws, 1952, Vol. I, p. 249 ff.) suggereren “inchoate marriage” voor *eirussin*. De term *destinatio*, ontleend aan YARON, R. (Mistake-Occasioned Palingamy, Journal of Jewish Studies, 25, 1974, p. 208, noot 19) lijkt ons beter de nuance van *eirussin* weer te geven.

voornoemde voorbeeld der *Ammoroïm*, teruggerepen naar de retroactieve annulatie van het huwelijk voltrokken in weerwil van deze *takkono*. Hiertegen rees verzet van één Gaon (een minderheidsopinie), die stelde dat de retroactieve ontbinding van het huwelijk slechts kon in de limitatieve gevallen die de *Ammoroïm* hadden vastgelegd en dat de *Geoïnim* niet (meer) deze vergaande bevoegdheid bezaten om een naar bijbels recht geldig huwelijk retroactief te annuleren¹⁰⁰³.

Een andere *takkono* was de opheffing van de *כתובת בין דכרין* of de *takkono* uit het tijdperk der *Tannoïm*, die erin voorzag dat een vader, ook in aanwezigheid van zonen, een deel van zijn nalatenschap aan zijn gehuwde dochters kon voorbehouden¹⁰⁰⁴. Door de veranderende omstandigheden¹⁰⁰⁵, m.n. dat de vaders *sowieso* hun dochters uit eigen beweging *contra legem* ruimschoots bevoordeelden, zodat deze *tannaïsche takkono* haar doel miste en dan door de *Geonim* werd afgeschaft¹⁰⁰⁶.

Op het vlak van de echtscheiding:

Aanvankelijk kon een ‘rebellerende’ vrouw (*מורדת*), d.i. een vrouw die de echtscheiding zelf op grond van walging (*מאום עלי*) aanvroeg¹⁰⁰⁷, geen echtscheiding afdwingen. Een andere *takkono* der *Ammoroïm* was de man te verplichten de echtscheiding toe te staan, na een wachttijd van twaalf maanden om de wil van de vrouw om op grond van walging uit de echt te scheiden op de proef te stellen¹⁰⁰⁸. Onder druk van vrouwen die hun heil zochten bij de islamitische rechtbanken en op het gevaar af van een niet rechtsgeldige *Get* (*גט מעושה*), omdat opgelegd¹⁰⁰⁹, decreteerden de *Geonim* dat een echtgenoot van zijn ‘rebellerende’ vrouw verplichtend uit de echt diende te scheiden, zodat er geen gevaar meer bestond voor een opgedrongen echtscheiding¹⁰¹⁰. Rabbeinu Tam verzette zich hevig tegen deze *geonische takkono*, omdat hij de decretale rechtsmacht van de *Geonim* niet kon accepteren in de mate dat die indruiste tegen een gevestigde *takkono* van de *Ammoroïm* (12 maanden wachttijd)¹⁰¹¹. De meerderheid van de *Rishoinim* was het nochtans oneens met Rabbeinu Tam over de decretale

¹⁰⁰³ A. H. FREIMANN, *Seder Kiddushin ve-Nissu'in*, 1945, p. 20.

¹⁰⁰⁴ M. Ket., IV:10; T. Ket., IV:6; B. Ket., 52b-53a, 55a, 90b-91a; B. Nozir, 34b; B. B.K., 89b; B. B.B., 131a.

¹⁰⁰⁵ Shaarei Zeddek, IV, Shaar IV, 17; LEVIN, *Otzar Hageonim, Ket., Resp.*, p. 139-140.

¹⁰⁰⁶ Rosh, ad Ket., IV:24; LEVIN, *Otzar Hageonim, ibid.*, 138.

¹⁰⁰⁷ Zie hierover meer onder “De periode der *Rishoinim*”.

¹⁰⁰⁸ Bab. Ket., 63a-64b.

¹⁰⁰⁹ Bab. Gittin, 88b.

¹⁰¹⁰ LEVIN, *Otzar Hageonim, Ket., Resp.* 191-193; Rif ad Ket., 63a; Rosh ad Ket., 63a, V:35; R. Tam, *Sefer Hajoshor, Resp.*, Ed. Rosenthal, 24 (p. 40); R. Meir Mi Rothenburg, Ed. Berlijn, 337-339 (p. 285); Ed. Praag, 865; Ed. Lvov, 136.

¹⁰¹¹ R. Tam, *Sefer Hajoshor, ibid.*

bevoegdheid van de *Geonim*, maar was het erover eens dat de *takkono* in hun tijd (*Rishoinim*) geen gelding meer moest hebben¹⁰¹².

De Rechtsbronnen

In deze periode hebben we volgende bronnen: (1) Commentaren op de *talmud*¹⁰¹³, (2) codificatiewerken¹⁰¹⁴, (3) *halachische* monografieën¹⁰¹⁵, (4) *responsa*¹⁰¹⁶ en uiteraard wetgevende *takkono's*.

(5) In Palestina waren vooral het genre van de *chillukim*¹⁰¹⁷ en het *Sefer HaMa'assim*¹⁰¹⁸ in.

De Brief van R. Sherira Gaon¹⁰¹⁹, de Geschiedenis van R. Nathan haBavli (de Babyloniër)¹⁰²⁰, alsook brieven door *Geoïnim* en *shtarot* (=akten שטרות) zijn de historische bronnen waaraan wij onze historische kennis over deze periode te danken hebben.

De periode der Rishoinim (11de – 16de eeuw)

De mijlpalen

In deze periode hebben twee ingrijpende omwentelingen plaats in de joodse wet: de ene aan het begin van deze periode door de Tossafisten o.l.v. Rabbi Jacob Tam

---

¹⁰¹² Ramban, Novellae, Ket., 63b, s.v. **מצין בירושלמי** (doorgaans verkeerdelijk als Novellae van de Rosh gedrukt); Rosh, Resp., XLIII:8.

¹⁰¹³ De belangrijkste: de inleiding tot de studie van de *misjna* en *talmud* door R. Samuel ben Hofni Gaon.

¹⁰¹⁴ Waaronder: de *She'iltot* van R. Acha uit Shabcha (medio achtste eeuw), *Halochos Pessukkos* van R. Yehuday Gaon van Sura (medio achtste eeuw) en *Halochos Gedoilos* van R. Simon Kayara (einde negende eeuw).

¹⁰¹⁵ Zoals: *Mishpete Shevu'ot* van R. Hai Gaon, *Sefer Hapikadon* van R. Saadia Gaon, *Halochos de Rab Acha*, *Sefer Hefez*, *Sefer Metivot* en *Sefer Hamiktso'ot*.

¹⁰¹⁶ Ofschoon de *responsa* het belangrijkste literaire werk is van de *Geoïnim*, zijn de meeste *responsa* niet behouden gebleven en deze die ons hebben bereikt, hebben dit gedaan via citaten uit andere bronnen, dan wel in geanthologeerde vorm. Voorbeelden van zulke anthologieën: *Teshuvot HaGeoïnim* en *Shaarei Teshuvah*, beide uit de *Sefer HaiIttim* van R. Judah al-Bargeloni, *Otsar HaGeoïnim* van Benjamin Menashe LEWIN (1928).

¹⁰¹⁷ Over de verschillen in joodse rechtspraak tussen Babylonië en Palestina.

¹⁰¹⁸ Of: *Sefer HaMa'assim livne Eretz Yisrael*. Dit werk, dat pas een halve eeuw geleden ontdekt werd, was een compilatie van 'ma'assim' of gerechtelijke uitspraken, dit waren *responsa* in de geest van de Jeruzalemse *talmud* en Palestijnse traditie.

¹⁰¹⁹ Geschreven in 987 in antwoord op een vraag van de joden uit Kairouan (Noord-Afrika), verschaft het een inzicht in de periode der *Geoïnim*, alsook in de chronologie der generaties en de wetsonwikkeling onder de *Geoïnim*.

¹⁰²⁰ Opgesteld in de eerste helft van de tiende eeuw, beschrijft het de organisatie en studiemethodes van de academies, alsook de positie van de Exilarch en de Hoofden der academies.

(11de – 13de eeuw) en de tweede bij de afsluiting van dit tijdperk door R. Mozes Isserles (1520-1572).

De Tossafisten of joodse glossatoren

Moderni versus Antiqui

Ook in joodse middens bestonden de behoudgezinde Antiqui die de leer der Oude Wijzen (Antiqui), zeg maar i.c. de talmud, letterlijk interpreteerden. Daartoe behoorden de leermeesters van Rashi (de school van Worms) en in grotemate ook Rashi zelf, die in zijn commentaar de letterlijke lezing van de wet verschaftte, zoals deze door de tamudgeleerden werd vastgelegd.

De Tossafisten waren de Moderni, die de talmud (door Rashi op meesterlijke wijze toegankelijk gemaakt) te lijf gingen. Zioj brachten de verschillende talmudtraktaten met elkaar in vergelijking (collatio), onderkenden er de tegenstrijdigheden van (contradictio) om deze uiteindelijk op te heffen door nuancering en herinterpretatie (distinctio). De interpretatie door de Tossafisten was alles behalve letterlijk. Zonder te moeten uitmaken in hoeverre de Tossafisten beïnvloed werden door de Glossatoren en hun scholastiek of deze denkschool zelf beïnvloedde (of beiden), is het voldoende vast te stellen dat hun *moderni*-approach van de wet dezelfde was als deze van de Moderni onder de Glossatoren tegenover de Codex van Justinianus.

Het juridische denken en de methodologie van de *pilpul*, die de Tossafisten hanteerden¹⁰²¹, lag aan de basis van een stille –maar vergaande en ingrijpende– omwenteling in de joodse wet¹⁰²².

Formeel was de *pilpul*-methode erop gericht het objectieve begrip van de tekst te distilleren, terwijl *in de praktijk* het een doeltreffende manier was, door de Tossafisten op ongeëvenaarde vakkundige wijze gebezigd, om de talmudtekst aan te passen aan de nieuwe realiteiten en levensomstandigheden van de joden in het Ashkenaze Europa.

Op dezelfde wijze dat hun tijdgenoten de Glossatoren het Romeins Recht en het Kerkelijk Recht moesten actualiseren, stonden de Tossafisten voor de moeilijke taak om de talmudtraditie aan te houden in een veranderde historische en

---

¹⁰²¹ De term wordt doorgaans vertaald als “casuistry” (Engels) of sofisme of spitsvondig (maar niet steekhoudend) argument. Zie: E.E. AUERBACH, *Baale Hatsofos*, Jeruzalem, The Bialik Institute, 1955. Ook: Jose FAUR, *The Legal Thinking of Tosafot: An Historical Approach*, in *Dine Israëi*, VI, 1975, p. XLIII-LXXII.

¹⁰²² Y. KIRSCH, *מהפכה בהלכה*, Library Maariv, 2002; Chaïm SOLOVEITCHIK, *יינם – סחר בינם של גויים, על גלגולה של הלכה בעולם המעשה*, Am Oved, 2003; Jose FAUR, *The Legal Thinking of Tosafot: An Historical Approach*, in *Dine Israëi*, VI, 1975, p. XLIII-LXXII.

maatschappelijke realiteit. Hun dilemma bestond erin de joodse wet draaglijk te maken en terzelfder tijd de Rabbijnse traditie en autoriteit hoog te houden. Bij hun analyse van de talmudteksten hielden de Tossafisten de gewoonten, de ideologie, de socio-economische omgeving van de joodse gemeenschappen in Noord Frankrijk en in de Teutonische landen, voor ogen.

De *pilpul*-methode die de Tossafisten bezigden, vertrekt van de idee dat er geen *objectieve haloche* bestaat, maar dat deze door de Rabbijnen gemodelleerd wordt door de discretionaire inschatting van de Rabbijnen en die geformuleerd wordt door toedoen van de *pilpul*. De Tossafisten vonden hiervoor steun in de talmud zelf. Over de meningsverschillen tussen (Beis) Hillel en (Beis) Shammai zegt de talmud immers dat beiden “de woorden van de levende G.od” zijn¹⁰²³. Rabbi Jom Tov Alashvilli (= uit Seville, 1250-1330) geeft de interpretatie die de Franse Rabbijnen aan deze uitspraak gaven, als volgt weer¹⁰²⁴: “De Franse Rabbijnen, gezegend zij hun nagedachtenis, vroegen: ‘hoe kunnen beiden “de woorden van de levende G.od” spreken, wanneer de ene verbiedt en de andere toelaat?’ En zij antwoordden dat wanneer Mozes naar de hemel ging om er de Thora in ontvangst te nemen, men hem over elk onderwerp 49 argumenten onthulde om te verbieden en 49 om toe te staan. Hij ondervroeg G.od hierover. En Hij antwoordde dat dit overgeleverd is aan de Wijzen van Israël om in elke generatie te beslissen [hoe de wet moest worden vastgelegd], overeenkomstig wat zij [beslissen]”¹⁰²⁵.

Een kentering in de beslissingswijze: volgens de latere geleerden (הלכתא כבתרא)

In de oudheid gold voor het joodse recht de regel dat de oudere Wijzen (Antiqui) hoger gezag genoten en hun juridische zienswijze *ex autoritate* moest worden aanvaard. In de middeleeuwen komt hierin een kentering.

De zeer intense en diepgaande kennis van de talmud door de Tossafisten, bezorgde hen een nooit eerder geziene zelfzekerheid, die ook in hun schrijfstijl tot uiting kwam. Rabbi Jacob Tam uit Ramerupt deinst er niet voor terug meningen te verkondigen die indruisen tegen voorgangers uit hiërarchisch hogere periodes en nog te onderlijnen “ולא כפירוש רבותינו הראשונים”, zelfs de wet vast te leggen volgens Abbaye in de talmud tegen Rava, ofschoon de *Geonim*, R. Isaac Alfassi en Rashi de wet volgens Rava hadden vastgelegd¹⁰²⁶. Ofschoon R. Jacob Tam in zijn werk

¹⁰²³ B. Eruvin, 13b; J. Berochos, XIX:1.

¹⁰²⁴ Chidushei HoRitvo, ad Eruvin, 13b.

¹⁰²⁵ R. Samuel Alkali in Mishpetei Shmuel, Venetië, 5354, nr. 9, p. 6d citeert een gelijkaardige doctrine uit naam van Tossafist R. Jechiel uit Parijs (overl. 1265), met dien verstande dat hij eraan toevoegt dat dit mits inachtnaam van de meerderheidsregel dient te gebeuren. Zie ook zelfde citaat in R. Salomon Algazi, Halichos Olam, Venetië, 5399, p. 88b, waar de naam Jechiel verkeerdelijk werd opgetekend als Chananel, een vergissing die aan het scherpe en kritische oog van R. Chaim Joseph David Azulai (Chido), Rosh David, Mantua, 5539, p. 14c is ontsnapt.

¹⁰²⁶ E. AUERBACH, Baalei HaTosfot, Vijfde editie, Bialik Instituut, Jeruzalem, 1986, p. 78, 85.

herhaaldelijk steunt op het werk *Halochos Gedoilos* (הלכות גדולות) van Rabbi Judah Gaon (8ste eeuw)¹⁰²⁷, ondermijnt hij diens gezag waar zijn opinie geen steun vindt bij R. Judah Gaon door te betogen dat Rabbi Judah Gaon blind was (wat klopt¹⁰²⁸) en dat zijn discipelen dus in zijn werk schreven wat hij hen niet opdroeg of wat hij niet geloofde en het werk om deze reden niet betrouwbaar is¹⁰²⁹.

R. Isaac ben Asher de Leviet uit Speyer (Riva , ריב"א , overl. 1133) stoorde er zich niet aan om zijn minderheidsopinie door te zetten en te onderlijnen dat “ אבל כל “ (“al mijn leermeesters zijn het unaniem met mij grondig oneens”¹⁰³⁰). R. Eliezer ben Nathan uit Mainz (Raban , ראב"ן , 1090-1170) ging frontaal in tegen Rabbi Jacob Tam (zonder hem bij naam te noemen) wegens zijn permissieve houding m.b.t. zuurdesem op Pasen¹⁰³¹. R. Jeshaya Di Trani (Rid , תוספות רי"ד , 1200-1270) bestempelt een bewijs aangebracht door Rashi als “ ראייה של “ (= ijdel bewijs) en de woorden van R. Isaac Alfassi als “ דברי הלומות “ (= droompraat¹⁰³²). Verder¹⁰³³ schrijft hij dat “ דברי רבינו יצחק הם בטלים , ואין לסמוך “ (= de woorden van R. Isaac Alfassi zijn van generlei waarde en men moet er niet op steunen). Wanneer hij hiervoor door een anoniem gebleven Rabbijn wordt terechtgewezen hoe hij van mening durft verschillen met R. Isaac Alfassi, antwoordt Di Trani met het beeld dat hij aan de filosofen¹⁰³⁴ toeschrijft en dat hij evenwel tot het zijne maakt. Het is te vergelijken met een dwerg (hij, Di Trani) en een reus (Alfassi). Wie van beiden ziet het verst? Uiteraard de reus, omdat zijn ogen veel hoger zijn gelegen. Als men echter de dwerg op het hoofd van de reus plaatst, wie ziet dan het verst? De dwerg (Di Trani), uiteraard¹⁰³⁵. Dit beeld werd 100 jaar eerder, begin van de 12de eeuw met hetzelfde oogmerk geformuleerd door de christelijke theoloog scholasticus Bernard Sylvester uit Chartres (overl. 1125)¹⁰³⁶.

Dit beeld van de reus en de dwerg luidde een nieuwe benadering van de joodse wet in (of symboliseerde die), met name deze van een cumulatieve *haloche* waarbij elke generatie voortbouwt op de juridische fundamenten uit het verleden. Deze uitbouw gebeurt door “dwergeren” die aan een eeuwenoud bouwsel voortbouwen.

¹⁰²⁷ R. Tam, Sefer Hajoshor (ed. Wenen, 1811) fol. 73b; 74(a) a, b, c; 74(b) c; Tosfot Chullin, 97a, s.v. Amar Rabba.

¹⁰²⁸ Zie Otsar Hageonim, Mashkin, Jeruzalem, The Hebrew University Press Association, 1931, p. 30, die Sefer Jochassin citeert.

¹⁰²⁹ Piskei HaRosh, Moëd Kotton, III:3, Venetie 5281, fol. 35d.

¹⁰³⁰ Ibidem, p. 168.

¹⁰³¹ Sefer Haraban, IX, 73.

¹⁰³² Sefer Hamachriah, 31.

¹⁰³³ Ibidem, 57.

¹⁰³⁴ Lees: John uit Salsbury. Zie: זלוטניק, פירושו של ר' אברהם אזולאי על המשנה, PAAJR 40 (1972), 147-168. Ook: זלוטניק, על מקור המשל הננס והענק וגלגוליו, סיני, עז, תשל"ה, עמ' קפד קפט.

¹⁰³⁵ Responsa Di Trani, 62.

¹⁰³⁶ Het beeld komt tot ons dank zij de geschriften van zijn discipel John uit Salsbury (overl. 1180). Zie: אברהם מלמד, על כתפי ענקים, הוצ' אוני' בר אילן, 2003.

Door hun positie als “dwergeren” die bovenop het bouwsel staan worden zij voortaan geacht een verdergaande (in)zicht te hebben dan hun voorgangers de Antiqui. Dit liet de “dwergeren” voortaan toe om vergissingen van hun voorgangers de “reuzen” recht te trekken¹⁰³⁷ of zelfs gewoonweg hun verouderde visie aan te passen aan veranderende omstandigheden. Dit gebeurt zonder formeel het gezag van de “reuzen” te ondermijnen. In de omringende cultuur gebeurde in hetzelfde tijdperk net hetzelfde door de scholastici. Ook in de islam kent men dit principe. Volgens de *tafsir* (interpretatieleer van de koran) geldt eveneens het principe van *lex posterior derogat legi anteriori* (in de islam: *al-nasikh wa al-mansukh*) dat inhoudt dat in geval van contradictie tussen verschillende koranverzen, het recentere vers het oudere opzij zet.

Deze **benadering** van de oude bronnen door de Moderni, de Tossafisten lag zoals gezegd in de geest van de tijd. Ook de Franse jurisconsulten (*juris consultus*) hadden eenzelfde approach van de teksten van het Romeins recht. Het dilemma van de Jurisconsulten was hetzelfde als dat van de Tossafisten: aan de ene kant was de autoriteit van het Romeins recht alom erkend in middeleeuws Frankrijk. Aan de andere kant stonden de Franse gemeenschappen onder invloed van het Germaanse gewonterecht¹⁰³⁸.

Ook de **interpretatie** die de Franse Jurisconsulten aan het Romeins recht gaven, vertoonde veel gelijkenis met deze waarmee de Tossafisten het talmudrecht benaderden. Paul Vinogradoff stelt het als volgt: “*It happened not infrequently that the practitioner or the learned judge, who were the chief agents in the process, picked out one or the other doctrine not in its proper and logical sense, but in order to confirm or to prove some opinion of their own, which possibly did not fit in exactly with the concrete rule brought forward to support it*¹⁰³⁹”. Met een verwijzing naar het commentaar van Philippe de Beaumanoir op het *Corpus Juris*, maakt P. Vinogradoff nog volgende bemerking: “*His object was not to present us with a faultless commentary on the Corpus Juris, but to make use of some of the Roman doctrines for his own purpose as a wise judge of France*”¹⁰⁴⁰.

Qua **methode** gebruikten de glossatoren evenzeer een *pilpulachtige* analyse van de tekst van het Romeins en het Canoniek recht¹⁰⁴¹. Immers bezaten de glossatoren die de leer van Justinianus wensten te doen herleven, in de 11de eeuw slechts weinig rechtspraktijk en rechtstraditie. Het Romeinse recht dat hen had bereikt was

---

¹⁰³⁷ Zie Tossafisten B. Sukko, 8b, s.v. ריבוועא, waar de Tossafisten een meetkundige vergissing van de *Ammora* verbeteren.

¹⁰³⁸ Paul VINOGRADOFF, *Roman Law in Medieval Europe*, Oxford, Clarendon Press, 1929, p 75-77, 82-83, 93-96.

¹⁰³⁹ Ibidem, p. 94.

¹⁰⁴⁰ Ibidem, p. 96.

¹⁰⁴¹ H.F. JOLOWICZ, *The Stone That the Builders Rejected: Adventures of Some Civil Law Texts*, Seminar, XII, 1954, p. 39.

bovendien in de tijd te zeer verwijderd en derhalve te summier om de complexiteit van deze werken begrijpelijk te maken. Zij moesten dus de teksten zien te begrijpen door vergelijking van verschillende passages, zonder te weten of dat zij de ware originele intenties hadden ontdekt¹⁰⁴². Dat laatste was om de hoger uiteengezette redenen ook niet nodig.

Ook de Tossafisten ontbrak het aan rechtstraditie en rechtspraktijk, nu ook zij geen contact hadden met de levende traditie van de talmudacademies uit het Oosten. Tussen de Tossafisten en de talmud bestond immers een leemte. De werken van de *Geonim* (laat staan deze van de *Savoroim*) hadden geen grote verspreiding gekend¹⁰⁴³. Bovendien was het merendeel van de *geonische* literatuur in het Arabisch geschreven en dus ontoegankelijk voor de Frans-Germaanse Rabbijnen. Mede om deze redenen werd de *geonische* literatuur niet te hoog ingeschat in de Franse en Germaanse contreien¹⁰⁴⁴.

De Frans-Germaanse school der Tossafisten had dus, naar het voorbeeld van de Byzantijnse traditie die zowel seculiere¹⁰⁴⁵ als heilige¹⁰⁴⁶ teksten amendeerde op basis van de persoonlijke opinie, een liberale benadering van de talmudteksten en voelde zich geroepen om, waar opportuun geacht, de tekst aan te passen of zelfs weg te laten¹⁰⁴⁷.

De Tossafisten gebruikten hiertoe de methodologie van de *davka* (דַּבְּקָה of intentioneel) of *lav davka* (לֹא דַּבְּקָה of niet intentioneel). Dit liet hen toe om een talmudtekst als niet intentioneel of niet bepaald te verklaren, waarbij zij bedoelden dat dit niet intentioneel, en dus als niet doorslaggevend of litisdecisoir moet

---

¹⁰⁴² Voorbeelden van deze methodologie door Franse kerkjuristen uit de 12de en 13de eeuw m.b.t. het Canoniek recht: het Decretum van Yves uit Chartres en vooral het Sic et Non van Peter Abelard. De excommunicandis vitandis van Hincmar uit Reims illustreert hoe oude teksten van het kerkelijk recht door de Germaanse Kerk aangepast werden aan de nieuwe omstandigheden.

¹⁰⁴³ Zie B. LEWIN in zijn inleiding tot de Iggeret Rabbi Sherira Gaon, Haifa, 1921, p. LI e.v.

¹⁰⁴⁴ De verwijzing naar een *geonische* bron gebeurde door Tossafisten enkel om een eigen argument kracht bij te zetten. Zo verwijst R. Jacob Tam naar de visie van R. Jehudai Gaon, daar waar deze zijn visie bijtreedt: Sefer Hajoshor, Wenen, 1811, p. 73b, 74 (b) a, b, c, 74 (b) c; Tosfot Chullin, 97a, s.v. amar Raba. Wanneer daarentegen R. Jehudai Gaon zijn stelling tegenspreekt, schrijft Rabbenu Tam dat “*men niet mag steunen op de opinie van de auteur van Halochos Gedoilos, omdat de auteur van Halochos Gedoilos, R. Jehudai Gaon, blind was en zijn discipelen dikwijls in zijn namen zaken optekenden die hij hen niet opdroeg [te schrijven] en waarin hij niet geloofde*”, aldus Rabbenoe Tam, geciteerd in Piske HoRosh, Moëd Koton, III:3.

¹⁰⁴⁵ Robert DEVREESSE, Introduction à l'étude des Manuscrits grecs, Parijs, Librairie C. Klincksieck, 1954, p. 73-77.

¹⁰⁴⁶ Ibid., p. 123-124, 137-139. Er bestond ook een joods-Byzantijnse traditie in die zin: R. Isaac ben Malki Zedek (1090-1160) amendeerde zelf de talmudtekst op basis van zijn visie. Zie: S. LIEBERMAN, Tosefet Rishoinim, vol. 4. Introduction, p. 20-21. Over zijn invloed op de Tossafisten, zie Introduction, noot 13.

¹⁰⁴⁷ Zie illustratief Sefer Hajoshor, inleiding, p. 619-620, fol. 73 c-d; J.H. WEISS, Toledos Rabbenu Jacob Tam, Beis Talmud, III, 5643, p. 134-138.

aanzien worden en dat er dus abstractie van kon gemaakt worden. De Tossafisten gebruiken in hun commentaren deze –gewaagde– methodologische kunstgreep liefst 326 keer¹⁰⁴⁸. Ook kerkjurist Peter Abelard¹⁰⁴⁹ (1079-1142) verwijst uitdrukkelijk naar deze methode die hij toepast¹⁰⁵⁰: “in het algemeen” (of *lav davka*) of “in het bijzonder” (of *davka*). De Tossafisten verkondigden ook de stelling dat, daar waar de reden van een Rabbiniaal verbod wegvalt, ook het verbod uitdooft¹⁰⁵¹ (zie hieronder over het verbod op kaas van een niet-jood). Ook kerkjurist Peter Abelard deelde deze mening in zijn benadering van het kerkelijk recht. Men moest volgens hem het tijdperk en de reden van de wet achterhalen, omdat wat in een bepaalde context toegelaten is, in een ander verboden is¹⁰⁵².

R. Isaac ben Asher de Leviet uit Speyer (ר״י א״ש, discipel van R. Meïr ben Samuel) en na hem vooral Rabbi Jacob ben Meïr Tam hebben ook de **dialectische benadering** van de talmudteksten tot een systeem verheven. De dialectiek bestond erin een tekst te bestuderen door similaire gevallen op te sporen (*collatio*), door vervolgens tegenstellingen te ontdekken (*contradictio*) en ten slotte deze op te heffen aan de hand van nuances (*distinctio*). Deze benadering bestond uiteraard honderden jaren vóór R. Isaac ben Asher en Rabbenu Tam (zelfs de talmud paste deze reeds toe), maar het zijn zij die in de talmudstudie deze methode systematisch zijn gaan toepassen. De neef en discipel van Rabbenu Tam, R. Isaac ben Samuel uit Dampierre-de-l’Aube had te dien einde in zijn talmudacademie in Dampierre¹⁰⁵³ (niet ver van Ramerupt¹⁰⁵⁴), waar de meeste Tossafistische glossen (תוספות שלנו) werden geredigeerd, zestig studenten opgeleid tot specialisten elk in één bepaald talmudtraktaat, wat toeliet deze methode op een optimale en systematische wijze toe te passen.

Zoals hoger vermeld, gebruikten de christelijke godgeleerden dezelfde **rechtvaardigingsgronden** als de Tossafisten, om goed te praten dat zij ingingen tegen eerbiedwaardige bronnen. Het beeld van de dwerg op het hoofd van de reus,

¹⁰⁴⁸ Voorbeelden van *lav davka*: Rosh Hashono, 15b, s.v. nohagu; 19a, s.v. assurin; Megille, 28a, s.v. ki; B.K., 38a, s.v. nasa; 69a, s.v. kol; Chullin, 96b, s.v. ad; met impliciete verwijzing naar de methodologie: Chullin, 98a, s.v. bebesat. Voorbeelden van *davka*: Eruvin, 104a, s.v. gezera; Shabbos, 9b, s.v. betisporet; 47a, s.v. bigde; Eruvin, 101b, s.v. ki; Beitzo, 30a, s.v. tenan; B.K., 35b, s.v. zot; 36a, s.v. ra’ui; B.M., 69a, s.v. ellu; 69b, s.v. ki. Ook kerkjurist Peter Abelard grijpt hiernaar terug in zijn Sic et Non, p. 3-4 en gebruikt hiervoor de termen “in het algemeen” (of *lav davka*) of “in het bijzonder” (of *davka*).

¹⁰⁴⁹ Alias Abeillard of Abailard.

¹⁰⁵⁰ Sic et Non, p. 10.

¹⁰⁵¹ R. Samuel ben Meïr, Pessochim, 107b, s.v. o dilmo somuch ; Tosfot Beitzo, 6a, s.v. veho’idno ; Tosfot Avodo Zoro, 15a, s.v. imur ; Tosfot Ibidem, 21a, s.v. af bemekom ; Tosfot Ibidem, 73a, s.v. ika ; R. Meïr uit Rothenburg, Halochos Semochos, fol. 2d, in Machane Leviye, Leghorn, 5549.

¹⁰⁵² Sic et Non, p. 10.

¹⁰⁵³ F-10240

¹⁰⁵⁴ F-10240.

geformuleerd door Bernard Sylvester uit Chartres (overl. 1125) en overgenomen door de Tossafist Di Trani is daar een illustratie van.

Aan de hand van deze methodologie van herinterpretatie van de talmudtekst, en met het justificerende beeld voor ogen van de dwerg op het hoofd van de reus, hebben de Tossafisten een oneindig aantal permissieve wetten uitgevaardigd, die allen bedoeld waren om de joodse wet aan de veranderde socio-economische realiteit aan te passen. Zo werden de wetten die betrekking hadden op handel met wijn en leningen op intrest bijzonder permissief uitgelegd door de Tossafisten, nu de joodse gemeenschap (en vele Tossafisten!) in de Champagnestreek leefden van handel in wijn (hun grootvader Rashi was reeds een wijnhandelaar)¹⁰⁵⁵. Rabbi Jacob uit Orleans (ר"י דאורליני"ש), een discipel van Rabbenu Tam, die zich in Engeland vestigde, waar joden hun broodwinning grotendeels haalden uit leningen op intrest, vond een manier uit om het desbetreffende bijbelverbod te omzeilen voor leningen van joden aan joden. Deze omzeiling was een *heter iska avant la lettre* en R. Joseph Caro (1488-1575) bestempelt deze omzeiling desalniettemin als het grootste bedrog (“אין לך הערמת ריבית גדולה מזו”) en verwijst naar het eensluidend standpunt van R. Salomon ben Adret (acroniem: Rashbo, 1235-1310)¹⁰⁵⁶.

Het verbod om zuurdesem (= *chometz*) in huis te houden (“*Zeven dagen zal er geen zuurdeeg in uw huizen gevonden worden*”¹⁰⁵⁷), dat door de talmud¹⁰⁵⁸ begrepen wordt als een verwijdering van elk zuurdeeg uit het huis, was economisch niet meer houdbaar. R. Jacob Tam beschikt, *contra legem*, dat het voldoende is om het zuurdeeg van de tafel te verwijderen en dat men dus het verbod van “*er mag zelfs niets gezuurds bij u gezien worden*”¹⁰⁵⁹ niet overtreedt door het zuurdesem in huis te houden¹⁰⁶⁰. Rabbenu Tam innoveert ook door te stellen dat verboden zuurdesem tijdens het paasfeest genullifieerd wordt in een meerderheid van geoorloofde niet-zuurdesem in een verhouding van 1/60 (בטל), naar het voorbeeld van melk- en vleeskost dat gemengd wordt, terwijl de *haloche* tot dan zuurdesem op *Pessach* van deze nullificatieregulering uitdrukkelijk uitsloot¹⁰⁶¹.

Ook op het vlak van economische banden met niet-joden, nemen de Tossafisten permissieve standpunten in, die nochtans niet aanvaard werden door latere

---

¹⁰⁵⁵ R. Judah Ayash, Responsa Beis Jehuda, Leghon, 1746, p. 116c, s.v. ubeiniyan. Ook : Chaïm SOLOVEITCHIK, סחר ביינם של גויים, על גלגולה של הלכה בעולם המעשה, Am Oved, 2003

¹⁰⁵⁶ Beis Joseph, JD, 177:16.

¹⁰⁵⁷ Exodus, XII:19.

¹⁰⁵⁸ M. Pessochim, III:1. Voor de juiste interpretatie van deze misjna, zie: J.W. EPSTEIN, Introduction to Tannaic Literature, Jeruzalem, The Hebrew University Press, 1957, p. 329, 334.

¹⁰⁵⁹ Exodus, XIII:7.

¹⁰⁶⁰ Tosfot, Pessochim, 42a, s.v. veellu. Andere permissieve stellingen m.b.t. het paasfeest: Sefer Hajoshor, 622, fol. 74 (b), c. Tosfot Pessochim, 30a, s.v. amar Rabba, *in fine*.

¹⁰⁶¹ ישראל חא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, מאגנס, ירושלים, 1992, עמ' 34

generaties. Pas ten tijde van R. Mozes Isserles (zie hieronder) zullen deze en andere permissieve wetten algemene ingang vinden door incorporatie in de glossen bij de Shulchan Aruch. Zo laat Rabbi Jacob Tam toe dat joden een partnerschap aangaan met niet-joden (tot dan op grond van de talmud verboden, omdat dit bij geschil de eedaflegging van de jood zou impliceren¹⁰⁶²) en dat hij zelfs de eed aflegt onder inroeping van de vreemde godheid en heiligen¹⁰⁶³. Dit tegen de stelling van Rashi¹⁰⁶⁴ en Rashbam. Rabbi Jacob Tam liet ook toe om een eed van een niet-jood te laten afnemen, tegen de talmudwetgeving in, maar gebaseerd op een extrapolatie uit de talmud¹⁰⁶⁵.

Joden mochten naar talmudrecht geen wijn drinken noch verhandelen die door niet-joden werd aangeraakt¹⁰⁶⁶. Om de wijnhandelaars (waartoe ook velen onder hen behoorden) gewillig te zijn, maar ook om deze *insolentia judaeorum* die aan deze rechtsregel kleefde enigszins te milderen¹⁰⁶⁷, gingen de Tossafisten ver in hun herinterpretatie van de talmud¹⁰⁶⁸. Zij stelden dat de talmud met deze regel enkel bedoelde deze niet-joden, die de wijn voor hun afgodendienst gebruikten. Dat de katholieken de wijn in hun mis gebruikten als een transsubstantiëring van het bloed van Jezus in de miswijn, vonden de Tossafisten echter niet van aard om toch onder het talmudverbod te vallen¹⁰⁶⁹. De Tossafisten beperkten echter hun permissieve stelling tot de verhandeling van wijn en niet tot het drinken ervan, ofschoon joden toen hiermee zelf heel inschikkelijk waren en het verbod niet navolgden¹⁰⁷⁰. Rabbenu Tam paste immers het rechtsbeginsel toe מוטב שיהיו שוגגין (= het is beter dat zij het verbod onintentioneel overtreden, dus is het best van hen

---

¹⁰⁶² B. Sanhedrin, 63b.

¹⁰⁶³ Tosfot, Bechoros, 2b, s.v. shemma.

¹⁰⁶⁴ Responsa Rashi, nr. 180.

¹⁰⁶⁵ B. Avodo Zoro, 6b.

¹⁰⁶⁶ M. Avodo Zoro, II:3; B. Avodo Zoro, 30b-31a. De logica achter dit verbod was dat toentertijd wijn werd geofferd voor de afgodendienst en een afgodendienaar de joodse wijn zou kunnen aanroeren met de bedoeling het voor zijn afgodendienst voor te bestemmen, wat de wijn onfit maakte voor de joodse cultus.

¹⁰⁶⁷ Aartsbisschop Agobardus Lugdunensis uit Lyon vermeldt in Opera Omnia, Corpus Christianorum, Continuatio Medievalis, T. 52, Turnhout, 1981, p. 193 dat joden wijn door katholieken aangeroerd als "*immundus*" beschouwen. De machtige Paus Innocentius III (Lotario de Conti, 1161 - 1216) spuwde gal over de joden omwille van deze regel. Zie: R.S. LOPEZ, Review of I. AGUS, Urban Civilization in Pre-Crusade Europe, in Speculum, 42, 1967, p. 343.

¹⁰⁶⁸ Chaïm SOLOVEITCHIK, סחר ביינם של גויים, על גלגולה של הלכה בעולם המעשה, Am Oved, 2003.

¹⁰⁶⁹ Tosfot Avodo Zoro, 57b, s.v. leafuke. Cfr. Bayis Chodosh, YD, 123, s.v. umma sheomar, *in fine*. R. Jishmoël Kohen, Zera Emes, vol. 2, Leghorn, 5556, fol. 44b.

¹⁰⁷⁰ Zie het antwoord van Rashi aan zijn schoonzoon R. Meïr uit Ramerupt (vader van R. Jacob Tam): אין חילוק בין יין נסך לסתם יינם אלא שהתחילו להקל בו לענין הנאה, in Responsa Rashi, nr. 58. Zie ook de uitdrukking van R. Isaac ben Samuel uit Dampierre הוא ומכוער הוא in Responsa Or Zoruah, 174.

niet op het verbod te wijzen¹⁰⁷¹) voor het ongeoorloofde *genot* (איסור הנאה), dus met uitsluiting van drinken) van deze wijn¹⁰⁷². Wel was Rabbenu Tam inschikkelijk om wijn van een jood, die aangeroerd werd door een niet-jood (volgens talmudrecht verboden voor consumptie), toch tot het verbruik toe te laten¹⁰⁷³. Een van de door Rabbenu Tam frequent gebruikte pragmatische rechtvaardigingsgrond voor zijn permissieve stelling (bijv. inzake wijn en woekerrente) was התורה חסה על? התורה חסה על? (= de bijbel heeft zich ontfermd over joods geld en moet ik mij niet hierover ontfermen en bij geldelijk verlies de wet permissief vastleggen?¹⁰⁷⁴).

Om de joods-christelijke betrekkingen te bevorderen herformuleerden de Tossafisten zelfs de kerkelijke leer. Om joden toe te laten het brood dat bij de misdienst werd geofferd van de priesters en sacristiemeesters aan te kopen, schreven de Tossafisten dat het brood niet als een offer moest gezien worden maar eerder als een geschenk voor de priester¹⁰⁷⁵. Deze uitleggingswijze druist uiteraard in tegen de kerkelijke leerstelling die in de eucharistie van het brood de transsubstantiëring van Jezus' lichaam ziet. Zo mochten joden van de Tossafisten ook kaarsen aankopen, die in de kerken werden geschonken, op grond van het feit dat ze "sierstukken" waren eerder dan devotieobjecten¹⁰⁷⁶. Ook deze uitlegging druist in tegen de omstandigheid dat kaarsen cultusobjecten bij uitstek zijn.

Joden mochten volgens de talmudwet geen huizen verhuren aan niet-joden¹⁰⁷⁷. Volgens de Tossafisten mocht dat toch, omdat "*deze goederen ons niet exclusief toebehoren, omdat wij er belastingen op moeten betalen aan de niet-joden*"¹⁰⁷⁸. Deze uitleggingswijze maakt abstractie van het feit dat joden ook in het talmudtijdperk belastingen betaalden op hun onroerende bezittingen¹⁰⁷⁹ en het desalniettemin verboden was om aan niet-joden te verhuren¹⁰⁸⁰. Rouwende joden moesten naar talmudrecht een soort hoofddoek dragen. De Tossafisten begrepen dat dit joden blootstelde aan de spot van de omringende bevolking en verklaarden die gewoonte buiten dienst¹⁰⁸¹. Om dezelfde reden verklaarde R. Eliezer ben Joël

---

¹⁰⁷¹ R. Meïr ben Baruch uit Rothenburg past dit rechtsbeginsel toe op leningen met intrest van weldadigheidsgelden. Zie: E. AUERBACH, *Baalei HaTosfot*, Vijfde editie, Bialik Instituut, Jeruzalem, 1986, p. 90.

¹⁰⁷² *Sefer Hajoshor*, responsa, nr. 42.

¹⁰⁷³ E. AUERBACH, *Baalei HaTosfot*, Vijfde editie, Bialik Instituut, Jeruzalem, 1986, p. 381.

¹⁰⁷⁴ *Sefer Hajoshor*, responsa, nr. 42.

¹⁰⁷⁵ *Tosfot Avodo Zoro*, 50b, s.v. beinan.

¹⁰⁷⁶ *Tosfos*, ibidem.

¹⁰⁷⁷ *M. Avodo Zoro*, I:9.

¹⁰⁷⁸ R. Eliezer ben Nathan, *Even HoEzer*, vol. 1, New York, 5718, 290, fol. 125b.

¹⁰⁷⁹ B. B.B., 54b; cfr. *Tosfot Avodo Zoro*, 59a, s.v. bassar.

¹⁰⁸⁰ R. Chiya Pontremoli, *Sefichis Bidvash*, Saloniki, 5608, 49, fol. 135b e.v.

¹⁰⁸¹ *Sefer Mitzvos Godol*, Hil. Avelus, 248d. Zie ook: *Tosfot Moëd Kotton*, 21a, s.v. elu.

de Leviet uit Bonn (Raviah רבי"ה) dat het verbod om lederen schoeisel op de vastendag van 9 Av te dragen, opgeheven was buiten de joodse buurt¹⁰⁸².

De Tossafisten voerden ook permissieve wetten in om de overlast op de gemeenschap te minimaliseren. Het scheren en wassen van kleren is op de 9de dag van de maand Av (vastendag ter herinnering aan de verwoesting van de Tempel) naar talmudrecht verboden¹⁰⁸³. Nochtans laten de Tossafisten het toe, wanneer deze dag op een donderdag valt, en dit met het oog op de Sabbath.

Het bijbelverbod op de nieuwe oogst¹⁰⁸⁴ (חדש) houdt in dat men tot op 16 Nissan (tweede dag van het joodse paasfeest; dit is de datum van het offer van de eerstelingsgarve in de Tempel) de nieuwe oogst niet mag nuttigen. Dit was bijzonder onhoudbaar in Noord en Centraal Europa, vooral in winters die lang waren (en het paasfeest vroeg uitviel), zodat gezaaid werd na 16 Nissan, met het gevolg dat de oogst een jaar lang verboden was. Additioneel kwam de moeilijkheid dat joden, ingevolge de slechte kwaliteit en reputatie van drinkwater, overwegend wijn- en bierdrinkers waren geworden¹⁰⁸⁵ en men van de brouwerijen niet kon vernemen of de grondstoffen al dan niet onder het 'nieuw'-verbod vielen. Joden, daarin begrepen vooraanstaande Rabbijnen¹⁰⁸⁶, sloegen dus geen acht op het 'nieuw'-verbod m.b.t. bier, dat als en i.p.v. water werd genuttigd (אינו עולה על שולחן) (מלאכים)¹⁰⁸⁷. De Tossafisten zochten dus naar een halachisch middel om het kwetstige verbod buiten spel te zetten. R. Isaac ben Samuel uit Dampierre (alias Ri), die het verbod buiten Israël als een Rabbiniaal (en dus geen bijbels) verbod aanzag, vond de permissiviteit in de constructie van een twijfelgeval (ספק דרבנן) (לקולא). R. Eliezer ben Joël de Leviet uit Bonn (Raviah) vond in de constructie van een ספק ספיקא (= dubbele twijfel) een permissieve oplossing voor het bier, ook volgens de leer dat het 'nieuw'-verbod buiten Israël een bijbels verbod is, omdat¹⁰⁸⁸ ספק ספיקא לקולא גם באיסור דאורייתא (= dubbele twijfel leidt tot permissiviteit ook voor bijbelse verboden). R. Isaac uit Wenen (1180-1250), auteur van Or Zoruah, steunde de stelling van R. Eliezer ben Joël. Zijn zoon R. Chaïm uit Wenen gaat een stap verder en laat het drinken van bier toe op de originele grond dat er geen graan wordt geconsumeerd maar slechts een afkooksel ervan, zodat het 'nieuw'-verbod genullifiëerd wordt in een meerderheid van water (= בטל בריב)¹⁰⁸⁹.

¹⁰⁸² E. AUERBACH, Baalei HaTosfot, Vijfde editie, Bialik Instituut, Jeruzalem, 1986, p. 387.

¹⁰⁸³ M. Taanis, IV:7. Cfr. Beis Josséf, OH, 551, s.v. uma sheomar rabbenu she-im.

¹⁰⁸⁴ Leviticus, XXIII:14. M. Orloh, III:9 stelt dat het verbod ook buiten Israël geldt, terwijl M. Kiddushin, I:9 beoogt dat het niet buiten Israël geldt.

¹⁰⁸⁵ Germania Judaica, III/1, Hrsg. Aryeh MAIMON & Yaacov GUGGENHEIM, Tübingen, 1987, p. 242.

¹⁰⁸⁶ Volgens de getuigenis van R. Joël Sirkis, Bach, JD, 233.

¹⁰⁸⁷ Tosafot, Avodo Zoro, 31a, s.v. vetarveyu.

¹⁰⁸⁸ B. Kiddushin, 75a.

¹⁰⁸⁹ 218 עמ' 1996, מאגנס, ירושלים, 1000-1350, מנהג ומציאות באשכנז

Rabbenu Tam liet ook de omzeiling toe van het bijbelsgebod op het eerstgeboren dier¹⁰⁹⁰, door een deel van het moederdier aan een niet-jood te verkopen¹⁰⁹¹, ofschoon de talmud deze rechtsfictie uitdrukkelijk verbiedt¹⁰⁹². Zijn neef R. Isaac ben Samuel uit Dampierre (alias Ri de Oude ר"י הזקן, 1130-1189) steunt hem hierin¹⁰⁹³.

Een ander voorbeeld: het joodse recht gebiedt dat het *shema*-gebed 's avonds wordt opgezegd nadat de sterren in de hemel zichtbaar zijn¹⁰⁹⁴. In Europa kan dit heel laat zijn en dus belastend voor zij die vroeg naar bed wensten. Vooral volgens de opinie van Rabbi Jacob Tam, die vastlegde dat de sterren aanwezig zijn 72 astronomische minuten na zonsondergang¹⁰⁹⁵. Nochtans laat Rabbeinu Tam, door een zonderlinge gelijkschakeling van het *Shema*-gebed met het *Amida*-gebed¹⁰⁹⁶, toe dat de *Shema* opgezegd wordt 72 astronomische minuten vóór zonsondergang¹⁰⁹⁷. In de Franco-Germaanse contreien ondervonden joden grote moeilijkheden in de winter met de ingang van de Sabbath. Naar talmudrecht dat door Maimonides in zijn Codex werd vastgelegd¹⁰⁹⁸, gaat de Sabbath in bij zonsondergang (שקיעת החמה), wat in de winter zeer vroeg kan zijn. Door een herinterpretatie van de talmud¹⁰⁹⁹, beschikt Rabbi Jacob Tam dat zonsondergang begint wanneer de zon uit het zicht onder de horizon verdwijnt en pas eindigt wanneer het schemerlicht verdwijnt, wat veel later is. Ook de Shulchan Aruch zal deze stelling aankleven en in de wet inschrijven¹¹⁰⁰, ofschoon heden ten dage de Sabbathkaarsen aansteken op het door Rabbenu Tam gesuggereerde uur als een ware חילול שבת (= overtreding van de Sabbathgeboden) wordt aanzien.

Naar talmudrecht mag een naast familielid van een overledene geen vlees eten noch wijn drinken tot na de begrafenis¹¹⁰¹. Desalniettemin zag Rabbi Jacob Tam *himself* niet af van vlees en wijn, wanneer hij het overlijden vernam van zijn zuster Miryam en rechtvaardigde hij zijn stelling met het feit dat de overledene een echtgenoot had die zich met de begrafenis kon bezighouden¹¹⁰². Naar joods recht mag men niet huwen binnen de rouwmaand na het overlijden van een naast familielid. Rabbi Jacob Tam liet dit echter toe aan een meisje dat haar broer had

---

¹⁰⁹⁰ Exodus, XIII:1.

¹⁰⁹¹ Sefer Hajoshor, Novellae, 521.

¹⁰⁹² B. Bechoros, 3b.

¹⁰⁹³ ישראל תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1000-1350, מאגנס, ירושלים, 1996, עמ' 213

¹⁰⁹⁴ B. Berochos, 2a.

¹⁰⁹⁵ Tosfot Pessochim, 94a, s.v. ribbi.

¹⁰⁹⁶ Berochos, 26a.

¹⁰⁹⁷ Tosfot Berochos, 22a, s.v. me-emossai.

¹⁰⁹⁸ Rambam, Hil. Shabbos, V:3-4.

¹⁰⁹⁹ B. Shabbos, 35a, s.v. trei.

¹¹⁰⁰ OH, 261:1-2.

¹¹⁰¹ B. Berochos, 17b.

¹¹⁰² Tosfot HaRosh, 11d, in Berocho Meshuleshes, Warschau, 5623. Tosfot R. Judah HaChossid, 8b, in Berocho Meshuleshes.

verloren¹¹⁰³. Naar talmudrecht mag een joodse man geen geslachtsbetrekkingen meer hebben met zijn overspelige vrouw en moet hij uit de echt scheiden¹¹⁰⁴. De vrouw mag ook niet in een huwelijk treden met haar minnaar¹¹⁰⁵. Rabbi Jacob Tam sloot het overspel met een niet-jood van deze rechtsregel uit¹¹⁰⁶.

Het talmudrecht verbood het nuttigen van kaas die geproduceerd werd door een niet-jood¹¹⁰⁷. Rabbi Jacob Tam schrijft dat het heden ten dage geoorloofd is, omdat de reden die de talmud opgeeft (mogelijk gebeten door een slang) in onze contreien niet meer actueel is¹¹⁰⁸. Rabbi Jacob Tam stond ook het verbruik van boter van een niet-jood toe, tegen het in Ashkenaz ingeburgerde gebruik. Naar joods recht was het verboden op Sabbath in de handen te klappen¹¹⁰⁹. Rabbi Jacob Tam laat dit echter toe, door herinterpretatie van de reden van het verbod (יתקון = ‘reparatie’, lees stemmen, van muzikale instrumenten¹¹¹⁰) in ‘produceren’ van deze instrumenten en op de grond dat in zijn tijd joden geen experts waren in de ‘fabricatie’ van muzikale instrumenten.

Rabbi Jacob Tam heeft ook geïnnoveerd op het vlak van de rechten van de vrouw. Zo tolereerde hij dat zij op Sabbath met hun sierraden zouden buitenkomen op plaatsen waar geen *eiruv*¹¹¹¹ was op de grond van “מוטב שיהיו שוגגים”¹¹¹². Hij was het ook die dames aanspoorde om de geboden in acht te nemen, waarvan zij waren vrijgesteld op de grond dat zij instonden voor het huishouden¹¹¹³. Hij nam, in navolging van zijn illustere grootvader Rashi¹¹¹⁴ en tegen expliciete talmudteksten in¹¹¹⁵, een uitermate vrouwvriendelijke stelling in het zwagerhuwelijk¹¹¹⁶ in.

Ten slotte is vermeldenswaardig dat het de Tossafist R. Isaac ben Samuel uit Dampiere (1130-1189) was, die als eerste de handslag als een wijze van aangaan van verbintenissen en eigendomsverwerving aannemelijk maakte i.p.v. de plechtige vormvereiste die de *kiniyan* naar talmudrecht was¹¹¹⁷.

---

¹¹⁰³ Haloches HoRosh, Moëd Kotton, III:49.

¹¹⁰⁴ B. Kiddushin, 66a; B. Kesubos, 51b.

¹¹⁰⁵ M. Sota, V:1.

¹¹⁰⁶ Tosfot B.K., 38a, s.v. ella.

¹¹⁰⁷ B. Avodo Zoro, 35a.

¹¹⁰⁸ Tosfot Avodo Zoro, 35a, s.v. hada.

¹¹⁰⁹ M. Beitzo, V:2.

¹¹¹⁰ B. Beitzo, 36b; Cfr. J. Beitzo, V:2, 63a.

¹¹¹¹ Een symbolische omheining rond de stad of wijk aangebracht om er een –naar joods recht– privé-domein van te maken.

¹¹¹² ישראל תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1000-1350, מאגנס, ירושלים, 1996, עמ' 139.

¹¹¹³ Ibidem, p. 167.

¹¹¹⁴ Rashi ad B. Jevomos, 39b.

¹¹¹⁵ B. Jevomos, 39b.

¹¹¹⁶ Tosfot B. Jevomos, 39b, s.v. omar rav; Tosfot Kesubos, 64a, s.v. dinei chalitse.

¹¹¹⁷ E. AUERBACH, Baalei HaTosfot, Vijfde editie, Bialik Instituut, Jeruzalem, 1986, p. 743.

R. Mozes Isserles

De Remo (alias Mozes Isserles) wordt doorgaans ervaren als een *machmir*, d.i. iemand die de wet op stringente manier vastlegt. Nochtans bestaat een hele reeks wetten, waarin de Remo een permissieve stelling inneemt tegen R. Joseph Caro en zelfs tegen de talmudwetten in. Het zijn allemaal wetten die de isolatie bevorderen tussen joden en niet-joden en die economisch onhoudbaar waren geworden in de nieuwe levensomstandigheden van joden in het katholieke en jodenvijandelijke Polen. R. Mozes Isserles zal op dit vlak een groot aantal permissieve standpunten decreteren, die ingaan tegen de gevestigde joodse wet.

Orach Chaïm.

§ 334:24: Remo poneert i.t.t. R. Joseph Caro én de *talmud*, dat het toelaatbaar is op Sabbat een brandend huis te blussen, wanneer er geen gevaar is voor mensenlevens. Hij geeft als reden op, het feit dat joden onder de niet-joden wonen en dat een andere zienswijze anti-joodse vijandigheid zou aanwakkeren.

§ 156: R. Joseph Caro verbiedt zakelijke partnership met niet-joden en steunt op de *talmud*¹¹¹⁸, terwijl Remo het toelaat, ofschoon het indruist tegen de talmudwetten.

§ 248:4: Remo is tolerant met het inschepen vòòr Sabbat voor een reis per boot gedurende Sabbat.

§ 301:33: R. Joseph Caro verbiedt op Sabbat op de openbare weg (en waar geen *eiruv*¹¹¹⁹ is) geld, goud of zilver te dragen (טליתות), maar Remo laat het toe uit vrees dat het thuis in afwezigheid van de bewoners leeggeroofd wordt.

§ 323:1: R. Joseph Caro verbiedt, overeenkomstig de talmudwetten¹¹²⁰, het meten met een maatglas op Sabbat, terwijl Remo het toelaat.

§ 339:3: Remo is tolerant betreffende dansen op Sabbat, ofschoon R. Joseph Caro het verbiedt op grond van de *talmud*¹¹²¹.

Jore Deah.

§ 112:15: Remo is tolerant voor het eten van (koosjer) brood van een niet-joodse bakker.

§ 113:4: Remo tolereert dat niet-joods huispersoneel kookt, in weerwil van het verbod op koken door niet-joden.

§ 114:1: Remo is ook tolerant m.b.t. alcohol van niet-joden, in tegenstelling tot de *talmud*¹¹²².

---

¹¹¹⁸ B. Sanh., 63.

¹¹¹⁹ Een symbolische omheining rond de stad of wijk aangebracht om er een –naar joods recht-privé-domein van te maken.

¹¹²⁰ B. Beitso, 29a.

¹¹²¹ B. Beitso, 36b.

¹¹²² B. Avoda Zara, 31.

§ 123:1: Remo is ook toegeeflijk betreffende het aanraken door een niet-jood van wijn. Volgens de *misjna* en de *gemoro*¹¹²³ mag men de wijn niet drinken noch gebruiken, uit vrees voor afgodendienst. Volgens Remo mag het niet gedronken worden, maar wel gebruikt worden voor andere doeleinden.

§ 124:24: Remo gaat zelfs verder en laat de wijn voor consumptie toe, omdat heden te dage de niet-joden geen afgodendienaars zijn.

§ 132:1: Remo is in het algemeen tolerant met alle aanverwante wetten, omdat deze slechts in oudere tijden golden, wanneer de niet-joden zich aan afgoderij bezondigden. Om deze reden mag men wijn aan niet-joden verkopen, wat door de *talmud* verboden is.

§ 148:12: Remo is ook tolerant m.b.t. het deelnemen van joden aan feestelijkheden op niet-joodse feestdagen, wat volgens de *talmud* verboden was. Remo rechtvaardigt zijn permissiviteit door te stellen dat joden onder de niet-joden wonen en zich niet kunnen afzonderen.

§ 149:4: Remo is permissief m.b.t. het participeren van joden aan een jaarmarkt, omdat deze niet meer ter ere van een afgod worden georganiseerd. Volgens de *talmud*¹¹²⁴ is het nochtans verboden om zich te begeven in een stad waar een jaarmarkt plaatsgrijpt.

§ 151:10: Remo vindt het toelaatbaar dat joden huizen verhuren aan niet-joden, wat door de *talmud* verboden werd.

§ 162: Remo is permissief m.b.t. het lenen van goudstukken, die hij gelijkstelt met geld. Dit is tegen de *talmudwet*¹¹²⁵.

§ 169:17: Remo is ook permissief m.b.t. het lenen van geld op intrest van niet-joden, ofschoon deze permissiviteit geen steun vindt in de *talmud*.

§ 334:48: Ofschoon naar de *talmudwet* joden verplicht zijn hun zondige geloofsgenoten terecht te wijzen, stelt Remo dat heden ten dage men hiervan bevrijd is uit vrees dat deze zondaars zich wreken met de hulp van niet-joden.

§ 386: Inzake rouwetten stelt zich Remo ook permissief op: hij stelt rouwenden vrij van zich tijdens de rouwperiode te bedekken met een hoofdoek, omdat dit in onze contreien niet gangbaar is.

Even HaEzer.

§ 157:4: Remo toont ook permissiviteit m.b.t. het leviraat, waar de zwager een apostaat is, en dit i.t.t. R. Joseph Caro.

§ 37:8: I.t.t. de *talmud*¹¹²⁶, laat Remo het uithuwen van minderjarige dochters toe.

---

¹¹²³ B. Avoda Zara, 29 en 36.

¹¹²⁴ B. Avoda Zara, 11.

¹¹²⁵ B. B.M., 75a. De *talmud* verbiedt het lenen van een maat graan met de verplichting een maat graan terug te geven, omdat bij prijsstijging er zich een probleem van *ribis* (rente) stelt. Zo ook een hoeveelheid goud, met de verplichting dezelfde hoeveelheid goud terug te geven.

¹¹²⁶ B. Kiddushin, 49.

Choishen Mishpot.

§ 73:14 en 369:8: Remo laat de verkoop van een pand door de pandhoudende schuldeiser slechts toe na verloop van één jaar, overeenkomstig de seculiere wetten en i.t.t. de *talmud*.

§ 356: Remo beveelt ook de teruggave van alle gestolen voorwerpen, ook na de verzaking (**איאוש**), overeenkomstig de seculiere wetgeving en tegen de talmudwetten in.

§ 409: Tegen de opinie van R. Joseph Caro die verwijst naar de *talmud* en de Rif en Rambam, dat het verboden is een waakhond in huis te houden, laat Remo dit toe op grond dat wij tussen niet-joden vertoeven en dat derhalve al deze verboden toegestaan zijn.

De actores

De Tossafisten vertegenwoordigen meer een beweging dan een organisatie. Om deze reden bestaan er geen structurele banden onder hen en vormen zij dus geen welomlijnde georganisererde groep.

De kerngroep en bezielers van de Tossafistische beweging behoren tot de afstammelingen van **Rashi**, de grote bijbelcommentator. R. Salomon ben Isaac (Rashi) had twee dochters Myriam en Jocheved. **Jocheved** huwde met Meïr ben Samuel uit Lotheringen die zich in Ramerupt vestigde (v/h ook in Worms). Meïr had vier kinderen: (1) Myriam die huwde met Samuel (zoon van Simcha uit Vitry). Hun enige zoon was Isaac ben Samuel uit Dampierre (Ri), die huwde met de dochter van Judah ben Jom-Tov (een kleinkind van Rashi) en een zoon Elchanan ben Isaac kreeg. (2) Jacob ben Meïr alias Tam, die huwde met Myriam (de zuster van R. Samson uit Falaise). Zij baarden vijf zonen: Joseph ben Jacob, Moshe ben Jacob, Salomon ben Jacob, Isaac ben Jacob en Samuel ben Jacob. (3) Samuel ben meïr (Rashbam) en (4) Isaac ben Meïr (Ribam) huwde een tweede maal met Judah ben Jom-Tov, een kleinzoon van Judah ben Nathan (schoonzoon van Rashi). De schoonbroer van R. Jacob Tam R. Samson uit Falaise had een zoon Abraham ben Samson. Deze laatste had twee zonen: Samson ben Abraham uit Sens (auteur van **תוספות שאנ"ץ**, disciple van Ri) en Isaac ben Abraham uit Sens (**ריצב"א**, disciple van Ri). **Myriam** huwde met Judah ben Nathan (**ריב"ן**) en hadden een zoon Jom-Tov ben Judah. Judah ben Jom-Tov was de zoon van deze laatste (en huwde in tweede huwelijk met Isaac ben Meïr (**ריב"ם**)). Hun zoon was Isaac ben Judah en Judah ben Isaac uit Parijs (alias Sir Léon en discipel van Ri) was hun kleinzoon.

Tot de **Franse** Tossafisten worden gerekend: R. Judah ben Nathan (**ריב"ן**, gehuwd met Miriam, dochter van Rashi), R. Meïr ben Samuel uit Ramerupt bij Troyes (gehuwd met Jocheved, dochter van Rashi), R. Simcha ben Samuel of Vitry (discipel van Rashi), R. Samuel ben Meïr (**רשב"ם**, kleinzoon van Rashi), R. Isaac ben Meïr (**ריב"ם**, kleinzoon van Rashi), R. Jacob ben Meïr (alias Tam) uit Ramerupt (**רבנו תם**, kleinzoon van Rashi), R. Isaac ben Samuel uit Dampierre (alias Ri, bijnaam de Oude, neef van Rabbenu Tam). R. Elchonon ben Isaac (zoon van

Ri), R. Isaac ben Abraham uit Sens (ריצב"א, disciple van Ri), zijn broer R. Samsom ben Abraham uit Sens (auteur van תוספות שאנ"ץ, disciple van Ri), R. Judah ben Isaac uit Parijs (alias Sir Léon en discipel van Ri), R. Jechiel ben Joseph uit Parijs, R. Meshulam ben Moshe ben Itiël uit Metz, R. Joseph ben Samuel Bonfils (טוב), R. Jacob ben Isaac de Leviet (Isaac de Leviet was de leermeester van Rashi), R. Judah ben Jacob (leermeester van ריצב"א), Nathan ben Meïr uit Trinquetaille. Tot de **Franse discipelen van R. Jacob Tam** worden volgende Tossafisten gerekend: R. Chaïm ben Chananel HaKohen (Katz) uit Parijs, R. Jacob ben Isaac uit Orléans, alias Bechor Shor, R. Eliezer ben Samuel uit Metz (auteur van Sefer Jereïm), R. Joseph ben Moshe uit Troyes (alias Joseph Porat alias Joseph Don Bendit, zoon van Aaron ben Joseph), R. Jacob Israël ben Joseph uit Pont-Audemer (alias Jacob ben Joseph Israël¹¹²⁷), Samson ben Joseph de oude uit Falaise (schoonbroer van R. Jacob Tam), Jom-Tov ben R. Judah uit Falaise (neef van R. J. Tam), R. Eliyahu ben Judah uit Parijs, R. Meshulam ben Nathan uit Melin (v/h Narbonne), zijn zoon R. Nathan ben Meshulam uit Etampes, R. Moshe ben Abraham uit Pontoise, R. Joseph ben Isaac uit Orléans (alias *Bechor Shor*), zijn zoon R. Abraham ben Joseph uit Orléans, R. Jacob uit Orléans en later in Londen (alias Rabbenu Tam uit Orléans), R. Jom-Tov ben Isaac uit Joigny, later in York, R. Menachem ben Peretz uit Joigny, R. Jacob uit Corbeil, zijn broer R. Judah uit Corbeil, R. Abraham uit Bourgueil, R. Isaac ben Baruch uit Verdun, R. Samuel ben Chaïm uit Verdun (schoonbroer van Samson ben Abraham uit Sens), R. Moshe ben Shemaya (alias Moshe de Fransman)¹¹²⁸, R. Aaron ben Chaïm Cohen (neef van Jacob en Judah uit Corbeil).

Tot de **Duitse** Tossafisten worden gerekend: R. Isaac ben Asher de Leviet uit Speyer (ריב"א, discipel van R. Meïr ben Samuel en van Rashi in Troyes¹¹²⁹), R. Eliezer ben Joël de Leviet uit Bonn (ראבי"ה, auteur van Sefer Avi HaEzri en Sefer Raviah, afstammeling van R. Eliyahu uit Mainz), R. Eliezer ben Nathan uit Mainz de Oude¹¹³⁰ (ראב"ן, schoonzoon van R. Eliezer ben Joël de Leviet), R. Samuel ben Menachem uit Würzburg, R. Ephraïm ben Isaac uit Regensburg (alias Ephraïm de Grote¹¹³¹, alias de Sterke¹¹³², alias uit Allemagne¹¹³³, alias de Fransman¹¹³⁴) R. Isaac ben Mordechai (ריב"ם, lid van het Rabbinaat van Regensburg), R. Isaac ben Jacob uit Praag¹¹³⁵ (uit Bohemië¹¹³⁶), R. Eliezer ben Samson uit Keulen, R. Baruch ben Isaac uit Worms (auteur van Sefer Hachochmo en discipel van Ri), R.

¹¹²⁷ תשו' חכמי צרפת ולותיר, סי' ג עמ' 2 וספר התרומה, סי' סא.

¹¹²⁸ ספר מעשה הגאונים, עמ' 80

¹¹²⁹ תוס' נדה, לט ע"ב, ד"ה אלמא, שם, מג ע"ב, ד"ה זהב, או"ז, ח"ב, סי' רסו, סב ע"א

¹¹³⁰ תוס' שבת, טז ע"א, ד"ה ה"ג

¹¹³¹ סמ"ג, ל"ת, סי' קמא

¹¹³² שו"ת מהרש"ל סי' כט

¹¹³³ ספר המנהיג, הל' שבת, עו

¹¹³⁴ רשב"א, עירובין, לא ע"א, ד"ה נתנן

¹¹³⁵ או"ז, ח"ב, סי' רנג. או"ז ב"ק סי' תיג

¹¹³⁶ כנען: או"ז, ח"ב סי' תלב

Judah ben Kalonymus ben Meïr uit Speyer (ריב"ן, auteur van het talmudlexicon Sefer Jichusei Tannoïm veAmoroïm), R. Judah ben Kalonymus ben Moshe uit Mainz (vader van רוקח), R. Elazar uit Worms (auteur van Sefer Rokeach), R. Isaac ben Mozes uit Wenen (auteur van Or Zoruah), R. Samuel ben Natronai, R. Meïr ben Baruch uit Rothenburg, R. Baruch ben Samuel uit Mainz (auteur van Sefer Haterumo en discipel van R. Ephraïm ben Isaac uit Regensburg), R. Moshe HaKohen uit Mainz, R. Simchah ben Samuel uit Speyer (discipel van R. Eliezer uit Metz), R. Jekutiël ben Abraham uit Speyer (alias Zalman), R. Abraham ben Baruch (broer van Maharam uit Rothenburg), R. Baruch ben Abraham (kleinzoon van R. Baruch ben Samuel uit Mainz), R. Chaïm ben Moshe uit Neustadt (schoonvader van R. Avigdor ben Eliezer uit Wenen), R. Avigdor ben Ephraïm HaKohen uit Wenen, R. Jonah ben Samuel, R. Samuel de Leviet uit Worms, R. Samuel Judah ben Menachem de Leviet uit Lancut (לנדשהו"ט), R. Isaac ben Eliyahu (leermeester van R. Chaïm ben Isaac uit Wenen), R. Chaïm ben Isaac uit Wenen (zoon van Or Zoruah), R. Saadia ben Shneur (schoonzoon van Maharam Rothenburg), R. Jedidiah ben Israël uit Nurnberg (leermeester van R. Chaïm ben Isaac uit Wenen), R. Isaac ben Aron, R. Menachem ben Samuel, R. Isaac ben Chaïm uit Oppenheim, R. Mordechai ben Hillel (auteur van de Mordechai), R. Eliezer Chaïm ben Eliezer. Tot de **Duitse discipelen van R. Jacob Tam** worden volgende Tossafisten gerekend: R. Shmayah ben Mordechai uit Speyer (discipel van ריב"א en ר"ת), R. Moshe ben Salomon Cohen uit Mainz¹¹³⁷ (familie van R. J. Tam¹¹³⁸), R. Shmariyahu ben Mordechai uit Speyer (discipel van Eliezer ben Meshulam alias Chazan uit Speyer), R. Samuel HaChossid ben Kalonymus ben Isaac uit Speyer, R. Moshe ben Joël (discipel van ריב"א en ר"ת en lid van het Rabbinaat van Regensburg), R. Ephraïm ben Isaac, R. Samuel ben Nathan uit Regensburg (v/h Bonn, Mainz en Keulen en schoonzoon van Eliezer ben Nathan uit Mainz), R. Joël ben Isaac de Leviet uit Regensburg (schoonzoon van Eliezer ben Nathan uit Mainz en vader van Eliezer ben Joel [ראבי"ה] uit Bonn).

Andere discipelen van R. Jacob Tam: R. Eliezer ben Isaac uit Bohemië (כנען, ook uit Praag), R. Isaac ben Jacob uit Bohemië (Praag, alias הלבן), R. Peter ben Joseph uit Karinthië (Oostenrijk, discipel van Rashbam), R. Moshe uit Kiev¹¹³⁹, R. Abraham Hager (alias de Proseliet) uit Hongarije, zijn zonen R. Isaac ben Abraham Hager uit Hongarije en R. Joseph ben Abraham Hager (alias יהוספיה) uit Hongarije.

De discipelen van R. Isaac ben Samuel uit Dampierre (alias Ri, bijgenaam de Oude, neef van Rabbenu Tam): zijn zoon R. Elchanan ben Isaac, zijn schoonbroer R. Salomon (oudere broer van Samson uit Sens en auteur van תוספות שאנ"ן)¹¹⁴⁰, R.

¹¹³⁷ חבר בי"ד והאר"י שבחבורה (ראבי"ה ח"א עמ' 171)

¹¹³⁸ מרדכי, חולין פ"ז סי' תרפד

¹¹³⁹ ספר הישר, סי' תרכב מהד' שלזינגר, סי' תשכח

¹¹⁴⁰ תוס' פסחים, יז ע"ב, ד"ה אלא

Isaac ben Abraham uit Sens (ריצב"א), kleinzoon van Samson uit Falaise), R. Elazar (of Eliezer) ben Samuel uit Verona, R. Judah ben Isaac uit Parijs (alias Sir Léon), R. Baruch ben Isaac uit Worms (auteur van Sefer Hachochmo),

Tot de **Italiaanse** Tossafisten worden gerekend: R. Jesaja ben Mali di Trani (uit Trani, discipel van R. Simchah ben Samuel uit Speyer en auteur van Sefer Hamachria), R. Kalonymus ben Shabtai uit Rome, R. Elazar (of Eliezer) ben Samuel uit Verona (discipel van Ri).

De historische achtergrond

Dit middeleeuws tijdperk is voor de verdere ontwikkeling van de joodse wet van zeer groot belang geweest. Daar waar in de voorbije periodes de joodse wet vorm kreeg, is zij onder de Rishoïnim toegepast, aangevuld maar vooral gecodificeerd geworden.

Geografisch gezien bestreek de joodse populatie volgende landen: de Sefardische joden: Spanje, Portugal, Italië, het Ottomaanse Rijk, het Franse Provence en de Ashkenaze joden: Noord en Centraal Frankrijk, Duitsland (de Teutonische landen), de Slavische landen en Engeland.

Politiek gezien was het ook een periode met aanzienlijke gebeurtenissen. Bij het begin van dit *Rishoïnim*-tijdperk was Spanje sedert de 8ste eeuw grotendeels onder moslim-bewind. Bij het begin van de 11de eeuw zwakte de moslimmacht dermate af, dat de christelijke prinsdommen hun controle over Spanje vergrootten door gestadige gebiedsverovering. Dit bereikte een hoogtepunt tijdens de Reconquista (1212-1260).

Joden genoten in Spanje onder moslim-bewind¹¹⁴¹ gerechtelijke autonomie (zie hoger) en ook onder de christelijke Prinsen behielden zij deze autonomie, ook voor de oplegging van de doodstraf als efficiënt middel tegen verklikkers en godslasteraars. De doodstraf werd echter ondergeschikt gemaakt aan de goedkeuring door de seculiere overheid, die ook instond voor de tenuitvoerlegging van de doodstraf.

Ofschoon de eerste joden in Duitsland reeds onder het Romeins bewind voet aan wal hadden gekregen, waren die ook met de val van het Romeinse Rijk in 476 verdwenen en het is pas in de 9de eeuw dat zij zich weer in Duitsland vestigden, vooral onder impuls van de Karolingers die aldus de economie en handel wensten

---

¹¹⁴¹ Behalve onder de Almohaden, extremistische moslims uit Noord Afrika, die in 1146 Spanje veroverden, waardoor veel joden emigreerden naar landen onder christelijk bewind.

te bevorderen. Onder de heerschappij der Karolingers¹¹⁴² genoten joden talrijke *Privilegia*. Deze *Privilegia* –een gangbare praktijk in de feodale Middeleeuwen– hielden collectieve voorrechten in, zoals vrijstelling van belastingen, handelsconcessies en ook de gerechtelijke autonomie. Deze relatief goede verstandhouding tussen joden en het gezag en de omringende niet-joodse wereld, werd verstoord door de eerste (1096) en tweede kruistocht (1147), alsook door de persecuties van Rindfleisch (1298-1299). De eerste kruistocht betekende de ondergang van de rechtsacademies van Worms en Mayence. Dit, samen met de oprichting van een academie in Troyes door Rashi, was het begin van een geografische uitbreiding naar nieuwe rechtsacademies in het Champagne-gebied (zie de Tossafisten). Begin 12de eeuw begonnen de keizers de joden te beschouwen als hun persoonlijk bezit, als *servi camerae*, zonder dat dit nochtans enige weerslag had op hun juridisch statuut.

Het Franco-Germaanse jodendom met de school der Tossafisten drukte op deze periode een grote stempel. Dit jodendom uit het Karolingische Rijk stond geestelijk onder invloed van de Oostelijke Kerk en van Byzantium¹¹⁴³. Het Karolingische rechtstelsel incorporeerde zowel Germaanse als Latijnse elementen, waaronder het gewoonterecht der Germaanse stammen, hun maatschappelijke ordening. Naar dit voorbeeld incorporeerde het Franco-Germaanse jodendom joods-Germaanse¹¹⁴⁴ en Latijnse elementen¹¹⁴⁵.

---

¹¹⁴² De door Karel Martel gestichte Franse koningsdynastie.

¹¹⁴³ S.D. GOITEIN, *A Mediterranean Society*, 2 vms, Berkeley, University of California, 1967-1971; over de economische banden tussen Byzantium en Frans-Duitse joden: Salo W. BARON, *A Social and religious History of the Jews*, IV, Philadelphia, Jewish Publication Society, 1965, p. 175-176; IBN KHORDABEH, *Le livre des routes et des Provinces*, *Journal Asiatique*, 1865, p. 512-513; over de verhoudingen tussen Byzantijnse joden en de Khazaren: S. SCHECHTER, *An unknown Khazar Document*, *Jewish Quarterly Review*, III, 1912-13, p. 206, 1. 37;

¹¹⁴⁴ De meeste werken over recht en gewoonten van de Franco-Germaanse joden waren van de hand van Duitse auteurs, zoals R. Eliezer ben Nathan (1090-1170), *Even HaEzer*, 2 vol., New York, 1957-8; R. Eliezer ben Joël HaLevi (1140-1235), *Sefer Raviah*, Jeruzalem, Mekitze Nirdomim, 1938; R. Isaac ben Mozes uit Wenen (1180-1250), *Or Zoruah*, Zitamir, 5622; R. Mordechai ben Hillel Ashkenazi (1240-1298), *Sefer Mordechai*, Riva di Trento, 5319; R. Asher Ashkenazi, *Piskei HaRosh*, Venetië, 5312; R. Meïr uit Rothenburg (1215-1293), *Teshuvos*, Pessokim uMinhogim, Jeruzalem, Mossad Harav Kook, 5717; R. Asher Ashkenazi, *Teshuvos HaRosh*, Konstantinopel, 5282; R. Israël Isserlein (1390-1460) *Terumas Hadeshen*, Venetië, 5279.

¹¹⁴⁵ De meeste commentaren op de bijbel en de Talmud kwamen van Franse geleerden. Voor de bijbelcommentaren, zie: Abraham GEIGER, *Parshandatha*, Leipzig, 1855; Samuel POZNANSKI, *Abhandlung über die nordfranzösischen Biblexegeten eingeleitet*, in *Kommentar zu Ezechiël und den XII kleinen Propheten*, von Eliezer aus Beaugency, Warsaw, Mekitze Nirdomim, 1913. Voor de talmudcommentaren, zie: R. Shlomo Izhaki, alias Rashi (1040-1105) en zijn kleinzoon R. Samuel ben Meïr (1080-1174) en R. Jacob Tam (1100-1171). Zelfs R. Gershon (960-1028) die een talmudcommentaar in Duitsland uitgaf, had een Franse leermeester, R. Judah ben Meïr HaKohen (10de eeuw), alias Leontin. Over het leven en werk van Leontin, zie: Israël LEVI, *Un commentaire biblique de Léontin*, *Revue des Etudes Juives*, XLIX, 1904, p. 231-243.

Shiur Koma, een mystiek werk dat grote verspreiding kende onder de joden van Frankrijk en van de Teutonische landen, had zijn oorsprong in Byzantium¹¹⁴⁶. De *piyut*, de Byzantijnse liturgie, werd ook door het Frans-Germaanse jodendom overgenomen¹¹⁴⁷. De talmudische methodologie¹¹⁴⁸ en de bijbelexegese¹¹⁴⁹ had evenzeer een Byzantijnse origine en oefende een vergaande invloed uit op het juridisch denken van de Frans-Germaanse joden¹¹⁵⁰.

Het is merkwaardig de invloed te noteren van de katholieke kerk in Frankrijk en de Teutonische landen¹¹⁵¹. De door de Frans-Duitse joodse geleerden zo begeerde mystieke bijbelexegese aan de hand van *Gematria* (dit is de interactie tussen letters en hun numerieke waarde), wordt in die periode ook door de Franse christelijke bijbelexegeten beoefend¹¹⁵².

De joodse piëteitsbeweging die vorm kreeg onder Germaanse joden (*Chasside Ashkenaz*)¹¹⁵³, was een product van de niet-joodse piëteitsbewegingen die sedert de 12de eeuw in Frankrijk en in de Teutonische landen voet aan de grond had gekregen¹¹⁵⁴. De basisbegrippen van deze piëteit, te weten (1) ontzegging van genot¹¹⁵⁵, (2) bescheidenheid¹¹⁵⁶, (3) preken¹¹⁵⁷ en (4) inkeer¹¹⁵⁸, vond men ook terug bij de toenmalige niet-joodse piëteitsbewegingen¹¹⁵⁹.

---

¹¹⁴⁶ Maimonides was de eerste die de Byzantijnse oorsprong van het werk vastlegde. Zie: Teshuvot HoRambam, Jeruzalem, Mekize Nirdomim, 1957, vol. 1, p. 200-201.

¹¹⁴⁷ Ismar ELBOGEN, Toledos HaTefila veHaAvodah beYisraël, vol. 1, Jeruzalem, Dvir, 5684, p. 124-140.

¹¹⁴⁸ Saul LIEBERMAN, Tosefet Rishoinim, vol. 4, Jeruzalem, 1939, Introduction, p. 18-21; Saul LIEBERMAN, Tosefta KiFeshuta, Zeraïm, vol. 1, New York, Jewish Theological Seminary of America, 1955, p. 18, noot 26, was de eerste die op de invloed wees van R. Isaac ben Malki Zeddek (1090-1160) uit Zuid Italië (door R. David, alias Raavad III, uit Posquières als “de Griek” bestempeld) op de school der Tossafisten.

¹¹⁴⁹ Een van de belangrijkste werken over bijbelexegese dat in Byzantium werd uitgegeven was het werk van R. Tuvia ben Eliezer uit Castoril, Bulgarije (11de eeuw), Lekach Tov, Vilnius, 1884. Deze methode van bijbelexegese werd ook aangewend door Frans-Duitse Rabbijnen, als R. Moshe HaDarshan (11de eeuw), Bereshit Rabbati, Jeruzalem, Mekize Nirdomim, 1940; Rashi's commentaar op de bijbel, R. Shimon uit Frankfurt (13de eeuw), Jalkut Shimoni, Saloniki, 5286;.

¹¹⁵⁰ R. Abraham ben Azriël (13de eeuw) studeerde Hebreeuwse grammatica bij de byzantijnse leermeester R. David uit Griekenland. Zie: Samuel POZNANSKI, Beitrag zur Geschichte der heb. Sprachwissenschaft, Berlin, Verlag S. Calvary & Co., 1894, p. 8.

¹¹⁵¹ C.W. PREVITE-ORTON, The Shorter Cambridge Medieval History, vol. 1, Cambridge, University Press, 1952, p. 418 e.v., p. 616 e.v..

¹¹⁵² ISRAEL, Un Commentaire, p. 242-243, noot 4, geciteerd in Jose FAUR, The Legal Thinking of Tosafot: An Historical Approach, in Dine Israël, VI, 1975, p. XLVII, noot 20.

¹¹⁵³ Joseph DAN, The Esoteric Theology of Ashkenazi Hasidism, Jeruzalem, Bialik Institute, 1968.

¹¹⁵⁴ Adolph HARNACK, History of Dogma, Russell & Russell, New York, 1958, vol. 6, p. 84-117.

¹¹⁵⁵ R. Judah HaChossid, Sefer HaChassidim, Jeruzalem, Mossad HaRav Kook, 5724, § 10, 15, 84, etc.

¹¹⁵⁶ Ibidem, § 15, 16, 53, 54-55.

¹¹⁵⁷ Ibidem, § 5, 6, 39, 112-113, 413, 1125. Van daar de noodzaak van een professionele preker, ibidem, § 19, p. 84.

Ook de maïmonidaanse controverse en het verzet tegen rationele theologie en filosofie onder de joden, waren slechts exponenten van hetzelfde debat dat in de omringende cultuur werd gevoerd tussen voorstanders (als William uit Conches en Thomas van Aquino) en tegenstanders (als Bernard uit Clairvoux, de “grote detective van de heresie”¹¹⁶⁰) van de Aristotelaanse filosofie en de rationalisatie van het geloof¹¹⁶¹.

Dit alles had ook zijn invloed op het juridisch denken van de Tossafisten en op hun methodologie, die aanverwant waren met deze die ook niet-joodse Franse juristen hanteerden bij de analyse van het Romeins en het Kerkelijk recht. Zelfs de vorm, waaronder de Tossafisten hun *novellae* en commentaren publiceerden, met name in glossen (= verklarende kanttekeningen bij een tekst), volgde de vorm van de glossatoren en post-glossatoren die aan de hand van commentaren op commentaren het Romeinse en Canonieke recht aan de veranderende omstandigheden aanpasten.

Uit deze middeleeuwse periode is de honderdjarige oorlog niet weg te denken, die Noord-Frankrijk verwoestte. Ook de gestadige heroveringen van Spanje op de moslims door de christelijke monarchen en de ravages van de Zwarte Dood¹¹⁶² in het 14de eeuwse Europa, hebben hun stempel gedrukt op de geschiedenis der joden. Dit geldt ook voor de Renaissance van kunst en letteren, de Reformatie en Contra Reformatie.

In de laatste honderd jaar van het beschreven tijdperk werd de boekdrukkunst ontdekt, wat ook voor de joodse wet van uitermate belang zal zijn.

Met de verspreiding van de *Shulchan Aruch* van R. J. Caro en de glossen van R. Mozes Isserles (Remo), wordt deze periode afgesloten. Nochtans zorgen de nieuwe levensomstandigheden van joden in het katholieke Polen voor een nieuwe wending in de joodse wet door R. Mozes Isserles.

---

¹¹⁵⁸ Ibidem, § 7, 19-20, 26-27, 42, 60, 62, 82, etc.

¹¹⁵⁹ Adolph HARNACK, o.c. ; F.W. BUSSELL, *Religious Thought and Heresy in the Middle Ages*, Londen, Robert Scott Roxburghe House, 1918, p. 784 e.v.

¹¹⁶⁰ F.W. BUSSELL, *Religious Thought and Heresy in the Middle Ages*, Londen, Robert Scott Roxburghe House, 1918, p. 695.

¹¹⁶¹ A. Victor MURRAY, *Abelard and St. Bernard*, New York, Barnes and Noble, 1967; J.T. MUCKLE, *The Story of Abelard's Adversities*, Toronto, The Pontifical Institute of Medieval Studies, 1954, p. 38-56; Marcelino MENENDEZ PELAYO, *Historia de los Heterodoxos*, vol. 1, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1965, p. 441-443.

¹¹⁶² De grote pestepidemie.

De rechterlijke organisatie

Spanje

In Spanje kwam de vitaliteit van het joodse recht vooral tot uiting door de *takkonoïs HaKohol* of Decreten. In een *responsum* legde R. Salomon b. Abraham Adret (Rashbo)¹¹⁶³ de bevoegdheid van elke gemeenschap om Decreten uit te vaardigen vast in geldelijke aangelegenheden, op dezelfde wijze als de *Geoïnim* zich dat recht hadden toegeëigend. Op zich is dit nieuw. Onder de *Geoïnim* (en zelfs voordien) lag de bevoegdheid om Decreten uit te vaardigen bij de ene hoogste autoriteit (de Koning, de Patriarch, de Exilarch), ongeacht de aard der decreten. In de Middeleeuwen ligt het decretale gezag in geldelijke aangelegenheden (handel, belastingen) bij de gemeenschap (= *Kohol*), terwijl dit gezag in religieuze aangelegenheid aan de Rabbinale overheid toekomt¹¹⁶⁴. Een uitzondering hierop zijn decreten die tot doel hadden de religie te versterken en die door de gemeenschap konden worden uitgevaardigd. Een voorbeeld hiervan is het decreet dat –op straffe van nietigheid van het huwelijk- verbiedt religieuze huwelijksinzegeningen (die naar joods recht geen tussenkomst van een Rabbi vergen) te houden zonder supervisie van een Rabbi en aanwezigheid van een gebedsquorum van tien volwassen mannen¹¹⁶⁵ (*minjan* מנין).

De joodse rechtbanken genoten in Spanje voor het eerst een gerechtelijke autonomie, inclusief het opleggen van de doodstraf, wat noch ten tijde van de *talmud*, noch ten tijde van de *Geoïnim* het geval was. Ten gevolge hiervan was er geen praktische *halocho* nodig over hoe lijf- en doodstraffen op te leggen buiten de aanwezigheid van de Grote Sanhedrin. R. Salomon b. Abraham Adret (Rashbo) steunt hiervoor op het *talmud*-beginsel dat de Rechtbank lijf- en doodstraffen mag opleggen, ook indien deze niet door de *Torah* waren voorzien¹¹⁶⁶. Deze straffen werden voorzien bij gemeenschapsdecreet, met het geafficheerde doel de publieke religie en moraal te beschermen. Rashbo steunde op een precedent door R. Isaac uit Fez (Rif)¹¹⁶⁷ die stelde dat boetes voor verkrachters en verleiders volgens strikt joods recht in Spanje niet konden opgelegd worden. Nochtans –aldus de Rif– kunnen de Ouden van de gemeenschap volgens hun discretie boetes opleggen met het oog op de bescherming van de openbare moraliteit.

In de 13de eeuw en tot aan de verbanning der joden uit Spanje in 1492 profiteerden de joodse gemeenschappen –ook *aljamas* genoemd– ten volle van de vergaande gerechtelijke autonomie die ze genoten. Zij bouwden een goed gestructureerd

---

¹¹⁶³ *Responsa* Rashbo, I, nr. 729.

¹¹⁶⁴ *Responsa* Rashbo, III, nr. 411.

¹¹⁶⁵ *Responsa* Rashbo, I, nr. 551.

¹¹⁶⁶ B. Yeb. 90b.

¹¹⁶⁷ *Responsa* Rif, nr. 36.

apparaat uit om het toebedeelde gezag efficiënt te benutten. De graad aan gerechtelijke autonomie verschilde weliswaar naargelang de draagwijdte van de vrijheden die ze kregen van de verschillende lokale overheden. Zo konden joden in Lerida en Murviedro de doodstraf opleggen, die door de wereldlijke overheid tenuitvoer werd gelegd. In Valencia konden geen doodstraffen opgelegd worden, terwijl in Barcelona sedert 1241 verbanning en excommunicatie als straf werd uitgesproken en de doodstraf pas sedert 1377. Andere straffen waartoe rechtsonderhorigen werden veroordeeld waren geldelijke boetes en zweepslagen. Niettegenstaande het feit dat naar joods recht dergelijke straffen slechts in het Land Israël, dan nog enkel ten tijde van de Sanhedrin, konden worden uitgesproken, zochten en vonden de joodse rechtsgeleerden de passende juridische justificatie om dit toch te doen (zoals overigens ook in Duitsland, waarover hieronder). De tenuitvoerlegging van de door de Rabbinale rechtbanken opgelegde straffen (boetes en lijfstraffen) gebeurde door een door de koning of een baron aangestelde gerechtsdeurwaarder.

De joodse rechtbanken mochten van de seculiere overheid zowel joods recht alsook plaatselijke ordonnanties van joodse of seculiere oorsprong toepassen. Joodse rechters die koninklijke of baronale ordonnanties toepasten, zochten nochtans naar inter-joodse regels om dit vreemde recht in het joodse te incorporeren, omdat het vreemd recht als dusdanig naar joods recht niet bindend was. Ook seculiere rechtbanken –bij wie de joodse hoog aangeschreven stonden– pasten soms joods recht toe in geschillen tussen joden. Ook de koninklijke tribunalen hadden dezelfde richtlijn om joods recht toe te passen. Anderzijds konden joden hun geloofsgenoten zowel voor joodse als seculiere rechtsmachten dagen. Evenals in Duitsland, verzetten zich ook in Spanje de Rabbinale autoriteiten tegen het *extra muros* procederen, doch zij konden dit fenomeen niet verhinderen. Joodse gedingvoerende partijen voor een seculiere rechtsmacht riskeerden nochtans als “verklikkers” gebrandmerkt te worden, indien zij zich hangende het geding hieraan bezondigden. Sommige *aljamas* kochten van de overheid het privilege af om precies verklikkers te mogen berechten (doorgaans tot de doodstraf te veroordelen). Hierdoor bestond een efficiënt middel om verklikkers te bestraffen, maar ook om procespartijen af te schrikken om *extra muros* te procederen. Voortaan riskeerden zulke procespartijen *ipso facto* als verklikkers te worden bestempeld en dienovereenkomstig berecht te worden.

De joodse rechtbanken werden voorgezeten door een Rabbi, en de bijzitters waren doorgaans professionele *Dajonim* (= rechters דיינים) en de terechtzittingen gebeurden op professionele wijze met advocaten en een griffier die het protocol opnam. De gemeenten (= *Kohol*) werden bestuurd door verkozen hoogwaardigheidsbekleders: *Neemanim* (=trustees), *Muchdamim* (=vooraanstaanden) en *Berurim* (=onderzoekers), waarvan sommigen ook jurisdictionele taken kregen toegewezen. In Barcelona bijvoorbeeld stonden de

trustees in voor de vervolgingen van verklikkers en coöpereerden zij met de *Berurei averot* (=onderzoekers van misdaden) in een speciaal tribunaal voor criminele daden, inclusief aantasting van de moraal en vroomheid. In Valencia mochten de *Muchdamim* alle geschillen beslechten tussen joden van hun gemeente. De *Muchdamim* of de *Berurim* van Saragossa waren bekleed met het gezag om op vordering van de rechters de bewijsvoeringsprocedure in goede banen te leiden. Zij ageerden ook als quasi-onderzoeksrechters. Sommige gemeenten hadden ook de *Berurei teviot*, die instonden als rechters in handelszaken.

Omdat de verkozen hoogwaardigheidsbekleders van de joodse gemeenten in de eerste plaats (kapitaalkrachtige) prominenten waren en niet noodzakelijk bedreven waren in de joodse rechtsgeleerdheid en nochtans als ware rechters optraden, bestond er een mogelijkheid tot hoger beroep bij de Rabbinale overheid. In sommige *aljamas* van Aragon gebeurde dit bij de rechter in hoger beroep, de *Dajan hasilukim*.

De Spaanse joodse gemeenschappen behielden een hoog gestructureerd en goed functionerend gerechtelijk apparaat tot aan de verbanning der joden in 1492. Afhankelijk van de toegekende voorrechten, genoten de gemeenten in mindere of meerdere mate de faculteit om alle geschillen tussen joden *intra muros* te beslechten en in sommige gevallen zelfs de doodstraf op te leggen.

Het Ottomaanse Rijk

De weinige joden in het Ottomaanse Turkije hadden een gecentraliseerd bestuursstelsel uitgewerkt. Alle joden in een bepaalde stad behoorden tot een en dezelfde congregatie en alle congregaties stonden onder gezag en leiderschap van de *Chacham* (חכ"מ) die door de Sultan was benoemd.

In de 15de en begin 16de eeuw werden de lokale joodse gemeenten in Turkije overrompeld door de Spaanse joden die vrij plotseling uit hun land waren verdreven. Er kwamen ook Ashkenaze immigranten uit Italië, Duitsland en Hongarije, met het gevolg dat in alle Turkse steden congregaties werden opgericht door elke groep immigranten. Zo hadden we in de verschillende steden doorgaans naast de oorspronkelijke Turkse gemeente, voortaan Castilliaanse, Aragonese, Duitse, Italiaanse en andere gemeenten. Hierdoor kwam een einde aan de ene centrale joodse congregatie per stad en aan het centrale gezag van een *Chacham*¹¹⁶⁸. Iedere gemeente in de stad bezat haar eigen Rabbinale rechtbank met aan het hoofd een Rabbi of een lekenrechtbank en vaardigde ordonnanties uit voor haar volgelingen. Er stelden zich voor het eerst problemen van territoriale bevoegdheid binnen een stad en regels werden uitgewerkt naar joods recht voor

---

¹¹⁶⁸ Overigens een evolutie die het orthodoxe jodendom ook na de Holocaust in het Westen heeft doorgemaakt.

gevallen waarin de twee gedingvoerende partijen uit dezelfde stad waren, maar tot verschillende congregaties behoorden. Er werd gekozen voor de rechtbank van de gedaagde.

De Rabbinale rechtbanken konden geen doodstraffen opleggen, noch strafrecht toepassen. Zij konden nochtans de ban en excommunicatie uitspreken. In Turkije waren drie soorten excommunicaties bekend: een milde ban die tijdelijk was en een sterkere ban die aan de verbannen persoon zijn civiel en religieus statuut ontzegde. De ergste vorm was de excommunicatie, die onbepaald in de tijd was en de verbannen persoon tot een ware paria omvormde aan wie elke interactie met joden verboden werd. De excommunicatie werd uitgesproken tegen verklikkers, wegens insubordinatie aan Rabbinaal of communaal gezag, overtreding van gemeentelijke ordonnanties, diffamatie jegens vrouwen, aanhoudend immoreel gedrag en de weigering om voor de joodse rechtbank te getuigen.

In feite was de verbanning in het Ottomaanse rijk het enige toegepaste dwangmiddel. Alle ordonnanties (en sommige privaatrechtelijke contracten) vermeldden de ban om de tenuitvoerlegging van ordonnanties en de contractuele verbintenissen af te dwingen. Een ander middel om de tenuitvoerlegging van ordonnanties en gerechtelijke uitspraken af te dwingen was de plechtige eed. Aan de leden van de congregatie en de gedingvoerende partijen werd de eed opgelegd dat zij zich aan de ordonnanties of uitspraak zullen houden. De overtreding van een eed wordt naar joods recht zwaarwichtig ingeschat. Op deze overtreding stond de ban, zodat de met een ban gesanctioneerde eed, een doeltreffend middel bleek te zijn.

Duitsland

Ook in Duitsland genoten joden een gerechtelijke autonomie en regeerde de gemeenschap (= *Kohol*) als dusdanig bij wege van gemeenschapsordonnanties, op een wijze gelijkaardig als hoger beschreven. De gemeenschap werd beschouwd als een zelf-regulerend orgaan en diens ordonnanties waren bindend en behoorden tot het *ius cogens* van het gemeenschapsleven. Sommige ordonnanties werden uitgevaardigd op Rabbinale Synoden en kregen bindende kracht ook voor latere generaties. Een voorbeeld hiervan zijn de ordonnanties van R. Gershon ben Judah (960-1040¹¹⁶⁹) –alias het Licht van de Diaspora¹¹⁷⁰– in de elfde eeuw in Duitsland uitgevaardigd, waaronder –onder bedreiging van een ban (חרם = *cherem*), de *cherem deRabbeinu Gershon* (חרם דרבניו גרשון)- het verbod op polygamie dat voor Ashkenaze joden tot op heden van kracht is en het verbod om voortaan een echtgenote zonder haar instemming een “Get” (religieuze echtscheiding) op te dringen, wat naar bijbels recht nochtans rechtsgeldig was. Een ander voorbeeld

---

¹¹⁶⁹ Andere bronnen spreken van 950-1028.

¹¹⁷⁰ Een titel die hij slechts een honderdtal jaar na zijn dood kreeg toegemeten.

zijn de *takkonoïs* door R. Jakob b. Meïr (1100-1171) –alias Rabbeinu Tam- medio 12de eeuw in Frankrijk. In de 12de en 13de eeuw waren er de ordonnanties van de drie Rijnland-gemeenschappen van Worms, Speyer en Mayence, die ook tot op heden gelding hebben.

Het gerechtelijk apparaat in de Frans-Duitse gemeenschappen vertoonde een sterk lokaal patroon, omdat er geen centrale joodse autoriteit bestond. Elke gemeenschap stond in voor haar eigen rechtssysteem. Nochtans streefden de Wijzen uit Ashkenaz ernaar om het gezag van de lokale gemeenschappen te versterken. Zo vaardigden zij een ordonnantie uit dat voortaan elke verdachte voor de Rabbinale rechtbank moest verschijnen alwaar hij beticht werd en hij zich dus niet meer kon beroepen op het nochtans vaststaande recht dat de verdachte voor de Rabbinale rechtbank van zijn woonplaats mocht kiezen.

De joodse rechtbanken grepen terug naar geldelijke boetes, de ban, de excommunicatie, verbeurte van goederen en, zo nodig, naar het opleggen van lijfstraffen om hun gerechtelijke beslissingen te doen naleven.

Het recht op hoger beroep werd niet op uniforme wijze geregeld. R. Joseph Tov-Elem (Bonfils) en R. Jacob b. Meïr (Rabbeinu Tam), twee van de meest vooraanstaande rechtsgeleerden uit de 11de eeuw, beperkten het recht op hoger beroep. Volgens Rabbi Bonfils was een beroep enkel mogelijk in rituele zaken en niet in burgerlijk recht. De *talmud* schreef voor dat de gedingpartijen recht hadden op een schriftelijk gemotiveerd vonnis¹¹⁷¹. Rabbeinu Tam begrenste dit recht echter tot rechtszaken waarin de verweerder verplicht werd voor een rechtbank te verschijnen en dus niet wanneer hij de rechtsmacht als een willige rechtsmacht aanvaardde.

Desalniettemin blijkt dat in de praktijk hoger beroep werd toegepast in Ashkenaz. R. Meïr uit Rothenburg¹¹⁷² attesteert dat dit trouwens de gangbare praktijk was. In de 12de eeuw richtten de gemeenschappen van de drie grote Rijnlandsteden Speyer, Worms en Mayence een Hooggerechtshof op om hun gemeenschappelijke aangelegenheden te reguleren. Zij riepen ook Rabbinale Synoden samen en talrijke gemeenschappen onderwierpen zich vrijwillig aan het gezag van de Synode, met het gevolg dat deze Synode uitgroeide tot een opperste centrale gerechtelijke overheid.

In de 13de eeuw werden beperkingen ingevoerd op de gerechtelijke autonomie van de joodse gemeenschappen. Een nieuw privilege uitgevaardigd in Keulen in 1252, voorzag dat joden voortaan hun rechtszaken betreffende diefstal, valsheid en

---

¹¹⁷¹ ROSENBERG. H., *Elige Vitam. Lex montem perfringat. De Lex Regni Lex est, de fraude vectigalis et de fraude portorii et de legibus nonnullis iuris litis rabbi*, Antwerpen, 1988, p. 92-102.

¹¹⁷² *Responsa Maharam miRothenburg*, ed. Praag, nr. 715.

overspel uitsluitend zouden voorleggen aan de christelijke rechtsmacht. De oorzaak hiertoe was tweeledig: enerzijds wenste de seculiere overheid haar staatskas te spijsen met de boetes die werden opgelegd en anderzijds vormden zich de eerste steden en deze wensten hun rechtsmacht zo breed mogelijk uit te bouwen. Deze trend van uitbreiding van de macht der stedelijke overheden ten koste van de joodse autonomie, zette zich door en culmineerde in de 13de eeuw met de Sachsenspiegel.

In de 15de eeuw hadden joodse gemeenschappen (weer) een grote mate aan autonomie om allerlei vergrijpen te berechten en te bestraffen. Aan het hoofd van de joodse rechtbanken stond voortaan een Rabbi, die aangesteld werd door de gemeenschap en die voortaan hiervoor een loon ontving. In grotere gemeenschappen waren ook *Dajonim* aangestelden van de gemeenschap. De Rabbinale raad bezat jurisdictie over alle geschillen, maar ook over kosjerheidswetten, problemen van geldigheid van huwelijken en echtscheidingen, toezicht op het rituele bad, weldadigheidsaangelegenheden edm. In kleinere congregaties waar geen vaste Rabbi in dienst was, werden –vooral geldelijke geschillen uitgevochten voor lekenraden, met dien verstande dat een gedingpartij steeds kon eisen dat de uitspraak van het lekencollege door een Rabbi zou worden gecontroleerd.

Het is ook in deze periode dat Rabbinale rechtbanken geneigd werden om geldelijke betwistingen met compromissen te zien beslechten. Te dien einde poogde de rechtbank partijen onder haar rechtsmacht tot een minnelijke regeling (**פשרה**) te bewegen. Dit ontlastte de rechtbank om zich te diepgaand te moeten inlaten met de joodse wet voor geldelijke geschillen, wat het handelsverkeer vergemakkelijkte. Lukte dit niet, werden partijen uitgenodigd de rechtbank toe te laten een vonnis te bereiken dat slechts een '*pshara karov le-din*' (**פשרה קרוב לדין**) = compromis dicht aanleunend bij het recht) zou zijn. Dit liet de rechtbank een grote compromissaire marge toe. Deze praktijk ontwikkelde zich tot de standaard praktijk vooral in Polen in de 16de eeuw. De joden die in de 16de eeuw van Duitsland naar Polen uitweken, zorgden er trouwens voor dat gans het beschreven Duitse rechtstelsel naar Polen overwaaide.

De wetgevende *takkonoï's*

In dit post-geonisch tijdperk bestond er geen overwegende diaspora (zoals in het verleden deze van Babylonië) meer, maar was de verspreiding veel ruimer en er bestonden talrijke *Torah*-centers naast mekaar. Joodse nederzettingen bestonden reeds in Spanje, Noord-Afrika, Duitsland, Frankrijk, Italië, Turkije, de Balkanstaten, Polen, Litouwen en elders. Er rezen weliswaar af en toe uitmuntende *Torah*-persoonlijkheden, die een immens gezag genoten, maar van een overwegend centrum kon nauwelijks nog sprake zijn. Dit had uiteraard zijn

weerslag op de wetscreatie aan de hand van *takkonoï's*, waarvan de gelding niet meer kon worden opgelegd.

In de 12de eeuw verzette zich R. Jacob b. Meïr Tam (een der belangrijkste Tossafisten en kleinzoon van Rashi) tegen een geonische *takkono* die bepaalde dat men een echtgenoot kon dwingen een *Get* aan zijn vrouw te geven, in gevallen waarin de echtgenote de lichamelijke afkeer (*ma'us alai* **מאוס עלי**) van haar man als echtscheidingsgrond inroept. Dit was duidelijk *contra legem*, nu enkel de echtgenoot tot dan besliste of hij de echtscheiding al dan niet gaf en een *Get* doorgaans op straffe van nietigheid uit vrije wil moest verleend worden¹¹⁷³. De beweegreden achter deze geonische *takkono* was dat vrouwen zich toentertijd (reeds) tot de seculiere rechtbanken wendden om de echtgenoten met dwangmiddelen ertoe aan te zetten ingeval van lichamelijke weerzin de *Get* te geven. Naar (een m.i. te enge interpretatie van het) joods recht was dit een *Get me'usseh* (**גט מעושה** = gedwongen *Get*) en was ongeldig, waardoor de echtgenote in feite niet gescheiden was en na een nieuw palingaam huwelijk de kinderen *mamzerim* (=overspelig) zouden zijn. De *Geoïnim* decreteerden dus dat de gevallen van fysieke walging voortaan dwang bij *Get* wettigde. R. Tam was het daarmee niet eens, omdat volgens hem de *Geoïnim*, na afsluiting van de *talmud*, geen gezag meer hadden om een naar talmudnormen ongeldige *Get*, toch rechtsgeldig te verklaren. Zij konden enkel nog legifereren in het domein van de geldelijke verhoudingen tussen echtelieden, zoals de *ketubah* (**כתובה** =huwelijkscontract) edm¹¹⁷⁴. De meerderheid der *Rishoïnim* nochtans –daaronder Ramban en Rosh- deelden deze restrictieve interpretatie van het Rabbijnse gezag door R. Tam niet. Zij stoelden het gezag der *Geoïnim* om een huwelijk of een *Get contra legem* te kwalificeren, op het feit dat het huwelijk wordt ingezegend “volgens de wetten van Mozes en Israël” (**כדת משה וישראל**), wat extensief geïnterpreteerd wordt als “ook volgens de verordeningen der Rabbijnen” (zie hoger)¹¹⁷⁵. Nochtans waren zij om andere redenen van mening dat deze *takkono* in hun tijden geen toepassing kon vinden, omdat de achtergrond die ten grondslag van de *takkono* ten tijde van de *Geoïnim* lag, in hun tijden niet meer voorhanden was en omdat de *takkono* geen algemene verspreiding had gekend onder de meeste joden¹¹⁷⁶. Evenmin gingen zij zover om dit voorrecht dat zij aan de *Geoïnim* gunden voor zichzelf of hun tijdgenoten op te eisen. De *Rishoïnim* zouden zich niet het recht toeëigenen om *takkonoï's* uit te vaardigen die aan de validiteit van het huwelijk of echtscheiding raken tegen de *talmud*- en *Geoïnim*-wet in. Vanaf de 14de eeuw wordt deze houding nog versterkt, wellicht mede omdat de geldigheid van dergelijke *takkonoï's* geografisch zo begrensd was dat inzake huwelijk en

¹¹⁷³ Slechts in limitatief opgesomde uitzonderingsgevallen mag naar joods recht dwang worden aangewend om een *Get* af te dwingen. De fysieke incompatibiliteit behoort daar niet toe.

¹¹⁷⁴ Sefer HaYashar, Resp. nr. 20.

¹¹⁷⁵ Responsa Rosh , 43:8.

¹¹⁷⁶ Nov. Ramban (Rashba), Ket. 63; Responsa Rosh , loc. Cit.; cfr. Yad, Ishut 14:8.

echtscheidingen –bij definitie een grensoverschrijdende activiteit- dergelijke decreten met mekaar in conflict dreigden te komen en dus onbruikbaar waren.

Landelijke en lokale verordeningen

Hoe dan ook, in het tijdperk der *Rishoinim* was het duidelijk dat de geografische spreiding een centrale autoriteit die voor gans de joodse wereld decreten uitvaardigde, niet meer mogelijk maakte. Voortaan zou het legislatieve werk aan de hand van verordeningen lokaal zijn. Deze lokale *takkonoïs* waren dan ook geografisch begrensd tot het rechtsgebied van de decreterende overheid of van het individu. Een voorbeeld hiervan is de verordening van R. Gershon b. Judah, een *Rishon* bijgenaamd het “licht van de diaspora” (zie hoger). De *takkono* beoogde de polygamie (naar joods recht toegestaan) buiten de wet te stellen en was ingegeven door de overheersende cultuur waarin joden voortaan leefden (Duitsland) die de veelwijverij verbood. De *takkono* kreeg slechts gelding in Ashkenaze landen en niet in Sefardische contreien, waar overigens de polygamie tot de overheersende moslim-cultuur bleef behoren. Een andere *takkono* van R. Gershon had betrekking op de bescherming van de huurder.

Vanaf de 11de eeuw ontwikkelt zich ook een dubbele wetgevende overheid: het Rabbinaat en de Kohol (of: Gemeente, Congregatie). Dikwijls bestond een samenwerking tussen beide of werden de *takkonoïs* gezamenlijk uitgevaardigd. De Rabbinale verordening bleef de naam *takkonoïs* behouden, terwijl men de communautaire verodening is gaan aanduiden met de term *takkonoïs HaKohol* of verordeningen van de *Kohol*.

LANDELIJKE DECRETALE MACHT

Duitsland

In Duitsland hadden we de reeds hoger besproken verordening van R. Gershon. Na zijn dood hebben we verschillende *takkonoïs* door Rashi. Later in de 12de eeuw vinden twee grote Rabbinale conferenties plaats in Troyes o.l.v. R. Jacob b. Meïr Tam, die belangrijke *takkonoïs* decreteerden. Begin 13de eeuw werden verschillende synodes gehouden in Duitsland, waarop decreten werden uitgevaardigd onder de naam van “de *takkonoïs* van *Shum* (תקנות שׁוׁם)¹¹⁷⁷”, die in gans Duitsland en Frankrijk (en later in Polen en Oost-Europa) geldigheid verkregen. Befaamde Rabbijnen decreteerden eveneens *takkonoïs* die door de faam van de decreterende persoonlijkheid gelding kregen. Zo hebben we de decreten van R. Meïr van Rothenburg en R. Perez uit Corbeil (13de eeuw), R. Jacob Weill en R. Israël uit Brünn (15de eeuw). Begin 17de eeuw werden verordeningen uitgevaardigd

---

¹¹⁷⁷ Afkorting voor Speyer, Worms en Mainz. שפיירא ורמ״זא מאנצא.

door de synode van Frankfurt, die de laatste van haar soort was, omdat voortaan Polen Duitsland als belangrijkste Ashkenas centrum zou vervangen.

Spanje

In Spanje gebeurde het legislatieve werk in de 11de tot de 13de eeuw vooral door illustere individuele rechtsgeleerden of congregaties en –om verschillende politieke en sociale redenen- niet door een breder inter-regionaal orgaan zoals bij de Ashkenas joden het geval was. Een voorbeeld zijn de *takkonois* van Toledo¹¹⁷⁸ en Molina inzake familierecht¹¹⁷⁹. Medio 14de eeuw werd een aantal decreten uitgevaardigd op een conferentie in Barcelona, bijgewoond door de vertegenwoordigers van de congregaties uit Aragon. Op een conferentie van Castiliaanse communale vertegenwoordigers o.l.v. Rabbi Don Abraham Benveniste in Valladolid in 1432, werd een ganse reeks *takkonois* uitgevaardigd. De Spaanse uitwijkelingen die zich na 1492 in Fez (Noord Afrika) hadden gevestigd, hebben tot het einde van de 17de eeuw talrijke verordeningen uitgevaardigd op alle gebieden van de joodse rechtswetenschap¹¹⁸⁰.

Italië

In Italië werden tal van verordeningen uitgevaardigd naar aanleiding van grote nationale conferenties in de 15de eeuw (Forlì, Florence) en 16de eeuw (Ferrara), maar ook door kleine joodse centra als het Eiland Kreta (Candia)¹¹⁸¹ en Corfu.

Algerije

Ook in Algerije –een vande oudste joodsze nederzettingen in Noord Afrika- werden in 1394 twaalf *takkonois* uitgevaardigd in zake familie- en erfrecht¹¹⁸².

LOKALE DECRETALE MACHT

De locale –municipale- decretale macht van de *kohol* (קהל) of van de “stadsgenoten” (בני העיר) dagtekent reeds uit de oertijden, wellicht voordat een centrale macht bestond en wordt weergegeven in de *tossefta*¹¹⁸³, die een hele reeks voorbeelden opsomt. Deze laatste decretale macht nam echter aan praktisch belang toe ten tijde van de Diaspora in het tijdperk des *Rishoinim*.

---

¹¹⁷⁸ Rosh, Resp., LV:1-3.

¹¹⁷⁹ Rosh, Resp., LV:7-8.

¹¹⁸⁰ A. ANCONA, Kerem Chamar, vol. 2.

¹¹⁸¹ A.S. ARTOM en M.D. CASSUTO, *Takkonois Kandia ve-Zichronotheah*, 1943.

¹¹⁸² Resp. Tashbatz, II, 103.

¹¹⁸³ T. B.M., XI:23; Bab. B.B., 8b.

Deze decretale macht verschilt wezenlijk van de decretale macht van de Rabbijnen, waarover hoger. Op het lokale municipale vlak ligt de macht in handen van de (politieke) leiders van de stad of de congregatie. De Rabbinale overheden legden de rechtsmacht van deze decreten en verordeningen vast.

Op het vlak van het burgerlijk recht:

Reeds in de 10de eeuw legde R. Chanania Gaon (vader van R. Sherira Gaon) de bevoegdheid vast van de leiders van een stad of van een gemeenschap om decreten en verordeningen uit te vaardigen op alle gebieden die zij nodig achten¹¹⁸⁴. Deze rechtsmacht stoelt volgens R. Chanania Gaon op het rechtsprincipe dat Rabbijnen de bevoegdheid bezitten om andermans zaak tot *res nullius* uit te roepen (**דין הפקר בית דין הפקר בית**)¹¹⁸⁵. Bij decreet kan de lokale overheid dus allerlei wetten uitvaardigen die een implicatie hebben op de privé-eigendom van geadministreerden (prijzencontrole, heffen van belastingen, etc.).

Op het vlak van het strafrecht:

Omdat aan de overtreding van voornoemde decreten op burgerlijk gebied strafrechtelijke sancties kleefden om de afdwingbaarheid ervan te verzekeren, moesten deze municipale overheden *ipso facto* ook beschikken over decretale macht op strafgebied (geldelijke boetes, lijfstraffen, etc.). De *Rishoinim* waren het erover eens dat de municipale overheden ook met deze bevoegdheid bekleed waren¹¹⁸⁶. Zij schraagden deze competentie op het principe uit de talmud dat “Beis Din lijfstraffen en boetes kon opleggen ook *contra legem*” (**מכין ועונשין שלא מן הדין**)¹¹⁸⁷. De *Rishoinim* stelden de lokale (politieke) machtshebbers gelijk met de notie “Beis Din” (Rabbinaat)¹¹⁸⁸, ja zelfs met de Sanhedrin¹¹⁸⁹.

Op het vlak van rituele en religieuze aangelegenheden:

Op dat vlak (van דיני איסור והיתר) bleef de rechtsmacht om decreten en verordeningen uit te vaardigen in handen van de Rabbijnen¹¹⁹⁰.

¹¹⁸⁴ Tshuvos Hageonim, Shaarei Tseddek, IV, Shaar IV, 16 (Ed. Jerusalem, 5726, p. 126-7).

¹¹⁸⁵ T. Shekalim, I:3; M. Shekalim, I:2; B. Jevamot, 89b.

¹¹⁸⁶ Zie een baanbrekend *responsum* van R. Joseph Bonfils in Resp. Meir Mi Rothenburg, Ed. Lvov, 423.

¹¹⁸⁷ Resp. Rashbo, IV, 311.

¹¹⁸⁸ Resp. Rashbo, I:-, 729.

¹¹⁸⁹ Resp. Rashbo, V, 126.

¹¹⁹⁰ Rashbo, in Resp. Tashbatz, II, 132; Rashbo, III, 411; Resp. Rivosh, 305, p. 84, folio 4.

De rechtsbronnen

In de middeleeuwse *Rishoinim*-periode zijn de voornaamste rechtsbronnen de decreten of ordonnanties (*gezeroïs* en *takkonoïs*), alsook de *responsa*-litteratuur. De glossen bij de *talmud*, alsook de *novellae*, behoren ook hiertoe. De codices waarin het joodse recht werd gecodificeerd en gesystematiseerd zijn in deze periode ontstaan en behoren voortaan tot de bronnen van het joods recht.

De periode der *Achroïnim* (1565-1800)

De historische achtergrond

Politiek belangrijke gebeurtenissen zijn de opstanden van de Kozakken en de Zweedse invasies van 1648 tot 1658, die de Gouden Eeuw van het Poolse jodendom kwamen verstoren en een groot aantal joodse gemeenschappen decimeerden, hoofdzakelijk in het Oosten van Polen.

Medio 18de eeuw begon het Chassidisme onder invloed van de volgelingen van R. Israël Baal Shem-Tov (overl. 1760) zich te ontwikkelen en in Oost-Europa te verspreiden. Anderzijds zagen in Duitsland zogenaamde *Hofjuden* (Court Jews of ‘Hofjoden’) het licht. Dit waren kapitaalkrachtige en politiek invloedrijke joden, aangesteld door koningen, prinsen of andere adellijke machthebbers, die zich accultureerden in de profane samenleving en aldus ontsnapten aan de invloed en jurisdictie van de Rabbijnen en de congregaties.

In de Sefardische Diaspora kwamen geografisch gezien nieuwe centra bij, zoals Amsterdam, waar zich talrijke *conversos* (dit zijn ogenschijnlijk bekeerde joden) vestigden die er religieuze vrijheid genoten en economische mogelijkheden ontdekten.

Na een afwezigheid van 362 jaar, vestigden zich joden onder Oliver Cromwell (1599-1658) terug in Engeland. Joodse gemeenten in Engeland waren nochtans zonder enige politieke of jurisdictionele macht en de toetreding tot een congregatie was uitsluitend op vrijwillige basis.

De wederwaardigheden rond de Messiaanse waanbeelden van Shabbetai Zvi¹¹⁹¹ (1626-1676) zette gans de joodse wereld in Europa en Noord Afrika in rep en roer. Deze grote talmudgeleerde had zich in 1665 tot Messias geproclameerd. In 1666 bekeerde hij zich nochtans o.i.v. Sultan Mehmed IV¹¹⁹² van Turkije tot de islam en nam de nieuwe naam Aziz Mehmed Effendi aan.

---

¹¹⁹¹ Groot talmudgeleerde die onder R. Isaac de Alba en onder de befaamde Rabbi van Smyrna R. Joseph Escapa had gestudeerd.

¹¹⁹² Volgens zijn volgelingen onder dwang.

Onder islamitisch bewind bleven de joden genieten van de gerechtelijke autonomie zoals in het verleden. In christelijke landen daarentegen bleef deze autonomie afhankelijk van de voorrechten verleend door het gastland en moest steeds opnieuw onderhandeld worden met de autoriteit waar de joden zich kwamen vestigen.

Onder invloed van het groeiende absolutisme in Duitsland en naarmate de 17de eeuw ontvouwde, werd de roep groter om ook de autonomie van de joden in te perken. In de 17de eeuw beperkte de overheid in Venetië de voorrechten en de autonomie der joden (en ook van de katholieke clerus) inzake civiel- en crimineel recht. Desalniettemin bleven joodse rechters burgerlijke en strafrechtelijke geschillen berechten en geldelijke boetes opleggen.

Midden 18de eeuw begon in West-Europa de emancipatiebeweging ingang te vinden, die aan joden de rechten en vrijheden voorspiegelde alsook het volwaardige staatsburgerschap. De Franse joden bekwamen de volledige emancipatie in september 1791. Nochtans bleven zij trouw aan hun rituele tradities, behielden hun gerechtelijke autonomie en werden niet meteen geassimileerd in de omringende dominerende Franse samenleving. In Oostenrijk daarentegen werd in het kader van de emancipatie de gerechtelijke autonomie der joden afgeschaft. In andere landen waarin de emancipatie door de overheid werd bestreden, zoals in het Tsaristische Rusland, bleven de joden tot in de 19de (en soms zelfs tot in de 20ste eeuw) hun gerechtelijke onafhankelijkheid behouden dankzij de rigide gerechtelijke scheiding die de Tsaar in stand bleef houden tussen joden en de Russische (niet-joodse) samenleving.

De rechterlijke organisatie

In de 17de en 18de eeuw bleven joden doorgaans trouw aan de rituele religieuze verplichtingen, maar namen het minder ernstig op met het joodse commerciële recht en vooral met de verplichting om handelsgeschillen naar joods recht door Rabbijnen te laten beslechten.

De gemeenten bestendigden de gewoonte om een Rabbi aan het hoofd te plaatsen van een rechtbank, die een professionele en betaalde functionaris was. Amsterdam was hierop een uitzondering. Met nochtans een belangrijke joodse gemeenschap, had het geen joodse rechtbank tot in 1632. Tot aan deze datum procedeerden de leden van de Amsterdamse congregatie –overwegend vluchtelingen uit het Iberisch schiereiland- voor de seculiere rechtsmachten.

Joden in het algemeen neigden hun commerciële geschillen *a priori* voor te leggen aan de seculiere rechtsmachten, of op zijn minst buiten ze de discrepanties

tussen beide rechtssystemen in hun voordeel uit door te gaan procederen voor de rechtsmacht die hen de grootste kans op succes bood. In 1626 slaagde de joodse gemeente van Mantua erin van de overheid het voorrecht van exclusieve rechtsmacht over de joden af te dwingen. Desalniettemin bleven joden procederen voor de seculiere rechtbanken, vanaf 1647 zelfs met de instemming van de Duce, en de gemeente bleef dreigen met boetes en straffen.

In het Ottomaanse rijk kwam een einde aan joodse jurisdictie in criminele zaken maar bleef de gerechtelijke autonomie in andere gebieden van het recht bestaan, met dien verstande echter dat de staat niet (meer) instond voor de tenuitvoerlegging van de gerechtelijke beslissing. Desalniettemin bleven joden in de regel onder Ottomaans bewind meer dan elders hun geschillen voorleggen aan Rabbinale rechtbanken. Nochtans wanneer grote(re) bedragen op het spel stonden of wanneer procespartijen hun heil zagen in het Ottomaanse recht, stapten zij ook hier naar de seculiere rechtsmacht.

Ook in Engeland, waar de affiliatie bij een joodse gemeente facultatief was, procedeerden joden doorgaans voor de seculiere rechtsmachten, terwijl de Rabbinale rechtbanken enkel werden geraadpleegd in zaken van het (religieuze) persoonlijke statuut.

In Polen daarentegen zorgden lokale, regionale en nationale joodse raden voor talrijke ordonnances in allerlei gebieden, gaande bijvoorbeeld van de reglementering van marktplaatsen tot de regels inzake uiterlijke tekenen van overmatig luxe. De greep van de joodse gemeente op hun volgelingen was dermate, dat die regels ook nageleefd werden en joden doorgaans voor Rabbijnen procedeerden. Het *Shtetl*-patroon van de samenleving was een belangrijke stimulus voor de sociale controle die joden tot gehoorzaamheid aan de Rabbinale macht en aan het joodse establishment aanzette.

De wetgevende *takkonoï's*

LANDELIJKE DECRETALE MACHT

Polen

In Polen werd einde 16de eeuw de Raad van de (Vier) Landen (= *Vaad Arbah Aratsot*) opgericht, het centraal communaal en wetgevend orgaan van het Poolse jodendom gedurende een tweehonderdtal jaar. Vertegenwoordigers uit alle regio's en landen van Polen namen deel aan de debatten en de wetgeving die er werd afgekondigd was derhalve geldig voor alle Poolse congregaties

Litouwen

In Litouwen bestond vanaf het begin van de 17de eeuw een *Vaad Medinat Litta* of Centraal Orgaan van Litouwen, waarvan de *takkonoï's* tussen 1623 en 1761 werden uitgegeven in een bundel, de *takkonoï's* van de *Vaad Medinat Litta*¹¹⁹³.

Moravia

Een gelijkaardig centraal orgaan fungeerde ook in Moravia en ook daarvan zijn de *takkonoï's* gebundeld en uitgegeven over de periode 1650-1748¹¹⁹⁴.

LOKALE DECRETALE MACHT

Naast de *takkonoï's* uitgevaardigd door het bevoegde centrale orgaan, bleven de individuele congregaties ook nog lokale verordeningen uitvaardigen. Zo zijn *inter alia* de *takkonoï's* bekend van Krakau (1595), Nikolsburg (Mikulov), Tiktin (Tykocin), Lvov.

Voorbeelden van verreikende *takkonoï's*: (1) de *takkono* van de *Shtar Heter Iska*¹¹⁹⁵ (שטר היתר עסקא) van 1607, waarbij het bijbels (!) verbod van lening op intrest buitenspel wordt gezet door een rechtsfictie die erin bestaat dat de uitlener en de ontlener op papier een investeringspartnership aangaan, waarbij risico voor de ontlener gegarandeerd wordt voor de hoofdsom en een minimale 'winst' gelijk aan de afgesproken rentevoet¹¹⁹⁶; (2) de *takkonoï's* van Krakau en Poznan m.b.t. het rechterlijk systeem en de bezoldiging van Rabbinale rechters reflecteren weliswaar de sociale en financiële praktijken van grote joodse gemeenten, maar geenszins de *halocho*, die Rabbijnen van oudsher eerder ziet en voorschrijft als een belangenloze onbezoldigde zending van "dienaars van G.ods dienaars" (לעבדי ה' עבד) (3) de *takkonoï's* inzake de *arenda*, het pachtcontract (van land, tavernen, molens, brouwerijen, stokerijen of van andere rechten als het innen van belastingen en douanerechten) door joodse pachters, m.b.t. de Sabbatrust van de

¹¹⁹³ S. DUBNOW, Pinkas HaMedinah (Lita), 1925.

¹¹⁹⁴ I. HALPERN, Takkonoï's Medinat Mehren, 1951.

¹¹⁹⁵ Een *in commendam* transactie.

¹¹⁹⁶ Deze verordening steunde nochtans op een permissieve evolutie die reeds in de post-talmudische tijden begon en vastgelegd werd door de Rosh (Piskei HaRosh, B.M., 5:23) en de Mordechai (B.M. 319). Rashi liet al toe om een lasthebber op te dragen van een derde een lening op intrest te bekomen voor de lastgever, omdat het verbod op rente slechts bestaat tussen de uitlener en ontlener, maar niet tussen de respectievelijke lasthebbers. Het algemeen principe dat een lasthebber geacht wordt voor rekening van de lastgever te zijn opgetreden (שליח של אדם כמותו) heeft hier geen gelding, omdat het verbod op rente een strafrechterlijk betuigd vergrijp is en in strafzaken geldt een ander principe, met name dat niemand (lastgever) aansprakelijk mag gesteld worden voor de daden van een ander (lasthebber) of אין שליח לדבר עבירה. (Mordechai, B.M., 338).

niet-joodse arbeiders en de beperking van de mededinging onder joden om deze pachtcontracten niet van mekaar af te snoepen.

De rechtsbronnen

Ook in deze periode bleven de bronnen van het recht de veelvuldige ordonnaties en het steeds groeiend aantal *responsa*, naast de *novellae*.

Het is vooral op het vlak van de codificatie dat er innovatie was: de *Shulchan Aruch* van R. Joseph Caro met de glossen van R. Mozes Isserles (Remo) vormen een eindpunt in de codificatiebeweging –het werd immers door de Sefardische Rabbijnen gecanoniseerd- en meteen ook een vertrekpunt voor verdere studie en zelfs *pilpul* (פילפול) d.i. een legalistische en pedagogische methodologie gebaseerd op wilde wereldvreemde hypothetische casuïstische benadering van de wet¹¹⁹⁷. Een andere codex was de *Levush Malchus* van R. Mordechai Jaffe (overl. 1612), Rabbi van Praag en Poznan. Deze codex verwierf nochtans minder bekendheid.

De periode der ‘hedendaagse’ Achroïnim (1800-2000)¹¹⁹⁸

De mijlpalen

In de naoorlogse periode en na de stichting van de Staat Israël tekende zich een nieuwe omwenteling in de joodse wet af. In alle grote landen werd op het vlak van de kosjerheid der voedingswaren getracht aan de hand van zogenaamde kosjerheidslijsten, een zo groot aantal eetwaren uit de normale productielijn kosjer te verklaren. Doel was uiteraard de mogelijkheid te bieden aan een zo groot aantal joden om kosjer te eten zonder meerprijs. In Israël zijn aldus door het Opperrabbinat van Israël alle voedingsproducten voorzien van een kosjerheidscertificaat. In de Verenigde Staten van Amerika staan een groot aantal eetwaren onder toezicht van verschillende Rabbinaten, waarvan het “OU”-kenteken van de *Orthodox Union Rabbinical Council of Amerika* de meest verspreide is. Ook Engeland, Frankrijk, Nederland en nog andere landen hebben zulke kosjerheidslijsten gepubliceerd.

Deze trend is echter door orthodoxe kringen teruggedroefd, omdat individuele Rabbijnen eetwaren onder speciale Rabbinale toezicht zijn gaan plaatsen (dit is een toezicht op een speciale productie met uiteraard een meerkost), wat zich heeft

---

¹¹⁹⁷ Voorbeelden van dit genre: Kereti uPeleti van R. Jonathan Eyebeschuetz (1690-1764) en Ketsos haChoishen en Avnei Miluim van R. Aryeh Leib Heller (1745-1813).

¹¹⁹⁸ Door sommigen als de ‘Achronei-Achroïnim’ (laatsten der laatsten) bestempeld. Het zal aan de komende generaties zijn –zo loopt immers het proces van indeling in periodes- om de lijn te trekken tussen de periode der *Achroïnim* en de hedendaagse.

ontpopt tot een uiterst lucratieve activiteit en wereldwijd tot een megabusiness. Door de proliferatie van speciale –uiterst kosjere- kosjerheidscertificaten is het gezag van de centrale Rabbinate die als te permissief werden afgeschilderd, aangetast geworden. Deze omwenteling in de joodse wet heeft zich derhalve niet kunnen doorzetten, grotendeels door de schuld van de ontelbare Rabbijnen die een broodwinning hebben gevonden in het afgeven van kosjerheidscertificaten.

Historische achtergrond

Dit tijdperk werd ingeluid door de Franse Revolutie, die ook in joodse middens revolutionaire schokgolven veroorzaakte. De ware transformatie die de joodse geschiedenis na 1800 onderging is in wezen en magnitude te vergelijken met de radicale veranderingen in de periode tussen de verwoesting van de Tweede Tempel (70) en de canonisatie van de *misjna* (220). In beide periodes ging de belangrijkste institutie die het socio-religieuze karakter van de joodse gemeenschap determineerde teloor en werd vervangen door een andere determinerende institutie. In de oude periode was dit de Tempel die verdween, in de hedendaagse was het de teloorgang van de religieuze autonomie van de traditionele joodse gemeenschappen (=kehillot). In beide periodes veroorzaakten deze historische transformaties, vergaande gerechtelijke consequenties. De teloorgang van de autonomie van de joodse gemeenschappen en vooral van de ermee samengaande greep van deze kehillot op hun leden, was een gevolg van de emancipatiebeweging in West-Europa, ingeluid door Napoleon Bonaparte (1769-1821), die om deze reden door (Italiaanse) joden חלק טוב (= bona parte) werd bijgenaamd. Terwijl joodse gemeenten in het verleden een bij overeenkomst vastgelegd statuut van een gedulde vreemde enclave in de pre-moderne Europese naties genoten, verleende de politieke emancipatie geleidelijk aan joden rechten als *individuele* burgers van de nieuwe moderne staten. Simultaan hiermee gingen ook de *collectieve* voorrechten van de traditionele gemeenschappen verloren. Individuele rechten werden onverenigbaar geacht met collectieve privileges. Tijdens de debatten van de Franse Constituante in 1790 verwoordde de Graaf van Clermont-Tonnerre het wezen van de emancipatie als volgt: “*Il faut tout refuser aux Juifs comme nation et tout leur accorder comme individus ...*”¹¹⁹⁹.

De rechterlijke organisatie

Een rechtstreekse gevolg van de politieke emancipatie waren de socio-religieuze veranderingen inzake (1) rituele aangelegenheden, (2) het familiaal statuut, (3) de betrekkingen tussen joden en niet-joden en (4) de civielrechtelijke en strafrechtelijke procedures. In de eerste drie onderwerpen legden de Rabbinaal respondanten in hun *responsa* een vergaande inventiviteit aan de dag om nieuwe

---

¹¹⁹⁹ Geciteerd in Jean-Philippe SCHREIBER, *Politique et Religion. Le Consistoire Central Israélite de Belgique au XIXième siècle*, Edition de l'Université de Bruxelles, 1995, p. 18.

problemen die er zich voor de *halocho* stelden ingevolge de radicale veranderingen in de socio-religieuze realiteit, in overeenstemming te brengen met de traditionele bronnen. Voorwat het vierde luik betreft is het merkwaardig dat de *responsa* nog amper oog hadden voor deze takken van het recht (civiel- en strafrecht), omdat de administratie van civiel- en strafrecht de gerechtelijke autonomie veronderstelt, die in deze periode inmiddels niet meer bestond. Voortaan was er dus geen sprake meer van een rechterlijke organisatie, noch van dwangmiddelen als boetes en straffen.

Het joodse recht beperkte zich voortaan tot een *willige* rechtsmacht, waaraan partijen zich vrijwillig onderwierpen (een soort arbitrale procedure als het ware), en waarin van milde dwang enkel sprake is voor mensen die tot de joodse gemeente toetreden en die dientengevolge onderhevig zijn aan sociale controle.

Tot overmaat van ramp voor de autonomie van het joodse recht begon het gereformeerde jodendom –de Reform joden- (aanvankelijk in Duitsland) ingeburgerd te worden in joodse middens. Het begon met ‘cosmetische’ reformaties aan de synagoge en gebeden. Aanvankelijk werd in de Tempel van Hamburg de liturgie ingekort, werden delen van het gebed in de landstaal opgezegd (i.p.v. het sacrale Hebreeuws) en werd er naar analogie met de katholieke kerkdienst een orgel bij de dienst betrokken. Deze en andere reformen van de joodse religie ontketenden de woede van de traditionele Rabbinale autoriteiten. Langs weerskanten bond men de strijd aan en trachtte men te overtuigen. Zijdens de reformatie was het R. Aaron Chorin (1766-1844) die in een in 1818 gepubliceerde *responsum Kinat HaEmeth* (שו"ת קנאת האמת = de ijver voor de waarheid) de doorgevoerde reformen trachtte goed te praten en hun overeenkomst met de joodse wet aan te tonen. De tegenaanval kwam van de Rabbinale rechtbank in Hamburg die Rabbijnen wereldwijd mobiliseerde en naar hun opinies vroeg met betrekking tot de reformen. In een boek *Eleh Divrei HaBris*¹²⁰⁰ (אלה דברי הברית) werden de anti-reform opinies die wereldwijd waren vergaard gebundeld en gepubliceerd in 1819. Geen van de protagonisten werd door de tegenpartij overtuigd en in tegendeel nam de Reformbeweging uitbreiding naar andere landen. De tegenstanders ervan werden voortaan aangevoerd door de in Frankfurt (onder R. Nathan ben Simon haKohen Adler, 1741-1800) opgevoede zeer illustere en invloedrijke opperrabbin van Pressburg (Hongarije), R. Mozes Schreiber (1762-1839), beter bekend onder de naam van zijn levenswerk *Responsa Chatam Sofer*. Het traditionele Rabbinale jodendom pleitte voor de afscheiding van de Reformjoden uit het jodendom en in gemeenschappen waar de Reformbeweging sterk gerepresenteerd was, volgde een zelfsegregatie van de traditionelen. Uit die periode stamt ook de benaming “orthodoxen” of “Torah-getrouwen” die het traditionele kamp aannam en deze van “liberalen” voor het gereformeerde kamp. Zij die met de gereformeerden wensten te coëxisteren in

---

¹²⁰⁰ Ontleend aan Deuteronomium 28:69: “Dit zijn de woorden van het verbond”.

weerwil van de afscheidingsrichtlijnen die de Rabbijnen uitvaardigden, werden voortaan “conservatieven” genoemd. Van belang was dat in deze strijd het Rabbinale kamp, ingevolge de emancipatiebeweging, niet meer kon zwaaien met de excommunicatiedreiging, zodat het een cultuurstrijd werd met langs weerskanten gelijke wapens.

De Rabbinale respondenten behandelden in hun *responsa* naast Reformgebonden problemen, ook problemen m.b.t. het familierecht dat grondig was veranderd. In het verleden lag immers de exclusieve bevoegdheid voor huwelijken en echtscheidingen bij de Rabbinale overheid, zodat probleemhuwelijken quasi onbestaande waren. Onder invloed van de emancipatie en met Rabbinale zegen verwoord in de conclusies van de Sanhedrin van joodse notabelen die op initiatief van Napoleon in 1806 in Parijs was samengekomen, kon voortaan noch het huwelijk noch de echtscheiding plaatsvinden zonder voorafgaandelijke goedkeuring door de Staat (lees: zonder eerst een burgerlijk huwelijk te voltrekken¹²⁰¹). M.a.w. waren huwelijken en echtscheidingen geen privaatrechtelijke aangelegenheden meer die naar goeddunken van de religieuze overheden konden worden voltrokken. Voortaan raken beide instituties de openbare orde en is de religieuze dimensie optioneel en van ondergeschikt belang. Een rechtstreeks *halachisch* gevolg hiervan is dat een groeiend aantal joden enkel civiele huwelijken aanging en aan hun (soms religieus voltrokken) huwelijken een einde stelden met een civielrechtelijke echtscheiding, zonder door de *Get*-procedure te gaan. Gevolg hiervan was dat er plots een groot aantal vrouwen achterbleven die naar joods recht nog gehuwd waren, ook al waren zij civielrechtelijk uit de echt gescheiden. De discrepantie tussen de burgerrechtelijke en de religieuze instituten van huwelijk en echtscheiding, wakkerde dus het *aguno*-probleem aan (עגונה = door de banden van het huwelijk vastgeketende vrouw), waardoor *agunois*¹²⁰² nooit een nieuw huwelijk konden aangaan zolang zij niet door de *Get*-procedure waren gegaan. Door toch een nieuw palingaam huwelijk aan te gaan zonder religieus uit de echt te zijn gescheiden, ontstond naar joods recht een probleem van *mamzerim* (מזרמים, dit zijn kinderen geboren uit een gehuwde vrouw met een andere man). Deze *aguno*- en *mamzerim*-problemen werden nog vergroot door ‘religieuze’ huwelijken en echtscheidingen door reformrabbijnen, die door het orthodoxe Rabbinaat als ongeldig en onbestaande worden beschouwd.

Een laatste belangrijk probleem waarmee het Rabbinaat te kampen heeft sedert de emancipatie en de opkomst van Reform-gemeenschappen, is dat van de bekeringen. Conversies naar Reformnormen zijn voor het Rabbinaat ongeldig.

---

¹²⁰¹ Artikel 21. van de Belgische Grondwet. De Grondwet heeft het slechts over het burgerlijk *huwelijk* dat steeds aan de religieuze huwelijksinzegening ondergeschikt is, wat mij in een juridisch advies aan een joodse gemeente deed concluderen dat dit niet voor *echtscheidingen* gold.

¹²⁰² Meervoud van *aguna*.

Deze bekeerlingen zijn dus ware *Goyim* (gebleven). Subsequente (Reform) huwelijken en echtscheidingen, genereren andermaal de voornoemde *aguno*- en *mamzerim* problemen, met een jood-probleem er nog bovenop. Bovendien komt naar orthodoxe normen het statuut van de jood op de helling, nu niet meer voortgegaan kan worden op de afstamming zoals in het verleden geregistreerd door de Rabbinale overheden. Heden ten dage gebeurt de registratie van de joodse afstamming weliswaar nog steeds door joodse overheden (de Staat Israël, de orthodoxe Rabbijnen, de gereformeerde Rabbi's), maar ieder van hen past andere criteria toe om het jood-zijn te definiëren.

Sedert de oprichting van de joodse staat in 1948 hebben de orthodoxe Rabbinale autoriteiten weer rechtsmacht verworven in huwelijken, echtscheidingen en familiezaken onder joden. Voor commerciële geschillen komen de Rabbinale rechtbanken slechts tussenbeide met het akkoord van de gedingvoerende partijen. Het Rabbinaal gerechtelijk apparaat –dat coëxisteert naast het seculiere rechtsapparaat- is een goed gestructureerd rechtssysteem, met professionele rechters en griffiers, alsook met een Rabbinaal Hof van Beroep. De rechterlijke uitspraken van de Rabbinale rechtbanken¹²⁰³ staan –evenals de seculiere rechtbanken¹²⁰⁴- onder toezicht van het Hooggerechtshof (**בית משפט הגבוה לצדק**) of afgekort **בג"ץ**), dat voor beide rechtssystemen dienst doet als een soort Hof van Cassatie of *Bundesverfassungsgericht*¹²⁰⁵.

De wetgevende verordeningen

Met de emancipatiebeweging ging, zoals gezegd, ook de autonomie van het joodse recht teloor, zodat er van dwingende decretale macht nog weinig te bespeuren viel.

Een wending in deze ontwikkeling was de oprichting in 1948 van de Staat Israel, waardoor de Rabbinale rechtsmacht in ere hersteld werd en van staatswege dient een Opperrabbinaat van Israel voortaan in te staan voor de religieuze noden van de Staat en zijn joodse burgers.

In de aanloopperiode tot de oprichting van de Staat fungeerde reeds o.l.v. Opperrabbijn A.I. HaKohen KOOK als Opperrabbijn van het Land Israel (**ישראל**) (**הרב הראשי לארץ**), die een *takkono* uitvaardigde m.b.t. de oprichting van een Rabbinaal Hof van Beroep¹²⁰⁶.

---

¹²⁰³ In eerste aanleg: **בית דין רבני אזורי**. In graad van broep: **בית דין הגדול**.

¹²⁰⁴ In eerste aanleg: **בית משפט המחוזי**. In graad van beroep: **בית משפט העליון**. Het is deze laatste die ook zetelt als **בג"ץ**.

¹²⁰⁵ Het toetst de wet en rechtspraak aan basiswetten die een quasi-grondwet vormen. Israël heeft formeel geen Grondwet.

¹²⁰⁶ Hator, 5681, XV, van 12 Shevat.

De Rechtsbronnen

Ingevolge het verlies van de gerechtelijke autonomie, hebben in de moderne tijden de *responsa* de bovenhand genomen boven de decreten en ordonnanties. Er worden ook een massa aan monografieën of minicodices gepubliceerd, die een deel van de joodse wet, dikwijls slechts een enkel artikel, bestrijken. De gepubliceerde rechterlijke uitspraken van de Rabbinale rechtbanken in Israël vormen uiteraard een nieuwe rechtsbron.

De autoriteit van de Halachisten

Hoofdstuk VIII: Het Kerkelijk Recht

Problemen bij het beschrijven der rechtsbronnen

De rechtsbronnen en hun ontstaan:

Het Oude Testament

Het Nieuwe Testament

Het Decretum Gratiani (1142)

De Extravagantes (1500)

Corpus Juris Canonici (1580)

De codificatie: Codex Juris Canonici (1917)

Codex Juris Canonici Orientalis (1935)

Vaticanum II en het post-conciliaire Kerkelijk Recht

De Glossatoren

Hoofdstuk IX: Het islamitisch Recht

Shaaria = halocho > de weg, gaan

De rechtsbronnen

De Rechtsorde

Deel II:
Methodologie van het joods
recht

Hoofdstuk X: Hermeneutische interpretatieregels

De hermeneutiek

De hermeneutiek¹²⁰⁷ is de wetenschap van de bijbelinterpretatie. De Rabbijnen aanzien de bijbel als een geheel, en door goddelijke inspiratie tot stand gekomen tekst, die in al zijn onderdelen consistent en consequent is.

Hoger werd reeds uiteengezet hoe de *Tannoïm* en vooral de *Ammoroïm* duizend jaar na de canonisatie van de Pentateuch gans het joodse rechtsstelsel aan de bijbel ontnamen of het erop grondden, zonder dat *prima facies* de meeste van deze rechtsbeginselen erin vervat zijn of er ook maar naar wordt gealludeerd.

Precies gelet op de goddelijke inspiratie van de bijbel, kon men diepere zaken in de bijbel onthullen aan de hand van allerlei technieken, zoals het inlezen in de bijbel, de deductie eruit, de extrapolatie, de extractie en dergelijke meer. Hiervoor hanteerden de Rabbi's een reeks interpretatieprincipes (in het Hebreeuws **מידות** *middot* normen genoemd). Er bestaan drie verwoordingen van deze regels. : de zeven regels van Hillel I (1ste eeuw v. de jaartelling)¹²⁰⁸, de dertien regels van R. Ishmaël¹²⁰⁹ en de 32 regels van R. Jossi haGalili.

Deze regels, voor het eerst verwoord door Hillel I, schijnen nochtans anterior te zijn aan Hillel I en sommigen, zoals de karaïtische auteur Judah ben Eliyahu Hadassi (12de eeuw), onderkennen er een Griekse invloed in. Volgens anderen was de figuur van de *Kal Va-chomer* reeds ten tijde van de bijbel gekend¹²¹⁰.

Hoe dan ook beschouwen wij hieronder de dertien regels van R. Ishmaël, die de meest gebruikte en aanvaarde zijn.

---

¹²⁰⁷ > Gr. *hermeneutikos* of *hermeneuein*, uitleggen (doorgaans van de heilige schriften).

¹²⁰⁸ Sifra, inl. 1:7; Avot deRabbi Nathan, 37, 55; T. Sanh., 7: *in fine*.

¹²⁰⁹ Sifra, inl. 5.

¹²¹⁰ ZEITLIN, S., Hillel and the Hermeneutic Rules, *Jewish Quarterly Review*, 54, Oct. 1963, p. 161-173.

1. Kal Va-chomer. קל וחומר

Dit is een argument dat gehaald wordt uit een mineure premisse (*Kal*) en overgeplaat wordt op een majeure (*Chomer*). Volgende 2 voorbeelden:

a In Deuteronomium¹²¹¹ wordt gezegd dat het lijk van een bij gerechtelijke beslissing geëxecuteerde crimineel niet overnacht op het schavot mag blijven, waaruit Rabbi Meïr aantoonde dat G.ods bedroefd is ook door de dood van een crimineel. Dientengevolge argumenteert Rabbi Meïr : Indien G.ods bedroefd wordt door het bloedvergieten van een goddeloze persoon, hoeveel meer (*Kal Va-chomer*) is hij dit bij bloedvergieten van een rechtvaardige persoon (Sanhedrin 6:5)

b In het *talmud*traktaat Chullin¹²¹² vindt men volgende redenering : Indien tempelpriesters, die voor de dienst niet gediskwalificeerd worden door hun leeftijd, echter gediskwalificeerd worden door lichamelijke gebreken¹²¹³, dan moeten levieten, die wel degelijk door hun leeftijd worden gediskwalificeerd¹²¹⁴, *a fortiori* (*Kal Va-chomer*) te worden gediskwalificeerd door lichamelijke gebreken.

In het eerste voorbeeld waar de mineure en de majeure componenten direct in het oog springen, hebben we te doen met een gewone *Kal Va-chomer*.

In het tweede voorbeeld daarentegen staan wij voor een complexe *Kal Va-chomer*. In dit laatste voorbeeld wordt een vreemd element (diskwalificatie door ouderdom) ingevoerd om aan te tonen waar de mineure en waar de majeure component is.

Symbolisch kunnen de twee types als volgt worden voorgesteld :

Gewone *Kal Va-chomer*: Indien A de kwaliteit X bezit dan heeft B zeker de kwaliteit X.

Complexe *Kal Va-chomer* : Indien A, die Y mist toch X heeft, dan heeft B, die Y bezit *a fortiori* X.

---

¹²¹¹ XXI:23.

¹²¹² B. Hul., 24a.

¹²¹³ Leviticus XXI:16-21: "wie van uw nakomelingen in latere geslachten een lichaamsgebrek heeft, zal niet naderen om de spijze van zijn G.ods te offeren".

¹²¹⁴ Numeri VIII:24-25: "iemand van vijf en twintig oud en daarboven zal komen om zijn taak te verrichten in den dienst van de tent der samenkomst, en op vijftigjarigen leeftijd zal hij van het dienstwerk ontslagen zijn, zodat hij niet langer behoeft te dienen".

Kal Va-chomer dient te worden onderscheiden van het Aristoteliaans syllogisme . In dit laatste ontbreekt het element *a fortiori*. Bovendien is het syllogisme gebouwd op genus en species:

Al de mensen zijn sterfelijk

Socrates is een mens

Om deze redenen is Socrates sterfelijk.

Omdat Socrates behoort tot de klasse man of menselijk moet hij de karakteristieken van deze klasse bezitten. In de *Kal Va-Chomer* daarentegen wordt niet gesuggereerd dat de majeur behoort tot de klasse van de mineur, maar dat wat waar is voor de mineur ook waar moet zijn voor de majeur.

Met de regel van de *Kal Va-chomer* gaat het principe van *dayo* (דין = "het is voldoende") gepaard. Dit principe houdt in dat de uit de *Kal Va-chomer* getrokken conclusie enkel zo ver gaat als de premisse en niet verder. Men kan niet voorhouden dat indien A X heeft, B dan X+Y zou bezitten. De *Kal Va-chomer* is enkel voldoende om aan te tonen dat B X heeft en het zou verder gaan dan de conclusie uit het *Kal Va-chomer* te beweren dat B ook Y heeft.

2. Gezero Shovo **גזירה שווה**

Deze uitleggingswijze stoelt op de vergelijking van gelijkaardige uitdrukkingen. Wanneer hetzelfde woord voorkomt in twee teksten uit de *Torah* dan wordt bij uitbreiding de wet die toepassing heeft in het ene geval ook toegepast op het andere geval. Bijvoorbeeld: het woord *bemoado* (במועדו), op zijn bepaalde tijd) wordt gebezigd zowel met betrekking tot het paasoffer¹²¹⁵ als tot het *tamid*-offer of het perpetuele offer¹²¹⁶. Deze laatste wordt alle dagen geofferd inclusief op de Sabbat. Hieruit kan worden afgeleid dat het woord *bemoado* (במועדו) de Sabbat inhoudt en dat daarom ook het paaslam zelfs op Sabbat mag geofferd worden, ofschoon dit het slachten inhoudt dat normaliter op Sabbat verboden is¹²¹⁷.

Oorspronkelijk was de *gezero shovo* dus een zuiver logisch principe, zoals gezien kan worden uit het geschetste voorbeeld. Het is inderdaad redelijk te veronderstellen dat een duidelijk omschreven wet in een wettekst een bepaald licht kan werpen op een gelijkaardige wet in een andere wettekst. Het principe van de

---

¹²¹⁵ Numeri 9:2.

¹²¹⁶ Numeri 28:2.

¹²¹⁷ Pesachim 66a.

gezero shovo dreigde echter te ontaarden in een formeel principe waarbij de logica achterwege bleef en enkel de similariteit tussen de woorden voldoende was om gelijkaardige karakteristieken en criteria in verschillende wetteksten te rechtvaardigen. Precies om deze abusieve toepassing van de *gezero shovo* te vermijden werden bepaalde regels uitgewerkt om de toepassingsmodaliteiten ervan vast te leggen, waarbij de belangrijkste wel is dat men geen *gezero shovo* uit eigen initiatief toepast. Men moet kunnen steunen op een traditie. Bovendien kunnen enkel passages uit de Pentateuch in aanmerking worden genomen en het is onvoldoende dat de woorden die de *gezero shovo* vormen gelijkaardig zijn. Zij moeten ook in de zin overbodig zijn (*mufne*) in de context in dewelke zij voorkomen, zodat mag aangenomen worden dat zij met opzet daar werden geplaatst om een *gezero shovo* uit te lokken¹²¹⁸.

De vergelijking

Gelijkaardig doch niet identiek met de *gezero shovo* is de regel van de *hekkesh* (הקש, vergelijking) en *semuchim* (סמוכין, juxtapositie).

Hekkesch heeft betrekking op de aanwezigheid van twee wetten in hetzelfde bijbelse vers, waaruit wordt afgeleid dat wat geldt voor het ene ook voor het andere geldt. Bijvoorbeeld, "Gij zult geen gezuurd brood eten; Zeven dagen zult gij ongezuurd brood eten"¹²¹⁹. Ofschoon vrouwen vrijgesteld zijn van deze positieve geboden die tijdsgebonden zijn (מצות עשה שהזמן גרמון)¹²²⁰, zijn zij nochtans verplicht ongezuurd brood op Pasen te eten, omdat het bijbelvers, door twee wetten te combineren, de verplichting tot het eten van ongezuurd brood heeft gekoppeld aan het verbod tegen het eten van gezuurd brood, die ook voor vrouwen bindend is, nu het gaat om een negatieve bepaling¹²²¹.

De juxtapositie

Semoekhim handelt over de juxtapositie van twee wetten in twee verschillende bijbelverzen. Bijvoorbeeld: "Een tovenaars zult gij niet in leven laten. Al wie met een dier gemeenschap heeft, zal zeker ter dood gebracht worden"¹²²². Op dezelfde wijze als hij die geslachtsbetrekkingen met een dier heeft door steniging ter dood wordt gebracht, zo ook wordt een tovenaars door steniging ter dood gebracht (Berachot 21b).

---

¹²¹⁸ Shabbat 64a.

¹²¹⁹ Deuteronomium 16:3.

¹²²⁰ Vrouwen zijn vrijgesteld van de positieve geboden die tijdsgebonden zijn. Zij zijn nochtans niet vrijgesteld van de bijbelse verboden, ook al zijn deze tijdsgebonden.

¹²²¹ Pesachim 43b.

¹²²² Exodus XXII:18,19

3. Binjan Av בִּנְיָן אָב.

Een constructie - *binjan* - waarin de premisse dienst doet als vader of prototype - *av* - met betrekking tot de conclusies die eruit worden getrokken.

Voorbeeld :

a. "*Hij zal het bloed daarvan uitgieten en het bedekken met aarde*"¹²²³. Evenals het bloedvergieten (de daad van het slachten) met de hand gebeurt, zo moet ook het bedekken met aarde met de hand gebeuren, en niet met de voeten (*hekkesh*). Rabbi Joseph haalt hieruit de rechtsregel dat geen enkele wetsbepaling op onbeleefde wijze mag worden uitgevoerd. Hij releveert : Vader van alles is het bloed, dit is de wet dat het bedekken van het bloed moet gebeuren op een beleefde wijze, en daaruit wordt gehaald dat alle wetsbepalingen aldus moeten worden uitgevoerd¹²²⁴.

b. Volgens de Rabbijnse interpretatie van het vers in Deuteronomium¹²²⁵ en volgende, mag een landarbeider die het veld van zijn werkgever bewerkt, in de wijngaard en de maïsvelden van zijn werkgever te plukken en te eten. Mag hij ook andere zaken eten die in de werkgevers weiden groeien, wanneer hij elders dan in wijngaarden of maïsvelden werkt? Dit kan niet worden afgeleid uit het voorbeeld van de wijngaard omdat de eigenaar van een wijngaard *sowieso* verplicht wordt om iets voor de armen achter te laten¹²²⁶ en het zou dus best kunnen dat omdat de eigenaar van een wijngaard deze obligatie *sowieso* al heeft, hij bovendien verplicht wordt om zijn werknemer van de wijngaard te laten eten. Evenmin kan dit worden afgeleid uit het geval van de maïsvelden, omdat de eigenaar van maïsvelden verplicht wordt *challa* af te dragen, dit is het aandeel van de priester in het deeg¹²²⁷, zodat men ook hieruit geen veralgemening kan deduceren. Wanneer men echter beide gevallen samen in oogschouw neemt, kan men daarentegen wel het antwoord op onze vraag halen. In het geval van de wijngaard kan de decisieve factor niet het feit zijn dat men het afgevallene van de wijngaard niet mag oprapen en het voor de armen moet laten liggen, omdat deze wet geen toepassing vindt op maïsvelden. Evenmin kan als beslissende factor in het geval van de maïsvelden worden beschouwd het feit dat men *Challa* moet afdragen, precies omdat de *challa*-bepaling geen toepassing vindt op een wijngaard. De gemeenschappelijke factor tussen beiden is dat wijn en maïs beiden planten zijn,

---

¹²²³ Leviticus XVII:13.

¹²²⁴ B. Shabbat, 22a.

¹²²⁵ 23:25.

¹²²⁶ Leviticus XIX:10: "Ook zult gij uw wijngaard niet afzoeken en het afgevallene van uw wijngaard niet oplezen; dit zult gij voor de armen en de vreemdelingen laten liggen".

¹²²⁷ Numeri 15:17-21.

waaruit men kan afleiden dat de wet toepassing vindt op alle planten¹²²⁸. Niet het uitzonderlijke in elk der gevallen (het afgevallene van de wijngaard te laten liggen of de afscheiding van *challa*) is beslissend, maar integendeel de gemeenschappelijke factor.

Symbolisch kan het als volgt worden voorgesteld.

Axy	A	wijngaard	<u>plant</u>	voor armen achterlaten
Bxz	a	maïsveld	<u>plant</u>	<i>challa</i> afdragen
Cx	a	algemeen	<u>plant</u>	----

4. Kelal U-Ferat **כלל ופרט**

Indien een wettekst in algemene bewoordingen wordt gesteld en nadien gevolgd wordt door bijzonderheden, zijn het enkel deze laatste bijzonderheden waarop de wet toepassing vindt. Voorbeeld : "*Gij zult uw offergaven brengen van het vee, zowel van het rundvee als van het kleinvee*"¹²²⁹. Ofschoon de term vee normaliter alle beesten (dit zijn de niet huishoudelijke dieren) inhoudt, zijn deze echter hier uitgesloten door de bijzondere limitatie "*rundvee en kleinvee*".

5. Perat U-Kelal **פרט וכלל**

Wanneer eerst het bijzondere geponoerd wordt en dan de algemene categorie, dan is de wettekst toepasselijk op andere dan de geciteerde bijzonderheden. Voorbeeld: "*Wanneer iemand aan zijn naaste een ezel of een rund of een stuk kleinvee of welk dier ook, te bewaren geeft*"¹²³⁰, dan vallen ook andere dieren dan deze in de opsomming genoemd, onder de wettelijke bepaling.

6. Kelal U-Ferat U-Kelal i atto dan ella ke-ein ha-perat **כלל ופרט וכלל אי אתה דן אלא כאין הפרט**

Bij een algemeenheid gevolgd door een bijzonder geval en dan weer door een algemene regel kunnen enkel zaken die gelijkaardig zijn met de bijzonder

¹²²⁸ B. Baba Metsia 87b.

¹²²⁹ Leviticus 1:2.

¹²³⁰ Exodus 22:10.

geciteerden worden afgeleid. Voorbeeld : *"En gij zult dat geld besteden aan alles waarin gij lust hebt, voor runderen of kleinvee, aan wijn of bedwelmende drank, of wat gij ook wenst"*¹²³¹. Ook andere zaken dan deze gespecificeerd mogen met dat geld gekocht worden, maar enkel indien zij voeding of drank zijn, zoals deze die opgesomd zijn.

**7. Kelal she-hu tsorich li-ferat u-ferat she-hu tsorich li-kelal
כלל שהוא צריך לפרט ופרט שהוא צריך לכלל**

In een opsomming komen algemeenheden en particulariteiten voor, waarbij de algemeenheid de bijzonderheid 'nodig heeft' en de particulariteit ook de algemeenheid 'nodig heeft'. De nadere specificatie wordt gegeven door het algemene en het bijzondere samen te nemen, waarbij elk de andere 'nodig heeft'. Voorbeeld : *"Alle eerstelingen van het mannelijke geslacht (...) zult gij den Heren uw G.od, heiligen"*¹²³². *"Heilig mij alle eerstgeborenen, die onder de Israëlieten het eerst de moederschoot voortkomen"*¹²³³. Een eerstgeborene van het mannelijk geslacht zou worden begrepen onder de term *"alle eerstgeborenen"*, zelfs indien eerst een meisje van deze moeder geboren werd. Daarom de particuliere begrenzende uitdrukking *"het eerst uit de moederschoot voortkomen"*. Maar deze term zou op zijn beurt niet hebben uitgesloten een eerstgeborene na een vorige geboorte door keizersnede (die niet in aanmerking komt voor het eerstgeborenenrecht), daarom de algemene term *"alle eerstgeborenen"*¹²³⁴.

**8. Davar she-haya bi-khelal ve-yatsa min haklal lelammed, lo lelammed al
atsmo yatsa elle lelammed al ha-klal**

**דבר שהיה בכלל
ויצא מין הכלל ללמד לא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל.**

Indien een bijzonder onderdeel van een algemeen gestelde regel voor bijzondere behandeling wordt uitverkoren, betekent dit dat wat geldt voor dit bijzonder onderdeel toepassing moet vinden op alle onderdelen die onder de algemene regel vallen. Voorbeeld : *"Wanneer een man of een vrouw tot zich de geest van een dode laat spreken of een waarzeggende geest bezit, zullen zij zeker ter dood gebracht worden; stenigen zal men hen, hun bloedschuld is op hen"*¹²³⁵. Spiritisme

¹²³¹ Deuteronomium 14:26.

¹²³² Deuteronomium 15:19.

¹²³³ Exodus 13:2.

¹²³⁴B. Berachot, 19a.

¹²³⁵ Leviticus 20:27.

valt onder de algemene regel tegen waarzeggerij¹²³⁶. Omdat de straf van steniging toepassing vindt op spiritisme (de bijzonderheid), vindt deze bestraffingsvorm ook toepassing op de algemene regel¹²³⁷.

9. Davar she-haya bi-khelal ve-yatsa liton to'en echad she-hu ke-iniono yatsa lahakel ve-lo lehachmir

דבר שהיה

בכלל ויצא לטעון טוען אחר שהוא כענינו יצא להקל ולא להחמיר

Indien bijzondere onderdelen van een algemene regel specifiek worden behandeld, in details gelijk aan deze die onderdeel zijn van de algemene regel, dan dient enkel de mildering van de algemene regel te worden toegepast en dienen niet de restricties van deze algemene regel te worden toegepast op deze bijzonderheden. Voorbeeld: de wet op de zweer¹²³⁸ en de brandwonden¹²³⁹ worden specifiek behandeld hoewel zij onderdeel uitmaken van de algemene regel betreffende zwelling of uitslag of lichtere plek¹²⁴⁰.

De algemene restricties betreffende de regel van de tweede week¹²⁴¹ en deze van het wild vlees¹²⁴² zijn dus niet van toepassing op deze uitzonderingen.

10. Davar she-haya bi-kelal ve-yatsa liton to'en acher she-lo ke-iniono yatsa lahakel lehachmir

דבר שהיה

בכלל ויצא לטעון טוען אחר שלא כענינו יצא להקל להחמיר

Wanneer onderdelen van een algemene regel specifiek in details worden behandeld, op een ongelijkaardige wijze dan de algemene regel, dan hebben de milderingen op de algemene regel alsook de restricties toepassing. Voorbeeld : details van de wet op de melaatsen in het haar en in de baard¹²⁴³ verschillen van deze van de algemene regel op de melaatse plekken. Overeenkomstig deze interpretatieregels gelden zowel de milderingen betreffende het witte haar vermeld

---

¹²³⁶ Deuteronomium 18:10.

¹²³⁷ B. Sanhedrin 67b.

¹²³⁸ Leviticus 13:18-21.

¹²³⁹ Leviticus 13:24-28.

¹²⁴⁰ Leviticus 13:1-17.

¹²⁴¹ Leviticus 13:5.

¹²⁴² Leviticus 13:10.

¹²⁴³ Leviticus 13:29-37.

in de algemene regel¹²⁴⁴ als de restricties van het gele haar vermeld in het particuliere onderdeel¹²⁴⁵ toepassing.

11. Davar she-haya bi-klal ve-yatsa lidon ba-davar he-chadash i atta jachol lehachziro li-kelolo ad she-jachzireno hakatuv likelalo be-ferush

**דבר שהיה בכלל ויצא לדון בדבר החדש
אי אתה יכול להחזירו לכללו עד שיחזרנו הכתוב לכללו בפרוש**

Wanneer een bijzonder onderdeel van een algemene regel wordt uitverkoren voor een volledig nieuwe behandeling, dienen de bepalingen van de algemene regel niet te worden toegepast op deze bijzonderheid, tenzij de bijbel het expliciet vermeldt. Voorbeeld : *"Het offer dat door de melaatsen wordt gebracht vereist dat het oor, de teen en de duim met bloed besprenkeld wordt"*¹²⁴⁶. Dientengevolge, zou de algemene wet van het offer die de besprenkelingen op het altaar voorschrijft¹²⁴⁷ niet van toepassing zijn, ware het niet dat de bijbel uitdrukkelijk stelt: *"Evenals het Zondoffer komt ook het schuldoffer de priester toe"*¹²⁴⁸, waarbij uitdrukkelijk de link wordt gelegd met het schuldoffer¹²⁴⁹.

12. Davar ha-lomed me-iniano ve-davar halomed me-sofo

דבר הלמד מענינו ודבר הלמד מסופו.

De uitlegging van een wettekst kan gededuceerd worden a) uit de context (*mi-iniano*, מענינו), b) uit een latere referentie in dezelfde tekst (*mi-sofo*, מסופו).

Voorbeeld van a) : *"Gij zult niet stelen"* uit de decaloog¹²⁵⁰ moet betrekking hebben op een kardinale wandaad van kidnapping (= 'stelen' van mensen), omdat *"Gij zult niet doden"* en *"Gij zult geen overspel plegen"* beide kardinale wandaden zijn en in dezelfde wettekst worden genoemd.

---

¹²⁴⁴ Loc. Cit. 13:4.

¹²⁴⁵ ibidem XIII:30.

¹²⁴⁶ Leviticus XIV:14.

¹²⁴⁷ Leviticus 7:2.

¹²⁴⁸ Leviticus 14:13.

¹²⁴⁹ Jevamot 7a-b.

¹²⁵⁰ Exodus 20:13.

Voorbeeld van b) : "En ik de plagen der melaatsheid doe ontstaan in een huis in het land dat gij bezit"¹²⁵¹ heeft enkel betrekking op een huis gebouwd uit stenen, hout en leem, omdat deze materialen worden genoemd in het verdere vers 45: "Dan zal men het huis omver halen, zijn stenen en zijn houtwerk en al de leem van het huis"¹²⁵².

13. Shenei ketuvim hamachrishim zeh et zeh ad she-javo hakatuv hashlishi ve-jachria beinehem

שני כתובים

המכרישים זה את זה עד שיבוא הכתוב השלישי ויכריע ביניהם

Twee bijbelverzen spreken elkaar tegen totdat een derde vers de twee eerste met elkaar verzoent. Voorbeeld : in één bijbelvers wordt gezegd dat G.od naar beneden kwam op de top van de berg¹²⁵³ en in een ander bijbelvers wordt gezegd dat Zijn stem werd gehoord vanuit de hemel¹²⁵⁴. Een derde vers¹²⁵⁵ brengt verzoening : "Hij bracht de hemel naar beneden tot op de berg en sprak"¹²⁵⁶.

14. Andere interpretatieregels

Er worden nog andere interpretatieregels in de literatuur gevonden zoals *Ribui* (ריבוי, inclusie) en *Mi'ut* (מיטוט, exclusie). Wanneer deze samen worden gebruikt zijn zij echter een variatie op het hoger beschreven *Kelal U-Ferat*¹²⁵⁷. De term *ribui* wordt ook gebruikt om bepaalde Hebreeuwse voorwoorden als *af* (אף), *gam* (גם) en *et* (את) die wijzen in de richting van een inclusie of een amplificatie en de term *miut* heeft betrekking op artikels zoals *ach* (אך), *rak* (רק) en *min* (מן) die exclusies of begrenzingen inhouden. Deze uitleggingswijze gebaseerd op de partikels werd vooral bedreven door de school van Rabbi Akiva en steunt op het postulaat dat elk woord uit de Heilige Schriften een betekenis heeft en geen enkel woord overbodig is. Voorbeeld : het bijbelvers "Gij zult de Heer uw G.od vrezen"¹²⁵⁸ begint met het *et*-partikel. Hieruit halen de Wijzen dat deze vrees bij uitbreiding ook betrekking heeft op rechtsgeleerden¹²⁵⁹.

¹²⁵¹ Leviticus 14:34.

¹²⁵² Sifra, introductie, 1:6.

¹²⁵³ Exodus XIX:20: "Toen daalde de Here neder op den berg Sinai, op den bergtop (...)".

¹²⁵⁴ Deuteronomium IV:36: "Uit den hemel heeft Hij u zijn stem doen horen (...)".

¹²⁵⁵ Exodus XX:19.

¹²⁵⁶ Sifra 1:7.

¹²⁵⁷ Baba Kamma 86b, Shavoe'ot 26a.

¹²⁵⁸ Deuteronomium 10:20.

¹²⁵⁹ Pesachim 22b.

De school van Rabbi Akiva haalt ook een uitlegging uit het gebruik van het absolute infinitief (dat het werkwoord herhaalt) en waarin hij een amplificatie ziet. Voorbeeld : "*Deze ziel zal zeker uitgeroeid worden*"¹²⁶⁰ - *hikaret tikaret* (תכרתת הכרת). Rabbi Akiva merkt aan dat *hikaret* wijst op de uitroeiing in deze wereld en *tikaret* in het hiernamaals, maar Rabbi Ishmaël spreekt dit tegen en poneert daarentegen dat de *Torah* in menselijke taal spreekt, dat de duplicatie van het werkwoord een gewoonte is in het Hebreeuws en geen enkele additionele implicaties heeft¹²⁶¹.

Het woord *kol* (כל = al) wordt gebruikt als *ribui*. Voorbeeld : "*Het gebod de Exodus uit Egypte in herinnering te brengen gedurende al de dagen van uw leven*"¹²⁶² houdt niet alleen de dagen maar ook de nachten in¹²⁶³.

Punten (נקודות, *nekudot*) over bepaalde letters worden ook uitgelegd als een bijzondere aandacht die gevraagd wordt voor een bepaald gezichtspunt. Bijvoorbeeld: over het woord *vaishakeio* (וישקהו 'en hij kuste hem'¹²⁶⁴), waaruit de Wijzen volgens één opinie halen dat Esau volledig oprecht was¹²⁶⁵.

Gematria (גימטריא) is het verband tussen het numerieke equivalent van een woord¹²⁶⁶ waaruit ook iets kan geleerd worden. Bijvoorbeeld: de naam Eliezer, Abrahams knecht, heeft dezelfde numerieke waarde als het aantal soldaten dat Abraham naar het slagveld bracht¹²⁶⁷. De *Midrash* haalt daaruit dat Abraham enkel Eliezer in het gevecht gebracht heeft¹²⁶⁸.

In *Notarikon* (נוטריקון, kortschrift) stellen de letters van het woord de beginletters van andere woorden voor. Voorbeeld : het woord *Nimretzet*¹²⁶⁹ alludeert op Noef (overspel) Moavi (מואבי, Moabit), Rotseach (רוצח, moordenaar), Tsorer (צורר, vijand), Toèva (תואבה, abominatie)¹²⁷⁰.

Al-tikre (אל תקרא, "lees niet ... maar ...") is een andere leeswijze die gesuggereerd wordt om een andere uitlegging aan een vers te geven. Voorbeeld : *banaïch*¹²⁷¹

¹²⁶⁰ Numeri 15:31.

¹²⁶¹ Sifri Numeri 112.

¹²⁶² Deuteronomium 16:13.

¹²⁶³ Berachot 1:5.

¹²⁶⁴ Genesis 33:4.

¹²⁶⁵ Genesis Rabba 78:9.

¹²⁶⁶ Elke letter uit het Hebreeuws alfabet heeft een numerieke waarde: א = 1, ב = 2, ג = 3, ..., י = 10, כ = 20, ל = 30, ... ק = 100, ר = 200, ש = 300 en ת = 400.

¹²⁶⁷ Genesis 14:14.

¹²⁶⁸ Genesis Rabba 43:2.

¹²⁶⁹ Koningen 2:8.

¹²⁷⁰ Shabbat 105a.

¹²⁷¹ Isai 54:13.

(בניך, uw zoons) dient gelezen te worden als *bonaïch* (בּוֹנֵיךְ, uw bouwers)¹²⁷². Waar de vocalisatie verschilt van de tekst in medeklinkers (zonder klinkers), ontstaan er meningsverschillen over welke wijze, leeswijze (klinkers) of schrijfwijze (medeklinkers) dient gevolgd te worden om de wet te bepalen¹²⁷³.

Twee algemene regels die men bij de interpretatie vindt zijn :

1. Ein mukdam u-meuchar ba-tora¹²⁷⁴ (אין מוקדם ומאוחר בתורה), de *Torah* heeft geen chronologische volgorde) en

2. *Ein Mikra Jotse midde Peshuto*¹²⁷⁵ (אין מקרא יצא מידי פשוטו), een bijbelvers verliest nooit zijn normale voor de hand liggende mening, dit is onafgezien van elke additionele interpretatie.

---

¹²⁷² Berachot 64a.

¹²⁷³ Sanhedrin 4a.

¹²⁷⁴ Pesachim 6b.

¹²⁷⁵ Shabbat 63a, Jevamot 24a.

Hoofdstuk XI: De beslissingsregels

1. De beslissingsregels in de talmud

De *talmud* kan gezien worden als notulen of een verzameling van talrijke zienswijzen over bepaalde wetten. Dé wet werd uiteindelijk vastgelegd ofwel bij meerderheidsopinie ofwel aan de hand van bepaalde principes die er meestal op neerkwamen dat in alle gevallen de zienswijzen van één bepaalde Rabbi of de andere(n) werd verkozen.

Enkele voorbeelden :

De *halocho* is steeds zoals de zienswijze van Rabbi Akiva wanneer hij van mening verschilt met een andere Rabbijn en *a fortiori* wanneer het is met Rabbi Jossi Haglili, die zijn discipel was.

De zienswijze van Rabbi Akiva wordt zelfs gevolgd indien hij van mening verschilt met Rabbi Eliezer die nochtans zijn leermeester was.

De *halocho* is zoals de zienswijze van Rabbi Jossi wanneer hij één tegenstrever heeft, maar niet wanneer meerderen met hem van mening verschillen.

Bij meningsverschil over de wet tussen Rabbi Meïr en Rabbi Simon wordt de wet vastgelegd volgens het standpunt van Rabbi Simon.

Wanneer een rechtsvraag niet uitgeput werd in de Babylonische *talmud*, maar wel in de Jeruzalemse *talmud*, wordt de zienswijze van deze laatste gevolgd.

Waar de Zohar een opinie verkondigt die indruist tegen deze van de *talmud*, heeft de *talmud* de bovenhand.

Er worden geen principes afgeleid uit feiten van vòòr de *Torah*. Niettemin worden wetten gehaald uit vertellingen uit de bijbel.

2. De beslissingsregels bij de Rishoïnim

Voorbeelden:

Uit Rashi worden geen *halochos* gehaald omdat hij overwegend een *commentator* was en geen decisionair op het gebied van de *halocho*.

Men kan geen contradicties halen tussen *Tossafisten* in één *talmud*-traktaat en *Tossafisten* in een tweede *talmud*-traktaat, omdat de Tossafisten een school vormden met verschillende opinies.

Ook kan men geen vragen stellen vanuit *Tossafisten* naar de *Piske Hatosfot*, omdat deze laatsten werden geredigeerd door *Tosfot Shans* (de Tossafisten uit Sens in Frankrijk).

Wanneer de Tossafisten op één plaats twee verschillende uitleggingswijzen geven en op een andere plaats maar één van de twee, is deze laatste de doorslaggevende voor wat de *halocho* betreft.

Zo ook indien de Tossafisten twee uitleggingswijzen geven en slechts één ervan wordt overgenomen in de *Piske Hatosfot*, is deze laatste decisief.

3. De beslissingsregels bij de Achronim

Een *Achron* kan geen *Rishon* tegenspreken, ook niet indien hij hiervoor steun kan putten uit de *talmud*, tenzij hij steun kan vinden bij een andere *Rishon*.

Wanneer een decisionair de opinie van een andere citeert met de woorden "*maar deze zegt het volgende*", geeft hij hiermee te kennen dat deze interpretatie zijn voorkeur wegdraagt, tenzij hij het tegenovergestelde stelt.

Wanneer de rechtsgeleerden schrijven dat het beter ware de wet strikt te interpreteren, betekent dit niet dat de wet zo is, doch dat dit verkieselijk maar niet dwingend is.

Indien vaststaat dat een *Achron* die een mening verkondigt, niet de tegenovergestelde mening van een *Rishon* heeft gezien of heeft kunnen zien, wordt dit geïnterpreteerd in de zin dat indien de *Achron* deze zienswijze had gekend hij zeker anders had beslist.

In Jeruzalem wordt de wet vastgesteld volgens de zienswijze van Rabbi Chizkia Da-Silva (*Pri Chodosh*), voor zover deze niet indruist tegen de zienswijze van R. Joseph Caro.

Wanneer een rechtsgeleerde een argument citeert om de wet mild toe te passen en eraan toevoegt dat "*in ons geval dit nog a fortiori zo is omdat er een additionele reden is tot mildheid*", is zijn zienswijze uit te leggen in de zin dat de milde toepassing ook kan standhouden zonder het additionele argument.

Wanneer een rechtsgeleerde in een van zijn responsen aan het einde schrijft "Zo schijnt mij de halocho te zijn, doch niet voor praktisch gebruik" of dat hij zijn *responsum* besluit met "Zo schijnt mij de halocho te zijn indien nog andere *decisionairs* met mij akkoord kunnen gaan", is dit te interpreteren als een vorm van bescheidenheid en in praktijk dient de verkondigde beslissing als bindende uitspraak aanvaard te worden.

4. Regels betreffende twijfels van bijbelse oorsprong

Twijfels over bijbelse ge- of verboden (**ספק דאורייתא**) dienen in verzwarende zin te worden uitgelegd. Volgens Rambam en Raabad III uit Posquière is dit principe nochtans van rabbijnse oorsprong.

5. Regels betreffende twijfels van Rabbijnse oorsprong

Bij twijfels omtrent Rabbinale ge- en verboden (**ספק דרבנו**) geldt het principe van de milde interpretatie, ook al steunt de twijfel op een principe uit de *Torah*.

6. Regels betreffende de dubbele twijfel of sfeik sfeike

Ook heden ten dage gebruikt men de techniek van de *sfeik sfeike* (**ספק ספיקא**) met betrekking tot bijbelse verboden tegen een *chazoko* (**חזקה**)¹²⁷⁶ in. Thans wordt deze techniek nochtans niet gebruikt om gelden van de ene naar de andere over te hevelen.

7. Beslissingsregels met betrekking tot de Shulchan Aruch

De Sefardische Joden hebben de beslissingen van de *Shulchan Aruch* als bindend aanvaard ook al zijn er honderd *Achro'inim* die er een afwijkende mening op nahouden. De Sefardische *decisionairs* mogen niet tegen de *Shulchan Aruch* in beslissen, ook indien de meeste van de rabbijnen in dit geval er een andere mening op nahouden. Nochtans daar waar vaststaat dat de *Shulchan Aruch* de mening van bepaalde *Risho'inim* niet heeft gezien of kunnen zien, mag aangenomen worden dat hij anders zou hebben beslist en wordt de afwijkende mening van de *Risho'inim* als bindend aanvaard.

---

¹²⁷⁶ Een **חזקה** is een *status quo* toestand. Bijvoorbeeld langdurig bezit te goeder trouw, stelt de bezitter in een **חזקה**-toestand. Hij die in dispuut zijnde gelden onder zich heeft, is *muchzak* (**מוחזק**), hetgeen betekent dat hij de **חזקה** aan zijn kant heeft. Deze *status quo* geniet een zekere wettelijke bescherming, in de zin dat hij die deze toestand wenst te betwisten de bewijslast draagt: **עליו הראיה המוציא מחברו**.

Indien R. Joseph Caro een wet afgekondigd heeft die indruist tegen een lang vaststaand gebruik (*minhag*) wordt gehandeld volgens de *minhag*.

Bij het tot stand brengen van zijn *Codex Shulchan Aruch*, heeft Rabbi Josef Caro zelf volgend principe gehanteerd: hij volgt steeds de mening van twee van de drie grote decisionairs uit het *Rishoinim*-tijdperk met name de Rif, de Rambam en de Rosh.

Ook de mening verkondigd door R. Joseph Caro in zijn commentaar *Beis Josef* op de *Tur Shulchan Aruch* heeft voor Sefardische Joden een prioritaire bindendheid. Nochtans kan daartegen het principe *kim-li* (קִיּוּם לֵי) worden aangevoerd, waarbij een rechtsonderhorige zegt de mening in *Beis Josef* niet te aanvaarden indien deze niet in *Shulchan Aruch* werd opgenomen.

Wanneer in een bepaalde wet Rabbi Joseph Caro zijn mening niet heeft prijs gegeven en Rabbi Mozes Isserles (Remo) daarentegen wel, dan wordt de mening van Remo als zeer vooraanstaande decisionair in rekening genomen, doch is deze ook dan niet prioritair bindend voor Sefardische Joden.

Het principe van *kim-li* kan door Sefardische joden niet worden ingeroepen tegen een wetsregel die expliciet in de *Shulchan Aruch* wordt vermeld.

Wanneer R. Joseph Caro in zijn *Shulchan Aruch* een andersluidende mening heeft verkondigd met de woorden "*Er zijn er die beweren*", geldt er het principe dat een anoniem verkondigde wet gevolgd door een tegenovergestelde mening onder verwijzing naar "*Er zijn er die...*", wordt beslecht volgens de eerst aangegeven wet. Nochtans kan het principe van *kim-li* worden gebruikt met betrekking tot de tweede zienswijze.

Dit geldt ook voor wat Rabbi Joseph Caro in zijn *responsa* heeft beslecht, hoewel de bindende kracht van de *responsa* voor de Sefardische Joden ook als prioritair werd aanvaard.

De aanwending van het principe *kim-li* gaat zelfs zo ver dat indien een rechtsonderhorige niet zelf *kim-li* heeft aangevoerd, het *Beis-Din* dit *ex officio* voor hem doet.

Indien R. Joseph Caro een zienswijze citeert in de mildere zin van de wet en nadien onder verwijzing "*Er zijn er die voorstander zijn van de verzwarende toepassing van de wet*", dan is de wet volgens de mildere interpretatie. Nochtans kan in geldelijke aangelegenheden hij die bezitter is van de zaak (מוֹחֶזֶק, *muchzak*) het argument van *kim-li* gebruiken en verwijzen naar de andere mening in de verzwarende zin.

Indien R. Joseph Caro een eerste mening in de verzwarende zin verkondigt, gevolgd door "*Er zijn er die mildering voorstaan*", is het zijn mening dat men de mildere toepassing mag aanvaarden in gevallen waar groot geldelijk verlies (מרוכה הפסד) dreigt. Wanneer hij eindigt door te schrijven dat men toch de eerste opinie dient te vrezen, wordt aanvaard dat R. Joseph Caro volledig voorstander is van de mildere toepassing en dat het vrezen voor de eerste opinie wenselijk als *midas chassidut* (מידת חסידות) is, maar niet uit hoofde van de wet.

Wanneer R. Joseph Caro twee opinies aangeeft door "*Er zijn er (...) en er zijn er*", dan wordt de wet vastgelegd volgens de laatst geciteerde opinie, ook indien deze de mildere is. Nochtans kan ook hier in geldzaken een procespartij de regel *kim-li* invoeren.

8. Regels betreffende de Remo

Op elke plaats waar de Remo de mildere toepassing van de wet aanvaardt bij dreigend verlies, neemt men aan dat het zijn mening is dat de wet mild dient te worden toegepast in alle gevallen, doch dat hij dit maar begrenst tot toestanden van dreigend geldelijk gevaar precies omdat hij vreest voor de tegenovergestelde verzwarende mening van anderen.

Wanneer de Remo schrijft in zijn glossen "*De gewoonte is niet zo*", of iets dergelijks, houdt dit niet in dat hij de door de *Shulchan Aruch* verkondigde wet bestrijdt, doch dat hij verwijst naar een andere gewoonte. Dus niet *stricto iure*.

9. Wetsconflicten (Conflicts of Laws)

In de talmud wordt het probleem van de wetsconflicten op zeer summiere en stiefmoederlijke wijze besproken¹²⁷⁷, omdat het joods recht een personeel recht is, dat op elke jood toepasselijk is waar hij zich ook moge bevinden. De jood blijft aan zijn personeel recht onderworpen ook al bevindt hij zich buiten de territoriale bevoegdheid van de joodse overheersing of gerechtelijke autonomie. Om deze reden is het van geen belang dat een contract tot stand kwam tussen joden uit verschillende landen, waar doorgaans de meeste wetsconflicten hun oorsprong vinden.

Het is pas met de invoering van decreten en verordeningen door locale overheden (תקנת הקהל) dat de wetsconflicten in het joodse recht hun ingang vonden. Deze wetsconflicten hadden geen betrekking op conflicten tussen joodse en andere

---

¹²⁷⁷ Vooral m.b.t. rechtsgedingen onder joods recht tussen joden en niet-joden en in gevolge de rechtspreuk "de wetten van het koninkrijk zijn wet": B. Nedorim, 28a; B. Gittin, 10b; B. B.K., 113a-b; B. B.B., 54b-55a.

rechtstelsels, maar bleven beperkt tot het joodse recht en handelden eerder over conflicten tussen decreten naar joods recht in de ene stad (of land) en decreten naar joods recht in een andere land(sdeel).

Hoofdstuk XII: Illustratief: twee discussies uit de talmud

Over de vondst van een verloren voorwerp (Eloe Metsios)

Het traktaat Baba Metsia

De Talmuddiscussie welke wij onder ogen nemen bevindt zich in het tweede hoofdstuk *Eloe Metsios*¹²⁷⁸ (**אלו מציאות**) van het traktaat *Baba Metsia*¹²⁷⁹ (**מציאה** **בבא**), dat oorspronkelijk deel uitmaakte van één groot traktaat *Nezikin* (נזיקין) en handelde over het burgerlijk recht. Gelet op de afmetingen die dit ene traktaat aannam werd het onderverdeeld in drie verschillende traktaten: *Baba Kamma* (**בבא קמא**) of Eerste Poort, *Baba Metsia* (**בבא מציאה**) of Middelste Poort en *Baba Batra* (**בבא בתרא**) of Laatste Poort¹²⁸⁰. De drie traktaten maken deel uit van de Orde van *Nezikin* (נזיקין).

Het traktaat *Baba Metsia* handelt voornamelijk over eigendomsverkrijging en – overdracht, de wetten van verlies van een voorwerp en de vondst ervan, over lossen en laden, de woekerprijs, het verbod op lening op intrest, over hetgeen een arbeider tijdens zijn werk uit de mondvoorraad van zijn werkgever mag eten, de wetten van de vier soorten bewaarnemers (**שומרים**), de wetten over het achterhouden van het loon van de arbeider, over het verbod om een pand te vernietigen, edm.

Het hoofdstuk Eloe Metsios

Het hoofdstuk *Eloe Metsios* concentreert zich op verloren voorwerpen en meer bepaald op de wetten die de vondst van dergelijke voorwerpen regeren. Een gevonden voorwerp dient in de regel door de vinder ‘uitgeroepen’ te worden (**להכריז**), d.i. het publiekelijk aankondigen van de vondst in afwachting dat de rechtmatige eigenaar zich manifesteert. Deze laatste kan aanspraak maken op zijn verloren goed, indien hij aan de hand van distinctieve identificatiekenmerken (**סימונים**) kan aantonen dat het wel om zijn goed gaat. Meldt zich geen eigenaar of kan de eigenaar niet opgespoord worden, of slaagt hij er niet in zijn eigendomsrecht te doen erkennen, geldt in principe de regel dat de vinder de eigendom verwerft over het gevonden voorwerp. Precies hierover handelt dit hoofdstuk.

¹²⁷⁸ Over de vondsten. **מציאה** = vondst (meerv.: **מציאות**).

¹²⁷⁹ Middelste Poort. **מציאה** (Aram.) = middelste.

¹²⁸⁰ Het traktaat *Kelim* (**כלים**) uit de Orde van **טהרות**, dat in de *misjna* nog één traktaat was, werd reeds in de *tossefta*, gelet op de uitbreiding die het nam, eveneens onderverdeeld in een **בבא קמא**, **בבא בתרא** en **בבא מציאה**.

De specifieke discussie

De specifieke discussie die wij ten deze onder ogen nemen handelt over deze goederen die niet aan hun eigenaar *kunnen* gerestitueerd worden en meer bepaald over de juridische vraag hoe de rechtmatige eigenaar zijn eigendom verliest en hoe de vinder deze verkrijgt. De juridische techniek die hiervoor aangewend wordt is het abandonneren (of de verzaking) door de rechtmatige eigenaar van de hoop om het goed ooit terug te vinden. De vraag waarover de Talmudgeleerden ellenslang discussiëren is of het abandonnement bewust dient te gebeuren of ook een vorm is van onbewust abandonneren (of anticipatief de hoop opgeven om het goed ooit terug te vinden) in de gevallen dat de verliezer bijvoorbeeld geen weet heeft dat hij iets verloren is. De hamvraag wordt dan: onbewust anticipatief verzaken (**מִדַּעַת יְאוּשׁ שְׁלֵא**), is dit een rechtsgeldige verzaking (**הוּי יְאוּשׁ**) of niet (**לֹא הוּי יְאוּשׁ**).

De geciteerde *Talmud*-personaliteiten

Talmud-personaliteiten die hier aan bod komen zijn de volgende en een korte biografische schets stelt ze bondig voor:

R. Meïr (volgens sommige bronnen alias Miasa of Measha¹²⁸¹ of het Griekse Moise) een *Tanna* uit de 2de eeuw van de jaartelling, die op zijn leermeester R. Akiva (50-135) na, de meest uitmuntende en vindingrijke *Tanna* was van allen. Over zijn geboorte, afstamming en geografische oorsprong is weinig geweten. Hij zou afkomstig zijn uit een familie van bekeerlingen en afkomstig zijn uit Asia Minor, waarschijnlijk uit Caesarea in Cappadocia (in Oost-Centraal Anatolia). Hij beoefende het beroep van kopiïst van heilige bijbelboeken. Zijn echtgenote, Beruria, was de geleerde dochter van R. Hananiah ben Tradion. R. Meïr was een van de zeven discipelen van R. Akiva, die gedurende de persecuties door Hadrianus naar Babylonië vluchtte, nadat R. Akiva door de Romeinen ter dood werd gebracht. R. Meïr werd lid van de Sanhedrin in Usha (Palestina), vanwaar hij echter verbannen werd ingevolge een dispuut met de Patriarch Simon. Hij keerde terug naar Asia Minor en zette het werk van zijn leermeester R. Akiva voort door *halochos* te classificeren, en wanneer R. Judah de Prins overging tot het redigeren van de *misjna* werd R. Meïr een van zijn belangrijkste bronnen.

R. Judah bar Ilai, een *Tanna* uit de 2de eeuw geboren in Usha (Palestina). Hij was de oudste van de zeven discipelen van R. Akiva (50-135), die na de marteldood van zijn leermeester in 135 naar Babylonië vluchtte. Zijn gebruikelijke dispuutgenoot is R. Meïr (ook in onze *misjna*), die eveneens een leerling van R. Akiva was. Na de persecuties door de Romeinen, keerde hij terug naar zijn school

---

¹²⁸¹ M. Pes., II:6.

in Usha. R. Judah wordt door de *talmud* voorgesteld als een intelligente, bescheiden, diplomatische en welbespraakte man. Hij was ook de belangrijkste leermeester van R. Judah de Prins.

R. Simon b. Elazar, een *Tanna* uit de 2de eeuw en een discipel van R. Meïr. Evenals zijn leermeester bestreed hij de Samaritanen die niet in de ressurectie (**תחיית המתים**) geloofden omdat de bijbel er met geen woord over rept. In halachische discussie is hij dikwijls de opponent van R. Judah I.

R. Ukba bar Hama ook bijgenaamd Ukban en Mar Ukba, is een *Ammora* uit de 3de en 4de eeuw. Hij was een collega van Rabbah bar Nachmani en van Mar Samuel, alsook diens discipel. Samuel uitte veel respect voor Mar Ukba. Ukba was zeer rijk en er wordt veel verteld over zijn weldadigheid. Ukba was de Exilarch.

Abbaye was een Babylonische *Ammora*. Samen met Rava (waarover hieronder) was hij de meest vooraanstaande leerling van zijn oom Rabbah bar Nachmani (270-330), die aan het hoofd stond van de rechtsacademie van Pumbedita. Abbaye werd in 280¹²⁸² geboren uit een priestersgeslacht en overleed in 338¹²⁸³. Zijn vader Kailil overleed nog vòòr zijn geboorte en zijn moeder vlak na de geboorte. Hij werd opgevoed in het huis van zijn oom Rabbah bar Nachmani, waardoor Abbaye de bijnaam Nachmani kreeg. Ofschoon Abbaye een zeer vooraanstaande geleerde was, was hij van beroep landbouwer en bewerkte hij zelf zijn akkers. Er wordt over hem verhaald dat hij overdag studeerde en 's nachts zijn akkerland ging bevoeien. Hij was eigenaar van fruittuinen en wijngaarden en maakte ook wijn. Hij was rijk, doch zeer bescheiden. Abbaye volgde Joseph bar Hiya (270-333) vanaf 233 aan het hoofd van de rechtsacademie van Pumbedita op. Tijdens zijn heerschappij daalde nochtans het aantal studenten tot 200, omdat zijn vriend en collega Rava bar Joseph bar Hama (280-352) uit Machuza inmiddels een concurrerende academie in Machuza had geopend, die talrijke studenten tot zich lokte. Abbaye overleed op jonge leeftijd en werd opgevolgd door Rava.

Rava (bar Joseph bar Hama) רבא werd als zoon van een rijke geleerde in Machuza aan de Tigris geboren en overleed in 352. Hij wordt aangeduid als Rava *tout court*. In zijn jeugd studeerde Rava in Sura onder R. Hisda en werd er bevriend met Rami bar Hama, de schoonzoon van R. Hisda. Tien jaar na de dood van Rami bar Hama, huwde Rava met diens weduwe, de dochter van R. Hisda. Rava studeerde ook onder Rabbah bar Nachmani en R. Joseph bar Hiya. Samen met Abbaye was hij de meest aanzienlijke leerling van Rabbah bar Nachmani. Joseph ben Hiya volgde Rabbah bar Nachmani op aan het hoofd van de rechtsacademie van Pumbedita en Rava was een kandidaat om R. Joseph bar Hiya op te volgen. Nochtans ging het ambt naar Abbaye. Rava volgde nadien Abbaye op, maar had

---

¹²⁸² Volgens sommigen in 273.

¹²⁸³ Of 339.

ondertussen reeds zijn eigen academie in Machuza geopend die zeer succesvol was. Rava beschreef zichzelf als volgt: “Ik heb steeds naar drie zaken verlangd, waarvan twee in vervulling gingen: Ik verlangde de kennis van R. Huna (212-297), de rijkdom van R. Hisda en ik kreeg beiden. Maar Rabbah b. Huna’s (3de-4de eeuw) onvolprezen bescheidenheid werd mij niet gegund”.

R. Isaac bar Judah was een Babylonische *Ammora* uit de 3de eeuw en was een tijdgenoot van Ulla ben Ishmaël (3de en 4de eeuw) en een maat van Abbaye. Isaac studeerde in Pumbedita en Nehardea onder verschillende leermeesters, waaronder Rava, Rami bar Hama en R. Sheshet (4de eeuw).

Abbahu, een *Ammora* uit de 3de eeuw stond aan het hoofd van een rechtsacademie in Palestina. Hij werd geboren in Caesarea in Judea, legde een vergaande originaliteit aan de dag en was op politiek vlak zeer invloedrijk. R. Abbahu fabriceerde sluiers voor dames, was uitermate rijk, bezat Gothische slaven en had ivoren stoelen in huis. Hij was het Grieks machtig en vertoefde dikwijls in het gezelschap van geleerde niet-joden. Hij aanzag de kennis van het Grieks als iets belangrijks en zorgde ervoor dat ook zijn dochter deze taal studeerde. Sommige van zijn tijdgenoten hadden het hiermee moeilijk, maar hij werd in zeer hoog aanzien gehouden door de Romeinse gezagsdragers, ingevolge zijn ruime kennis, zijn rijkdom en zijn bescheidenheid. Dankzij deze verhouding met de Romeinse gezagsdragers, slaagde R. Abbahu erin talrijke anti-joodse decreten ongedaan te maken. R. Abbahu knoopte ook debatten met christenen aan en gaf conferenties op talrijke plaatsen, die ruime belangstelling genoten omdat ze op populaire en verstaanbare wijze werden gegeven. Zijn belangrijkste leermeester was R. Jochanan ben Nappaha (190-279) en hij studeerde ook met R. Elazar ben Pedat (overl. 280) en Rish Lokish (200-275). R. Abbahu had twee veelbelovende zonen, Abimai en Hanina. Hij was de laatste belangrijke *Ammora* in Judea.

R. Jeremia ben Abba was een Palestijnse *Ammora* uit de 4de eeuw, die in Babylonië geboren werd maar naar Palestina uitweek om er te studeren onder R. Abbahu en R. Zeïra I in Tiberias. Ofschoon hij een uitmuntende student was, werd hij desalniettemin uit de rechtsacademie gezet wegens zijn onbeleefde wijze van vragen stellen. Nadien werd hij echter terug als student opgenomen. Hij had een grote kennis van de Babylonische *talmud* en was hierin de expert in de academie in Tiberias.

R. Papa bar Hanan was een *Ammora* in Babylonië geboren in 300 en overleden in 375. Zijn vader was rijk, zodat hij zich kon toeleggen op de studie. Zijn vader overleed nochtans op jonge leeftijd, waardoor R. Papa een tijd lang in de business trad en een zeer groot fortuin vergaarde met het brouwen van bier uit dadels. Zijn leermeesters waren Abbaye en Rava en zijn vriend en zakenpartner was R. Huna ben Joshua (overl. 410). Tijdens de heerschappij van R. Nachman bar Isaac (280-

356) aan het hoofd van de rechtsacademie in Pumbedita (352-356), werd R. Papa in 355 aan het hoofd geplaatst van de nieuwe academie in Nares, nabij Sura. Hij bleef er 19 jaar tot aan zijn dood.

Rish Lokish of R. Simon ben Lokish, was een uitmuntende Palestijnse *Ammora*, geboren in Bostra (hoofdstad der Saracenen, oostelijk van de Jordaanoever) in 200 en overleden in 275. Het merendeel van zijn leven bracht hij door in Sepphoris en studeerde onder R. Jochanan ben Nappaha, die zijn vriend en zwager was. Rish Lokish was bekend om zijn buitengewone lichamelijke kracht, om zijn kennis en integriteit. Wanneer R. Jochanan zijn academie in Tiberias opende, maakte hij van Rish Lokish zijn assistent aan het hoofd van de school. Beiden verschilden dikwijls van mening en dikwijls was het de opinie van R. Simon die prevaleerde.

Amemar was een oudere tijdgenoot van R. Ashi (352-427), die aan het hoofd stond van de rechtsacademie in Nehardea van 390 tot 420. Ofschoon hij een grote geleerde was, onderwierp hij zich aan de autoriteit van R. Ashi, die aan het hoofd stond van de academie in Sura.

Mar Zutra of Zutra I was een Exilarch tussen 401 en 409. Men weet weinig over hem, behalve dat hij de opvolger was van R. Kahana en een tijdgenoot van R. Ashi. Hij heeft Nehardea moeten ontvluchten en heeft zich in Sura gevestigd.

R. Ashi zoon van Simai bar Ashi (die onder R. Papa in Nares tussen 355-375 had gestudeerd), werd geboren in 352 en overleed in 427. Hij werd aangesteld aan het hoofd van de rechtsacademie in Sura op 20-jarige leeftijd. R. Ashi kwam uit een zeer rijke familie die talrijke wouden bezat. Hij liet de academie in Sura, die wegens bouwvalligheid sedert de dood van R. Hisda in 309 gesloten was, afbreken en terug opbouwen en legde zich erop toe om nieuw leven in de academie te blazen. Hij bereikte een aanzien in joodse middens dat sedert Rava niet meer bereikt was geworden. Tijdens zijn 52-jarige heerschappij over de academie in Sura, was deze de grootste van allen. Evenals R. Judah de Prins het met de *misjna* deed, legde zich R. Ashi toe op het verzamelen van de *talmud*-debatten met het oog op de redactie van de Babylonische *talmud*.

R. Jochanan ha-Sandler of R. Jochanan de schoenmaker was een *Tanna* uit de 2de eeuw, geboren in Alexandrië en was een discipel van R. Akiva, die de persecuties door Hadrianus overleefd had. Na de dood van R. Akiva, poogde R. Jochanan te vluchten naar Nisbis samen met R. Elazar ben Shammua (overl. 135), maar beiden keerden terug omdat ze het land van hun volk niet konden verloochenen.

R. Aha ben Rava was de zoon van Rava bar Joseph en een *Ammora* uit de 4de en 5de eeuw, een tijdgenoot van R. Ashi. Hij was hoofdlermeester in Pumbedita gedurende de laatste vijf jaar van zijn leven en stierf in 419.

Rabbah bar Nachmani was een van de belangrijkste *Ammoroïm* in Babylonië en werd geboren in Mamal (Galilea) in 270 en stierf in 330. Hij kwam uit een familie van overwegend priesters en zijn drie broers waren Kailil (vader van Abbaye), Ushaya en Hananiah. Rabbah studeerde aan de rechtsacademie van R. Judah b. Ezechiël in Pumbedita. Hij week uit naar Judea, maar kwam uiteindelijk terug naar Babylonië. Bij de dood van zijn leermeester R. Judah in 299 bood men hem de leiding aan van de rechtsacademie van Pumbedita, maar Rabbah bedankte voor de eer. De rijke rechtsgeleerde R. Huna ben Hiya kreeg de leiding en bij diens dood in 309, accepteerde Rabbah de leiding van de academie van Pumbedita. Onder zijn voorzitterschap bereikte de academie van Pumbedita grote bekendheid. Rabbah was scherpzinnig en sarcastisch in zijn verhouding tot de samenleving en dus niet sterk populair. Zijn studenten daarentegen bewonderden zijn uitmuntende kennis. Hij deed ook veel om de talrijke *halochos* te verzamelen, wat later bij de redactie van de *talmud* van groot nut was. Rabbah bar Nahmani wordt in de *talmud* doorgaans Rabbah רבבה tout court genoemd.

De misjna

Misjna¹²⁸⁴: Sommige vondsten behoren toe aan de vinder, andere moeten geannonceerd worden¹²⁸⁵. Dit zijn de gevonden voorwerpen die toebehoren aan de vinder: iemand die verstrooid fruit gevonden heeft, verstrooid[e] geld[stukken], strobundels op een drukke openbare verkeersweg¹²⁸⁶, ronde blokken van geperste vijgen, een brood van een bakker, een koord met vissen¹²⁸⁷, stukjes vlees, samenhangende geschoren wol afkomstig uit het dorp¹²⁸⁸, vlasbundels en stroken purperwol¹²⁸⁹, al deze voorwerpen behoren toe aan de vinder. Dit is het standpunt van R. Meir. R. Judah zegt: alles wat iets ongewoon¹²⁹⁰ in zich heeft, moet geannonceerd of uitgeroepen worden. Zoals indien iemand een ronde blok [vijgen] vindt met daarin bijvoorbeeld een potscherf, of een brood met daarin een

---

¹²⁸⁴ B. B.M., 21a.

¹²⁸⁵ Het restitueren van een verloren voorwerp maakt het voorwerp uit van twee bijbelverzen: een m.b.t. tot een broeder (geloofsgenoot) “*Als gij ziet, dat het rund of een stuk kleinvee van uw broeder verdwaald is, zult gij u aan de zorg daarvoor niet onttrekken; gij zult het zeker aan uw broeder terugbrengen*” (Deut., XXII:1) en een m.b.t. zelfs een vijand: “*Wanneer gij een verdwaald rund of ezel van uw vijand aantreft, zult gij ze hem zeker teruggeven*” (Ex., XXIII:4).

¹²⁸⁶ Waar de onderscheidende sporen (bewijzen) van de bundels vlug teniet worden gedaan.

¹²⁸⁷ Van uniform uiterlijk, zodat geen onderscheidend herkenningselement aanwezig is. Het was dus de gebruikelijke manier om vissen te commercialiseren.

¹²⁸⁸ In nog ruwe staat, dus nog zonder onderscheidend herkenningselement.

¹²⁸⁹ Dit zijn lange stroken wol gekleurd in purperkleur, een alledaags voorwerp in die tijden, dus weer zonder onderscheidend herkenningselement.

¹²⁹⁰ Lees: distinctief.

muntstuk. R. Simon b. Elazar zegt dat nieuwe voorwerpen¹²⁹¹ niet dienen uitgeroepen te worden.

De gemoro

Gemoro: Iemand die verstrooid fruit gevonden heeft, etc.¹²⁹². [Vraagt de *gemoro*:] Welke hoeveelheid [van fruit binnen welke oppervlakte] wordt hier bedoeld? R. Isaac zegt: een *kav*¹²⁹³ verspreid over vier ellen¹²⁹⁴. Wat voor een voorval wordt hier bedoeld? Indien [blijkt dat het fruit kennelijk op de grond] *gevallen* is, dan ook meer dan één *kav* [zou] ook [aan de vinder moeten toekomen]¹²⁹⁵. En indien het blijkt dat de goederen [opzettelijk] werden *neergelegd*, dan zelfs een kleinere hoeveelheid zou niet [aan de vinder moeten toebehoren]¹²⁹⁶? R. Ukba bar Hama antwoordt: wij hebben het hier over [de overblijfselen van] hetgeen werd vergaard op de dorsvloer¹²⁹⁷: om een *kav* [verspreid over een oppervlakte] van vier ellen bijeen te rapen, is moeilijk en mensen keren doorgaans niet terug om dit op te halen en [de eigenaar] abandonneert het, terwijl indien het is [verspreid over] een kleinere oppervlakte, hij wel terugkeert om het op te halen en [derhalve] abandonneert hij dit niet.

R. Jeremia vraagt: hoe is het met een halve *kav* [verspreid over een oppervlakte van] twee ellen? Is het omdat een *kav* over vier ellen moeilijk [om op te rapen] is en [dat het toebehoort aan de vinder] en om deze reden [*slechts*] een halve *kav* over twee ellen, die niet zo lastig is om op te rapen, dat het niet achtergelaten wordt [en dat het dus niet aan de vinder zou moeten toekomen] of is de reden [in het geval van één *kav* over vier ellen] dat het de moeite niet loont om het op te rapen [wanneer verspreid over zo'n oppervlakte] en om deze reden een halve *kav* over [*slechts*] twee ellen, die nog minder waard is [dan één *kav*], en dus nog minder de moeite loont om op te rapen, wordt door de eigenaar achtergelaten [en behoort dus aan de vinder]?

En verder [vraagt hij]: hoe is het met twee *kavs* over acht ellen? Is de reden waarom een *kav* over vier ellen [toebehoort aan de vinder] dat het lastig is om op te rapen en daarom twee *kavs* in acht ellen, die nog moeilijker op te rapen zijn, en de eigenaar daarom nog meer bereid is te abandonneren [en de goederen des te

---

¹²⁹¹ Waarvan de eigenaar geacht wordt zich nog niet te hebben kunnen familiariseren met enig distinctief element. אִנְפוּרִיא > Grieks: εμπορία.

¹²⁹² De *gemoro* herhaalt steeds eerst het onderdeel van de *misjna* dat zij gaat bespreken.

¹²⁹³ Een gewichtsmaat.

¹²⁹⁴ Ellemaat: tussen 45 en 56 cm.

¹²⁹⁵ Omdat het kennelijk verloren is geworden en de eigenaar geen enkel identificatiemiddel zou kunnen geven, noch voor de goederen zelf, noch voor de manier waarop deze zijn 'achtergelaten'.

¹²⁹⁶ Omdat de eigenaar de goederen kennelijk heeft achtergelaten met de bedoeling deze later terug op te halen.

¹²⁹⁷ Na de oogst.

meer aan de vinder toekomen], of is de reden [in het geval van één *kav* over vier ellen] dat het de moeite niet loont [om op te rapen] en om deze reden twee *kavs* over acht ellen, loont het de moeite om op te rapen, worden dus niet geabandonneerd [door de eigenaar, en zou de vinder er niet de eigenaar van moeten worden]? **[Tosfot]**

[Tosfot: s.v. מהו קב בשתי אמות מהו]. Vraag: immers is een *kav* verspreid over vier ellen gelijk aan een halve *kav* verspreid over twee ellen, en wat wordt er dus hier gevraagd? Men zou kunnen zeggen dat omdat het maar een halve *kav* is dat opgeraapt moet worden, het maar een kleine moeite kost om het op te rapen en hij het zal doen, terwijl hij voor één *kav* het te veel moeite zou kosten om op te rapen, zodat hij niets oprapt. Een ander antwoord: het gaat hier om een *kav* verspreid over vier kwadraat ellen wat overeenkomst met een halve *kav* verspreid over twee ellen breedte op vier ellen lengte en de *gemoro* vraagt dan wat met een halve *kav* gespreid over twee op twee ellen.

En verder [vraagt hij]: hoe is het met een *kav* maanzaad [verspreid over een oppervlakte van] vier ellen? Is de reden waarom een *kav* [fruit] over vier ellen [toebehoort aan de vinder] omdat het de moeite niet loont [om op te rapen] en om deze reden zou in het geval van maanzaad, dat [gelet op de prijs] wel de moeite loont om op te rapen en de eigenaar derhalve het verloren voorwerp niet abandonneert, of is de reden [in het geval van één *kav* fruit over vier ellen] dat het lastig is [om op te rapen] en om deze reden in het geval van maanzaad dat nog veel lastiger is om samen te rapen, wordt het door de eigenaar geabandonneerd [en zou het moeten toebehoren aan de vinder]?

En verder [vraagt hij]: een *kav* dadels¹²⁹⁸ over vier ellen [verspreid] of een *kav* granaatappelen over vier ellen? Is de reden dat een *kav* [gewone fruit] over vier ellen [toebehoort aan de vinder] omdat het de moeite niet loont om op te rapen en om deze reden een *kav* dadels over vier ellen of een *kav* granaatappels over vier ellen, die ook de moeite niet lonen om te collecteren, worden [door de eigenaar] geabandonneerd [en dienen toe te behoren aan de vinder], of is de reden [in het geval van één *kav* over vier ellen] dat het lastig is om op te rapen en om deze reden een *kav* dadels over vier ellen of een *kav* granaatappelen over vier ellen, die niet moeilijk om op te rapen zijn, worden niet geabandonneerd [en dienen dus niet toe te behoren aan de vinder]?

Al deze vragen blijven onbeantwoord.

---

¹²⁹⁸ Dadels en granaatappels worden geacht goedkoop fruit te zijn.

Er werd gezegd: geanticipeerd abandonnement¹²⁹⁹ [van de hoop om een verloren goed terug te vinden] is volgens Abbaye geen abandonnement. Rava daarentegen houdt staande dat het een geldige verzaking is¹³⁰⁰.

Indien het verloren voorwerp een identificatieteken heeft, zijn allen van mening [zelfs Rava] dat er geen verzaking is en, indien later wij van de eigenaar horen dat [hij er zich dermate over beklaagt dat hij een voorwerp verloren heeft, dat duidelijk wordt dat] hij er toch aan verzaakt heeft, is dit geen geldige verzaking, nu de vinder in het bezit ervan kwam¹³⁰¹ zonder dat hij enige eigendomsrechten op het voorwerp kon doen gelden¹³⁰² omdat [toen aangenomen kon worden dat] wanneer [de verliezer] kennis zou krijgen van het verlies, hij de hoop niet zou hebben laten varen maar tot zichzelf zou gezegd hebben ‘Ik kan het goed identificeren door zijn onderscheidend teken. Ik zal dus dit teken aanduiden en terug in het bezit gesteld worden van mijn voorwerp’.

[Indien het verloren voorwerp gevonden wordt] in de intestidale ruimte van de zee kust of op grond dat overstroomd is geworden door een rivier, dan laat de goddelijke wet toe [dat de vinder het voorwerp verwerft], ook al heeft het een identificatieteken, zoals verder wordt uitgelegd.

Zij¹³⁰³ verschillen slechts van mening wanneer het gevonden voorwerp geen identificatieteken heeft. Abbaye zegt: er is geen [impliciete] verzaking, omdat de verliezer niet weet dat hij iets kwijt is¹³⁰⁴. Rava zegt: het is een rechtsgeldig abandonnement, omdat wanneer de eigenaar zal vernemen dat hij het voorwerp kwijt is, hij zal wanhopen om het ooit te recupereren, omdat hij dan bij zich denkt ‘ik zal het niet kunnen herkennen aan de hand van een identificatiemerk’, zodat het

---

¹²⁹⁹ Of: onbewust of impliciet abandonnement. In het geval dat de vinder het verloren voorwerp vindt vooraleer de eigenaar weet heeft van het verlies en dus niet bewust kan verzaken, wordt het onbewuste of impliciete abandonnement geconstrueerd indien de omstandigheden van het verlies dermate zijn, dat de eigenaar gewis aan de zaak had verzaakt of geacht wordt aan de zaak verzaakt te hebben, ook al weet hij nog niets van het verlies en dus actief niet aan zijn eigendomsrechten kan verzaken. Rond dit thema draait gans de volgende discussie: wordt de eigenaar geacht verzaakt te hebben in omstandigheden dat een goede huisvader doorgaans zou verzaken of niet? Abbaye vindt alvast van niet. Er moet een expliciete verzaking zijn.

¹³⁰⁰ En het gevonden voorwerp behoort onmiddellijk toe aan de vinder, dus nog vooraleer de eigenaar weet dat het verloren gegaan is.

¹³⁰¹ Vooraleer men van de eigenaar had vernomen dat hij wanhoopte om ooit zijn voorwerp terug te vinden.

¹³⁰² Het had immers een identificatieteken en hij diende het dus te laten uitroepen.

¹³⁰³ Abbaye en Rava.

¹³⁰⁴ En Abbaye is van mening dat enkel een uitdrukkelijke expliciete verzaking rechtsgeldig is om de eigendom te laten overgaan op de vinder.

erop neerkomt dat hij reeds de hoop had opgegeven vanaf het moment dat hij het voorwerp verloren heeft¹³⁰⁵.

(Mnemoniek: פמג"ש ממקגט"י ככסע ז'¹³⁰⁶).

Kom en luister¹³⁰⁷: verstrooid fruit¹³⁰⁸. [Is dit niet een geval waar de verliezer] niet weet dat hij iets verloren is¹³⁰⁹? [Antwoordt de *gemoro*:] R. Ukba bar Hama heeft reeds gesteld dat het hier gaat om het specifieke geval van de [overblijfselen van] wat vergaard werd op de dorsvloer, zodat [in dit geval] de eigenaar weet dat hij het verloren heeft¹³¹⁰.

Kom en luister: verstrooid[e] geld[stukken] [etc.] behoren toe aan de vinder¹³¹¹. Waarom? [Is dit geen geval waar de verliezer] niet wist dat hij het [geld] kwijt was¹³¹²? Hier ook is het zoals R. Isaac [elders] zei¹³¹³: een mens heeft de gewoonte om regelmatig naar zijn [geld]beugel te tasten [om te zien of het geld er nog is]. Zo hier ook [zeggen wij] 'een man heeft de gewoonte om regelmatig naar zijn [geld]beugel te tasten' [en ontdekt dus vrij vlug het verlies].

Kom en luister: ronde blokken van geperste vijgen, een brood van een bakker [etc.] behoren toe aan de vinder¹³¹⁴. Waarom? [Is dit niet een geval waarin de verliezer]

---

¹³⁰⁵ Volgens Rava retroageert de verzaking vanaf het moment van de ontdekking van het verlies tot aan het ogenblik van verlies (of wordt op het moment van verlies reeds geanticipeerd dat de eigenaar later, gelet op de omstandigheden (hij heeft immers geen identificatiemogelijkheid), zal verzaken aan zijn hoop het goed ooit te recupereren. Hier moet nog aan toegevoegd worden dat het geen individuele zaak is. Als er geen identificatieteken aan het goed kleeft, wordt volgens Rava de eigenaar *geacht* te wanhopen. Hij kan dat vermoeden niet weerleggen door bijvoorbeeld aan te voeren dat *hij in casu* nooit ophield te hopen.

¹³⁰⁶ Pro memoria, bestaat uit de Hebreeuwse initialen van de leerstellingen die volgen.

¹³⁰⁷ Hier volgen onder het motto 'kom en luister' een aantal gevallen, waaruit de *talmud* steunpunten tracht te vinden voor de ene of de andere doctrine m.b.t. de al dan niet impliciete verzaking.

¹³⁰⁸ Citaat uit onze *misjna*.

¹³⁰⁹ En onze *misjna* –bij monde van R. Meïr– stelt dat de vinder deze verkrijgt, wat *a priori* een steun is voor de stelling van de impliciete verzaking (Rava).

¹³¹⁰ De *misjna* wordt dus beperkend geïnterpreteerd als inhoudende een zeer specifieke geval (dus niet zoals ogenschijnlijk blijkt van verstrooid fruit in het algemeen, maar enkel de overblijfselen ervan op de dorsvloer, zodat (1) de *misjna* geïnterpreteerd kan worden naar beider opinies (Abbaye en Rava) en uit dit voorval dus geen steun kan geput worden voor het halachische dispuut tussen Abbaye en Rava. Abbaye en Rava zijn beiden *Ammoroïm*, zodat de *gemoro* hun visie tracht in overeenstemming te brengen met de visie van de *Tanna* R. Meïr uit de *misjna*, ook ten koste van een 'herlezing' of 'herinterpretatie' van deze *misjna*.

¹³¹¹ Citaat uit onze *misjna*.

¹³¹² Weer *a priori* een steun voor de stelling van Rava.

¹³¹³ B. B.K., 118b, zodat hij vrij vlug na het verlies het al moet hebben geweten en dus bewust eraan verzaakte.

¹³¹⁴ Citaat uit onze *misjna*.

niet weet dat hij iets kwijt is¹³¹⁵? Ook hier ontdekt hij vlug het verlies, omdat dit zware voorwerpen zijn.

□ Kom en luister: stroken purperwol [etc.] behoren toe aan de vinder¹³¹⁶. Waarom? [Is dit niet een geval waarin de verliezer] niet weet dat hij iets kwijt is¹³¹⁷? Ook hier ontdekt hij vlug het verlies, omdat dit waardevolle voorwerpen zijn en hij dus constant voelt of hij ze nog heeft.

Kom en luister¹³¹⁸: Indien iemand geld vindt in een synagoge of een studiehuis of in elke plaats waar veel mensen samenkomen, behoort het hem toe, omdat de eigenaar de hoop opgegeven heeft om het terug te vinden. [Is dit niet een geval waarin de verliezer] niet weet dat hij iets kwijt is¹³¹⁹? R. Isaac antwoordt: een mens heeft de gewoonte om regelmatig naar zijn [geld]beugel te tasten [om te zien of hij er nog is]. **Tosfot**.

Tosfot. s.v. 'תא שמע המוצא מטות כו'. Vraag: deze vraag werd reeds hoger gesteld m.b.t. verstrooid[e] geld[stukken] in de *misjna*, waarom vraagt hij nu dezelfde vraag over de *berayta*? En ook R. Isaac, waarom heeft hij zijn stelling niet [in de eerste plaats] verkondigd m.b.t. de *misjna*? Het kan als volgt beantwoord worden. Het is beter over de *berayta* de vraag te stellen, omdat deze stelt dat in iedere omstandigheid de vinder het geld mag behouden, zelfs al heeft het een distinctief identificatieteken (סימן), omdat [in de *berayta*] het doorslaggevende element is dat er veel volk aanwezig is en dat dit zo is zelfs al bevindt zich de eigenaar nog in de synagoge en hij nog niet weet dat hij het geld kwijt is [en derhalve er nog niet aan verzaakt heeft. Onze *misjna* wordt daarentegen in de enge zin geïnterpreteerd (waarover supra)].

□

Kom en luister: Vanaf welk ogenblik mogen mensen zich de achtergelaten verzamelde aren [in een gemaaid veld] toeëigenen¹³²⁰? Nadat de 'aftasters'¹³²¹ door het veld zijn gegaan¹³²². Waarop wij vragen: wat wordt er bedoeld met 'aftasters'?

¹³¹⁵ Alweer *a priori* een steun voor Rava's opinie.

¹³¹⁶ Citaat uit onze *misjna*.

¹³¹⁷ Alweer *a priori* een steun voor Rava's opinie.

¹³¹⁸ B. B.M., 24a.

¹³¹⁹ Alweer *a priori* een steun voor Rava's opinie.

□ ¹³²⁰ Deze worden aanzien als *res nullius* en om deze reden moet men er geen tiendheffing van afdragen. Nochtans liggen zij er naar joods recht voor het rapen enkel voor de armen en behoeftigen en dus niet voor de 'vinder', tenzij nadat deze armen de hoop op vergaren hebben opgegeven.

¹³²¹ Hebr. לא ימוש > נמושות (Jesaja LIX:21).

¹³²² M. Pe'ah. VIII, 1.

en R. Jochanan antwoordt: oude mensen die met een wandelstok gaan¹³²³, terwijl Rish Lokish antwoordt: de laatsten in de rij van zij die de aren verzamelen¹³²⁴. Nu waarom zou dit zo moeten zijn¹³²⁵? Ook als wij aannemen dat de plaatselijke armen¹³²⁶ [na het voorbijtrekken van de ouden met wandelstok of van de laatste in de rij der verzamelaars van aren] alle hoop opgegeven hebben¹³²⁷, zijn er behoeftigen uit andere steden die de hoop nog niet opgegeven hebben [door gebrek aan kennis van het inmiddels voorbijtrekken van de ouden met wandelstok of van de laatsten in de rij der verzamelaars van aren]¹³²⁸. Ik zal u zeggen: deze [behoeftigen uit andere plaatsen] geven de hoop onmiddellijk op, omdat zij weten dat er lokale behoeftigen zijn en denken ‘de armen uit deze lokaliteit hebben reeds alles opgeraapt’¹³²⁹.

Kom en luister: [Wij hebben geleerd in een *misjna*¹³³⁰:] Opengesneden vijgen¹³³¹ [aangetroffen] op de weg, zelfs indien [aangetroffen] langs een veld [vol met] opengesneden vijgen en ook [ganse] vijgen gevonden onder een vijgenboom [in een [privé-boomgaard] dat [gedeeltelijk] boven de [openbare] weg hangt, mogen toegeëigend worden [door de vinder], zonder dat hij zich schuldig maakt aan roof en de gevonden voorwerpen zijn vrij van de tiendheffing¹³³². **[Tosfot]** Olijven en carobabonen zijn verboden [mogen niet toegeëigend worden]¹³³³. Het eerste deel [van deze *misjna*] impliceert geen contradictie tot [de opinie van] Abbaye¹³³⁴, omdat [opengesneden vijgen], waardevol zijn en [derhalve] onder constante controle staan¹³³⁵ en van [ganse] vijgen geweten is dat zij soms vallen¹³³⁶. Maar

¹³²³ En die nauwlettend naar de grond kijken en dus alles zien en wellicht tot het laatste stukje stro of maïs hebben opgeraapt.

¹³²⁴ Met het gevolg dat de behoeftigen elke hoop hebben opgegeven om nog iets te vinden.

¹³²⁵ Indien wij aannemen dat anticipatieve verzaking er geen is (stelling van Abbaye), waarom mag men zich de aren toeëigenen? Het is onvoldoende dat de lokale behoeftigen er bewust aan verzaakt hebben, er zijn toch nog behoeftige rechthebbenden in omringende localiteiten die dit nog niet weten, waardoor zij (nog) niet bewust hebben kunnen verzaken? En toch mag men zich de aren toeëigenen, *a priori* tegen de opinie van Abbaye in.

¹³²⁶ Zij hebben naar bijbels recht hierop recht, zodat de ‘vinder’ moet rekening houden met deze ‘eigenaars’.

¹³²⁷ Nadat zij gezien hebben dat de ouden of de laatste verzamelaars van aren voorbijgetrokken zijn en wellicht niets aan hun aandacht is ontsnapt.

¹³²⁸ Wat *a priori* alweer een steun is voor de stelling van Rava.

¹³²⁹ De ‘verzaking’ is derhalve niet ‘anticipatief’ maar daadwerkelijk op het ogenblik dat mensen komen en zich toeëigenen wat overblijft van de verzamelde aren, wat in overeenstemming is met de zienswijze van Abbaye.

¹³³⁰ M. Maas. III, 4.

¹³³¹ Opengesneden met het oog op drogen in de zon.

¹³³² Deze worden aanzien als *res nullius* (הפקר), ofschoon de eigenaar het verlies ervan nog niet heeft vastgesteld, zal hij verzaken aan de hoop het ooit te recupereren van zodra hij het verlies zal hebben vastgesteld.

¹³³³ *A priori* een steun voor de opinie van Abbaye.

¹³³⁴ Die voorhoudt dat een geanticipeerde verzaking er geen is.

¹³³⁵ En de eigenaar het verlies ervan derhalve onverwijd vaststelt en eraan verzaakt.

het tweede deel [van de *misjna*], dat leert dat olijven en carobabonen niet toegeëigend mogen worden, impliceert een contradictie met de zienswijze van Rava¹³³⁷. R. Abbahu antwoordt: olijven zijn anders [dan ander fruit], omdat men ze kan herkennen aan hun uitzicht¹³³⁸ en ofschoon olijven [op de grond] vallen, de plaats waar elke olijf [valt] is gekend¹³³⁹. Vraag: indien dit zo is, zou dit ook moeten gelden voor [ganse] vijgen in het eerste deel [van de *misjna*]¹³⁴⁰. R. Papa antwoordt: vijgen worden vuil [wanneer zij op de grond vallen]¹³⁴¹.

[Tosfot]. s.v. **ד'ה ובטורות ממעשר**. De *misjna in Pe'ah*¹³⁴² leert ons dat dit alleen geldt indien hij verzaakt heeft vòòr het einde van de bewerking [van het fruit], dat hij dan vrijgesteld is van de tiendheffing, maar indien hij aan de eigendom verzaakt heeft nadat het fruit bewerkt is geworden en de tiendheffing reeds van kracht was, heeft de onteigening hierop geen invloed. En ook hier is dit zo, dat wij te doen hebben vòòr het voltooiën van de bewerking, omdat de vijgen nog niet gedroogd zijn, zoals blijkt uit [hetgeen wij geleerd hebben in de *gemoro*] *Beitso* hoofdstuk **המביא**¹³⁴³ dat vijgen die op het punt staan uitgespreid te worden op het veld en opengesneden te worden [met het oog op het drogingsproces], nog niet aan voltooiing van de bewerking van het droogproces toe zijn m.b.t. de tiendheffing. En zelfs indien de vinder de eigendom verkregen heeft vooraleer het droogproces teneinde was [en de voltooiing dus onder zijn heerschappij plaatsvond en dus niet als *res nullius*], dan nog is hij vrijgesteld van de tiendheffing, zoals wij geleerd hebben in Baba Kamma¹³⁴⁴: hij die afstand gedaan heeft van zijn wijngaard [waardoor het een *res nullius* werd] en die [desalniettemin] vroeg opgestaan is om [toch] de wijnoogst binnen te halen [en deze dus terug te verwerven *ex res nullius*], [desalniettemin] vrijgesteld is van de tiendheffing. Nochtans m.b.t. *hekdesch* (**הקדש** = zijn eigendom afstaan ten voordele van de erediens) is dit niet zo en indien hij

¹³³⁶ Zodat de eigenaar eraan verzaakt, omdat hij geen onderscheidend identificatieteken zal kunnen doen gelden, aldus de *Tossafisten*.

¹³³⁷ De eigenaar wordt immers niet geacht eraan verzaakt te hebben omdat olijven en carobabonen doorgaans niet vanzelf vallen en hij niets weet van enig verlies. En ofschoon de eigenaar het verlies later zal ontdekken en dan pas de hoop op recuperatie zal laten varen, is het een anticipatieve verzaking op het moment dat de goederen gevonden en toegeëigend worden en de *misjna* verbiedt precies de toeëigening op dat ogenblik, wat een aanwijzing is dat anticipatieve verzaking er geen is, overeenkomstig de mening van Abbaye en in tegenstelling tot deze van Rava.

¹³³⁸ Kleur en kaliber.

¹³³⁹ Door de eigenaar, zodat hij niet wanhoopt om deze terug te vinden. Er is hier dus geen sprake van een geval van anticipatieve verzaking, omdat er geen verzaking is. Dus is er geen contradictie met de stelling van Rava.

¹³⁴⁰ Omdat ook vijgen te herkennen zijn aan hun kleur en kaliber.

¹³⁴¹ Om deze reden laat de eigenaar de hoop op recuperatie varen omdat ze door het vuil onidentificeerbaar worden. Volgens een andere versie antwoordt R. Papa dat vijgen bij het vallen op de grond van kleur veranderen, zodat zij om deze reden niet meer te identificeren zijn.

¹³⁴² I, 6.

¹³⁴³ 34b.

¹³⁴⁴ 28a.

zijn eigendom toch aan **הקדש** heeft weggeschonken vòòr de voltooiing van het bewerkingsproces en het weer afgekocht heeft [van **הקדש**] nog steeds vòòr het aflopen van de bewerking, is hij toch de tiendheffing verschuldigd, zoals ook een beetje blijkt uit hoofdstuk **האומר**¹³⁴⁵.

Kom en luister¹³⁴⁶: Indien een dief (**גנב**) bij de ene steelt en het aan de andere geeft of een rover (**גזלן**) bij de ene rooft en het aan een andere geeft, of de Jordaanrivier¹³⁴⁷ voorwerpen van de ene naar de andere meesleurt, dan is hetgeen genomen werd genomen en wat gegeven werd is gegeven¹³⁴⁸. Dit is kennelijk juist met betrekking tot [voorwerpen weggenomen] door een rover of door de Jordaanrivier, omdat [de eigenaar] deze ziet [wanneer ze worden weggenomen of weggespoeld]¹³⁴⁹ en eraan verzaakt, maar met betrekking tot de dief, ziet de eigenaar hem [stelen] opdat [wij kunnen volhouden dat] hij eraan verzaakt heeft¹³⁵⁰? Rabbi Papa verklaart dat het hier gaat om gewapende bandieten¹³⁵¹ (**מזינין ליסטים** > Grieks: **ληστές**). [Vraagt de *gemoro*:] Dit is dan hetzelfde als ‘rovers’¹³⁵². [Antwoordt de *gemoro*:] Er bestaan twee soorten rovers [de openlijke rover en deze die weliswaar openlijk en met geweld steelt, maar nadien verdwijnt en zich schuilhoudt zodat hij niet bekend is zoals de gerenommeerde rover van de eerste soort]¹³⁵³.

Kom en luister¹³⁵⁴: Indien een rivier balken, hout of stenen heeft weggespoeld en aangespoeld in het veld van een buur, behoren deze toe aan de buurman, omdat de eigenaar de hoop heeft opgegeven¹³⁵⁵. De [doorslaggevende] reden [dat deze voorwerpen aan de vinder toekomen] is dus omdat de eigenaar de hoop op recuperatie [reeds daadwerkelijk] opgegeven heeft, maar normaal [zonder dat de

¹³⁴⁵ 62b.

¹³⁴⁶ T. Ket., VIII.

¹³⁴⁷ Of elke andere stroom die goederen van de ene naar de andere plaats vervoert.

¹³⁴⁸ De ‘verkrijger’ kan de voorwerpen dus behouden Cfr. B. B.K. 114a.

¹³⁴⁹ En abandonneert ze dus terstond en er stelt zich niet het tussen Abbaye en Rava in dispuut zijnde probleem van de anticipatieve verzaking.

¹³⁵⁰ De eigenaar kan dus niet op een bewuste wijze hebben verzaakt en desalniettemin wordt de verkrijger ervan eigenaar, wat een steun is voor de opinie van Rava, die zegt dat een geanticipeerde verzaking er een is.

¹³⁵¹ Die openlijk stelen, zodat de eigenaar onmiddellijk van het verlies op de hoogte is.

¹³⁵² Cfr. B. B.K., 57a.

¹³⁵³ Volgens de conclusie gaan alle gevallen over toestanden waarbij de eigenaar onmiddellijk op de hoogte is van het verlies en zijn geen der gevallen relevant voor de discussie omtrent de al dan niet anticipatieve of onbewuste verzaking.

¹³⁵⁴ T. Ket., VIII.

¹³⁵⁵ Omdat de overstroming door een rivier onmiddellijk algemene bekendheid verwerft, zodat de eigenaar onmiddellijk weet heeft van zijn verlies en onmiddellijk de hoop op recuperatie opgeeft. In de *tossefta* is de versie nochtans: “zij behoren toe aan de eigenaar *indien* deze de hoop opgegeven heeft”.

hoop daadwerkelijk opgegeven werd, zouden zij niet aan de vinder toekomen]?¹³⁵⁶ [Antwoordt de *gemoro*.] Wij hebben het hier over een geval waar de eigenaar zijn goederen nog kan terugvinden¹³⁵⁷. In dat geval moet ik uw aandacht vestigen op het vervolg van het citaat [van de *tossefta*]: Indien de eigenaar achter de voorwerpen aan liep, moet [de buurman] de voorwerpen teruggeven. Welnu, indien het hier gaat om een geval waarin de eigenaar zijn goederen kan terugvinden, waarom vermelden dat hij [daadwerkelijk] achter zijn goederen loopt? [Deze zouden aan hem moeten behoren] ook al loopt hij deze niet achterna!¹³⁵⁸. Wij hebben het hier over een [rand]geval waarin de eigenaar [zijn eigendom] kan terugvinden, doch met moeite: indien hij er achter loopt [concluderen wij] dat hij de hoop [om het terug te vinden] niet heeft opgegeven; indien hij er niet achter loopt, [concluderen wij] dat hij de hoop [ze terug te vinden] heeft opgegeven.

Kom en luister¹³⁵⁹: In welke omstandigheden werd gezegd dat indien iemand de heffing van de heilige gaven¹³⁶⁰ offert zonder medeweten [van de eigenaar], het offer geldig is¹³⁶¹? Indien iemand in het veld van zijn buur treedt en er oogst en er zonder toestemming de heffing van de heilige gaven afzondert, indien [de eigenaar zich ertegen verzet en het] als roof aanziet, is het offer ongeldig, maar indien niet, is het wel geldig. En hoe kunnen wij achterhalen of [de eigenaar] het al dan niet als roof aanziet? Indien de eigenaar bij zijn aankomst [in zijn veld] en ontmoeting met de persoon, tot hem zegt: u had van de betere soort [moeten afscheiden voor het offer van de heilige gaven], is het offer geldig indien er inderdaad een betere soort [in het veld] bestond, maar indien niet, is het ongeldig. Indien de eigenaar meer [van de oogst] afscheidde en toevoegde [aan het offer dat reeds door de derde was afgezonderd], is het offer in elk geval geldig¹³⁶². [Wij zien dus] dat indien er een betere soort [in het veld] is, het offer geldig is. Maar [is dit wel zo?], omdat op het ogenblik dat het offer afgescheiden werd, wist [de eigenaar] daar niets van af¹³⁶³? Rava legt dit in overeenstemming met de zienswijze van Abbaye, als volgt uit: [Het gaat hier om een geval dat de eigenaar]

¹³⁵⁶ Wat betekent dat bij een normaal verlies, d.i. een waar de eigenaar dus niet onmiddellijk kennis heeft van zijn verlies, zou het dus niet toekomen aan de vinder. Dit spreekt de opinie van Rava tegen.

¹³⁵⁷ Wat betekent dat hij nooit de hoop opgeeft en wij hier dus niet te maken hebben met anticipatieve verzaking. Er is dus geen contradictie met de zienswijze van Rava.

¹³⁵⁸ Omdat het voldoende is te weten dat de eigenaar ze *kan* terugvinden, opdat hij niet zou verzaken.

¹³⁵⁹ B. Kidd., 52b; T. Terum., I:1.

¹³⁶⁰ Num. XVIII:8.

¹³⁶¹ Het 'offer' heeft plaats door het afschieden van de heilige gaven van de rest van de oogst.

¹³⁶² B. Kidd., 52b.

¹³⁶³ Hieruit leidt men *a priori* af dat geanticipeerde kennis zo goed als ware kennis is en dus dat geanticipeerde verzaking geacht moet worden als ware verzaking, in tegenstelling tot de opinie van Abbaye.

hem [hij die het offer afscheidde] als zijn agent heeft aangesteld¹³⁶⁴. Het ziet er ook naar uit dat dit de juiste uitleggingswijze is, omdat indien wij zouden aannemen dat hij hem niet tot agent heeft aangesteld, hoe kan het offer dan geldig zijn? Heeft de goddelijke wet¹³⁶⁵ niet [in plaats van] ‘gij’ ‘ook gij’ [gezegd, precies] om de agent te includeren¹³⁶⁶, en evenals gij [de heffing afzondert] met uw eigen kennis, zo ook moet de agent [uw offer afscheiden] met uw kennis¹³⁶⁷? Om deze reden moeten wij dit geval uitleggen als een waarin [de eigenaar] hem tot zijn agent aanstelde en tegen hem zei: ‘ga en scheidt het offer van de heilige gaven af’, maar hij voegde er niet aan toe ‘zonder af van deze soort’ en normaliter scheidt een eigenaar af van de gemiddelde soort, maar deze [agent] zonderde het offer af van een betere soort, waarop de eigenaar aankwam en hem [in het veld] ontmoette en tot hem zei: ‘gij zoudt moeten afgezonderd hebben van een [nog] betere soort’. [In dit geval geldt de regel dat] indien een [nog] betere soort bestaat [in het veld] het offer geldig is, en zo niet is het ongeldig.

Amemar, Mar Zutra en R. Ashi zijn binnengewandeld in de boomgaard van [ene] Mari ben Isak, en zijn pachter¹³⁶⁸ heeft dadels en granaatappels aan hen [de bezoekers] aangeboden. Amemar en R. Ashi hebben ervan gegeten, maar Mar Zutra heeft er niet van genuttigd. Ondertussen arriveerde Mari ben Isak en trof hen daar aan. Hij zei dan tot zijn pachter: waarom hebt gij niet voor de Rabbi’s de betere soort [fruit] aangeboden? Hierop zeiden Amemar en R. Ashi tot Mar Zutra: waarom eet de Meester nu nog niet? Hebben wij dan niet geleerd dat indien een betere soort gevonden wordt, het offer geldig is¹³⁶⁹? [Mar Zutra] antwoordde: zo zei Rava ‘gij zoudt van een betere soort hebben moeten afscheiden’ moet slechts dan als een geldige goedkeuring aanzien worden m.b.t. het offer van de heilige gaven, omdat het [de vervulling is van] een goddelijk gebod en [de eigenaar] oprecht wenst [van de betere soort te offeren], terwijl hier [nog steeds de twijfel bestaat dat de eigenaar] slechts uit beleefdheid¹³⁷⁰ handelde. **[Tosfot]**

[Tosfot] s.v. **מִרְזוּמָא לֹא אֵכֵל**. Indien u de vraag stelt: waarom at hij niet? Rava heeft toch gezegd (in Hoofdstuk **בְּתָרָא הַגּוֹזֵל**, B. Baba Kamma, 119a) dat wat de

¹³⁶⁴ Zodat hij de lasthebber van de eigenaar is en voor zijn rekening kan optreden.

¹³⁶⁵ Num. XVIII:28.

¹³⁶⁶ “*Aldus zult ook gij van al de tienden die gij van de Israëlieten ontvangt, een heffing voor den Here brengen*” (Num. XVIII:28).

¹³⁶⁷ De agent moet dus de lastgeving van de eigenaar hebben.

¹³⁶⁸ Dit is een huurder van de bebouwbare grond om deze te bewerken, waarbij de eigenaar een deel van de opbrengst krijgt en het andere deel naar de pachter gaat.

¹³⁶⁹ Omdat (alleen) dan de uitlating door de eigenaar geïnterpreteerd wordt als een instemming met de afscheiding van het offer door de agent. Zo ook hier dient de uitlating van Mari bar Isak aan zijn pachter aanzien te worden als een goedkeuring dat hij fruit aanbood aan de Rabbi’s. Mar Zutra vreesde immers dat de pachter uit het aandeel van de eigenaar aanbood zonder hiertoe door de eigenaar te zijn gemachtigd, wat op diefstal zou neerkomen.

¹³⁷⁰ Lett.: verlegenheid (**כְּסִיפוּתָא**).

pachter verkoopt [geacht wordt] van zijn aandeel te zijn [en dus niet van de grondeigenaar, wat naar analogie met ons geval zou moeten betekenen dat de pachter van zijn fruit aanbood]? Men kan antwoorden: daar [in B. Baba Kamma] bracht de pachter [het fruit] uit het huis, wat doet aannemen dat het van zijn aandeel is, terwijl hier in ons geval de pachter het fruit uit het veld bracht, vreesde Mar Zutra dat de pachter n.a.v. de verdeling [met de eigenaar] niet aan de grondeigenaar zou zeggen trek wat ik aan [uw gasten] heb gegeven [van uw deel] af. Rav Ashi vreesde niet hiervoor en om deze reden at hij nog vòòr Mari bar Isak aankwam, omdat de pachter doorgaans van zijn deel geeft. Men kan niet voorhouden dat de pachter erop vertrouwd dat de grondeigenaar hiermee akkoord zou gaan wanneer hij het zou vernemen, nu de wet volgens Abbaye vastgelegd werd [dat er geen anticipatieve verzaking bestaat], zodat ook indien hij nadien akkoord zou gaan [met hetgeen de pachter van zijn aandeel heeft gegeven, dit onvoldoende is omdat] in den beginne [wanneer de gasten het aangeboden kregen] hij [bij gebrek aan wetenschap] niet kon instemmen [en om deze reden kon de pachter niet rekenen op het latere akkoord van de eigenaar en kon hij dus niet over het deel van de eigenaar beschikken en hierop rekende R. Ashi].

Kom en luister¹³⁷¹: Indien de dauw [zich] nog steeds op [het fruit]¹³⁷² bevindt en de eigenaar hiermee tevreden is¹³⁷³, in welk geval de term uit de Geschriften “[*maar*] indien [*water op dat zaad*] *gedaan is*”¹³⁷⁴ (בכּי יתן) van toepassing is¹³⁷⁵. Indien het [nochtans ondertussen¹³⁷⁶] gedroogd is, dan, zelfs indien [de eigenaar] er zich over verheugt [dat de dauw het fruit had bevochtigd], is “[*maar*] *wanneer* [*water op dat zaad*] *gedaan is*”¹³⁷⁷ (בכּי יתן) niet van toepassing hierop¹³⁷⁸. Is de reden hiervoor niet dat wij niet zeggen dat ‘omdat het blijkt dat hij [de eigenaar] thans tevreden is [dat het inmiddels terug gedroogd fruit door de dauw bevochtigd is geweest], dit erop neerkomt dat hij van in den beginne¹³⁷⁹ ermee gelukkig was¹³⁸⁰? [Antwoord:] Daar is het anders: er wordt gezegd: “[*indien* [*water op dat zaad*] *gedaan is*”¹³⁸¹, [wat betekent] enkel wanneer hij [het water erop] doet¹³⁸². Moet dit

¹³⁷¹ T. Machshirin, III.

¹³⁷² Dit is op eetwaren die doorgaans droog zijn en die door bevochtiging met water en andere vloeistoffen (B. Machshirin, VI:4) voorbestemd worden om ontreinigd te worden.

¹³⁷³ Enkel een bevochtiging waarmee de eigenaar tevreden is, bestemd het fruit voor voor ontreiniging.

¹³⁷⁴ Lev. XI:38.

¹³⁷⁵ En wordt het fruit door het water voorbestemd om verontreinigd te worden.

¹³⁷⁶ Voordat de eigenaar vernomen had dat het bevochtigd was geworden.

¹³⁷⁷ Lev. XI:38.

¹³⁷⁸ En wordt het fruit er niet door voorbestemd om onrein te worden (T. Machshirin III).

¹³⁷⁹ Op een ogenblik dat hij nog niets van de bevochtiging wist.

¹³⁸⁰ Het gevoel van tevredenheid wordt dus niet geacht een retroactief effect te hebben, wat bij analogie een aanwijzing is dat geanticipeerde verzaking er geen is, wat de opinie van Rava tegenspreekt.

¹³⁸¹ Lev. XI:38.

dan ook niet gelden voor het eerste geval¹³⁸³? Dit kan uitgelegd worden volgens R. Papa. R. Papa wees op een contradictie: er staat geschreven “indien iemand [water op dat zaad] doet¹³⁸⁴” (כי יתן) en wij lezen: “indien [water op dat zaad] gedaan is¹³⁸⁵” (כי יתן). Hoe moeten wij dat uitleggen? “erop gedaan worden” moet in dezelfde omstandigheden gebeuren als “erop doen”: evenals “erop doen” moet gebeuren met de wetenschap van hij die het erop doet [opdat het fruit voorbestemd wordt tot ontreiniging], zo moet ook “erop gedaan worden” gebeuren met de wetenschap van de betrokken persoon¹³⁸⁶.

Kom en luister¹³⁸⁷: R. Jochanan zei uit naam van R. Ishmaël¹³⁸⁸ ben Jehozadak: wanneer [hebben we geleerd] dat een voorwerp dat verloren werd gegaan ten gevolge van een rivieroverstroming, mag behouden worden [door de vinder]? Er staat¹³⁸⁹: “Zo zult gij ook doen met zijn ezel, zo zult gij ook doen met zijn kleet, zo zult gij ook doen met elk verloren voorwerp van uw broeder, dat hij verloren heeft en gij gevonden hebt”, [wat betekent dat enkel] indien het voorwerp voor hem verloren is en door iedereen kan gevonden worden [moet de vinder het restitueren, waaruit volgt dat] een geval zoals dit¹³⁹⁰ uitgesloten is [uit het bijbels gebod m.b.t. de restitutie van verloren voorwerpen], omdat het [weliswaar] voor hem verloren is [maar precies] door niemand gevonden kan worden. Er is zelfs meer: evenals het voorwerp dat verboden is [het door de vinder tot zich te nemen], is ook het voorwerp dat toegelaten is [door de vinder tot zich te nemen]: in dezelfde mate dat het toegestane voorwerp¹³⁹¹ [door de vinder] mag bijgehouden worden, onafgezien of het een distinctief identificatieteken heeft of niet, zo ook het verboden voorwerp¹³⁹² mag niet bijgehouden worden [door de vinder], onafgezien of het een distinctief identificatieteken heeft of niet¹³⁹³. [Dit is] een complete refutatie van [de

¹³⁸² In het bijbelvers staat יתן zonder ם na de ך, wat de actieve vorm van het werkwoord is en betekent “hij doet erop”. Het is enkel door de klinker ם dat het wordt יתן of de passieve vorm.

¹³⁸³ Wanneer de eigenaar verneemt dat het fruit met dauw bevochtigd werd, terwijl het fruit nog vochtig is.

¹³⁸⁴ Lev. XI:38.

¹³⁸⁵ Lev. XI:38.

¹³⁸⁶ En dus indien de eigenaar de bevochtiging van zijn fruit door dauw slechts *post factum* verneemt en hij retroactief met de bevochtiging tevreden is, wordt het fruit slechts voorbestemd tot onreinheid, indien het nog vochtig is ten tijde dat de eigenaar het verneemt en zijn voldoening uit.

¹³⁸⁷ B. B.M., 27a, met lichte wijzigingen. Zie ook Y. B.M., II, 1.

¹³⁸⁸ Een andere versie heeft het over R. Simon in plaats van R. Ishmaël.

¹³⁸⁹ Deut. XXII:3.

¹³⁹⁰ Wanneer de rivier het voorwerp heeft meegesleurd.

¹³⁹¹ Zoals een voorwerp dat door de stroom weggesleurd is geworden en niet door iedereen teruggevonden kan worden.

¹³⁹² Dit is het gewone verloren voorwerp dat door iedereen kan teruggevonden worden.

¹³⁹³ Indien er een reden bestaat om te geloven dat de eigenaar niet op de hoogte was van het verlies op het ogenblik van het verlies, ofschoon hij de hoop op recuperatie zal opgeven van zodra hij kennis neemt van het verlies.

thesis van] Rava. En de wet is in overeenstemming met Abbaye in [de gevallen aangeduid door de initialen] Y'AL KGM¹³⁹⁴ (יע"ל קג"ם).

R. Acha, de zoon van Rava zei tot R. Ashi: gelet op de weerlegging van Rava [dat er geen anticipatieve verzaking bestaat], hoe komt het dat wij dadels eten die door de wind [van de boom] afgewaaid zijn¹³⁹⁵. [R. Ashi] antwoordt hem: [de eigenaar] verzaakt er onmiddellijk aan omdat [op de grond] insecten en kruidieren ze opeten¹³⁹⁶. [Wat gebeurt er indien de boomgaard toebehoort aan minderjarige] weeskinderen die wettelijk niet kunnen verzaken [aan hun bezittingen]? [R. Ashi] antwoordt hem: wij veronderstellen niet dat elk stuk grond aan weeskinderen toebehoort¹³⁹⁷. Wat gebeurt er indien geweten is [dat de boomgaard toebehoort aan minderjarige weeskinderen]? Of indien de boom omringd is door een omheining? [R. Ashi] antwoordt hem: dan is het fruit verboden¹³⁹⁸.

[Wij hebben geleerd in de *misjna*:] Strobundels op een drukke openbare verkeersweg behoren toe aan de vinder. Rabbah (רבה) zei: zelfs indien ze een identificatieteken hebben. Dientengevolge [moeten wij aannemen dat] Rabbah van mening is dat een identificatieteken dat blootgesteld is aan vertrappelen, niet als een identificatieteken [beschouwd wordt]¹³⁹⁹. [Anderzijds] zei Rava (רבא): [de *misjna*] verwijst enkel naar zaken die geen identificatieteken hebben, maar zaken die een identificatieteken hebben, moeten uitgeroepen worden¹⁴⁰⁰. Dienovereenkomstig [moet men aannemen dat] Rava van mening is dat een identificatieteken dat blootgesteld is aan vertrappelen, toch als een identificatieteken [beschouwd wordt]. Sommigen onderrichten dit als een onafhankelijk meningsverschil¹⁴⁰¹: met betrekking tot een identificatieteken dat het voorwerp van vertrappelen kan uitmaken, Rabbah (רבה) zegt dat het niet als een

---

¹³⁹⁴ Hiermee wordt bedoeld dat overal in de *gemoro* waar Abbaye en Rava van mening verschillen de zienswijze van Rava het haalt en de wet dus in overeenstemming is met de opinie van Rava, behalve in zes gevallen aangeduid door de initialen Y'AL KGM, waarbij de Y (י) in יע"ל קג"ם staat voor onze discussie van **אוש שלא מדעת**.

¹³⁹⁵ De eigenaar van de boomgaard is immers hiervan onwetend en heeft er dus niet aan kunnen verzaken, op het ogenblik dat de vinder het opraapt en opeet. Misschien zal hij van zodra hij verneemt dat de dadels er afgeblazen zijn, nog de intentie hebben om deze te komen oprapen? *A priori*, een gewoonte die steunt op de (inmiddels afgewezen) zienswijze van Rava.

¹³⁹⁶ Zodat de eigenaar nog vòòr dat de dadels van de boom geblazen worden, verzaakt aan de dadels die zullen vallen, omdat ze *sowieso* opgegeten worden door de insecten en kruidieren.

¹³⁹⁷ Omdat de meerderheid van gronden en boomgaarden niet aan minderjarige weeskinderen toebehoren, moeten wij met deze mogelijkheid geen rekening houden.

¹³⁹⁸ In dit geval mag de vinder zich de dadels inderdaad niet toeëigenen.

¹³⁹⁹ Omdat in die omstandigheden de eigenaar niet rekent op het identificatieteken en aan zijn eigendom verzaakt.

¹⁴⁰⁰ En indien de eigenaar zijn voorwerp aan de hand van het identificatieteken kan identificeren, krijgt hij het terug.

¹⁴⁰¹ Dus niet in connectie met onze *misjna*.

identificatieteken [aanzien wordt], maar Rava (רבא) zegt dat het wel als een identificatieteken [dient aanzien te worden].

Over een ei dat op een feestdag gelegd werd (Beitso)

Het traktaat *Beitso*

Het traktaat *Jom-Tov* (מסכת יום טוב) uit de *misjnaische* orde *Moëd* (מועד) wordt doorgaans genoemd naar het eerste hoofdstuk ervan *Beitso* (ביצה) en handelt over de algemene wetten betreffende joodse feestdagen. De andere traktaten in deze orde hadden het reeds over de specifieke wetten van de Sabbat (מסכת שבת), de wetten van Pasen (מסכת פסחים), de wetten van het Loofhuttenfeest (מסכת סוכה), deze van de Grote Verzoendag *Jom Kippur* (מסכת יומא), van het joodse Nieuwjaar *Rosh HaShana* (מסכת ראש השנה), etc. De algemene wetten van *Jom Tov* (יום טוב) zijn gemeen aan alle joodse feestdagen en handelen over de geboden en verboden op deze feestdagen: “In den zevende maand, op den eersten der maand, zult gij een rustdag hebben, aangekondigd door bazuingeschal, een heilige samenkomst. Generlei slaafsen arbeid zult gij verrichten (...)”¹⁴⁰², “Op den eerste dag zult gij een heilige samenkomst hebben; dan zult gij generlei slaafsen arbeid verrichten”¹⁴⁰³. De geboden en verboden m.b.t. de verplichte ‘rust’ (“generlei slaafsen arbeid”) op feestdagen verschillen niet van deze van toepassing op de Sabbatrust, met dien verstande dat op *Jom Tov* (a) de overtreding van een verbod minder erg is als op Sabbat¹⁴⁰⁴, omdat op Sabbat **כל מלאכה** verboden is, terwijl op *Jom Tov* slechts **כל מלאכת עבודה** en (b) op feestdagen de verbodsbepalingen toegestaan zijn ter voorbereiding van eten (**אוכל נפש**)¹⁴⁰⁵.

Het hoofdstuk *Beitso*

Om overtredingen van *bijbelse* verbodsbepalingen m.b.t. de Sabbat- en *Jom Tov*-rust zoveel mogelijk te vermijden, hebben de Rabbijnen een hele reeks ‘omheiningen’ (גדרים) gebouwd rond de bijbelse verboden. Hiermee worden bedoeld *Rabbinale* verbodsbepalingen die bovenop de bijbelse verboden komen en het actieterrein van bijbelse verboden verruimen, dermate dat men eerst tal van *Rabbinale* verbodsbepalingen zal moeten overtreden vooraleer men komt tot de overtreding van een *bijbels* verbod.

¹⁴⁰² Lev., XXIII:24-25.

¹⁴⁰³ Lev., XXIII:7.

¹⁴⁰⁴ “Gij zult den sabbat onderhouden, want deze is iets heiligs voor u; wie hem ontheiligt, zal zeker ter dood gebracht worden, want ieder die daarop werk verricht, zal uitgeroeid worden uit het midden van zijn volksgenoten” (Ex., XXXI:14).

¹⁴⁰⁵ “Zowel op den eersten als op den zevenden dag zult gij een heilige samenkomst hebben; generlei arbeid zal daarop verricht worden; slechts wat door ieder gegeten wordt, alleen dat mag door u bereid worden” (Ex. XII:16).

Een van deze omheiningen m.b.t. zowel de Sabbat- als de *Jom Tov*-rust is het verbod om iets wat *mukzeh* (**מוקצה**) is, aan te roeren en te bewegen. Het woord *mukzeh* komt van ‘afschieden’ en hiermee wordt bedoeld dat op straffe van overtreding van een *Rabbinaal* verbod een hele reeks voorwerpen ‘afgescheiden’ of ‘uitgesloten’ of ‘buiten bereik’ worden op Sabbat en *Jom Tov*. Dit zijn allerlei voorwerpen waarvan de persoon vòòr de Sabbat of feestdag weet deze niet te zullen nodig hebben of gebruiken of waarvan het gebruik ervan enkel of hoofdzakelijk bedoeld is om een *bijbelse* overtreding ermee te begaan. Zo is bijv. een lucifer *mukzeh* omdat het enig nut ervan is vuur aan te steken wat op Sabbat niet mag. Zo ook is een pen *mukzeh*, omdat het ontworpen is om te schrijven wat op Sabbat en feestdagen verboden is. Deze voorbeelden behoren tot het soort van *mukzeh* ingevolge verboden werk dat met de voorwerpen wordt verricht (**איסור מחמת מוקצה**). Er bestaat ook *mukzeh* wegens viesheid (**מוקצה מחמת מיאוס**), wat men op Sabbat- en feestdagen om die reden uitsluit te zullen bezigen. Een voorbeeld hiervan zijn de schillen en beenderen die na de maaltijd op tafel overblijven¹⁴⁰⁶. Een ander soort *mukzeh* is wegens geldverlies (**מחמת חסרון כים**) en een voorbeeld hiervan is dure professionele voorwerpen die men op Sabbat en feestdag niet voornemens is te gebruiken, niet omdat men er een verbodsovertreding mee kan begaan maar omdat men ze spaart voor de beroepsactiviteit. Een voorbeeld hiervan is een duur professioneel (niet-elektrisch) vergrootglas. Een speciale soort *mukzeh* is dat van *nolad* (**נולד**), iets wat op Sabbat of *Jom Tov* ‘geboren’ wordt, of iets dat er nog niet was of nog niet onder deze vorm was en op Sabbat of *Jom Tov* verschijnt of onder een nieuwe gedaante verschijnt. Voorbeeld: een spuitbus met vloeistof dat o.i.v. een drijfgas een gasvormige substantie doet ‘ontstaan’. M.b.t. *mukzeh* bestaan er talrijke opinies en meningsverschillen en over één aspect ervan handelt het hoofdstuk dat wij aansnijden.

De specifieke discussie

Deze draait rond een ei dat op Sabbat of *Jom Tov* gelegd wordt, waarbij de vraag is of dit op dezelfde dag geconsumeerd mag worden of niet.

De geciteerde Talmud-personaliteiten

Hillel I ook Hillel de Oude genaamd werd in Babylonië geboren omstreeks 75 v. de jaartelling en kwam naar Jeruzalem om er onder Shemaya en Avtalyon te studeren. Hillel was langs moederskant een afstammeling van Koning David. Hij was uitermate arm en vervolgde met moeilijkheden en met veel zelfopoffering zijn studie. Tijdens zijn studies onder Shemaya en Avtalyon verrichtte hij zware

---

¹⁴⁰⁶ Uit hygiënische overwegingen (**כבוד הבריות**) is het nochtans toegelaten om op Sabbat deze schillen en beenderen *by the way* (**כלאחר יד**) door schudden met het tafelblad of –kleed te verwijderen.

lichamelijke arbeid om van te leven. De helft van wat hij aldus verdiende ging naar zijn huishouden en de tweede helft was voor het entreegeld in de academie. Zijn briljante geest werd door zijn leermeesters erkend en hij werd aangesteld als lid van het *Beis Din* en later van de Sanhedrin en, samen met Shammai (zie hieronder) vormde hij het laatste der vijf koppels uit het duïmviraat. Hillel was de stichter van een grote school, die naambekendheid verwierf als *Beis Hillel*, de school van Hillel. Shammai was zijn belangrijkste intellectuele opponent en ook hij stichtte een school, de *Beis Shammai*. Hillel liet een groot aantal discipelen achter en de jongste onder hen, R. Jochanan ben Zakkai werd de belangrijkste onder hen. Hillel was de eerste uit een geslacht van Patriarchen die academies oprichtten en de joden regeerden, zelfs onder Romeinse heerschappij. Deze dynastie duurde tot in 365 en kwam ten einde met de dood van Hillel II.

Shammai werd geboren in Palestina en was samen met Hillel I een uitgesproken Farizeeër onder de heerschappij van Herodes (37 tot 4 v. de jaartelling). Over de levensloop van Shammai is weinig geweten, behalve dat hij vice-voorzitter van de Sanhedrin was onder Hillel I, dat hij een bouwvakker was en samen met Hillel I het laatste koppel uit het duïmviraat vormde. Shammai was voorstander van rigorisme in de wet, terwijl Hillel I eerder voorstander was van toegeeflijkheid. Shammai en zijn school waren ook voorstanders van de letterlijke uitlegging van de bijbel.

R. Nachman ben Jacob was een *Ammora* uit Babylonië, geboren in 235 en overleden in 324. Hij was een discipel van Samuel (180-257) en schoonzoon van Rabbah bar Abuha, de Exilarch uit Nehardea (3de-4de eeuw) en vader van Yalta, Nachman's vrouw. Zijn schoonvader stelde R. Nachman aan tot opperrechter. Hij was hooghartig en pretentius en werd met afkeuring bejegend door zijn collega's. Hij was echter een befaamde geleerde, die aan het hoofd kwam te staan van de rechtsacademie van Nehardea en een leidende jurist gespecialiseerd in burgerlijk recht. Na de verwoesting van Nehardea, vestigde hij zich met zijn discipelen in Shekanzib. In de *talmud* identificeert hij zich met R. Nachman *tout court*.

R. Simon III was een *Tanna* van de 2de eeuw en zoon van R. Gamliël II. Hij volgde zijn vader in 110 op als Patriarch en stond aan het hoofd van de Sanhedrin. In zijn tijdperk verhuisde de zetel van het patriarchaat van Yavne naar Usha. R. Simon kleefde een liberale rechtsfilosofie aan. Deze liberale instelling was ook zichtbaar bij zijn nakomelingen. Van zijn kinderen studeerde de helft de bijbel en joodse rechtsgeleerdheid en de andere helft was onderlegd in de Griekse filosofie. Hijzelf had ruime kennis in alle takken van de natuurkunde. R. Simon was van mening dat angst de wet niet hoefde te controleren en hij verzette zich tegen het verbieden van zaken die niet in zich verboden waren, maar *konden* leiden tot schending van de wet. In de discussie die wij voor ogen nemen, is hij het die niet van de wetten van *mukzeh* houdt.

R. Judah bar Ilai, een *Tanna* uit de 2de eeuw geboren in Usha (Palestina). Hij was de oudste van de zeven discipelen van R. Akiva (50-135), die na de marteldood van zijn leermeester in 135 naar Babylonië vluchtte. Zijn gebruikelijke dispuutgenoot is R. Meïr (ook in onze *misjna*), die eveneens een leerling van R. Akiva was. Na de persecuties door de Romeinen, keerde hij terug naar zijn school in Usha. R. Judah wordt door de *talmud* voorgesteld als een intelligente, bescheiden, diplomatische en welbespraakte man. Hij was ook de belangrijkste leermeester van R. Judah de Prins.

Abbaye was een Babylonische *Ammora*. Samen met Rava (waarover hieronder) was hij de meest vooraanstaande leerling van zijn oom Rabbah bar Nachmani (270-330), die aan het hoofd stond van de rechtsacademie van Pumbedita. Abbaye werd in 280¹⁴⁰⁷ geboren uit een priestersgeslacht en overleed in 338¹⁴⁰⁸. Zijn vader Kailil overleed nog vòòr zijn geboorte en zijn moeder na de geboorte. Hij werd opgevoed in het huis van zijn oom Rabbah bar Nachmani, waardoor Abbaye de bijnaam Nachmani kreeg. Ofschoon Abbaye een zeer vooraanstaande geleerde was, was hij van beroep landbouwer en bewerkte hij zelf zijn akkers. Er wordt over hem verhaald dat hij overdag studeerde en 's nachts zijn akkerland ging bevoeien. Hij was eigenaar van fruittuinen en wijngaarden en maakte ook wijn. Hij was rijk, doch zeer bescheiden. Abbaye volgde Joseph bar Hiya (270-333) vanaf 233 aan het hoofd van de rechtsacademie van Pumbedita op. Tijdens zijn heerschappij daalde nochtans het aantal studenten tot 200, omdat zijn vriend en collega Rava bar Joseph bar Hama (280-352) uit Machuza, inmiddels een concurrerende academie in Machuza had geopend, die talrijke studenten tot zich lokte. Abbaye overleed op jonge leeftijd en werd opgevolgd door Rava.

R. Joseph bar Hiya was een Babylonische *Ammora*, die geboren werd in 270 en overleed in 333. Hij was een vriend van Rabbah bar Nachmani en was samen met deze laatste voorgedragen als hoofd van de academie van Pumbedita n.a.v. de dood van R. Huna bar Hiya, maar het ambt ging naar Rabbah bar Nachmani. Na diens dood in 330 volgde R. Joseph hem op. R. Joseph was zeer rijk en eigenaar van talrijke palmboomplantages en wijngaarden. Gedurende zijn leven werd hij blind, wat zijn aandrang verklaart dat zijn studenten de *misjna's* en *beraysos* van buiten zouden leren.

R. Judah I of R. Judah de Prins, was een vooraanstaande *Tanna*, geboren in 135 en overleden in 219. Hij is het die de *misjna* redigeerde en in de *talmud* wordt hij als Rabbi *tout court* genoemd. Hij leefde in Usha en studeerde onder vooraanstaande leermeesters, waaronder R. Judah bar Ilai, R. Simon bar Yohai (100-160) en R. Elazar ben Shammua (overl. 135). R. Judah was buitengewoon

---

¹⁴⁰⁷ Volgens sommigen in 273.

¹⁴⁰⁸ Of 339.

rijk. In 170 werd hij aangesteld als Patriarch in opvolging van zijn vader R. Simon die enkele jaren voordien was overleden. Zijn *Beis Din* zetelde eerst in Tiberias, later in Bet Shearim en uiteindelijk gedurende de 17 laatste jaren van zijn leven in Sepphoris. In zijn hoedanigheid van Patriarch stond R. Judah aan het hoofd van de Sanhedrin en werd in die hoedanigheid erkend door de Romeinse overheersers. Hij werd bijzonder hoog gewaardeerd door de Romeinse autoriteiten. Zijn meesterwerk waaraan hij vijftig jaar wijdde (165-219) was de redactie van de *misjna*, een werk dat voor hem reeds was aangevat door de school van Yavne en door R. Akiva en R. Meïr. R. Judah de Prins was een rechtstreekse afstammeling van Hillel I en werd als Patriarch opgevolgd door zijn zoon R. Gamliël III (overl. 225).

R. Jochanan *ha-Sandlar* of R. Jochanan de schoenmaker was een *Tanna* uit de 2de eeuw, geboren in Alexandrië en was een discipel van R. Akiva. Hij had de de persecuties van R. Akiva door Hadrianus overleefd. Na de marteldood van R. Akiva, poogde R. Jochanan te vluchten naar Nisbis samen met R. Elazar ben Shammua (overl. 135), maar beiden keerden terug omdat ze het land van hun volk niet konden verlooehenen.

Rabina I, zoon van R. Ulla ben Ishmael (3de-4de eeuw), was een *Ammora* (4de-5de eeuw), een discipel van R. Joseph ben Hama en een collega van Aha. Hij was ook een discipel en collega van R. Ashi in de academie van Sura. Rabina speelde samen met R. Ashi een belangrijke rol bij de eindredactie van de *talmud* en stierf in 420.

De misjna

Misjna. [Indien] een ei op een feestdag gelegd wordt, Beis Shammai zegt: het mag gegeten worden [op dezelfde dag], terwijl Beis Hillel volhoudt: het mag niet gegeten worden [tot de dag over is]. Beis Shammai¹⁴⁰⁹ zegt: [de hoeveelheid] zuurdeeg¹⁴¹⁰ [strafbaar tijdens het paasfeest] is de grootte van een olijf¹⁴¹¹ en [de hoeveelheid] gezuurd brood is de grootte van een dadel¹⁴¹², terwijl Beis Hillel volhoudt: beide¹⁴¹³ is de grootte van een olijf [strafbaar]. Hij die wild of gevogelte

---

¹⁴⁰⁹ Hier volgen nog enkele gevallen waarin Beis Shammai en Beis Hillel van mening verschillen, die nochtans niets met ons onderwerp te maken hebben. Zij worden hier gegroepeerd, omdat dit alle gevallen zijn waarin uitgerekend Beis Shammai de toegeeflijke en Beis Hillel de stringentere lijn volgen. Doorgaans is dit omgekeerd.

¹⁴¹⁰ “Zeven dagen zal er geen zuurdeeg in uw huizen gevonden worden, want ieder die iets gezuurds eet, zo iemand zal uit de vergadering van Israël worden uitgeroeid” (Ex., XII:19). De vraag is hier welke de minimum hoeveelheid is om de straf van uitroeiing (**כרת**) te ondergaan.

¹⁴¹¹ Een kleinere hoeveelheid is verboden, doch wordt niet bestraft.

¹⁴¹² Een dadel wordt groter geacht dan een olijf.

¹⁴¹³ Zuurdeeg en gezuurd brood.

op een feestdag [ritueel] slacht, Beis Shammai zegt: hij mag [grond] opgraven met een schop¹⁴¹⁴ en [het bloed] bedekken [met aarde], terwijl Beis Hillel volhoudt: men mag niet [ritueel] slachten [op een feestdag], tenzij men [losse] aarde heeft voorbereid op de vooravond [van de feestdag], maar beiden zijn het eens dat indien hij [reeds] geslacht heeft, hij [grond] mag opgraven met een schop en [het bloed] bedekken, omdat de assen van de aarde *muchan* (מוכן) zijn¹⁴¹⁵

De gemoro

De gemoro. Waarover handelen wij¹⁴¹⁶? Over een slachtkip¹⁴¹⁷? Wat is dan de reden van Beis Hillel¹⁴¹⁸ [gelet erop dat] het [ei] voeding is dat [van voeding] afgescheiden werd¹⁴¹⁹ of over een legkip? Wat is dan de reden van Beis Shammai¹⁴²⁰ [gelet erop dat] het [ei] *mukzeh* is¹⁴²¹? Wat voor een vraag is dat? Misschien is Beis Shammai geen voorstander van [de verbodsbepaling van] *mukzeh*¹⁴²²? Wij zijn van mening [antwoordt de *gemoro*] dat zelfs de tegenstanders van [de verbodsbepaling van] *mukzeh*, *nolad* ontoelaatbaar achten¹⁴²³. Wat is dus de reden van Beis Shammai? R. Nachman antwoordt: eigenlijk [discussiëren wij] over een legkip, maar hij die [de verbodsbepaling van] *mukzeh* aanvaardt, aanvaardt ook [deze van] *nolad*, en hij die [de verbodsbepaling van] *mukzeh* verwerpt, verwerpt ook [deze van] *nolad*. Zo houdt Beis Shammai er [dezelfde opinie op na] als R. Simon¹⁴²⁴ en Beis Hillel heeft [dezelfde opinie] als R. Judah¹⁴²⁵. [Vraagt de *gemoro*:] maar heeft R. Nachman dit wel gezegd? Wij

---

¹⁴¹⁴ Indien losse aarde niet voorhanden is. Bij het slachten dient het bloed dwingend met aarde bedekt te worden: "En ieder van de Israëlieten en van de vreemdelingen, die in uw midden vertoeven, die een stuk wild of gevogelte jaagt, dat gegeten mag worden, zal het bloed daarvan uitgieten en dat bedekken met aarde" (Lev., XVI:13).

¹⁴¹⁵ *Muchan* = מוכן voorbereid. De as afkomstig uit het verbranden van brandhout voor verwarming en van koken van de voorbije dagen en die doorgaans op de grond wordt weggestrooid, en die tijdens de feestdag opgehoopt werd, is dus 'vorbereid' vòòr het feest, omdat de huishouder hieraan moet gedacht hebben, voor het geval hij op Sabbat of feestdag zou slachten en het bloed zou moeten bedekken.

¹⁴¹⁶ Over welk soort kip handelt de *misjna*?

¹⁴¹⁷ Lett.: een kip die voor consumptie bedoeld is.

¹⁴¹⁸ Die beweert dat het ei niet gegeten mag worden.

¹⁴¹⁹ Nu de kip voor voedingsdoeleinden vòòr de feestdag werd weggelegd en dus op de feestdag geconsumeerd mag worden, is ook het ei dat eruit afgescheiden wordt als voeding te aanzien. Het ei zou dus eveneens voor consumptie op de feestdag toegelaten moeten zijn i.t.t. de opinie van Beis Hillel.

¹⁴²⁰ Die zegt dat het ei op de feestdag mag gegeten worden.

¹⁴²¹ Als een voorwerp waarvan men vòòr de feestdag geen intentie had te gebruiken. Om deze reden zou het ei verboden moeten zijn voor consumptie op een feestdag.

¹⁴²² De verbodsbepaling van *mukzeh* is het voorwerp van een meningsverschil, zodat Beis Shammai de opinie van de tegenstanders van *mukzeh* zou kunnen volgen.

¹⁴²³ Zodat er over *nolad* geen meningsverschil bestaat. Waarom is het ei dus volgens Beis Shammai voor consumptie toegestaan op de feestdag?

¹⁴²⁴ Die de verbodsbepaling op *mukzeh* verwerpt. Zie B. Shab., 44b.

¹⁴²⁵ De opponent van R. Simon, *ibid*.

hebben immers geleerd¹⁴²⁶: Beis Shammai zegt: men mag [op Sabbat] beenderen¹⁴²⁷ en schillen¹⁴²⁸ van de tafel [met de hand] verwijderen¹⁴²⁹, maar Beis Hillel houdt vol dat men gans het tafelblad moet bewegen [en ze aldus op zijdelingse wijze (כלאחר יד) te verwijderen]¹⁴³⁰. En R. Nachman zei: wij weten alleen dat [het principe is dat] Beis Shammai de opinie volgt van R. Judah en Beis Hillel de opinie van R. Simon¹⁴³¹? R. Nachman kan dit als volgt beantwoorden¹⁴³²: met betrekking tot Sabbat waar de *Tanna* op anonieme wijze¹⁴³³ leert volgens de [opinie van] R. Simon, zoals wij geleerd hebben [in de *misjna*¹⁴³⁴] dat men [op Sabbat] pompoen voor het vee en een karkas voor honden mag in stukken snijden¹⁴³⁵, zal Beis Hillel zich achter de opinie van R. Simon scharen¹⁴³⁶. Met betrekking tot feestdagen daarentegen, heeft de *Tanna* de wet op anonieme wijze volgens de opinie van R. Judah afgekondigd. Wij hebben immers geleerd¹⁴³⁷ dat men [op *Jom Tov*] geen brandhout uit daksparen mag hakken¹⁴³⁸ noch uit een houten balk dat op de feestdag brak¹⁴³⁹. In zo een geval zal Beis Hillel de opinie van R. Judah volgen¹⁴⁴⁰.

Wie heeft onze *misjna* op anonieme wijze afgekondigd? Was dit niet Rabbi [Judah de Prins¹⁴⁴¹]¹⁴⁴²? Hoe komt het dan dat m.b.t. de Sabbat hij de *misjna* op anonieme

¹⁴²⁶ B. Shab., 143a; T. Shab. XVII.

¹⁴²⁷ Van een vleesgerecht.

¹⁴²⁸ Van noten.

¹⁴²⁹ In principe verboden, omdat *mukzeh*, maar Beis Shammai accepteert de verbodsbepaling van *mukzeh* niet.

¹⁴³⁰ Omdat Beis Hillel de verbodsbepaling van *mukzeh* wel accepteert en de beenderen en schillen niet met de hand mogen verwijderd worden maar door het tafelblad over en weer te schudden.

¹⁴³¹ De vraag blijft dus: heeft R. Nachman wel gezegd dat Beis Shammai de opinie van R. Simon volgt en Beis Hillel deze van R. Judah, nu in de geciteerde passus in B. Shab. 143a, R. Nachman kennelijk precies het tegenovergestelde stelde.

¹⁴³² In een poging overeenstemming te brengen tussen beide principes (a) dat bij onenigheid tussen Beis Hillel en Beis Shammai de opinie van Beis Hillel prevaleert en (b) dat de wet volgens een anonieme *misjna* vastgelegd wordt.

¹⁴³³ Een *misjna* die een wet op anonieme wijze citeert, d.i. zonder verwijzing naar een bepaalde *Tanna*, wordt verondersteld de toepasselijke wet te vertegenwoordigen en R. Judah de Prins heeft dit door anonieme afkondiging willen duidelijk maken.

¹⁴³⁴ B. Shab., 156b; B. Beitso, 6b, 27b; B. Hull., 14a.

¹⁴³⁵ Niettegenstaande de verbodsbepaling van *mukzeh*, omdat deze anonieme *misjna* volgens R. Simon's opinie is.

¹⁴³⁶ Zo zijn beide principes hersteld: (a) de wet van de anonieme *misjna* komt overeen met de leer van Beis Hillel en (b) Beis Hillel wint van Beis Shammai.

¹⁴³⁷ B. Shab., 155b; B. Beitso, 31a.

¹⁴³⁸ Die voor bouwdoeleinden zijn weggelegd en dus *mukzeh* zijn. Dit is volgens R. Judah en i.t.t. R. Simon.

¹⁴³⁹ Omdat op de vooravond van het feest deze balk niet als brandhout was voorbestemd en dus *mukzeh* is. Dit is volgens R. Judah en i.t.t. R. Simon.

¹⁴⁴⁰ Tot hier de uitleg van R. Nachman.

¹⁴⁴¹ Niet te verwarren met R. Judah (ben Ilai) in onze discussie met R. Simon.

¹⁴⁴² Een rhetorische vraag.

wijze leert volgens de opinie van R. Simon¹⁴⁴³, terwijl m.b.t. de feestdagen hij de *misjna* anoniem leert overeenkomstig de opinie van R. Judah¹⁴⁴⁴? Ik zal u antwoorden: M.b.t. de Sabbat die [van nature uit] stringent is¹⁴⁴⁵, zodat mensen [de Sabbat] niet gemakkelijk op lichtzinnige wijze zullen behandelen, heeft hij de *misjna* door anonieme verwoording vastgelegd volgens de opinie van R. Simon¹⁴⁴⁶ die toegeeflijker is; [m.b.t.] de feestdag die minder stringent is¹⁴⁴⁷, zodat mensen zouden geneigd kunnen worden dit lichtzinnig op te vatten, heeft hij de *misjna* vastgelegd door anonieme verwoording volgens de zienswijze van R. Judah, die strikter is.

Hoe hebt gij nu [de *misjna*] uitgelegd? M.b.t. een legkip [is het verbod] op rekening van *mukzeh*. Indien dat [nu] de uitlegging is, waarom over een ei discussie voeren¹⁴⁴⁸, dat de *misjna* dan de discussie voert over de kip zelf¹⁴⁴⁹ [Antwoordt de *gemoro*:] [de discussie draait rond het ei¹⁴⁵⁰, omdat] het is om u de reikwijdte van de opinie van Beis Shammai te leren, dat [zelfs] *nolad* toegestaan is¹⁴⁵¹. In dat geval, [een reden te meer:] dat zij de discussie voeren over de kip en wel om de draagwijdte van de opinie van Beis Hillel aan bod te laten komen dat zij [zelfs] *mukzeh* verbieden? En indien gij antwoordt dat men de permissieve opinie moet verkiezen¹⁴⁵², dat zij dan in beide voorwerpen hun discussie voeren: een legkip, de kip en het ei, Beis Shammai zegt het mag [op een feestdag] gegeten worden en Beis Hillel zegt het mag niet gegeten worden¹⁴⁵³.

¹⁴⁴³ Wat impliceert dat de wet wordt bevestigd volgens de opinie van R. Simon boven deze van R. Judah.

¹⁴⁴⁴ Wat impliceert dat de wet wordt bevestigd volgens de opinie van R. Judah boven deze van R. Simon.

¹⁴⁴⁵ Omdat elk werk zonder uitzondering verboden is.

¹⁴⁴⁶ M.n. dat *mukzeh* overbodig was om te verhinderen dat de Sabbat-wetten lichtzinnig zouden opgevat worden.

¹⁴⁴⁷ Omdat alles wat met voorbereiding van voedsel te doen heeft toegelaten is (Cfr. Ex., XII:16).

¹⁴⁴⁸ Dat verboden is wegens de kip die *mukzeh* is, omdat niet vanaf de vooravond voor consumptie weggelegd.

¹⁴⁴⁹ Mag een legkip die niet sedert de vooravond van het feest voor consumptie was voorbestemd, op *Jom Tov* geslacht en gegeten worden of niet.

¹⁴⁵⁰ Het dispuut werd rond het ei gevoerd om het extreme in de opinie van Beis Shammai aan bod te laten komen.

¹⁴⁵¹ Wat een groter onthulling is dan dat Beis Shammai *mukzeh* toestaat. En door te onthullen dat *Beis Shammai* zich permissief opstelt zelfs tegenover *nolad*, weten wij meteen dat dit *a fortiori* geldt voor *mukzeh*.

¹⁴⁵² Volgens het principe dat כח דהתירא עדיך, met name dat de permissieve opinie moet verkozen worden, omdat iets uit 'vrees' of als 'omheining' verbieden, gemakkelijk is, terwijl een permissiviteit aankleven meer moed (en kennis) vergt, zodat het verkieslijker is een permissieve wet af te kondigen dan een stringent.

¹⁴⁵³ En nu de *misjna* dit niet op dergelijke wijze verwoordt, kan R. Nachman's interpretatie niet gevolgd worden.

Om deze reden¹⁴⁵⁴, zegt Rabbah: in werkelijkheid handelt de [*misjna*] over een slachtkip, maar wij behandelen hier een feestdag dat op een zondag valt¹⁴⁵⁵ en [het verbod¹⁴⁵⁶]¹⁴⁵⁷ van voorbereiding [op de Sabbat voor de feestdag]¹⁴⁵⁸. Omdat Rabbah van mening is dat elk ei dat nu gelegd wordt, reeds volledig gevormd was op de vooravond. En Rabbah is consequent met zijn zienswijze¹⁴⁵⁹. Omdat Rabbah zei: wat leren wij uit hetgeen staat geschreven¹⁴⁶⁰ “*En als zij op den zesden dag bereiden wat zij hebben binnengebracht*”? [Hiermee wordt bedoeld] [op] een weekdag mag [men] voorbereiden¹⁴⁶¹ voor de Sabbat¹⁴⁶² en [op] een weekdag mag [men] voorbereiden voor een feestdag; [op] een feestdag mag [men] nochtans niet voorbereiden voor een Sabbat en [op] een Sabbat mag [men] niet voorbereiden voor een feestdag¹⁴⁶³. Abbaye zei tot hem [Rabbah]: Indien het zo is¹⁴⁶⁴, laat dan [het ei gelegd op] een feestdag in het algemeen¹⁴⁶⁵ toegestaan zijn [voor consumptie op zelfde dag]. [Antwoord:] het is [verboden als] een preventieve maatregel (**איורה**) voor het geval de feestdag op een zondag¹⁴⁶⁶ valt. [Vraag:] laat dan [het ei gelegd op] een Sabbat in het algemeen¹⁴⁶⁷ toegestaan zijn [voor consumptie op zelfde dag]. [Antwoord:] het is [verboden als] een preventieve maatregel voor het geval de Sabbat volgt op een feestdag¹⁴⁶⁸. [Vraag:] Maar

¹⁴⁵⁴ Omdat de *misjna* dit precies niet zo verwoordt, kan de *misjna* niet handelen in het geval van een legkip.

¹⁴⁵⁵ Lett.: onmiddellijk na de Sabbat.

¹⁴⁵⁶ Volgens Beis Hillel.

¹⁴⁵⁷ Niet van *mukzeh* of *nolad*.

¹⁴⁵⁸ Ofschoon het ei op de Sabbat door de natuur werd ‘voorbereid’ voor de feestdag, is het toch verboden. Het principe is dat op een Sabbat of feestdag geen op Sabbat of feestdagen toegestane daden mogen gesteld worden, als voorbereiding voor een andere dag. Op weekdays mag men voorbereiden voor Sabbat en feestdagen, maar op Sabbat mag men niets voorbereiden voor een feest- of weekdag en op een feestdag mag men evenmin iets voorbereiden voor een Sabbat of weekdag. Ex. XVI:5: “*En als zij op den zesden dag bereiden wat zij hebben binnengebracht, dan zal dit dubbel zoveel zijn als wat zij op de andere dagen verzamelen*”.

¹⁴⁵⁹ Elders verwoord: B. Erub., 38b. Zie Tosaf., s.v. **איורה**.

¹⁴⁶⁰ Ex. XVI:5.

¹⁴⁶¹ Deze voorbereiding kan bij woord of zelfs gedachte plaatsgrijpen.

¹⁴⁶² Waarmee bedoeld wordt dat men gedurende weekdays voorbereidingen mag treffen voor een Sabbat.

¹⁴⁶³ Een feestdag wordt als een rustdag inbegrepen in de term Sabbat en vergt ook voorbereiding, maar dergelijke voorbereidingen mogen niet op een Sabbat plaatsvinden, zodat het ei dat op Sabbat voltooid werd, op de feestdag [de dag waarop het volgens de huidige interpretatie van de *misjna* geboren werd] verboden is.

¹⁴⁶⁴ M.n. dat het hier gaat om het uitzonderlijke geval van een feestdag na een Sabbat en het verbod om het ei te eten enkel gebaseerd is op het verbod om voor te bereiden.

¹⁴⁶⁵ Dit is dus niet op een feestdag die op een zondag valt.

¹⁴⁶⁶ Indien het ei op een feestdag gelegd voor consumptie op zelfde dag wordt toegestaan, zal dit mensen in verwarring brengen die zullen denken dat dit ook zo is met een ei gelegd op een feestdag dat op een zondag valt. Om deze reden wordt het ei verboden verklaard op elke feestdag, onafgezien of het op een zondag of niet valt.

¹⁴⁶⁷ Dit is dus niet op een feestdag die op een vrijdag valt.

¹⁴⁶⁸ Indien het ei op een Sabbat gelegd voor consumptie op zelfde dag wordt toegestaan, zal dit mensen in verwarring brengen die zullen denken dat dit ook zo is met een ei gelegd op een Sabbat

decreteren we wel een preventieve maatregel [in zo een geval]? Wij hebben toch geleerd¹⁴⁶⁹ indien iemand een kip slacht [op een feestdag] en [in de kip] volledig gevormde eieren vindt, deze op de feestdag kunnen gegeten worden¹⁴⁷⁰. Nu indien dit zo is¹⁴⁷¹, laat dan ook deze eieren¹⁴⁷² [bij preventieve maatregel] verboden zijn, met het oog op het ei gelegd op zelfde dag¹⁴⁷³? Hij antwoordde hem: [het geval van] volledig gevormde eieren in een kip is een zelden voorval en Rabbijnen decreteren geen [preventief] verbod voor uitzonderlijke omstandigheden.

R. Joseph zei: Dit¹⁴⁷⁴ is [eigenlijk] een preventieve maatregel voor [het eten van] fruit dat [van een boom] gevallen is [op een feestdag]¹⁴⁷⁵. Zei Abbaye tot hem: welk is de reden [dat] fruit [op een feestdag] van een boom afgevallen verboden is? Dit is een preventieve maatregel [om te verhinderen dat] iemand [op een boom] klimt en [het fruit] plukt¹⁴⁷⁶. Maar dat¹⁴⁷⁷ zelf is toch [slechts] een preventieve maatregel. Moeten wij nu een preventieve maatregel¹⁴⁷⁸ decreteren om [een andere] preventieve maatregel¹⁴⁷⁹ te vrijwaren? [Antwoord:] het gaat hier om een [en dezelfde] preventieve maatregel¹⁴⁸⁰.

R. Isaac zei: Dit¹⁴⁸¹ is [eigenlijk] een preventieve maatregel voor [de consumptie van] sap dat vloeit [uit fruit]¹⁴⁸². Zei Abbaye tot hem: wat is de reden dat sap [dat op een feestdag uit fruit vloeit] verboden is? Het is een preventieve maatregel om te vermijden dat iemand [opzettelijk sap] perst [uit fruit]¹⁴⁸³. Maar dat¹⁴⁸⁴ zelf is toch [slechts] een preventieve maatregel. Moeten wij nu een preventieve

---

na een feestdag op vrijdag. Om deze reden wordt het ei verboden verklaard op elke Sabbat, ongeacht of op de vrijdag een feestdag valt of niet valt.

¹⁴⁶⁹ B. Beitso 6b; T. Beitso, I; Y. Beitso, 1:1.

¹⁴⁷⁰ Ongeacht of de feestdag op een zondag of niet valt.

¹⁴⁷¹ Dat een preventieve maatregel wordt uitgevaardigd in zo een geval.

¹⁴⁷² Gevonden in de op een feestdag geslachte kip.

¹⁴⁷³ Dat 'preventief' verboden is wegens het geval waarin de feestdag op een zondag valt.

¹⁴⁷⁴ Het verbod [volgens Beis Hillel] om een ei van een slachtkip dat op een feestdag gelegd wordt.

¹⁴⁷⁵ Dat voor consumptie op dezelfde dag verboden is. Het verbod om het ei gelegd op een feestdag te eten is meteen een preventieve omheining voor de wet om fruit dat op een feestdag van de boom valt niet te eten.

¹⁴⁷⁶ Wat een bijbels verbod is op Sabbat en feestdag, gestoeld op het verbod op maaien.

¹⁴⁷⁷ Het verbod om afgevallen fruit op een feestdag te eten.

¹⁴⁷⁸ Om geen ei op een feestdag gelegd op zelfde dag te eten.

¹⁴⁷⁹ Om geen afgevallen fruit op een feestdag te eten [zelf een preventieve maatregel om het plukken te vermijden].

¹⁴⁸⁰ Het verbod op het gelegde ei en dat op het afgevallen fruit.

¹⁴⁸¹ Het verbod [volgens Beis Hillel] om een ei van een slachtkip dat op een feestdag gelegd wordt, te eten.

¹⁴⁸² Het verbod om het op een feestdag gelegde ei te eten is een preventieve maatregel om de consumptie te verhinderen van sap uit fruit.

¹⁴⁸³ Wat een bijbels verbod is dat stoelt op het verbod van dorsen op Sabbat en feestdag.

¹⁴⁸⁴ Het verbod om uit fruit gevloeid sap op een feestdag te nuttigen.

maatregel¹⁴⁸⁵ decreteren om [een andere] preventieve maatregel¹⁴⁸⁶ te vrijwaren? [Antwoord:] het gaat hier om een [en dezelfde] preventieve maatregel¹⁴⁸⁷.

Alle [andere Rabbijnen¹⁴⁸⁸] leggen [onze *misjna*] niet uit zoals [de interpretatie van] R. Nachman, en dit ingevolge onze objecties. Maar zij¹⁴⁸⁹ leggen [de *misjna*] evenmin uit zoals [de interpretatie van] Rabbah, omdat zij niet houden van [de regel van] voorbereiding (הכנה)¹⁴⁹⁰. Maar waarom interpreteert R. Joseph niet [op dezelfde wijze] als R. Isaac¹⁴⁹¹? Hij [R. Joseph¹⁴⁹²] zal u antwoorden: een ei is voedsel en fruit is voedsel, met uitsluiting van vloeistof dat geen voedsel is [doch een drank]¹⁴⁹³. En waarom interpreteert R. Isaac niet [op dezelfde wijze] als R. Joseph¹⁴⁹⁴? Hij [R. Isaac¹⁴⁹⁵] zal u antwoorden: een ei is ingesloten [in de kip] en sap is ingesloten in het fruit, met uitsluiting van fruit dat ten alle tijde blootgesteld is.

Ook R. Jochanan is van mening dat het [verbod van het ei in onze *misjna*] een preventieve maatregel is om [de consumptie op een feestdag van] sap vloeiend [uit fruit] te vermijden. Nadat R. Jochanan wees op een tegenstelling tussen twee uitlatingen van R. Judah en [beide uitlatingen] reconciliëerde [vraagt hij]: wij hebben geleerd¹⁴⁹⁶ dat men geen fruit mag uitpersen [op een Sabbat of feestdag] om er sap uit te halen, en [zelfs] indien het sap er vanzelf uitvloeit, [dan nog] is het verboden. R. Judah zegt: indien [het fruit was weggelegd] als voedsel, wat er uitvloeit is [voor consumptie] toegestaan [op Sabbat en feestdag], terwijl indien [het fruit was weggelegd] voor zijn sap¹⁴⁹⁷, dan is hetgeen eruit vloeit verboden. Wij zien dus dat volgens de opinie van R. Judah [hetgeen vloeit uit] om het even wat [dat weggelegd is als] voedsel, [geacht] wordt als afgescheiden van voedsel¹⁴⁹⁸

---

¹⁴⁸⁵ Om geen ei op een feestdag gelegd op zelfde dag te eten.

¹⁴⁸⁶ Om geen uit fruit op een feestdag gevloeid sap te consumeren [zelf een preventieve maatregel om het persen van fruit te vermijden].

¹⁴⁸⁷ Het verbod op het gelegde ei en dat op het uit fruit gevloeid sap.

¹⁴⁸⁸ Rabbah, R. Joseph en R. Isaac.

¹⁴⁸⁹ De anderen, R. Joseph en R. Isaac.

¹⁴⁹⁰ Zij zijn niet van mening dat hier een bijbels verbod van ‘voorbereiding’ (הכנה) wordt overtreden.

¹⁴⁹¹ Dit zijn toch interpretatiewijzen die ogenschijnlijk dezelfde zijn. Wat bezielt de ene toch een andere nuance te bezigen?

¹⁴⁹² Die Beis Hillel’s verbod (op een ei) in onze *misjna* interpreteert als één en dezelfde preventieve maatregel voor ei en afgevalen fruit.

¹⁴⁹³ En om deze reden kunnen slechts deze twee voedselsoorten in één en dezelfde preventieve maatregel zijn vervat, met uitsluiting van vloeistoffen.

¹⁴⁹⁴ Dit zijn toch interpretatiewijzen die ogenschijnlijk dezelfde zijn. Wat bezielt de ene toch een andere nuance te bezigen?

¹⁴⁹⁵ Die Beis Hillel’s verbod (op een ei) in onze *misjna* interpreteert als één en dezelfde preventieve maatregel voor een ei en uit fruit gevloeid sap.

¹⁴⁹⁶ B. Shab., 143b; B. Hull., 14b.

¹⁴⁹⁷ D.i. om er sap van te maken.

¹⁴⁹⁸ D.i. een deel van het voedsel.

[en dus toegestaan¹⁴⁹⁹]. Vergelijk dit met volgende contradictie: R. Judah zei verder¹⁵⁰⁰: het is toegestaan om op de eerste feestdag [van het joodse Nieuwjaar¹⁵⁰¹] een [dubbele voorwaarde] te bedingen m.b.t. een mand met fruit¹⁵⁰² en men mag het fruit dan eten op de tweede [dag]¹⁵⁰³. Op dezelfde wijze mag een ei dat gelegd werd op de eerste [dag van het joodse Nieuwjaar] alleszins op de tweede dag gegeten worden¹⁵⁰⁴. [Hieruit volgt:] Alleen op de tweede dag [mag het genuttigd worden], maar dus niet op de eerste dag¹⁵⁰⁵! En R. Jochanan antwoordt: de opinies [in de *misjna* betreffende het verbod op het persen van sap¹⁵⁰⁶] moeten omgekeerd worden¹⁵⁰⁷.

---

¹⁴⁹⁹ Zoals het voedsel.

¹⁵⁰⁰ B. Erub., 39a.

¹⁵⁰¹ Het joodse Nieuwjaar is de enige feestdag die twee dagen achter mekaar heeft. In de Diaspora (niet in Israël) hebben sedertdien alle joodse feestdagen een tweede dag, wegens de toenmalige communicatiemoeilijkheden vanuit Israël, alwaar de kalender werd vastgesteld door de *Beis Din*, op basis van getuigen over de nieuwe maan, zodat in het buitenland men een tweede feestdag hield **מספיקא דיומא** als ‘twijfel over de dag’. Men kon immers het verre buitenland niet tijdig verwittigen dat de verlopen maand slechts 29 dagen telde en men in Israël de nieuwe maand reeds had ingeluid.

¹⁵⁰² Waarvan de tiendheffing nog niet was afgestaan.

¹⁵⁰³ Het is verboden op een Sabbat of feestdag de levitische tiendheffing af te scheiden (B. Beitso, 36b) en het is ook verboden om fruit waarvan de tiendheffing nog niet is afgescheiden geweest, te eten. Volgens R. Judah is slechts een van de twee feestdagen van het joodse Nieuwjaar een feestdag en de tweede niet, maar uit twijfel maakt men twee dagen *Jom Tov*, zoals in de Diaspora voor alle feestdagen overigens. De opponenten van R. Judah blijven erbij dat beide dagen van het joodse Nieuwjaar feest zijn. Volgens R. Judah kan de eigenaar van het fruit volgende conditie bedingen op de eerste dag: indien vandaag geen feestdag is, weze dit deel van het fruit de afgescheiden tiendheffing en indien vandaag een feestdag is, weze wat ik daarnet zei nietig. Op de tweede dag maakt hij eenzelfde dubbele conditie: indien vandaag geen feestdag is, weze dit deel van het fruit de afgescheiden tiendheffing en indien vandaag een feestdag is, is de tiendheffing reeds gisteren van het fruit afgescheiden geworden. Door het samengaan van beide dubbele condities, kan de eigenaar op de tweede dag het fruit eten, omdat de tiendheffing afgescheiden werd, hetzij op de eerste dag indien het geen feestdag was, hetzij op de tweede dag, indien het geen feestdag was. Cfr. B. Erub., 39a.

¹⁵⁰⁴ Op volgende grond: indien de eerste dag van het feest waarop het ei gelegd was, de feestdag is van de twee dagen dan kan het ei op de tweede dag geconsumeerd worden omdat het ei op een feestdag gelegd (hier de eerste dag) alleen op dezelfde dag voor consumptie verboden is, maar niet 's anderendaags. Indien de eerste dag –dag waarop het ei gelegd werd– niet de feestdag was, maar de tweede dag de feestdag is, dan nog mag het ei op deze tweede dag –op *Jom Tov* dus– toch gegeten worden, nu het niet op een feestdag is gelegd (de eerste dag was immers in deze hypothese niet de feestdag). Hoe dan ook, mag het ei op de tweede dag genuttigd worden.

¹⁵⁰⁵ Blijkbaar wordt het ei hier niet aanzien als een voedsel dat van een voedsel (de kip) afgescheiden werd (anders was het ook op de eerste dag toegelaten), en dat is in tegenstelling met R. Judah's opinie hierboven over het sap dat van voedsel wordt afgescheiden en dus op de feestdag zelf toegelaten is. In dit stadium wordt aangenomen dat we met een slachtkip te doen hebben.

¹⁵⁰⁶ B. Shab., 143b; B. Hull., 14b. Cfr. supra.

¹⁵⁰⁷ Het is niet R. Judah die zegt dat sap dat uit fruit vanzelf vloeit op Sabbat en feestdag mag genuttigd worden en de anonieme *Tanna* die het verbiedt, maar omgekeerd: volgens R. Judah mag het sap dat vanzelf uit het fruit vloeit niet geconsumeerd worden, terwijl het de anonieme *Tanna* is die het toestaat op grond dat het sap afgescheiden wordt uit een voedsel.

Uit het feit dat [R. Jochanan] de contradictie tussen beiden¹⁵⁰⁸ bespreekt, is een aanwijzing dat er een en dezelfde reden [aan de basis van beiden] ligt.

Rabina zegt: in werkelijkheid moet je niet de opinies [van R. Judah en de anonieme *Tanna*] omwisselen, omdat R. Judah sprak uit het gezichtspunt van de Rabbijnen [= de anonieme *Tanna*¹⁵⁰⁹] aldus: volgens mijn opinie [-dixit R. Judah-] is [het ei] zelfs toegestaan op de eerste dag [van het joodse Nieuwjaar], omdat het voedsel is dat afgescheiden werd [uit de kip], maar volgens uw opinie [de Rabbijnen] moet u op zijn minst toegeven dat het op de tweede dag [van Nieuwjaar] toegestaan is, omdat zij¹⁵¹⁰ twee afzonderlijke heilige dagen zijn¹⁵¹¹. En de Rabbijnen antwoordden hem: nee, [de twee dagen] vormen een [continu dag van] heiligdom¹⁵¹².

Rabina, de zoon van R. Ulla, zegt¹⁵¹³: [wij hebben het] hier over een legkip¹⁵¹⁴ en R. Judah¹⁵¹⁵ is consequent met zijn zienswijze, omdat hij voorstander is van [het verbod van] *mukzeh*¹⁵¹⁶.

---

¹⁵⁰⁸ Om het ei en het zelf-uitgevloeide sap te verbieden, met name het is een preventieve maatregel om het persen van sap op een Sabbat en feestdag te verhinderen.

¹⁵⁰⁹ Omdat de anonieme *Tanna* doorgaans de gevestigde *halocho* weergeeft, wordt hij ook in de *talmud* anoniem “de Rabbijnen” (רבניו) genoemd.

¹⁵¹⁰ De twee feestdagen van Nieuwjaar.

¹⁵¹¹ Waarvan slechts een dag echt een heilige feestdag is.

¹⁵¹² Zodat de redenering van R. Judah over de permissiviteit op de tweede dag –volgens de Rabbijnen- niet opgaat, nu de Rabbijnen zijn basispostulaat verwerpen dat de twee dagen afzonderlijke heilige dagen zijn, waarvan slechts één echt een feestdag.

¹⁵¹³ In een poging de contradictie opgeworpen door R. Jochanan in beide leerstellingen van R. Judah te verzoenen.

¹⁵¹⁴ En dus niet over een slachtkip, zodat de redenering van een voedsel (ei) dat uit een voedsel (slachtkip) afgescheiden werd en om deze reden toegestaan is op beide dagen niet opgaat.

¹⁵¹⁵ Die verbiedt het ei op de eerste dag te eten.

¹⁵¹⁶ B. Shab., 156b. Dienovereenkomstig is het ei dat zich afscheidt van de *mukzeh* legkip zelf *mukzeh* en is er hier geen sprake van een voeding (ei) die zich afscheidt van een andere voeding (kip).

Hoofdstuk XIII: Een greep uit Responsa Case Law

Een greep uit de Respondenten

De Rabbijn van Mainz (1360-1427) R. Jacob Moellin (acroniem: Maharil)¹⁵¹⁷ kreeg een interessante vraag te beantwoorden. Het antwoord vindt men in zijn *responsa*-collectie onder het nummer 73. De vraag was of een Rabbijn meer aandacht diende te schenken aan de codices dan aan *responsa*-literatuur, wanneer hij een vraag te beantwoorden had. Zijn antwoord was dat de prioriteit ging naar de *responsa*-literatuur omdat deze praktische beslissingen inhouden en omdat men meer kan leren uit deze *responsa* dan uit de verschillende codices, omdat de auteurs van deze codices niet aanwezig waren in de periode waarin het te beslissen probleem zich voordeed. Hiermee wijst hij naar een zeer belangrijk kenmerk van de *responsa*-literatuur.

In deze literatuur vindt men de oplossingen die door de Rabbijnen doorheen de eeuwen gegeven werden aan verschillende praktische problemen. Naar het voorbeeld van de ontwikkeling in het Romeinse recht, hebben zich ook bij de joden *Juris Consulti* of *Juris Prudentes* ontwikkeld, waaraan de rechtsonderhorigen hun problemen en vragen voorlegden en die antwoordden aan de hand van de *responsa prudentium*.

In het mohammedaanse recht worden dergelijke *responsa* die dan *fatwa* worden genoemd, uitgevaardigd door de Mufti. Na de afsluiting van de *talmud* en in de periode der *Geoinim* werden grote Babylonische scholen, deze van Sura en Pumbedita, opgericht. Deze scholen antwoordden op talrijke vragen die toestroomden uit gans de wereld. Deze traditie van het berechten van geschillen en

---

¹⁵¹⁷ **R. Jacob b. Moses Ha-Levi Moellin** werd in Mainz in 1360 geboren en was een van de grootste Duitse Rabbijnen in zijn tijd. Zijn vader, de Opperrabbijn van Mainz, was ook zijn eerste leermeester. In zijn jeugd jaren vertrok hij naar Wiener-Neustadt om er de joodse wet te gaan leren bij R. Shalom b. Isaac, die hem zijn Rabbinaal ordinatie (= *semicha*) verleende. Bij de dood van zijn vader in 1387 werd hij naar Mainz teruggeroepen om er het Opperrabbinaat van de stad op zich te nemen. R. Jacob Moellin werd Opperrabbijn en stichtte er een *Jeshiva*, waar jaren later R. Jacob Weill de joodse wet kwam studeren. In zijn *responsa* (nummer 133) beschrijft R. J. Weill zelfs hoe R. Jacob Moellin zijn studenten financieel ondersteunde. R. J. Moellin catalogiseerde de riten en gewoonten van het Duitse jodendom en zijn werk hierover werd later (in Sabionetta, 1555) door zijn discipel R. Elazar b. Jacob gepubliceerd. Dit werd het referentiewerk over deze materie en R. Moses Isserles putte daarin voor zijn glossen op de *Shulchan Aruch*. R. J. Moellin was ook een musicus en cantor en zijn melodie van het *Kol Nidre*-gebed wordt tot op heden in alle synagogen op de *Jom Kippur* gezongen. Op het einde van zijn leven verhuisde R. J. Moellin naar Worms, waar hij op 13 september 1427 overleed. Hij werd begraven in de nabijheid van R. Meïr uit Rothenburg.

het beantwoorden van rechtsvragen komende uit alle uithoeken van de wereld werd verder gezet door de *Risho'inim*.

Hieronder volgt een beknopt overzicht van de wijze waarop de *responsa*-literatuur zich doorheen de eeuwen ontwikkelde.

Duitsland, Italië en Spanje tot de 15de eeuw

In deze landen hebben de joodse rechtsgeleerden in de vroege Middeleeuwen een grote stempel gedrukt op de jurisprudentiële ontwikkeling van het joodse recht en hebben allen *responsa*-collecties achtergelaten.

R. Joseph ibn Migash¹⁵¹⁸ (1077-1141) was de discipel van **R. Isaac uit Fez** (*Alfassi*) die de eerste embryonale codificatie van de *talmud* heeft ondernomen.

De *Tossafist* **R. Eliezer ben Nathan uit Mainz**¹⁵¹⁹ (1090-1170).

R. Mozes b. Maimon¹⁵²⁰ (Maïmonides, acroniem: Rambam) (1135-1204).

R. Meïr b. Todros Halevi Abulafia¹⁵²¹ (1170-1244).

---

¹⁵¹⁸ **R. Joseph ibn Migash** (1077-1141) was een uitmuntende discipel van de 11de eeuwse respondent en codificator R. Isaac uit Fez (*Alfassi*), die hem als zijn opvolger aan het hoofd van het Rabbinaat van Lucena aanwees. Hij bleef aan het hoofd van dit Rabbinaat gedurende 37 jaren tot aan zijn dood. In de inleiding tot zijn werk *Mishne Torah* preeft de grote Maïmonides de kennis en scherpzinnigheid van R. Joseph ibn Migash. R. Joseph ibn Migash schreef *responsa* en talrijke *novellae* op de *talmud*-traktaten. Zijn *responsa* werden in de Arabische taal geschreven, waarvan tweehonderd naar het Hebreeuws werden vertaald en voor het eerst in 1791 in Saloniki gepubliceerd.

¹⁵¹⁹ **R. Eliezer b. Nathan uit Mainz** (1090-1170) was een van de befaamde Tossafisten, deze Frans-Duitse schrijvers van *novellae* en glossen op de *talmud*. Hij was ook een juridische autoriteit en een dichter. Eliezer leefde in Frankrijk en Bohemië en had een vergaande kennis van de joodse rituelen en gewoonten die tot de gebruiken van Griekenland en Rusland reikte. Zijn werk *Even Haezer* handelt over joods recht en gewoonten en is de eerste bewaard gebleven beschrijving van de cultuur van het Duitse jodendom.

¹⁵²⁰ **R. Moses b. Maimon** (Maïmonides) (1135-1204) verdient de vermelding van grootste jurist en juridisch denker van alle naties, ofschoon hij heden ten dage hoofdzakelijk als filosoof wordt gehuldigd. Op dertienjarige leeftijd ontvluchtte hij zijn geboortestad Cordoba ingevolge anti-joodse hetze en vestigde zich met zijn familie in Egypte. Hij overleed er in 1204 en werd begraven in Tiberias. Zijn voornaamste werken zijn *Perush Hamisjnayot* (Commentaar op de *misjna*), *Moïre Nevuchim* (Gids der Verdwaalden) en zijn monumentale codificatie van gans de joodse wet in zijn *Mishne Torah*. Er zijn ook *responsa* van hem bewaard gebleven, alsook commentaren op de *talmud* en werken in de genees- en plantkunde. Naast zijn kennis en praktijk van het joodse recht als Rabbinaal jurist, beoefende Maïmonides ook intensief de geneeskunde.

¹⁵²¹ **R. Meïr b. Todros Halevi Abulafia** (1170-1244). R. Meïr vestigde zich in Toledo waar zijn vader tot Rabbijn verkozen werd en met de tijd werd R. Meïr aangesteld als *Dajan* (=Rabbinaal Rechter) van het Rabbinaat van Toledo. Hij werd een van de meest geapprecieerde Rabbinaal persoonlijkheden in Castilië. Hij genoot de erkenning door Nachmanides en heeft een collectie van *novellae* geschreven over de ganse Babylonische *talmud*, waarvan enkel deze over twee traktaten overgebleven zijn.

R. Jacob ben Meïr¹⁵²² (*Rabbeinu Tam*, 1100-1171) de kleinzoon van Rashi en auteur van *Sefer Hajashar*. Hij werd opgevolgd door **R. Meïr uit Rothenburg** (1215-1293)¹⁵²³ die een zeer grote collectie *responsa* achterliet.
R. Asher b. Jechiel¹⁵²⁴ (Rosh) (1250-1327) codificeerde de joodse wet en zijn zoon Jacob (*Baal Ha-Turim*)¹⁵²⁵ zou de systematische codificatie van de joodse

---

¹⁵²² **R. Jacob b. Meïr**, *Rabbeinu Tam*, (1100-1171), werd geboren in Ramerupt als kleinzoon van de beroemde *Torah*-commentator R. Salomon Itzhaki of *Rashi*. Hij leefde tijdens de woeligste periode van de kruistochten in Frankrijk en werd door kruisvaders aangevallen, verwond en zelfs bijna gedood, ware het niet dat edellieden hem in bescherming namen. Hij was de grootste van de Tossafisten en was ook de grondlegger van de studiemethode van de *talmud* die erin bestond aan de hand van de vergelijking van traktaten uit alle delen van de *talmud* een welbepaalde passage grondig te begrijpen. In feite paste hij op de *talmud* de methode toe die de talmudisten in hun Academiën zelf toepasten. Hij was echter meer dan een uitmuntende talmudist. Hij was de leider van het Franse jodendom en liet belangrijke *takkonois* uitvaardigen door een Rabbijnensynode, die heden ten dage nog geldig zijn en waarvan de belangrijkste een ban inhield voor joden die hun geschillen aan de seculiere rechtsmachten zouden voorleggen en voor zij die de validiteit van een joodse echtscheiding in twijfel zouden trekken nadat de echtscheiding voltrokken was. Dit laatste met het oog op het subseculente huwelijk van de vrouw, waarvan de kinderen na de invalidatie van de *Get* overspelig (**מיוזרים**) zouden zijn. De autoriteit van *Rashi* en van *Rabbeinu Tam* was dermate groot dat volgens R. Jacob Moellin (geciteerd door zijn discipel R. Zalman uit St. Goar in *minhagei Maharil*) de gewoonte om de *mezuzah* (= de koker op de deurposten met bijbelse verzen) schuin aan te brengen het gevolg is van een onenigheid tussen grootvader Rashi en zijn illustere kleinzoon: Rashi was van mening dat het verticaal dient aangebracht, terwijl *Rabbeinu Tam* betoogde dat het horizontaal moest. Als compromis werd geopteerd voor een middenweg. R. Tam heeft tal van *responsa* geschreven, die gebundeld werden in het tweede deel van zijn *Sefer Ha-Jashar* (Boek van de Rechtschappen). *Rabbeinu Tam* overleed in Troyes.

¹⁵²³ **Rabbi Meïr b. Baruch uit Rothenburg** (1215-1293) was de grootste autoriteit op het gebied van de joodse wet en wordt dikwijls beschreven als de vader van de moderne Ashkenaze traditie. Hij werd in Worms geboren en studeerde de wet onder R. Isaac b. Moses uit Wenen, de auteur van de *Or Zarua*. Hij studeerde eveneens in de Rabbijnse Academiën in Frankrijk, waar hij *responsa*, *novellae*, gewoonten en uitspraken verzamelde die hij terug naar zijn academie in Duitsland nam, die hij in Rothenburg had opgericht. Deze hogeschool werd de bekendste van Duitsland. Zijn discipelen werden de spirituele leiders en rechtsgeleerden van de Duitse gemeenschappen. De meest bekende onder hen waren R. Asher ben Jechiel (Rosh), R. Mordechai b. Hillel (Mordechai) en R. Chaïm b. Isaac *Or Zarua*. Zowel gemeenten als individuen beschouwden R. Meïr als de allergrootste rechtsgeleerde en een ontzaglijk aantal rechtsvragen werden aan hem gericht, waarvan de antwoorden gebundeld werden in zijn *responsa*. Als gevolg van de anti-joodse persecuties in Duitsland besloot hij naar Palestina uit te wijken. Een apostatische jood herkende hem onderweg en verklikte hem bij Keizer Rudolf I, die hem opslot in de gevangenis van Ensisheim (Elzas) op 25 juni 1286. De Keizer die munt uit de befaamdheid van Rabbi Meïr trachtte te slaan, stelde een exorbitante afkoopsom op om de Rabbi vrij te krijgen. De Rabbi verzette zich tegen de vrijkoop en verbood geld in te zamelen om hem vrij te kopen, (1) precies om te verhinderen dat dit andere potentaten op gelijkaardige winstgevende business zou brengen, maar (2) ook wegens de talmudregel in Gittin (45a) dat gemeenschappen om redenen van openbare orde en van welvaart niet mogen ingaan op chantage in het vrijkopen van gevangenen. De Rabbi bleef 7 jaar opgesloten tot aan zijn dood op 27 april 1293. Het is pas 14 jaar later op 19 april 1307 dat zijn lijk vrijgegeven werd aan de joodse gemeente voor begraving. Ook tijdens zijn opsluiting werkte de Rabbi aan het beantwoorden van rechtsvragen die bleven toestromen. Naast ontelbare *responsa*, zijn er *novellae* van zijn hand. De glossen van de *Tossafisten* op het traktaat Joma werden door hem opgesteld.

wet in vier zuilen ondernemen en voltooiën. Zijn code (de *Turim* of zuilen) werd de voorloper van de *Shulchan Aruch*.

De andere zoon van de Rosh, **R. Judah b. Asher**¹⁵²⁶ (1270-1349) volgde hem op als Opperrabbijn van Toledo.

R. Jom-Tov b. Abraham Alashvili¹⁵²⁷ (*Ritva*) (1250-1330).

R. Nissim b. Ruben Girondi¹⁵²⁸ (*Ran*) (-1380).

R. Chaïm Eliezer b. R. Isaac “Or Zarua”¹⁵²⁹ (geb. einde 13de eeuw)

---

¹⁵²⁴ **R. Asher b. Jechiel** (*Rosh*) (1250-1327) werd in Keulen geboren en ontpopte zich tot een van de grootste juridische autoriteiten en *talmud*-commentator. Hij was de befaamde discipel van R. Meïr uit Rothenburg, die hem aanstelde aan het hoofd van het Rabbinaat van Worms. Na de arrestatie van R. Meïr, werd R. Asher de leider van het Frans-Duitse jodendom. Uit vrees voor eenzelfde lot als zijn leermeester ontvluchtte R. Asher Duitsland in 1304 voor Spanje, alwaar hij met veel eerbied in Barcelona ontvangen werd door R. Salomon Adret (*Rashbo*). In 1305 verhuisde R. Asher naar Toledo, hoofdplaats van Castilië, alwaar hij aangezocht werd om het Opperrabbinaat waar te nemen en aan het hoofd te staan van de *talmud*-academie. Zijn groot aanzien zowel in de Ashkenaze als de Sefardische wereld maakte van hem een spilfiguur, die bedreven was in het joodse recht en de methodologie van de Ashkenaze en Sefardische scholen. Deze uitzonderlijke positie werd noch vòòr hem noch nadien door een joodse jurist bereikt. Na de dood van R. Salomon Adret in 1310 had R. Asher het geschicht tot de meest vooraanstaande Rabbi van de Spaanse Rabbijnen tot aan de uitdrijving der joden uit Spanje in 1492. Hij overleed in Toledo op 31 oktober 1327. Zijn werken zijn de *Hilchos HaRosh* en *Asheri*, waarin de joodse wet (wetten en argumentatie uit de *talmud*) op een systematische wijze wordt geherformuleerd. Er zijn ook een duizendtal *responsa* van de *Rosh* overgebleven, die op systematische wijze onder 108 hoofdingen worden gerangschikt.

¹⁵²⁵ (1270-1340).

¹⁵²⁶ **R. Judah b. Asher** (1270-1349) was de vierde zoon van de *Rosh* en werd in Keulen in 1270 geboren en studeerde er aan de *talmud*-academie o.l.v. zijn vader. Hij studeerde ook in Frankrijk en vestigde zich uiteindelijk met zijn vader in Toledo. In 1321 werd hij er benoemd als assistent van zijn vader en na de dood van zijn vader in 1327 nam hij diens positie en taken over. Hij werd ook bevestigd als Opperrabbijn van Castilië door de Koning van Castilië. Hij overleed in 1349 als gevolg van de grote epidemie.

¹⁵²⁷ **R. Jom-Tov b. Abraham Alashvili** (*Ritva*) (1250-1330) werd in Sevilla geboren en studeerde in Barcelona onder R. Aaron Halevi en R. Salomon Adret. Hij werd Rabbinaal rechter in Saragossa en genoot er de erkenning door het seculiere gezag van zijn autoriteit en vaardigheid in joods recht. Het seculiere gezag vroeg hem een uitspraak van een andere Rabbinaal overheid te toetsen in een zaak waarin een jood veroordeeld werd tot amputatie van tong en hand en verbanning uit de stad. Hij kwam in een zaak van belastingontduiking in de clinch met rijke families, die zich nadien op hem wreekten.

¹⁵²⁸ **R. Nissim b. Ruben Girondi** (*Ran*) (overl. 1380) was een van de grootste Spaanse Rabbijnen en deed dienst als Rabbijn, Rabbinaal Rechter en Rector van de *talmud*-academie in Barcelona. Hij was ook een bekend geneesheer en genoot zowel door joodse als ook door niet-joodse autoriteiten het grootste aanzien. Zijn reputatie was dermate groot dat zijn juridisch advies werd gevraagd vanuit gans Spanje, maar ook uit Frankrijk, Italië en Noord-Afrika. Van zijn talrijke *responsa* is er maar een kleine collectie overgebleven en gedrukt voor het eerst in Rome in 1545. Zijn meesterwerk is het commentaar met kritiek op 14 traktaten van Alfassi.

¹⁵²⁹ **R. Chaïm Eliezer b. R. Eliezer “Or Zaruah”** was de zoon van R. Isaac uit Wenen, auteur van het juridisch compendium *Or Zaruah*. R. Chaïm Eliezer was nog jong toen zijn illustere vader overleed en leerde bij R. Meïr uit Rothenburg en was een mede-student van R. Asher b. Jechiel en van R. Mordechai b. Hillel. R. Chaïm Eliezer was achtereenvolgens Opperrabbijn van Neustadt-

In de volgende generatie aan het einde van de 14de eeuw, begin 15de eeuw, waren het:

R. Jacob Moellin¹⁵³⁰ (Maharil) en

R. Israël b. Petachiah Isserlein¹⁵³¹ (auteur van *Terumat HaDeshen*) uit Neustadt, Wenen, en later hun volgelingen

R. Jacob Weill¹⁵³² (*Mahari Weill*) en

R. Israël Brünau¹⁵³³ (*Mahari Brünau*)

R. Josef Colon¹⁵³⁴ (*Mahari Colon*) (1420-1480) als eerste respondent in Italië.

Wenen, Keulen, Praag en Mainz. In 1301 redigeerde hij de kleine *Or Zaruah*, een ingekorte versie van zijn vaders meesterwerk.

¹⁵³⁰ Zie bibliografische noot *supra*.

¹⁵³¹ **R. Israël b. Petachiah Isserlein** (1390-1460), ook bekend als Israël uit Marburg en Israël uit Neustadt, twee steden waar hij een tijd lang leefde, was de grootste Duitse rechtsgeleerde in de vijftiende eeuw. Hij werd in Regensburg in 1390 geboren. Zijn vader stierf wanneer hij nog jong was en hij werd opgevoed door zijn oom. In 1421 werden zijn oom en moeder in anti-joodse rellen in Wenen vermoord en de jonge Isserlein vluchtte naar Italië. In 1445 werd hij nochtans teruggeroepen naar Oostenrijk om er het Rabbinaat in Wiener-Neustadt te komen waarnemen, waar hij ook aan het hoofd van een *talmud*-academie werd geplaatst. Zijn belangrijkste werk is zijn *Responsa Terumat HaDeshen*, een collectie van 354 *responsa*. Na zijn dood zijn er nog 267 *responsa* van hem door zijn discipelen aan het basiswerk toegevoegd onder de naam *Pessokim U-Ketovim*.

¹⁵³² **R. Jacob b. Judah Weill** (overl. vòòr 1456) was nòg een grote Duitse Rabbi in de vijftiende eeuw. Hij studeerde onder Moellin (en wellicht ook onder Isserlein) en werd achtereenvolgens Rabbi van Nürnberg, Augsburg, Bamberg en Erfurt. Hij werd aanzien als een Rabbinale rechter wiens uitspraken grote en definitieve waarde hadden. Zelfs de grote R. Israël Isserlein en R. Israël uit Brünau vroegen naar zijn meningen. Zijn merkwaardigste uitspraak m.b.t. het Rabbinale dispuut omtrent zijn eigen schoonzoon (nummer 151): dat meer dan één Rabbi een congregatie in dezelfde stad mochten beheren en rechtspreken, ook als er een Rabbi in de stad reeds aanwezig en aanvaard was en niettegenstaande de eerste Rabbi hiervan financieel nadeel zou ondervinden. Vòòr deze innovatieve uitspraak was de positie van een Rabbi in een stad monopolistisch beschermd en zelfs erfelijk overdraagbaar.

¹⁵³³ **R. Israël b. Chaïm uit Brünau (Brünn)** (1400-1454) is nog een van de superieure Duitse en Oostenrijkse Rabbijnen uit de vijftiende eeuw. Hij werd in de joodse wet opgeleid door zijn schoonvader R. Jacob Weill en R. I. Isserlein. Hij begon als Rabbi van Brünau, maar verhuisde naar Regensburg ingevolge een geschil met een andere Rabbijn die in Brünau een *talmud*-academie wenste op te richten. R. Israël uit Brünau richtte zijn academie dan maar in Regensburg op, waar zich een bittere strijd ontwikkelde tussen hem en de lokale Rabbi Anshel, die hem het recht ontzegde (overigens geheel overeenkomstig de toenmalig geldende regels) om een academie op te richten, om juridisch advies te verstrekken, recht te spreken en zich te mengen in huwelijken en echtscheidingen. Zowel R. I. Isserlein als zijn schoonvader R. J. Weill namen het op voor hun discipel (en schoonzoon) en beslisten dat R. Israël uit Brünau Rabbinale prerogatieven mocht uitoefenen. Nochtans duurde de strijd desomtrent tot aan de dood van Rabbi Anshel van Regensburg in 1454. Israël uit Brünau werd door Keizer Frederik III in de gevangenis gezet om de joden te verplichten een kroonbelasting gelijk aan een derde van hun bezittingen te betalen. De Rabbi werd bevrijd tegen betaling van een hoge borgsom. Op zijn 76ste leeftijd kwam hij andermaal in de gevangenis op beschuldiging door een apostatische jood van moord op een christelijk kind. De valse beschuldiging kwam echter aan het licht en de apostatische jood werd ter dood gebracht en de Rabbi bevrijd. Het tijdstip van zijn overlijden is niet gekend.

R. Salomon ben Adret¹⁵³⁵ (*Rashbo*) (1235-1310) die een 10.000-tal *responsa* schreef, waarvan een drieduizendtal behouden zijn gebleven.

R. Isaac Bar Sheshet Perfet¹⁵³⁶ (*Rivash*) (1326-1408), zijn jongere collega en soms rivaal

R. Simon ben Zemach Duran¹⁵³⁷ (*Rashbatz*) en diens zoon,

---

¹⁵³⁴ **R. Joseph Colon** (overl. Pavia 1480) was een van de grootste Italiaanse Rabbijnen uit de vijftiende eeuw. Zijn jeugd heeft hij in Chambéry (Savoy) doorgebracht en hij was wellicht een discipel van R. J. Moellin. Hij werd achtereenvolgens Rabbijn van Bologna, Mantua en uiteindelijk Pavia. Hij begreep dat de joodse studie in Italië aan hernieuwing toe was, nam deze taak op zich en richtte een basisschool voor joodse kinderen op. Later richtte hij een *talmud*-academie in Mantua op, die talrijke studenten uit alle streken van Italië aantrok. In zijn *responsa* toonde R. J. Colon persoonlijk rigiditeit t.o.v. de wet, doch hield ermee rekening dat de lekensamenleving de voorkeur gaf aan een soepele rechter in religieuze materies. Hij deinsde ook voor niets terug, wanneer hij overtuigd was gelijk te hebben. Zo publiceerde hij een openlijke terechtwijzing tegen R. Israël uit Brünau, die een man geëxcommuniceerd had, ofschoon deze berouw had getoond en zich bereid had verklaard tot boetedoening.

¹⁵³⁵ **R. Salomon b. Abraham Adret** (*Rashbo*) (1235-1310) werd geboren in Barcelona in 1235 en werd het meest voortreffelijke lid van een reeds eminente familie. Hij was de discipel van de illustere R. Moses b. Nachman (*Nachmanides*) en van de even illustere R. Jonah Girondi. In zijn jeugd stond Rashbo aan het hoofd van een bankinstelling en telde de Koning van Aragon onder zijn schuldenaars. De bankactiviteit waarvan hij uiteindelijk afstand deed, heeft in niets zijn vijftigjarige carrière als Rabbijn van Barcelona beïnvloed. Rashbo wordt aanzien als een expert op het gebied van joods recht en als een juridische autoriteit van de hoogste rang. In zijn 10.000 *responsa*, waarvan er een drieduizendtal zijn bewaard gebleven, geeft Rashbo blijk van een fijnzinnige klaarheid, uitmuntende logica en diepe kennis van alle takken van het recht, inclusief het Spaanse recht.

¹⁵³⁶ **R. Isaac b. Sheshet Perfet** (*Rivash*) (1326-1408) werd geboren in een bekende familie van Barcelona. Zijn leermeesters waren Chasdai Crescas en de Ran. In 1372-73 werd hij verplicht zijn geboorteplaats te verlaten en verhuisde naar Saragossa in Aragon, waar hij in 1385 benoemd werd tot Rabbijn totdat hij de persecuties van 1391 diende te ontvluchten. Toen vluchtte Rivash naar Algiers, waar hij benoemd werd tot Rabbijn en Rechter, wat niet zonder tegenstand gebeurde, omdat hij door een koninklijk decreet een monopolie als Rabbijn verwierf. Uiteindelijk werd hij door alle facties aanvaard en erkend en zelfs zijn antagonist, R. Simon Duran in zijn *responsa* (Sec. 1, nr. 160) prijst de excellente keuze en zijn aanstelling tot Opperrabbijn van Algiers.

¹⁵³⁷ **R. Simon b. Zemach Duran** (*Rashbatz*) (1361-1444) werd geboren op het eiland Majorca. Zijn vader was bedreven in joodse en profane vakken. Ook R. Simon studeerde joodse en profane onderwerpen, zoals logica, wijsbegeerte, astronomie, astrologie en talen. Hij kwam aan de kost door zijn beroep als geneesheer en chirurg. In 1391 vluchtte zijn familie naar Algiers, waar de florerende kwakzalverij een broodwinning als arts onmogelijk maakte. Ondanks persoonlijke inhibities werd hij verplicht een benoeming als Rabbijn te aanvaarden. R. Simon Duran verzette zich tegen de monopolistische positie van Rivash (hij was de enige die recht mocht spreken) en schreef een *responsum* waarin hij op logische en wettelijke gronden stelde om aan te tonen dat de beperking uit de mond van een rechtsprekende Rabbijn ongeldig was, ofschoon hij de vaardigheden van Rivash erkende en verheerlijkte. Het geschil eindigde doordat de Koning de aanstelling van andere Rechters toeliet, op voorwaarde dat deze door Rivash werden aangesteld. Zo werden benoemd R. S. Duran en R. Isaac Bonastruc. Ofschoon R. S. Duran de jongste van de drie was, mocht hij verordeningen uitvaardigen inzake huwelijksrecht, waaraan de andere Rabbijnen hun goedkeuring gaven. Na de dood van Rivash in 1408 werd R. Simon Duran Opperrabbijn van Algiers. Er werden drie volumes in Amsterdam gepubliceerd (1738-1741) van de *responsa* van R.

R. Salomon ben Simon Duran¹⁵³⁸ (*Rashbash*).
R. Mozes b. Isaac Minz Halevi Segel¹⁵³⁹ (1515 – 1580).
R. Judah Ayas (1690-1760).

Turkije en Polen 16de en 17de eeuw

Tussen 1400 en 1500 produceerden Duitsland en Spanje haast geen *responsa*. Voor Duitsland was dit een gevolg van de persecuties en de pestepidemie, terwijl in Spanje het een gevolg was van de persecuties, die hun hoogtepunt met de uitdrijving van de joden in 1492 bereikten.

In Palestina, in Salonika en Konstantinopel, maar ook in Cairo, hadden zich Spaanse uitwijkelingen genesteld en die produceerden een groot aantal respondenten, waaronder de grote **R. Joseph Caro**, auteur van *Shulchan Aruch*. Zijn tijdgenoot **R. David ben Salomon Ibn Abu Zimra** (*Radvaz*, 1479-1589) was Rabbijn van Cairo en zijn *responsa* hebben baanbrekende kracht in de joodse rechtspraak. **R. Eliahu Misrachi** (1455-1525) Rabbijn van Konstantinopel, was iets ouder en niet van Spaanse maar Italiaanse oorsprong. **R. David Cohen** (*Radak*) was Rabbijn op het eiland Corfu in de 16de eeuw. **R. Samuel Ben Mozes Medina** (*Rashdan*, 1505-1589) was Rabbijn in Salonika. **R. Mozes uit Trani**, **R. Josef Trani** en **R. Josef Ibn Labi** (Leb), Rabbijn in Salonika en Konstantinopel. **R. Jacob Berab**, een uitwijkeling uit Spanje die beroemd werd met zijn poging de oude vorm van Mosaïsche ordinatie te doen herleven, en zijn grote tegenstander was **R. Levi Ibn Habib** (1480-1555), Rabbijn van Jeruzalem.

Simultaan met deze literatuur uit het Turkse gebied, heeft ook Polen zijn tijd van glorie gekend in die eeuw. De grootse respondenten waren **R. Mozes Isserles** uit

---

Simon Duran met meer dan 900 *responsa*, van een uitzonderlijke juridische en historische betekenis.

¹⁵³⁸ **R. Salomon b. Simon Duran** (*Rashbash*) (1400-1467) was de befaamde zoon van de eminente vader R. Simon Duran. Hij studeerde bij zijn vader en was briljant niet alleen in joods recht maar tevens in geneeskunde, grammatica en wijsbegeerte. Op jeugdige leeftijd werd hij benoemd tot assistent van zijn vader en lid van diens Rabbinaal Tribunaal. Na het heengaan van zijn vader nam R. Salomon de plaats van zijn vader over. Er zijn 600 *responsa* van hem bekend.

¹⁵³⁹ **R. Moses b. Isaac Minz Halevi Segel** werd in Mainz geboren en studeerde bij R. Jacob Weill in Erfurt. Op jeugdige leeftijd werd hij benoemd als Rabbi van Wurzburg en stond in regelmatig contact met R. Jacob Minz, R. Israël uit Brünau en R. Joseph Colon. Wanneer hij n.a.v. de uitdrijving van de joden uit Wurzburg verplicht werd de stad te verlaten, ging hij terug naar zijn geboorteplaats, waar hij actief werd in het Rabbinaat. Bij de vlucht uit Wurzburg verloor hij zijn persoonlijke bezittingen, daarin begrepen zijn bibliotheek met talrijke *responsa* die hij had ontvangen en andere die hij had geredigeerd. Desalniettemin bleef hij *responsa* schrijven en was hij een man met een buitengewone encyclopedische kennis van het joodse recht. In 1469 werd hij benoemd tot Rabbijn van Bamberg en later werd hij Rabbijn van Posen in Polen. R. Moses Minz heeft zijn *responsa* zelf voor de druk voorbereid, met een inleiding en index.

Krakau (Remo), zijn familielid **R. Salomon Luria** (*Maharshal*) uit Lublin en iets later **R. Meïr uit Lublin** (*Maharam Lublin*).

Een eeuw later hadden we **R. Jaïr Chaïm Bakarach** (1639-1702), Rabbijn van Worms, en zijn iets latere tijdgenoot **R. Zvi Ashkenazi** (*Chacham Zwi*, 1660-1718), Rabbijn van Amsterdam en Altuna (Hamburg), en zijn zoon de beroemde **R. Jacob Emden** (1697-1776, *Yavets*). In Praag kregen wij **R. Ezechiël Landau** (*Noda Bi Jehuda*, 1713-1793) die gevolgd werd in Praag door **R. Elazar Flekkeles** (1754-1826) en in Nikolsburg, Moravia, door **R. Mordechai Benet** (1753-1829). Nog in Moravia was er **R. Jacob Reicher** (*Shevut Jacov*), Rabbijn van Metz, die in 1733 overleed.

Hongarije en Galicië in de 19de eeuw

Deze twee nieuwe *Torah*-centra kenden een zeer grote proliferatie aan respondenten. Eerst en vooral in Hongarije was er **R. Mozes Sofer** (*Chatam Sofer*) uit Frankfurt am Main die nochtans gans zijn loopbaan als hoofd van de *Jeshiva* in Pressburg Hongarije doorbracht. Vòòr hem was er maar één bekende respondent in Hongarije, **R. Meïr Eisenstadt** (*Panim Meïrot*, 1670-1744).

De schoonvader van *Chatam Sofer*, **R. Akiva Eiger** (1761-1837) uit Posen was eveneens een bekende *responsa*-schrijver. Dan hadden we nog **R. Judah Assad** (*Judah Jaaleh*, 1794-1866), **R. Meïr Ash** (*Imre Esh*, overleed 1861), **R. Mozes Shick** (1807-1877), **R. Abraham Samuel Sofer** (*Ktav Sofer*, 1815-1872), de zoon van Mozes Sofer, **R. Eliezer Deutsch** uit Bonihad (1850-1916) en vele anderen.

Ook in Galicië (Polen) ontwikkelde zich een vruchtbare *responsa*-literatuur. **R. Ephraïm Zalman Margolis** uit Brodi (*Bet Efraïm*, 1762-1828) werd gevolgd door **R. Salomon Kluger** (1783-1869) en zijn zeer bekende tijdsgenoot **R. Josef Saul Nathansohn** uit Lemberg (1808-1875), **R. Chaïm Halberstam** (1793-1876), die een ideale combinatie was tussen het chassidische mysticisme en de wetgeleerdheid. **R. Isaac Aaron Ettinger** (*Aruch la-ner*) uit Lemberg (1827-1891), en later **R. Isaac Schmelkes** (*Bet Jitschak*) uit Lemberg.

Het Russische gedeelte van Polen, en de andere Russische landen en Litouwen, produceerden weinig respondenten. Vermeldenswaardig zijn **R. Naftali Zvi Berlin** uit Volozhin, (*Meshiv Davar*), 1817-1893 en **R. Menachem Mendel van Lubavitch** (*Zemach Zedek*). **R. Isaac Elchanan Spector** (1817-1896), Rabbijn van Kovno, verwierf een grote bekendheid in de joodse diaspora.

In de tweede helft van de 19de eeuw hadden we de opkomst in Galicië van **R. Sholom Mordechai Schwadron** uit Berzun (*Maharsham*), van wie een tiental

boekdelen met *responsa* werden gepubliceerd. Begin 20ste eeuw was er **R. David Zvi Hofman** (*Melamed Le-ho'il*) (1843-1921).

Zo zijn wij geraakt tot de hedendaagse literatuur die in alle delen waar joden zich hebben neergezet, bijzonder omstandig is.

Een greep uit de responsa

Gerechtigd Recht

Naar joods recht dienen joden hun geschillen uitsluitend te onderwerpen aan een Rabbijn of Rabbinaat en mogen zij niet naar de seculiere rechtsmacht stappen. Indien nochtans een van de protagonisten weigert voor de joodse rechtsmacht te verschijnen, dan nog dient de andere partij een uitdrukkelijke machtiging van het Rabbinaat te krijgen om zich tot de seculiere rechtsmacht te wenden. Tegen de recalcitrante partij vaardigt het Rabbinaat een zogenaamde *siruv* (**כתב סירוב**) uit. Dit is een geschreven aankondiging die in de joodse wijken wordt verspreid, waarbij het Rabbinaat te kennen geeft dat deze of gene jood geweigerd heeft zich te onderwerpen aan de Rabbinale rechtsmacht. Aan deze *siruv* kan ook een (kleine) ban gekoppeld worden, waarbij de leden van de congregatie opgeroepen worden om de sociale omgang met deze persoon te beperken (geen toegang tot de synagoge, edm.).

Gedurende de Middeleeuwen en tot in onze tijden was de rechtspraak en de juridische studie het belangrijkste prerogatief van het Rabbinaat. Het was de rechtsmacht *par excellence* en stond in via de *talmud*-Academiën voor de studie en ontwikkeling van het joodse recht. In landen waar joden een zekere graad van interne autonomie genoten (dit was het geval in islamitische landen), waren de Rabbinateen erkende juridische colleges, die ook in publiekrechtelijke en strafrechtelijke aangelegenheden recht spraken, en waarvan de beslissingen uitvoerbaar waren. De Rabbinateen hadden de bevoegdheid om zelfs lijfstraffen (ja zelfs de doodstraf of verminking) uit te spreken en de tenuitvoerlegging gebeurde door de seculiere uitvoerende macht. Er was ook een mogelijkheid tot hoger beroep bij de seculiere overheid. Behalve de geschetste toestand van interne autonomie, waren de Rabbinale rechters doorgaans slechts arbiters, waarvan de rechtsmacht enkel tot stand kwam door de willige onderwerping van beide gedingvoerende partijen aan de Rabbinale rechtsmacht. De gedwongen tenuitvoerlegging gebeurde door de seculiere uitvoerende macht, op grond van een arbitrale overeenkomst, en werd op dezelfde wijze als arbitrale beslissingen worden voltrokken.

Nochtans is dit slechts de theorie. In de praktijk, zorgde een uitermate sterke sociale controle binnen de –doorgaans gesloten- joodse gemeenschap (vooral met

het *Shtetl*-patroon) voor een dwingende onderwerping aan de Rabbinale rechtsmacht, dikwijls onder bedreiging van een ban of excommunicatie. De Rabbinale rechtsmacht bezat –en in *Shtetl*-achtige joodse nederzetting bezit nog vandaag- een ingrijpende invloed en macht op het dubbele vlak: (1) de Rabbinale rechtsmacht laat zich –ongesolliciteerd- in met alle kwesties die de religie betreffen en neemt standpunten in, verkondigt die en ziet na op de navolging ervan. Soms vaardigt het Rabbinaat verordeningen uit, geldig voor haar rechtsgebied (wetgevende functie) (2) Bij geschillen tussen twee geloofsgenoten (ik verkies de juistere omschrijving: volksgenoten) komt het Rabbinaat tussen, doorgaans op vraag van op zijn minst een partij (rechterlijke functie).

Rabbinale rechtbanken waren ooit in de oudheid samengesteld uit Wijzen die van hun leermeester de ordinatie hadden gekregen. Deze ordinatie ging terug tot en begon bij Mozes die de *Torah* op de berg Sinai had ontvangen en die bij overlevering de joodse leer aan zijn discipel Joshua transfereerde, enzovoort. Deze ketting van overlevering werd nochtans onderbroken en, ondanks een poging in de Middeleeuwen om deze te doen herleven, nooit meer hersteld, zodat hedendaagse Rabbijnen geen ordinatie ontvangen, maar tot Rabbijnen worden ingewijd op ‘privé’-basis als het ware door hun persoonlijke leermeester. Noch voordien toen de traditionele ordinatie bestond, noch nadien moesten Rabbinale rechtbanken bestaan uit ‘professionele’ Rabbijnen, te dien einde aangesteld. In grote steden met een gevestigd Rabbinaat met aangestelde Rabbijnen, zaten deze laatste in het Rabbinaal tribunaal. In kleinere steden die geen vaste Rabbijn hadden, stelde men *ad hoc* zo een tribunaal samen door joodse rechtsgeleerden hiervoor aan te stellen, op dezelfde wijze als arbitrale colleges worden samengesteld. Ook waar een geïstitutioniseerd Rabbinaat bestaat, kunnen naar joods recht gedingvoerende partijen beslissen een privé college samen te stellen¹⁵⁴⁰.

Hoe dan ook, zowel de gevestigde als de occasionele Rabbinale rechters zijn als *amateurs* te beschouwen in de zin dat geen van hen een speciale opleiding heeft genoten om *Dajan* (= rechter) te zijn. Rabbijnen zijn bedreven in de *talmud*, dus ook in de joodse wet, maar niet in het procesrecht. Hierin kwam recentelijk verandering doordat in de Staat Israël Rabbinateen deel uitmaken van de gevestigde rechterlijke macht, en om deze redenen ondergaan hun leden een scholing tot rechter¹⁵⁴¹.

---

¹⁵⁴⁰ Beide partijen wijzen een arbiter aan en de twee aangestelde arbiters wijzen samen een derde scheidsman aan. **זה בורר לו אחד וזה בורר לו אחד = זבל"א וזבל"א**.

¹⁵⁴¹ In de Staat Israël ressorteren huwelijken en echtscheidingen tussen joodse burgers onder de bevoegdheid van Rabbinateen en er bestaan beroepsmogelijkheden, gelijkaardig aan de seculiere rechtsmacht. Bovendien kunnen Rabbinateen ook commerciële en andere geschillen beslechten, indien de partijen zich vrijwillig aan de rechtsmacht onderwerpen.

De advocaten of Rabbinale pleiters die voor de Rabbinaten pleiten zijn meer zaakgelastigden dan professionele advocaten, dus evenzeer als amateurs te beschouwen¹⁵⁴². Ook hun scholing verschilt niet van deze van de Rabbijnen-rechters.

Hieronder volgen baanbrekende uitspraken over procesrecht van illustere pre-*Shulchan Aruch* respondenten, die rechtspraak hebben gecreëerd en status van precedentes hebben bereikt.

De professionele en morele vereisten voor rechters

[R. Joseph ibn Migash, No. 114]

Rechtsregel: juridische uitspraken die gestoeld worden op *responsa* uit de tijd der *Geo'inim* zijn te verkiezen boven een uitspraak gegrond op een individuele interpretatie van de *talmud*¹⁵⁴³. Bovendien moeten rechters een uitermate morele reputatie genieten. Anders kunnen zij niet zetelen.

Een rechter mag nooit rechtspreken in aangelegenheden waarin zijn vrienden (of vijanden) betrokken zijn

[R. Mozes Maïmonides, No. 36]

Rechtsregel: een rechter die in een stad of congregatie afgezet is geworden door een factie van mensen en terug is aangesteld geworden dank zij de bemoeiingen van een andere groep mensen, kan niet zetelen in geschillen waarin mensen van een van de rivaliserende groepen betrokken zijn.

Het recht om zijn beklag te doen tegen een juridische uitspraak. Juridische aansprakelijkheid van de rechters

[R. Meïr b. Baruch uit Rothenburg, No. 715]

Rechtsregel: een procespartij mag de beslissing van een Rabbiniaal tribunaal aanvechten voor een andere Rabbinaat. Een rechtscollege dat een onjuiste beslissing heeft geveld, dient deze ongedaan te maken, opnieuw te recht doen, en boetes of schadevergoeding die verkeerdelijk werden opgelegd te vergoeden.

---

¹⁵⁴² In Israël daarentegen ondergaan de *Rabbinical Barristers* een scholing die tot het diploma van Rabbinale pleiter leidt.

¹⁵⁴³ De gestelde vraag luidde: wat zou de leermeester zeggen over een rechter die aan de ene kant nooit de rechtspraak heeft bedreven en niets afweet van methodologie en van becommentariëring, maar die aan de andere kant talrijke *responsa* van de *Geo'inim* heeft gelezen, alsook boeken heeft gelezen met uitspraken van *Geo'inim*?

Een rechtscollege met minder dan de aanvankelijk aanwezige rechters

[R. Jom Tov b. Abraham Alashvili, No. 85]

Rechtsregel: een uitspraak geveld door de overgebleven meerderheid van rechters, nadat het origineel aantal rechters verminderd is geworden door ontslagen, is ongeldig.

Een Rabbinale pleiter die niet in de landstaal (Duits) kan pleiten

[R. Jacob b. Judah Weill, No. 101]

Rechtsregel: volgens een rechtsregel die ingevoerd werd op de Rabbijnensynode in Nürnberg, mag een procespartij verkiezen in het Duits berecht te worden (en dus niet in het joods, Hebreeuws, etc.). In dit geval had de tegenpartij volgehouden dat haar pleiter onvoldoende Duits machtig was. R. Weill komt tot het besluit dat deze partij maar van pleiter moet veranderen, nu een andere logica zou leiden tot de uitholling van de verordening van Nürnberg. Immers zou de tegenpartij dit recht om in de landstaal te pleiten steeds kunnen neutraliseren door een pleiter in dienst te nemen die de landstaal niet kent.

Een pleiter die door huwelijk verwant is met de rechter. Het ereloon van de pleiter

[R. Jacob b. Judah Weill, No. 19]

Rechtsregel: het is niet onwettig om in rechte vertegenwoordigd te worden door een pleiter die verwant is met de (een) rechter. Het ereloon van de advocaat mag nooit afhangen van het succes van het geding¹⁵⁴⁴.

Een pleiter die, hangende een geding, van partij verandert

[R. Israël b. Chaïm Brünau, No. 132]

Rechtsregel: als een *obiter dicta* aan rechters: indien zich tijdens een proces een situatie voordoet waarbij de pleiter van een der partijen van kant verandert en plots voor de oorspronkelijke tegenpartij optreedt, zal de rechter dat niet toelaten, ofschoon dit naar joods recht volkomen rechtsgeldig is¹⁵⁴⁵.

---

¹⁵⁴⁴ Voorwat het ereloon van de Rabbinale rechters betreft (**פיסק גערד**), wordt dit doorgaans in de uitspraak begroot en moet dit door beide partijen gedragen worden elk voor de helft.

¹⁵⁴⁵ Zowel de vorige rechtsregel over het ereloon dat niet mag afhangen van het succes dat de pleiter boekt of helpt boeken, als deze uitspraak dat *stricto iure* een pleiter van kant mag veranderen, steunen op de vereiste naar joods recht om een partij slechts naar waarheid te verdedigen. D.w.z. dat de advocaat niet mag liegen of verzwijgen, ook geen kunstgrepen mag uitvoeren om zijn cliënt ten allen prijze te doen winnen. Op de advocaat blijft het verbod te liegen of de rechtsgang te vervalsen geldig en wordt niet opgeheven door de rechten van verdediging. Dit i.t.t. advocaten in het seculiere stelsel die, uit naam van het oppermachtige principe van 'recht op verdediging', tegen de waarheid in mogen pleiten.

De rechtsband tussen gedingvoerende partijen

[R. Meïr Halevi Abulafia, No. 303]

Rechtsregel: eiser had een paard aan A toevertrouwd, die het paard nodig had voor zijn taken als gezant van de joodse gemeente. Het paard stierf door de nalatigheid van A. Eiser dagvaardde de gemeente. Onterecht stelt de Respondent: de actie dient gericht te worden tegen A, waarmee een rechtsband bestond.

Mogelijke processuele fouten bij het totstandkomen van een gerechtelijke uitspraak

[R. Meïr b. Baruch uit Rothenburg, No. 526]

Rechtsregel: kleine procedurefouten tasten de geldigheid van de uitspraak niet aan. *I.c.* had de (alleenzetelende) rechter zijn beslissing met een gezant naar partijen gezonden, die deze voorlas. Naar joods recht moet de rechter zijn beslissing al zittend mededelen aan partijen die moeten rechtstaan tijdens de voorlezing van de uitspraak.

Het recht van een procespartij om de overtuigingsstukken die de tegenpartij bezigt te mogen inkijken vòòr het proces

[R. Israël b. Chaïm Brünau, No. 111]

Rechtsregel: partijen moeten vòòr de debatten aan mekaar de stukken voorleggen, die ze tijdens het proces zullen bezigen¹⁵⁴⁶.

Een Rabbinale verordening kan niet door privaatrechtelijke verbintenissen of overeenkomsten worden ontkracht

[R. Joseph Colon, No. 110]

Rechtsregel: een traditionele Rabbinale verordening heeft voorrang op, en kan niet ontkracht of omzeild worden door, private afspraken onder partijen. Zelfs een plechtige eed om af te zien van de verordening kan dit niet.

Joods recht versus seculier recht: de juiste burgerlijke procedure in een familiebetwisting over uitdrijving uit een huis

[R. Joseph Colon, No. 194]

Rechtsregel: een zaak waarbij eiser de vader van verweerder was en de handelwijze van zijn zoon dermate strikt interpreteerde in de zin dat het volgens

---

¹⁵⁴⁶ Zie ook *Responsa Rosh* Sectie 68, No. 24.

hem toegelaten was de seculiere overheid in te schakelen¹⁵⁴⁷, zodat de zoon in de gevangenis belandde door toedoen van de seculiere overheid. De bestaande regel blijft dat, vooraleer zich tot de seculiere rechtsmachten te mogen wenden, men hiertoe een uitdrukkelijke machtiging moet bekomen van een Rabbinale overheid. *In casu* was dat niet gebeurd, zodat de vader –onder dreiging van excommunicatie– zijn klacht moet intrekken en ervoor moet zorgen dat de zoon uit de gevangenis bevrijd wordt om alsnog samen voor de Rabbinale rechtsmacht het geschil uit te vechten.

Moord en doodstraf

[R. Judah b. Asher (b. Jechiel), 58]

Rechtsregel: de doodstraf kan opgelegd worden om levensbedreigend baldadig optreden in de samenleving te bestraffen, zoals in het geval van A die B in een gevecht dodelijk verwondde. Indien de feiten bewezen worden geacht aan de hand van ooggetuigen, werpt zich de doodstraf op. Wanneer de kwaliteit van de getuigenissen onvoldoende is, kunnen andere lijfelijke straffen opgelegd worden, zoals de amputatie van beide handen, van de linkse of de rechtse, uitdrijving uit de stad, edm¹⁵⁴⁸.

Criminele straffen, strafprocesrecht en bekentenis van de beklaagde

[R. Isaac b. Sheshet Perfet, No. 234]

Rechtsregel: omdat de doodstraffen die in de Spaans-joodse gemeenschap door de Rabbinale rechtbanken worden uitgesproken, niet in overeenstemming zijn met het joods recht, kan de bekentenis van de betichte in aanmerking worden genomen¹⁵⁴⁹, omdat de bevoegdheid om doodstraffen uit te spreken een voorrecht is dat door de Kroon wordt toegekend aan de joodse rechtsmachten.

Aanstelling van een advocaat voor de verweerder. Een vervolg op de vorige vraagstelling

[R. Isaac b. Sheshet Perfet, No. 235]

---

¹⁵⁴⁷ Het ging om zwaarwichtige feiten. De zoon had de vader publiekelijk ernstig in mekaar geslagen. De vader had zijn zoon thuis aangemaand om naar het Rabbinat te komen, deze verliet de kamer en sloot zich op in zijn kamer na de deur hard achter zich te hebben dichtgeslagen. De vader interpreteerde dit als een weigering het geschil aan de rabbinale overheid voor te leggen en legde klacht neer lastens zijn zoon bij de seculiere autoriteiten, met de arrestatie tot gevolg.

¹⁵⁴⁸ Er dient opgemerkt dat de doodstraf in een dergelijk geval geen bijbelse of talmudische grond bezit, maar een maatregel nodig om de publieke orde in stand te houden en gestoeld op het algemene bijbelvers “Zo zult gij het kwaad uit uw midden wegdoen” “וּבְעֵרַת הָרַע מִקִּרְבְּךָ” (Deuteronomium, XIII, 5; XVII, 7; XIX, 19; XXI, 21; XXII, 21; XXII, 24; XXIV, 7. De lijfstraf van amputatie is in het joodse recht volledig onbekend. Nochtans konden Rabbijnen, steunend op het geciteerde vers, ‘passende’ straffen invoeren om het doel te bereiken.

¹⁵⁴⁹ Naar strikt joods recht is dat onmogelijk. Niemand kan zichzelf beschuldigen in zaken waarop de doodstraf staat.

Rechtsregel: in strafvervolgingen moet men de betichte *ex officio* van een advocaat voorzien, maar deze aanstelling gebeurt pas na een openingsverklaring of bekentenis door de betichte, om te vermijden dat de advocaat hem valse argumenten influistert.

Borgsom voor een betichte

[R. Isaac b. Sheshet Perfet, No. 236]

Rechtsregel: een betichte in een strafproces mag niet op borgtocht in voorlopige vrijheid gesteld worden, omdat er vluchtgevaar bestaat.

Procedure van getuigenverhoor

[R. Isaac b. Sheshet Perfet, No. 237]

Rechtsregel: een getuigenverhoor in strafzaken moet in aanwezigheid van de tegenpartij gebeuren.

Een betichte in een strafzaak mag eiser zijn in een burgerlijke zaak

[R. Isaac b. Sheshet Perfet, No. 238]

Rechtsregel: ofschoon een betichte in een strafzaak gediskwalificeerd is als getuige, mag hij desalniettemin als eiser optreden in een burgerlijk geding.

Contractenrecht - Zakelijke Zekerheden

Partnership, handelspraktijken, arbeidsrecht, aansprakelijkheid van expert, totstandkoming van een overeenkomst

Het partnership beoogt de vergroting van het financiële draagvlak van een commerciële onderneming, nu kapitaal en risico kunnen worden verdeeld over verschillende personen. Het partnership heeft ook zijn schaduwzijden. Hieronder volgen verschillende *responsa* over wat pathologisch kan verlopen –of mislopen– bij dergelijke vennootschappen. Andere *responsa* handelen over de commerciële gebruiken, die van groot belang waren in rechtsgedingen voor joodse rechtbanken. Verder volgen *responsa* over de verhouding werkgever-werknemer en over de aansprakelijkheid van experts die deskundig advies verschaffen. Ten slotte schenken we aandacht aan *responsa* over de totstandkoming van een overeenkomst.

Ontbinding van een partnership: impliciete condities bij de wilsovereenstemming

[R. Eliezer b. Nathan, No. 99]

Rechtsregel: De eiser mag zijn ex-partner dagvaarden in herverdeling van de goederen van het vroegere partnership. Een van de partners had ten persoonlijke titel een lening toegekend tegen een pand. Ditzelfde pand was nadien door de schuldenaar gebruikt om een nieuwe lening, ditmaal door het partnership, te waarborgen. Wanneer de schuldenaar de tweede lening weigerde te betalen, vroeg eiser een herverdeling van het vermogen van het partnership, nu ten tijde van de verdeling van het pand, deze laatste een slechte vordering uitmaakte en dus geen echt vermogensbestanddeel. De verdeling tussen de ex-partners werd toen doorgevoerd op grond van de wetenschap dat het pand een vermogensbestanddeel uitmaakte en deze veronderstelling berustte dus op dwaling.

Een partnership tot stand gekomen via een agent

[R. Mozes Maïmonides, No. 105]

Rechtsregel: een overeenkomst van een partnership is bindend voor alle contractpartijen, zelfs indien slechts een onder hen namens alle partners het contract heeft onderhandeld.

Een verandering van de muntpariteit

[R. Mozes Maïmonides, No. 223]

Rechtsregel: een schuld aangegaan in één munteenheid dient terugbetaald te worden in dezelfde munteenheid, indien *überhaupt* mogelijk. Anders moet de schuld terugbetaald worden aan de volledige waarde in de gangbare munteenheid.

Een partnership voor een ongeoorloofd doel

[R. Salomon ben Adret, IV, No. 2]

Rechtsregel: een partner heeft in het partnership gestolen goederen ingebracht. Het partnership had verliezen geleden precies ingevolge de diefstal door deze partner. Deze laatste mag niet verwachten dat de andere deelgenoten zouden delen in het verlies. Het staat buiten twijfel dat de associatieregels van het partnership enkel de legale handel beogen en een vennootschap voor een ongeoorloofd doel is nietig omdat er “geen agent bestaat voor een onwettelijke daad” (אין עליה לדבר עבירה) = wat betekent dat men geen agent kan aanstellen om een verboden daad te stellen en

dat de agent die aldus handelt dit voor eigen rekening doet en dus niet voor rekening van zijn lastgever).

Details over een partnership

[R. Isaac ben Sheshet Perfet, No. 261]

Rechtsregel: handelt over een juridisch advies, geschorst in afwachting van nadere feitelijke gegevens over de vennootschap. Historische *obiter dicta*.

Agentschap: verdeling van winst en verlies in een partnership

[R. Simon ben Zemach Duran, III, No. 174]

Rechtsregel: onder een partnershipscontract dat voorziet in gelijke verdeling van winst en verlies voor elke deelgenoot en in een loon voor de ondernemende deelgenoot, moeten de deelgenoten het eventuele verlies op de oorspronkelijke stock samen dragen. Zij moeten de gebeurlijke winst delen op de goederen aangekocht met de opbrengst van de originele stock.

Onderlinge aansprakelijkheid van deelgenoten

[R. Simon ben Zemach Duran, I, No. 171]

Rechtsregel: een schuldeiser kan zijn schuld op het partnership verhalen op elke der deelgenoten. Indien alle deelgenoten echter kunnen bereikt worden, is elkeen slechts aansprakelijk voor zijn aandeel in de schuldvordering.

Een impliciete verbintenis op grond van de handsgewoonten

[R. Salomon ben Adret, IV, No. 125]

Rechtsregel: Omdat het een vaststaand commercieel gebruik is dat een persoon die een klant introduceert in een winkel, gerechtigd is tot een commissieloon, is eiser gerechtigd tot dergelijk loon.

De commissie van een agent

[R. Asher ben Jechiel, C, No. 9]

Rechtsregel: een agent voor de verkoop van onroerende goederen is niet gerechtigd tot de gangbare commissie indien de verkoper weigert te verkopen aan de koper, die door de agent is aangebracht als potentiële koper.

Arbeidsrecht: intrekking van een ontslag in een woedebui gegeven

[R. Meïr ben Baruch uit Rothenburg, No. 125]

Rechtsregel: het ontslag van een werknemer vereist wettelijke formaliteiten. Bovendien, een *Melamed* (= privé-godsdienstleraar) is tewerkgesteld voor de opvoeding van een kind die de vader niet mag dwarsbomen. Derhalve is een godsdienstonderwijzer geen gewone aangestelde. Om deze reden bezit hij ook geen rechten inzake beëindiging van de arbeidsovereenkomst. Dit omdat tijd verloren tijdens de opvoeding van een kind nooit goedgeemaakt kan worden. Dienovereenkomstig is het ontslag van de onderwijzer door de vader in een woedebui ongeldig, ook al betoogt de onderwijzer het tegenovergestelde.

Arbeidsrecht: rechtsgeldigheid van belofte van exorbitant loon voor een Melamed

[R. Salomon ben Adret, V, No. 229]

Rechtsregel: de eiser, een *Melamed* (מלמד = privé-godsdienstleraar) mag niet de exorbitante som opeisen die de vader van het kind beloofde te betalen om een passende onderwijzer voor zijn zoon te bemachtigen, omdat deze som niet overeenstemt met een actueel aanbod tot loon, maar eerder de uitdrukking is van wat de vader overheeft om een degelijke opvoeding aan zijn zoon te geven¹⁵⁵⁰.

De aansprakelijkheid van een expert voor een onbetaalde deskundige opinie

[R. Simon ben Zemach, II, No. 174]

Rechtsregel: een expert die gratis een professioneel advies verleent in zijn specialiteit, is niet aansprakelijk voor de schade die kan voortvloeien uit een incorrecte opinie. *Obiter dicta:* een niet-expert is wel aansprakelijk voor een advies dat incorrect blijkt te zijn en waarin hij zich voordoet als deskundige, ongeacht of hij er al dan niet voor betaald wordt.

Uitlegging van een overeenkomst

[R. Meïr Halevi Abulafia, No. 276]

---

¹⁵⁵⁰ Volgens Nachmanides, geciteerd in Dr. Henri JAKUBOWICZ, Het medisch profiel van Nachmanides, in B.I.W., moet in een buitensporig honorarium aan een arts beloofd, ook uitbetaald worden.

Rechtsregel: kleine grammaticale fouten in een document, brengen niet de nietigheid van het document mee, i.t.t. grote anomalieën die op significante wijze de zin of implicatie van een document zouden aantasten.

Onroerende goederen, huurproblemen, aansprakelijkheid van burens, privacy

Hieronder volgen acht *responsa* m.b.t. onroerende goederen in de brede zin, met name zowel betreffende de aanschaf van een goed als de huurproblemen, burenhinder en privacy-problemen.

Een ruil van onroerende goederen; gebreken in het goed

[R. Joseph Ibn Migash, No. 51]

Rechtsregel: de verkrijger van een gebouw wordt geacht manifeste structurele gebreken in het gebouw ten tijde van de aanschaf te hebben gekend en deze kennis staat een ontbinding van de ruil in de weg. De verkrijger is niet verplicht om het aanbod van de verkoper te aanvaarden om de structuur te repareren. Een niet-structureel gebrek of een erfdienstbaarheid, indien inmiddels door de verkoper gerepareerd of verwijderd, kan geen grond tot ontbinding van de overeenkomst vormen.

Gezamenlijke aansprakelijkheid van burens

[R. Joseph Ibn Migash, No. 132]

Rechtsregel: verweerder dient eiser bij te staan in zijn bemoeiingen om zijn watertank te ledigen, waar het afvalwater van verweerder, krachtens een erfdienstbaarheid, naar toe vloeit. De erfdienstbaarheid van eiser was beperkt tot het *vloeien* over verweeders huis tot in de tank. Door de overvulling van de tank vloeit het water *terug* (reflux) en bezorgt een overlast aan eiser die buiten de grenzen van de erfdienstbaarheid valt.

Huur van een gebouw, ontruiming onder dwang van persecuties, een geschil over het huurgeld

[R. Eliezer ben Nathan No. 98]

Rechtsregel: een huurder die een gebouw heeft moeten ontruimen onder overmacht van persecuties, moet in de gelegenheid gesteld worden om het gebouw gratis te bezetten voor een periode gelijk aan de periode van ontruiming. Omdat echter in dit specifieke geval de overmacht een calamiteit was die gans de stad trof, moeten huurder en verhuurder het verlies –in genot en huurgeld- gezamenlijk dragen.

De wettelijke wijze om een huurcontract te verbreken

[R. Isaac ben Sheshet Perfet, No. 510]

Rechtsregel: de huurder van een onroerend goed mag weigeren een mondelinge verbintenis, voor getuigen, te eerbiedigen, die erin bestond een gehuurd goed voortijdig terug aan de verhuurder af te staan tegen terugbetaling van het huurgeld. Alleen indien de wettelijke formaliteiten vervuld worden voor de verbreking van een huurovereenkomst (en een mondelinge verklaring voor getuigen behoort daar niet toe) is de verbreking rechtsgeldig.

Verkoop van een gehypothekeerd goed

[R. Salomon ben Simon Duran, No. 439]

Rechtsregel: in het geval dat de eigenaar van een gehypothekeerd goed dit verkoopt tijdens de looptijd van de hypotheek, en de mogelijkheid bestaat dat de nieuwe verkrijger de hypotheek zou willen tenietdoen, werd er beslist dat de nieuwe verkrijger niet meer rechten overgedragen krijgt dan de verkoper heeft, zodat de verkrijger zich niet kan afdoen van de hypotheek die op het goed rust.

Muur tussen twee aanpalende onroerende goederen

[R. Meïr Halevi Abulafia, No. 272]

Rechtsregel: de gemene muur is over gans de breedte gezamenlijk eigendom van beide burens.

Ondertunneling van andermans goed; het recht op ondergronds water

[R. Salomon ben Adret, IV, No. 143]

Rechtsregel: een eigendomstitel over land wordt geacht zich uit te strekken vanaf het middelpunt van de aardbol tot in het luchtruim erboven. Om deze reden mag een grondeigenaar zich verzetten tegen graafwerkzaamheden onder zijn perceel, ook al veroorzaken zij hem niet de minste schade.

Een venster met zicht op andermans goed

[R. Salomon ben Adret, I, No. 1144]

Rechtsregel: een buur mag een permanente injunctie vorderen om zijn buurman tegen te houden een venster te laten plaatsen met zicht op zijn goed, ook al is er slechts potentieel gevaar voor aantasting van de privacy.

Verkoop van roerende goederen, gebrekkige of beschadigde goederen, woeker, bezit van roerende goederen

De hiervolgende *responsa* hebben betrekking op de koopovereenkomst, waarbij een particulariteit in joods recht voor ogen moet gehouden worden: de formele en wettelijke manier van verkrijgen door een bepaalde daad (de *kinyan*), door bijvoorbeeld de zaak op te heffen, voort te duwen, edm. De eigendomsoverdracht gebeurt immers naar joods recht niet door de loutere wilsovereenstemming maar door de *kinyan*, de plechtige daad van acquisitie.

Een kopers klacht: fraude of dwaling in feite

[R. Meïr ben Baruch uit Rothenburg, No. 258]

Rechtsregel: de details en omstandigheden van een verkoop, zoals bijv. de prijs, tonen duidelijk de manier aan waarop de verkoper het goed voorstelde. Indien het goed in natuur of kwaliteit niet overeenstemt met het door de koper aangeprijsde, mag ontbinding van de koop worden nagestreefd.

Verwarring over de koopprijs

[R. Meïr ben Baruch uit Rothenburg, No. 809]

Rechtsregel: een duidelijk begrepen koopprijs is een essentiële vereiste in een koopovereenkomst, zonder welke de ontbinding van de overeenkomst mag worden nagestreefd.

Niet eerbiediging van de voorwaarden qua plaats en tijdstip voor betaling van de afkortingen

[R. Asher ben Jechiel, LXLVII, No. 1]

Rechtsregel: de verkrijger van een onroerend goed, die in de koopovereenkomst heeft laten opnemen dat hij het saldo van de koopprijs met afkortingen op welbepaalde tijdstippen kon vereffenen en dat bij niet eerbiediging hiervan de reeds betaalde gelden zouden vervallen aan de verkoper en de verkoop ongedaan zou worden, wordt geacht de contractvoorwaarden te hebben geschonden wanneer hij de betaling van een afkorting heeft verricht niet in handen van de verkoper maar in handen van een derde, met name de notaris houder van het contract¹⁵⁵¹.

Verkoop van gebrekkige goederen

[R. Mozes Maïmonides, No. 275]

---

¹⁵⁵¹ Dit is een uitspraak in graad van beroep. In eerste aanleg werd de betaling in handen van de notaris rechtsgeldig geacht. De zaak werd voor beroep naar R. Asher ben Jechiel verwezen, die het eerste vonnis reformeerde.

Rechtsregel: plaatselijke handelsgewoonten in zake gebrekkige goederen zijn toepasselijk op een proces in ontbinding, op voorwaarde dat de koper onder ede bevestigt dat hij het gebrek ten tijde van de koop niet kende en het goed ook niet gebruikte nadat hij het gebrek had ontdekt.

Een gebrek in een aangekocht kledingstuk

[R. Salomon ben Simon Duran, No. 476]

Rechtsregel: in een geding in ontbinding van een koopovereenkomst moet de rechter de mogelijke oorsprong en oorzaak van de schade en de wettelijke implicaties van elke mogelijke oorzaak onderzoeken vooraleer de ontbinding van de overeenkomst uit te spreken.

Verboden lening op intrest

[R. Salomon ben Simon Duran, No. 16]

Rechtsregel: een verkoper had goederen op krediet verkocht en de goederen verminderden in prijs met de helft, zodat de koper de goederen niet kon verkopen. Hij retourneerde een deel ervan aan de verkoper en overtreedt hierdoor het verbod op *ribis* (רבית = lening op intrest) niet, wanneer de verkoper een additionele som in contanten vordert om hem voor de koopprijs te vergoeden. Ook het betalen van de ganse koopprijs bij vermindering van de waarde tot de helft is geen overtreding van dit verbod.

Goederen in transit beschadigd

[R. Salomon ben Simon Duran, No. 241]

Rechtsregel: een transporteur is aansprakelijk voor schade ten gevolge van zijn nalatigheid aan goederen in transit.

Goederen uit een brand gered

[R. Meïr ben Baruch uit Rothenburg, No. 251]

Rechtsregel: een goed uit een brand gered wordt eigendom van de redder, indien het vaststaat dat de eigenaar de hoop had opgegeven en het in de brand achtergelaten heeft.

Schuldenaar-schuldeiser, zekerheden en promesse

In de Middeleeuwen waren joodse zakenlieden bedrijvig in bankactiviteiten, zowel op hoog niveau door leningen aan edellieden of geestelijken, als op lager echelon door pandcontracten aan te gaan. Dit soort business hield zeer grote

risico's in en de uitleners trachtten zich zo veel mogelijk goede zekerheden te verschaffen ter waarborging van het uitgeleende geld. Nochtans dreigden steeds levens en goederen teniet te gaan ingevolge frequente anti-joodse rellen en confiscatie van overheidswege.

Een pand dat meer waard was dan de lening

[R. Yom Tov ben Abraham Alashvili, No. 17]

Rechtsregel: bij niet terugbetaling van de lening is de schuldeiser slechts gerechtigd tot het deel van het pand dat nodig is om de openstaande schuld te betalen. Het saldo van de waarde van het pand gaat terug naar de debiteur.

Zekerheid voor een lening, waarvan de debiteur onder eed verklaart dat het nooit plaatsgreep

[R. Jacob ben Mozes Halevi Moellin, No. 172]

Rechtsregel: een crediteur dient het pand te retourneren aan de debiteur, indien deze met een eed verklaart dat de lening nooit bekomen is geweest, niettegenstaande de insistentie van de crediteur dat het geld verstuurd is geweest.

De teloorgang van een pand door brand

[R. Chaïm ben Isaac "Or Zarua", No. 156]

Rechtsregel: een brand is het soort calamiteit waarvoor de pandhoudende schuldeiser niet aansprakelijk is. Hieruit volgt *a fortiori* dat hij niet aansprakelijk is indien hij het pand niet fysiek onder zich heeft en het door brand tenietgaat. Om deze reden is de verweerder, de crediteur die aangedrongen had het pand toe te vertrouwen aan een derde van zijn keuze, niet aansprakelijk voor de teloorgang van het pand door brand terwijl het onder de hoede van deze derde was.

Een pand verloren aan roof

[R. Simon ben Zemach Duran, II, No. 179]

Rechtsregel: een verkoper die een vriend had overtuigd om voor hem een borgtocht te stellen en die aan de vriend goederen als pand had gegeven voor het geval de vriend tot betaling onder de borgtocht zou worden aangesproken, blijft verantwoordelijk voor het pand indien dit bij de vriend –die inmiddels onder de borgtocht-verbintenis had betaald- door rovers is gestolen. Een roof is een catastrofale gebeurtenis in hoofde van de vriend, waarvoor hij als pandhoudende schuldeiser niet aansprakelijk is en waarvoor de verkoper aansprakelijk blijft.

Een pand weggenomen door koninklijke agenten

[R. Salomon ben Simon Duran, No. 390]

Rechtsregel: een pand werd bij de crediteur geconfisqueerd door koninklijke ambtenaren en ondanks beschuldigingen door de debiteur van nalatigheid zijden de pandhoudende schuldeiser, is de confiscatie van staatswege een calamiteit waarvoor de pandhoudende schuldeiser niet aansprakelijk is.

De handelsordonnanties die voorzien in de terugbetaling aan de verkrijger te goeder trouw van onwettelijk verkochte goederen zijn toepasselijk enkel op de hoofdsom en niet op de intrest

[R. Israël ben Petachiah Isserlein, No. 309]

Rechtsregel: de traditionele marktordonnantie is toepasselijk op een geval van een pandhouder die een pand had gekregen van een niet-joodse ambachtsman, dat echter eigendom was van eiser (de niet-jood was het land ontvlucht om aan zijn crediteurs te ontsnappen). Onder deze ordonnantie was de pandhouder te goeder trouw gerechtigd tot de som van de lening, uitgezonderd de intrest.

Frauduleuze overdracht van goederen om schuldeisers te ontlopen: een precedent

[R. Asher ben Jechiel, LXXVIII, No. 1]

Rechtsregel: het is onwettelijk voor een schuldenaar zijn goederen over te dragen aan een derde met het oog op bedrog van zijn schuldeisers. De crediteur mag deze goederen opvorderen, zelfs wanneer zij zich in het bezit van de derde bevinden.

Een belofte en de subsequente teloorgang van het fortuin

[R. Asher ben Jechiel, VIII, No. 4]

Rechtsregel: een debiteur van een belofte onder eed om een grote bruidsschat te geven aan zijn toekomstige schoonzoon, is niet verplicht zijn huis en persoonlijke goederen te verkopen om deze belofte te eerbiedigen, indien hij al zijn (andere) bezittingen heeft zien teloorgaan. Indien hij echter nog andere goederen heeft, dient hij deze aan te wenden om de belofte te honoreren.

Publiek Recht - Belastingrecht

Tenuitvoer legging van gemeentelijke regels en taxaties

De middeleeuwse gemeenten (gemeenschappen, *Kohol*, *Kehillot*) genoten gerechtelijke autonomie binnen de omringende niet-joodse omgeving. De *Kohol* of de Rabinale rechtbank fungeerde als gerechtelijk en zelfs wetgevend orgaan: deze was met het gezag bekleed om ordonnanties uit te vaardigen en af te dwingen, alsook om lokale belastingen te heffen en te innen.

De hierna weergegeven *responsa* handelen over de problemen die zich in deze publiekrechtelijke sfeer stelden.

Het gezag van de gewoonte en van de rechtbank om ordonnanties uit te vaardigen

[R. Asher ben Jechiel, LV, No. 10]

Rechtsregel: terwijl de gewoonte soms het traditionele recht buiten werking kan zetten, moet dit echter als eindeffect de wet versterken en niet leiden tot verval van de wettelijke norm. Bovendien genieten in civiele zaken de Rabbinateen gezag om lokale ordonnanties uit te vaardigen, die zelfs voorzien in onteigeningen en vastlegging van nieuwe eigendomstitels, voor zover nochtans deze decreten tot stand komen mits eerbiediging van de vormen en vereisten van de wet. Een gewoonte in geldelijke aangelegenheden is een onvoldoende wettelijke basis voor een degelijke administratie van het recht. In civiele zaken dient de rechtbank te oordelen op basis van het traditionele recht of van wettelijk uitgevaardigde ordonnanties.

Jurisdictioneel gezag van Rabbinale rechtbanken inzake geldelijke boetes en lijfstraffen

[R. Asher ben Jechiel, VI, No. 27]

Rechtsregel: Rabbinale rechtbanken zijn bevoegd om geldelijke boetes en lijfstraffen op te leggen teneinde de eerbiediging van de gemeentelijke ordonnanties af te dwingen.

Gevangenisstraf voor niet-betaling van een schuld

[R. Judah ben Asher, No. 36]

Rechtsregel: een gemeentelijke ordonnantie voorziet dat publiekelijk toebrengen van slagen bestraft wordt met een geldelijke boete of met een vervangende gevangenisstraf. De boete gaat voor een derde naar de eiser, een derde naar de rechtbank en een derde naar weldadigheid. Vragen: geldt de vervangende gevangenisstraf voor het niet-betalen van elk van de drie derden of enkel voor de weldadigheidspartie? Kan de debiteur wissels uitschrijven voor de boetes betaalbaar wanneer hij het geld zal hebben? Indien het gevecht plaatsvindt in de synagoge, moet de geweldpleger voor de rechtbank gedaagd worden? De antwoorden: de gevangenisstraf geldt in de drie gevallen, een wisselbrief is aanvaardbaar en het gevecht in de synagoog moet voor de rechtbank gebracht worden.

Communale ordonnanties m.b.t. taxaties van huwelijken

[R. Yom Tov ben Abraham Alashvili, No. 134]

Rechtsregel: kleinkinderen worden in civiele materies niet geacht als kinderen te zijn, ofschoon in sommige rituele aangelegenheden kleinkinderen met kinderen geassimileerd worden. Het geschil had betrekking op een lokale ordonnantie die de vader van de bruid verplichtte een taks te betalen, wanneer hij zijn dochter uithuwde aan een man die geen belastingbetaler was in de gemeenschap.

Een tevergeefse poging om aan de hand van een ordonnantie religieuze opvoeding aan banden te leggen

[R. Jacob ben Judah Weill, No. 118]

Rechtsregel: de aankoop van een gebouw voor religieus onderricht geniet een absoluut bevoorrecht statuut, niettegenstaande een lokale ordonnantie, die voorschrijft dat een persoon die reeds een huis bewoonde geen andere lokalen mocht huren zolang er iemand in de congregatie was die nog geen woonplaats had en wenste te huren¹⁵⁵².

Individuele vrijheid en communale verordeningen

[R. Mozes ben Isaac Halevi Minz, No. 63]

Rechtsregel: in een zaak waar bepaalde individuen de gemeente waren bijgetreden in gezamenlijke bemoeiingen en later wensten uit te treden uit dit gezamenlijk initiatief, wordt beslist dat alle leden van de congregatie een partnership vormen, dat niet unilateraal kan worden ontbonden zonder de gemeenschap der deelgenoten. De meerderheid is wettelijk bevoegd om individuele leden te dwingen de uitspraken van de joodse rechtbanken in deze zaak te aanvaarden.

De verplichting van de gemeente om de individuele leden billijk te behandelen

[R. Joseph Colon, No. 191]

Rechtsregel: in een zaak waarin de gemeenschap een vermeende schuldvordering tracht in te vorderen van een nalatenschap, rust op de Rabbijnen de plicht om getuigenissen op te roepen en te horen van iedereen die opheldering zou kunnen brengen over de schulderkenning, en dit onder bedreiging van excommunicatie voor zij die zouden weigeren te getuigen.

Taxatie, communale verordeningen en lokale soevereiniteit

[R. Salomon ben Adret, IV, No. 260]

---

¹⁵⁵² De Respondent had op basis van verkeerde informatie eerst anders beslist en in huidige uitspraak komt hij hierop terug en trekt zijn eerste uitspraak in.

Rechtsregel: in belastingaangelegenheden is elke gemeente soeverein ofschoon deze regel zijn oorsprong vindt in de joodse wet. A is een belastingbetaler in een bepaalde congregatie, die naar joods recht niet gehouden kan zijn om bij te dragen tot een belasting opgelegd door een niet-joodse edelman wegens een gebeurtenis die zich had afgespeeld voordat A woonplaats koos in de kwestige gemeente. Desalniettemin wordt A verplicht om bij te dragen, wegens de bewering van de *Kohol* dat de reden voor deze belasting een gril van de edelman was, die pas bekend werd nadat A zich in de gemeente had gevestigd.

Een valse eed inzake belastingen

[R. Jacob ben Judah Weill, No. 123]

Rechtsregel: de rechtbank dient een plechtig plan van berouw en verzoening op te leggen aan een belastingontduiker die bekend heeft. Nochtans rust zijn schuld enkel op zijn bekentenis. Omdat de wet voorziet dat zelfincriminatie de faculteit om te getuigen, eed af te leggen, edm. niet aantast, heeft deze belastingontduiker zijn voorrecht om als getuige op te treden niet verloren.

Een valse eed inzake belastingen en openbare ambten

[R. Israël ben Petachiah Isserlein, II, No. 214]

Rechtsregel: ofschoon een belastingplichtige volledige restitutie had gedaan van de ontdoken belastingen en geen civiele of strafrechtelijke straffen meer op hem rustten, was hij desalniettemin niet verkiesbaar voor een openbaar ambt, nu hij publiekelijk geen vergiffenis had gevraagd, noch berouw had getoond. Absolute morele rechtlijnigheid is vereist voor een openbaar ambt.

Strafrecht

Onder deze hoofding bespreken wij *responsa* in strafrechtelijke aangelegenheden, waarbij duidelijk moet zijn dat in de Middeleeuwen voor de Rabbinale rechtbanken de indeling in burgerlijke en strafrechtelijke zaken niet zo strikt was als heden ten dage. Bovendien moet ook onderlijnd worden dat strafzaken doorgaans geïnitieerd worden door het openbaar ministerie dat het openbaar belang nastreeft. In het middeleeuwse joodse rechtssysteem kon het zijn dat de strafvervolgingen werden ingesteld door de gemeente zelf (vooral in zaken die voor de gemeente niet door de beugel konden), maar meestal waren het de procespartijen zelf (slachtoffers, edm.) die het strafproces aan het rollen brachten.

Criminele zaken en bewijsvoering

De bewijsvoering bij vervolgingen wegens slagen en verwondingen

[R. Israël ben Petachiah Isserlein, II, No. 210]

Rechtsregel: criminele straffen (als i.c. geldelijke boetes) kunnen opgelegd worden als een dringende noodoplossing om de fysieke integriteit van een persoon te vrijwaren, ofschoon naar strikt traditioneel joods recht de bewijsvoering onvoldoende is. Om deze reden moet aan het eisende slachtoffer (de burgerlijke partij, zou men heden ten dage zeggen) een boete worden toegekend, die hij nochtans moet overdragen aan weldadigheidsinstellingen.

Diffamatie

[R. Mozes Maimonides, No. 274]

Rechtsregel: een persoon die gediffameerd is geworden mag een excommunicatoire ban vorderen tegen de schuldige. Tegen iemand die slechts diffamatoire ideeën heeft (d.i. hij *verdenkt* er slechts iemand van ongepaste daden te hebben gesteld) kan geen strafrechtelijke veroordeling bekomen worden.

De bewijsvoering in diefstal

[R. Simon ben Zemach Duran, III, No. 168]

Rechtsregel: een persoon kan veroordeeld worden wegens diefstal op grond van slechts circumstantiële bewijsvoering, zoals een blinde met waardevolle zaken op zak die bevriend was met een persoon die gekend was voor zijn criminele reputatie.

Een strafklacht bij de seculiere overheid wegens moord – samenzwering tot moord

[R. Chaïm ben Isaac “Or Zarua”, No. 25]

Rechtsregel: mensen die uit verdriet over de moord op een familielid een strafklacht indienen bij de seculiere rechtsmacht tegen een andere jood, kunnen niet gestraft worden voor het *extra muros* procederen, omdat zij handelden onder impuls van verdriet. Mensen die worden verdacht van samenzwering om moordenaars aan te zetten tot een fatale aanval, zijn niet onderhevig aan de doodstraf, ook al wordt de conspiratie bewezen. Er kan geen “agentschap bestaan voor een onwettelijke daad” (**אין עליה לדבר עבירה**) = wat betekent dat men geen agent kan aanstellen om een verboden daad te stellen en dat de agent die aldus handelt dit voor eigen rekening doet).

Doodslag door een geïntoxiceerde persoon: geen doodstraf

[R. Israel ben Chaïm uit Brünn, No. 265, 266]

Rechtsregel: Inzake twee mensen die onder invloed van alcohol iemand gedood hadden en waarin een van de twee groot berouw had getoond. Alcohol kan in dit geval niet op voldoende wijze de aansprakelijkheid en toerekeningsvatbaarheid van de moordenaars aantasten en beiden zijn op dezelfde wijze schuldig aan moord. Degene die berouw had getoond moet zich inlaten in een gedetailleerde boetedoening en nadien kon hij als een zondaar worden beschouwd die vergiffenis heeft gekregen.

De doodstraf en godslastering

[R. Asher ben Jechiel, XVII, No. 8]

Rechtsregel: de joodse gemeente mag, indien zij dit wenst, iemand die schuldig werd bevonden aan godslastering ter dood veroordelen. Dit berust op de machtiging die de joodse gemeente in Spanje vanwege de Kroon bezat om doodstraffen op te leggen. De gemeente beslist in dit geval de doodstraf om te zetten in de amputatie van de tong.

De doodstraf voor verklikkers

[R. Asher ben Jechiel, XVII, No. 1]

Rechtsregel: een notoire verklikker die aldus het leven van geloofsgenoten in gevaar brengt en die weigert op te houden de joodse gemeente te terroriseren, kan wettelijk ter dood worden gesteld door de joodse gemeente.

De misdaad van verklikking tegen joden: definitie en straf

[R. Isaac ben Sheshet Perfet, No. 239]

Rechtsregel: de doodstraf wordt aan verklikkers pas dan opgelegd, wanneer de verklikker een duidelijk, actueel en continu gevaar betekent voor de gemeenschap. Bovendien wordt hij niet terechtgesteld voor zijn eigen daden maar voor deze van anderen die de joden en hun bezittingen in groot gevaar brengen.

Familiewet

De in deze sectie aangehaalde vier gevallen in het bereik van de familiewet moeten niet de indruk wekken dat het familierecht stiefmoederlijk zou zijn behandeld in de *responsa*. Wel integendeel bestaat er een zeer groot aanbod aan beslissingen inzake familierecht. De gevallen hieronder zijn slechts illustratief.

Een gedwongen echtscheiding opgelegd aan een gokverslaafde

[R. Yom Tov ben Abraham Alashvili, No. 22]

Rechtsregel: de rechtbank dringt niet aan op echtscheiding op grond dat de echtgenoot een gokverslaafde is die het familievermogen verkwist. De echtgenoot mag worden aangewakkerd op verzoek van zijn echtgenote hetzij de echtscheiding toe te staan hetzij op te houden met gokken.

Een geschil tussen een echtgenote en haar gokverslaafde echtgenoot

[R. Jacob ben Judah Weill No. 134-135]

Rechtsregel: een rechtbank dringt niet aan op de echtscheiding van de echtgenote op grond dat zij aanvoert dat haar echtgenoot een gokverslaafde is die het familievermogen verkwist en zijn tijd doorbrengt in tavernen. Er wordt vastgesteld dat de echtgenoot berouw toont en belooft zijn gedrag te beteren, wat voert tot de afwijzing van de eis voor een gedwongen echtscheiding.

Een plechtige eed om naar het Land Israël te emigreren

[R. Nissim ben Ruben Girondi, No. 38]

Rechtsregel: een man mag ontlast worden van zijn plechtige eed naar het Land Israël te emigreren, wanneer blijkt dat zijn echtgenote hoegenaamd niet wenst uit te wijken, omdat het onwettelijk is voor een echtgenoot om zijn echtgenote achter te laten, zelfs niet om naar het Land Israël te emigreren.

Het aandeel van de weduwe in de nalatenschap van haar echtgenoot, volgens de bepalingen van de verordening van een bepaalde gemeente

[R. Asher ben Jechiel, LV, No. 8]

Rechtsregel: Ofschoon eiseres, een weduwe, een schenkingsakte produceert, die haar echtgenoot ten tijde van het huwelijk liet opmaken, worden de nalatenschappen geregeerd door lokale gewoonten en lokale verordeningen der gemeenten. In dit geval hebben de weeskinderen de optie aan de weduwe de helft van de nalatenschap af te staan of de som van haar huwelijksovereenkomst. Ze is niet tot meer gerechtigd.

Hoofdstuk XIV: Hedendaagse problemen in de responsa-literatuur

Joods recht en geneeskunde

Recht en Religie: synoniemen

Aan het einde van deze cursus moet nu voor de student duidelijk zijn geworden dat in onze legalistische benadering van de joodse godsdienst het jodendom een volwaardig en allesomvattend *recht*stelsel is, dat niet alleen sacraal recht inhoudt, maar tevens burgerlijk recht, gerechtelijk recht, commercieel recht, arbeidsrecht, strafrecht en publiek recht¹⁵⁵³. Dus ook medisch recht. In onze gesecculariseerde Europese zienswijze, wellicht o.i.v. de scheiding van Kerk en Staat, hebben wij te dikwijls de neiging om religie te zien als iets metafysisch, sacraal, “religieus”, ritueel, i.t.t. recht dat een logische ordening van de maatschappij zou zijn, dat in democratieën voortgebracht wordt door de wetgevende macht, doorgaans het parlement. Als voorbeeld voor ogen verschijnt het hedendaagse katholicisme, dat inderdaad door de eeuwen heen verwaterde tot slechts een eredienst. Het canonieke recht is binnen de katholieke kerk gemarginaliseerd geworden en beperkt zich haast alleen nog tot de clerus. De islam is hiervoor een beter voorbeeld, met zijn *shaaria* of islamitisch *recht*.

Recht en religie zijn dus in onze visie synoniemen¹⁵⁵⁴. Onder deze hoofding zullen wij –exemplatief– twee medische topics benaderen vanuit het oogpunt van de hedendaagse *haloche הלכה* of joods recht. Wij kozen voor twee medische onderwerpen, die *a priori* niet behoren tot de courante problemen waarover de Rabbinale (en andere kerkelijke) autoriteiten zich doorgaans buigen, zoals euthanasie, zwangerschapsonderbreking, lijkschouwingen, vruchtbaarheidsbehandelingen, orgaantransplantaties, contraceptie, spermaonderzoek, etc.

---

¹⁵⁵³ In onze bijdrage “De talmud, leesbril voor de Bijbel en katalysator van de Joodse Wet”, in *Acta Comparanda*, XIII, 2002, p. 5-21, hebben wij de wordingsgeschiedenis van dit joods *recht* uiteengezet.

¹⁵⁵⁴ Wij staan zeker niet alleen met onze legalistische benadering van het joods recht. Jacob NEUSNER en Tamara SONN volgen deze zienswijze in hun boek *Comparing Religions through Law. Judaism and Islam*, Routledge, London and New York, 1999, 263 pp.

A.- Transseksualiteit naar joods recht¹⁵⁵⁵

Voorafgaandelijke wetenswaardigheden

1. Het is onze vaste overtuiging dat de Staat Israël zich dient los te weken van de theocratische structuur waarin ze zich bevindt en naar een echte democratische samenleving dient te streven. De rechten van de mens, de rechten op vrijheid van godsdienst, daarin begrepen het recht om een andere of geen religie te belijden, waarop de joden in de Diaspora zich veelvuldig beroepen en die hen grenzeloos wordt gegund, dienen door diezelfde joden, wanneer zij zich in hun historisch thuisland bevinden, op dezelfde wijze gegund te worden aan alle andersdenkenden, anders- of niet praktiserenden. M.a.w. dient Kerk en Staat, zoals in alle democratische samenlevingen, ook in Israël gescheiden te worden.

Dit zal het voordeel hebben dat religieuzen zich zoals in de Diaspora naargelang van hun graad van orthodoxie of liberalisme (reformbeweging) in congregaties zullen organiseren, zonder hun energie nodeloos te verspillen aan godsdienstig proselitisme van de andersdenkenden. Een positief neveneffect hiervan zal ongetwijfeld de opheffing zijn van de zeer intense spanning die heden ten dage tussen gelovigen en andersdenkenden in Israël heerst.

2. Met hetgeen mensen binnen(slaap)kamers doen, hoeft niemand zich bezig te houden en zeker niet de Staat. Principieel is het dus volstrekt irrelevant te weten of iemand in Israël homo-, hetero- of transseksueel is, nu dit op straffe van ongeoorloofde discriminatie op geen enkele wijze zijn of haar positie in de samenleving mag beïnvloeden. Vergeten wij toch niet te vlug dat het precies de nazi's waren die het tegenovergestelde verkondigden en die de homoseksuelen en andere seksueel marginalen in concentratiekampen stopten. Israël zou dus het laatste land ter wereld mogen zijn, dat zich inlaat met de seksuele geaardheid van homo's *et tutti quanti*.

3. In de hetze om en rond de persoon van Dana International (Yaron alias Sharon COHEN), schijnt het dat eerder behoudsgezinde bourgeoisvooroordelen gespeeld hebben, waarop men religieuze beweegredenen of rechtvaardigingsgronden heeft willen enten. Immers zal hieronder blijken dat het joods recht zich veel genuanceerder opstelt tegenover het probleem van de transseksualiteit, dan religieuze heethoofden ten tijde van het Europees Songfestival anno 1998, die het hadden over doodstraf ten tijde van de Sanhedrin of gevoelens van walging.

4. Tot slot, naar joods recht, komt de overtreding van de verboden op de Sabbatrust in het openbaar, neer op de overtreding van bijbelse interdicten (*issoer de-orajta* **איסור דאורייתא**), dan nog *beferhessia* **בפיהרסיה** (in het openbaar), wat de hoogste en zwaarste vorm van overtreding uitmaakt. Welnu, aan het feit dat Dana International toentertijd de joodse Staat in het planeetoverkoepelend "openbaar" op Sabbat vertegenwoordigd heeft en aldus talrijke bijbelse verboden overtreden heeft, schijnt niemand aanstoot te hebben genomen. Nochtans had een gelovige orthodoxe jood oneindig meer verontwaardigd moeten geweest zijn met het *urbi et orbi* tentoonspreiden van een multiple zwaarwichtige *chiloel shabbos* **חילול שבת** (ontheiliging van de Sabbatrust), dan met een al dan niet halachisch geoorloofde operatie die jaren geleden in de strikte intimiteit had plaatsgegrepen. Daarentegen hebben de religieuze heethoofden en met hen andere

---

¹⁵⁵⁵ Deze bijdrage is gebaseerd op onze overpeinzingen n.a.v. het Europees Songfestival 1998 in Birmingham gewonnen door Dana International en de heibel in Israël over de transseksualiteit van Dana International.

conservatieve krachten moord en brand geschreeuwd over het niet nader gedefinieerd halachisch vergrijp van 'transseksualiteit', dat zeker niet hoger op de normenschaal staat dan een bijbels verbod.

Uit de overmatige en passievolle reacties op de transseksualiteit van Dana International, vergeleken bij het compleet gemis aan enig protest tegenover de voor gelovigen toch meer zwaarwichtige, intense en meer recente overtreding door Dana International van de Sabbatverboden (zij zong immers op Sabbat, met alle ermee gepaard gaande overtredingen van de bijbelse verboden op de Sabbatrust), blijkt weldegelijk wat wij hoger stelden, met name dat het hier niet om een religieus probleem ging maar eerder om een in conservatieve bourgeoiskringen nog steeds als immoreel ervaren en gebrandmerkt fenomeen. Het protest werd alleen in een religieuze vermomming gehuld, zeg maar ... getravesteerd.

Bovendien is het eventuele religieuze vergrijp van transseksualiteit door Dana International hooguit in 1993 'gepleegd', zodat men Dana International zelfs het voordeel van de twijfel dient te gunnen, dat zij over dit verre vergrijp inmiddels *teshoewa* תשובה (inkeer) gedaan heeft. Immers beweert zij nog vandaag dat zij "gelovig" is.

Tot slot, bestaat naar joods recht het rechtsprincipe van *ein odom osse atzmo rosho* עושה עצמו רשע **אין אדם** of dat niemand zichzelf kan incrimineren¹⁵⁵⁶. M.a.w. mag geen rekening gehouden worden met bekentenissen, waarbij een persoon zichzelf beschuldigt van overtreding van religieuze verbodsbepalingen. Zijn of haar bekentenissen zijn onontvankelijk. Zolang er geen andere geloofwaardige getuigenissen (niet van *hear say* of horen zeggen) bestaan, kan derhalve geen veroordeling worden uitgesproken, laat staan publiekelijke afkeuring worden verkondigd. Dit laatste op het gevaar af van *loshon hora* לשון הרע of de religieus verboden en gesanctioneerde kwaadsprekerij.

6. Wij weten te weinig (en dat interesseert ons ook niet) over de welbepaalde toestand en omstandigheden, waarin Dana International zijn/haar ingreep heeft laten uitvoeren en NIEMAND kan zich derhalve hierover op zinnige wijze uitspreken, zoals hieronder uit de besproken verschillende concrete mogelijkheden zal blijken.

7. Dit gezegd zijnde, gaan wij hieronder graag in op een serene bespreking naar joods recht van het statuut van de transseksuelen in het algemeen, met dien verstande dat ons betoog enkel beoogt te belichten hoe het joodse recht hiermee omgaat. Ons exposé is enkel bedoeld voor betrokken mensen die vrijelijk de religie wensen aan te kleven. Enig doel is aan te tonen hoe complex dit probleem wel is en dat men het juiste halachische oordeel niet overhaast, veralgemenend en hartstochtelijk kan vellen. Oordelen (laat staan veroordelen) over het concrete geval van Dana International is, zonder haar medewerking in vrijgave van de onderliggende lichamelijke, biologische en hormonale details, gewoonweg ONMOGELIJK en overigens voor huidige studie totaal irrelevant.

---

¹⁵⁵⁶ Vergelijk met de rechtspreuk *nemo auditur propriam turpitudinem allegans* uit onze westerse rechtstelsels.

De halachische toelaatbaarheid van de transseksuele ingreep

Omschrijving van het transseksuele fenomeen

Transseksualiteit, transidentiteit of 'genderdysforie' (d.i. een stoornis in de genderidentiteit), is een geestesziekte, waarbij een persoon met zijn psyche tot het andere geslacht behoort dan zijn geslachtsorganen attesteren. Een oplossing voor deze ziektevoestand bestaat in een geslachtsaanpassing. Deze transseksuele ingrepen worden doorgaans doorgevoerd op personen die afwijkingen vertonen in hun lichamelijke geslachtsdelen en in hun psychische seksuele geaardheid. Een dergelijke operatieve geslachtsverandering brengt een grondige wijziging van het lichaam teweeg. Een man krijgt alle vrouwelijke kenmerken toegemeten, zowel lichamenlijk als hormonaal. Voor een vrouw gebeurt net het omgekeerde, inclusief het aanbrengen van een penis.

Naar joods recht maakt men een onderscheid tussen aan de ene kant de *androgynos* אנדרוגינוס (van het Griekse *andros* = man en *gyne* = vrouw)¹⁵⁵⁷, die een niet te achterhalen twijfelgeval is en niet achterhaald kan worden of het een man of een vrouw is. De *halocho* הלכה is over het wezen ervan niet eensgezind. Aan de andere kant hebben we de *toemtoem*¹⁵⁵⁸ טומוטום, een twijfelgeval met overdekte of interne geslachtsdelen, waarvan het wezen met zekerheid te achterhalen is wanneer de geslachtsdelen operatief ontbloot of onthuld worden¹⁵⁵⁹. Deze laatste is dus een man of een vrouw, terwijl de *androgynos* een man en een vrouw is of een biseksueel hermafrodiet of androgyne wezen. In de praktijk is echte hermafroditisme met tegelijkertijd volwaardige geslachtsorganen van beide seksen eerder zelden. Doorgaans zijn de geslachtsorganen van het ene geslacht dominant aanwezig, terwijl deze van het andere geslacht slechts latent aanwezig zijn.

De wetenschap kent dit onderscheid niet en bestempelt beide afwijkingen als twijfelgevallen, dus als gevallen van man of vrouw. Het mannelijk of vrouwelijk karakter van deze persoon wordt wetenschappelijk bepaald aan de hand van volgende drie criteria: **(1)** de interne en externe geslachtsorganen, inclusief de aard van hun hormonale afscheidingen [genetische sekse en hormonale indicatie], **(2)** cytogenetisch onderzoek naar mannelijke of vrouwelijke chromosomen

---

¹⁵⁵⁷ Zietalnuddiscussie over het wezen van de *androgynos*: Bab. *Jevomos*, 83a. Zie definitie in: Rambam, *Hilchos Ishus*, II:24. In *Midrash Raba*, Genesis, VIII:1, Leviticus, XIV:1 en Psalmi, CXXXIX:5 wordt geopperd dat de bijbelse Adam als *androgynos* geschapen werd. Dit steunt op het bijbelvers (Genesis, I:27): "En G.od schiep de mens naar zijn beeld; naar G.ods beeld schiep hij hem; man en vrouw schiep Hij hen".

¹⁵⁵⁸ Bab. *Bechoiros*, 42b. Zie definitie in Rambam, *Hilchos Ishus*, II:25 en in *Shulchan Aruch*, OH, XVII:2.

¹⁵⁵⁹ R. Joel SIRKIS (1561-1640) in BACH, EH, *Hilchos Kidoesjin*, 44, 5.

(sekschromatine) [genetische indicatie] en **(3)** zijn of haar seksuele geaardheid en gedragspatroon [geslachtsidentiteit of psycho-seksuele oriëntatie].

In het Boek der Kazaren¹⁵⁶⁰ (*Sefer Ha-Koezari* of *Kitab al Khazari*) van R. Yehuda HALEVY¹⁵⁶¹ wordt reeds allusie gemaakt op het feit dat er geen enkel wezenlijk verschil bestaat tussen mannelijke en vrouwelijke geslachtsorganen, maar dat wat bij de enen intern is, bij het andere geslacht veruiterlijkt is en *vice versa*. Bij de twijfelgevallen, vindt men bijvoorbeeld normale vrouwelijke geslachtsorganen (*vulva* of schaamspleet, *labiae pudendae* of schaamlippen, kittelaar of *clitoris*) en in een van de schaamlippen een mannelijke testikel. Meestal zijn er dan geen innerlijke geslachtsorganen.

Bij de bepaling van de geaardheid van de uit te voeren medicamenteuze en heelkundige therapie zal finaal de eigen geslachtsidentiteit van de betrokkene van doorslaggevende aard zijn. Zo zal men een vrouwelijke pseudo-hermafrodit die duidelijk vermannelijkt is, maar die als vrouw door het leven wenst te gaan, medicamenteus en operatief dermate behandelen, dat feminisatie wordt uitgelokt en, door de opheffing van de eventuele labio-scrotale fusie, meestal een vaginaal *orificium* vrijkomt. Gebiedt daarentegen het psycho-seksueel gevoel van de vrouwelijke pseudo-hermafrodit haar als man groot te brengen, zal men medicamenteus en heelkundig dermate tewerk gaan dat feminisatie tegengewerkt wordt en hypospadie [d.i. een ontwikkelingsanomalie, waarbij de mannelijke of vrouwelijke urineleider opent respectievelijk aan de onderzijde van de penis of de perineum (dam) of in de vagina (schede)] gecorrigeerd wordt door bijvoorbeeld de *labiae* (schaamlippen) tot *scrotum* (balzak) te sluiten.

HET JOODS RECHT

Naar joods recht *kan* een transeksuele operatie van man naar vrouw in beginsel verboden zijn, omwille van volgende *mogelijke* verbodsbepalingen: **(1)** "*hij, die door kneuzingen ontmand is of wiens mannelijke lid afgesneden is, zal niet in de gemeente des Heer komen*"¹⁵⁶², **(2)** het verbod tot sterilisatie of castratie, **(3)** op artificiële wijze de specifiek mannelijke geboden in de Bijbel buitenspel zetten, waardoor de neo-vrouw plots een aantal geboden niet meer moet of kan in acht nemen, **(4)** het verbod tot zelfverwonding en **(5)** door "hem" tot vrouw om te

---

¹⁵⁶⁰ Paragraaf IV. Het boek is geschreven in de vorm van een dialoog tussen de koning der Kazaren en de vertegenwoordigers van verschillende godsdiensten en is gebaseerd op het historische feit van de massabekering der Kazaren tot het jodendom op het einde van de achste eeuw.

¹⁵⁶¹ 1075-1141.

¹⁵⁶² Deut., XXIII, 1. Zie nochtans in Jesaja 56:3-5: "*Laat de ontmande niet zeggen: Zie, ik ben een dorre boom. Want zo zegt de HERE van de ontmanden, die mijn sabbatten onderhouden en verkiezen wat Mij behaagt en vasthouden aan mijn verbond: Ik geef hun in mijn huis en binnen mijn muren een gedenkteken en een naam, beter dan zonen en dochters; Ik geef hun een eeuwige naam, die niet uitgeroeid zal worden*".

vormen zal hij plots bepaalde verbodsbepalingen overtreden door bijvoorbeeld voortaan (vroeger als man) verboden geslachtsbetrekkingen te hebben met mannen. Operaties in de andere richting (vrouw naar man) vertonen slechts de mogelijke bezwaren (2), (4) en (5).

Hedendaagse halachische beslissers hebben deze beletsels in de praktijk als volgt uitgeschakeld: (1) Rabbi Shlomo Zalman AUERBACH, een van de meest gezaghebbende contemporaine Rabbinale autoriteiten, interpreteert het voornoemd verbod ex Deuteronomium niet als verbod iemand te ontmannen, maar hem "in de gemeente des Heer" op te nemen, derwijze dat er geen verbod op ontmanning bestaat¹⁵⁶³, (2) volgens R. Joseph BABAD¹⁵⁶⁴, die hiervoor steunt op de opinies van R. Isaac ALFASSI¹⁵⁶⁵ en R. Mozes MAIMONIDES¹⁵⁶⁶, kan een *androgynos sowieso* niet voortplanten, zodat er van een sterilisatie- of castratieverbod geen sprake kan zijn¹⁵⁶⁷.

Om de (3) derde mogelijke verbodsbepaling te ontkrachten, stelt Rabbi Eliezer Yehuda WALDENBERG¹⁵⁶⁸, de rabbinale specialist bij uitstek op het gebied van geneeskunde, dat door de operatie de realiteit verandert en, naar het voorbeeld van de halachische *toemtoem*, naarmate de geslachtsorganen door een ingreep worden blootgelegd (z. hoger), ontstaat een nieuwe seksuele realiteit, zodat thans op deze nieuwe realiteit slechts de passende bijbelse ge- en verboden van toepassing zijn.

Het (4) verbod op zelfverwonding, dat toepasselijk is op elke niet levensbelangrijke heelkundig ingreep (dus ook op vrijwel alle esthetische operaties) werd reeds ontkracht (o.a.) door de gezaghebbende decisionair Rabbi Moshe FEINSTEIN (1895-1986), auteur van *Responsa Igros Moshe*¹⁵⁶⁹, die tot de geoorloofdheid concludeert van esthetische operaties (voor dames) omdat dit voor hun schoonheids(gevoel) is en de zelfverwonding dus niet nutteloos is. Halachisch is een dergelijke operatie ook niet nutteloos, omdat de

---

¹⁵⁶³ Zie Dr. A.S. ABRAHAM, *Nishmas Adam*, EH, 44, p. 136.

¹⁵⁶⁴ (1800-1875). In *Minchas Chinoech*, CCXCI, lit. a.

¹⁵⁶⁵ Acroniem: RIF, 11de eeuw.

¹⁵⁶⁶ Acroniem: RAMBAM, 1135-1204.

¹⁵⁶⁷ Zie in dezelfde zin: R. Mozes SOFER (1762-1839) in *Responsa Chasam Sofer* (EH, 20) en ibid (EH, 17), R. Isaac Yehuda SHMELKIS (overl. 1900) in *Responsa Beis Jitschok*, (EH, I, 36)

¹⁵⁶⁸ In *Responsa Tsits Eliezer*, XI, 78.

¹⁵⁶⁹ In *Halakha and Medicine*, I, p. 323. Zie desomtrent: ook Rabbi Dr. Lord I. JAKUBOWICZ in *Noam*, VI, p.273, Rabbi Jitschok Jaacov WEISS in *Responsa Minchas Jitschok*, VI, 105-2, Rabbi Jaacov BREISCH in *Responsa Chelkas Jaacov*, III, 11); *Contra: Responsa Tsits Eliezer*, XI, 41. Naar joods recht geldt het primaatschap van de oudere rechtspraak op de nieuwere. Het juridisch precedent heeft bindend gezag.

*Tossafisten*¹⁵⁷⁰, gesteld hebben dat de schaamte om onder mensen te komen gelijkstaat met overmacht.

De (5) geslachtsbetrekkingen die voortaan zullen plaatsgrijpen via een kunstmatig aangebrachte vrouwelijke pseudo-vagina, geven alleszins niet aanleiding tot het bijbelse verbod op ongeoorloofde geslachtsbetrekkingen (waarop naar bijbels recht de doodstraf stond), maar hooguit tot betrekkingen via andere lichaamsholtes zoals orale of anale seks, waardoor slechts een rabbinaal verbod wordt overtreden en waarop slechts *malkos* מכות (zweepslagen of flagellatie) als bestraffing staat¹⁵⁷¹. Hedendaagse Rabbijnen kunnen een dergelijk rabbinaal verbod om gegronde redenen gemakkelijker buiten werking verklaren dan een bijbels verbod.

Dit geldt evenzeer bij de vrouw-naar-man operatie, waarbij een pseudo-mannelijk orgaan kunstmatig geconstrueerd wordt met huidtransplantaten en silicone. Soms door de aanwezige clitoris vrij te maken van het omringend bindweefsel.

Het hierboven weergegeven relaas laat al uitschijnen dat er geen unaniem allesomvattend en eenduidig verbod kan bestaan voor transseksuele operaties. De heelkundige ingreep waarbij de *androgynos* tot man wordt geopereerd is naar joods recht gemakkelijker goed te praten, weze het al omdat voornoemde beletsels (1) en (3) al niet van toepassing zijn.

Maar gezaghebbende hedendaagse rabbinale overheden, waaronder Rabbijn Eliezer Yehuda WALDENBERG, hebben zelfs de transseksuele operatie waarbij een man (in feite een *androgynos*) tot vrouw omgevormd werd, halachisch goedgepraat¹⁵⁷². *In concreto* ging het om een kind met uitwendige vrouwelijke geslachtsorganen en een begin van mannelijk geslachtsorgaan (één teelbal) in de *labiae* (schaamlippen) ingenesteld (met biopsie als mannelijk bevestigd), geen innerlijke geslachtsorganen, waarbij cytogenetisch onderzoek uitwees dat men met een man te doen had. Zowel lichamelijk als psychologisch was de omvorming naar het vrouwelijke aangewezen¹⁵⁷³.

---

¹⁵⁷⁰ 13de-eeuwse rechtsgeleerden in Frankrijk en Duitsland die gezaghebbende glossen op detailmud hebben voortgebracht. Tr. Shabbat 50 b, s.v. *bishvil*.

¹⁵⁷¹ Deuteronomium, XXV:1-4: “Wanneer mannen een twist hebben en daarmee voor het gerecht komen (...) dan zal, indien de schuldige slagen verdient, (...) Veertig slagen zal hij hem doen geven, niet meer (...)”.

¹⁵⁷² In *Responsa Tsits Eliezer*, XI, 78 en in *Assia*, I, 174.

¹⁵⁷³ *Contra*: Fr. ROSNER, M.D. TENDLER, *Practical Medical Halacha*, p.44; M. AMSEL, in *Hamaor*, Kislev-Tevet, 5733.

Rabbijn Abraham HIRSCH¹⁵⁷⁴ stelt zich eveneens toegankelijk op tegenover transseksuele operaties. Zijn stelling is dat de uitwendige lichamelijke ingrepen die worden uitgevoerd, zowel chirurgisch als medicamenteus-hormonaal (aanpassing geslachtsorganen, de beharing, de groei van de borsten en de verandering van de stem), geen enkele incidentie hebben op de biologische geslachtsidentiteit van de persoon. Ook na deze transformatie kan de getransformeerde vrouw immers niet baren en de neo-man niet ejaculeren. Rabbi A. HIRSCH vindt een steun in detalmudische *eilonis*¹⁵⁷⁵ אילונית, een vrouw zonder borsten, met mannenstem, die lichamelijk niet van een man verschilt en die toch, halachisch gesproken, een vrouw blijft omdat een huwelijk dat zij met een man aangaat erkend wordt en geldig is (op voorwaarde dat de echtgenoot niet om de tuin werd geleid)¹⁵⁷⁶.

Bemerkenswaardig is het feit dat ook de Amerikaanse rechtspraak in dezelfde zin schijnt te evolueren, met name dat de preoperatieve geslachtsidentiteit onaangeroerd blijft door de medicamenteuze en operatieve manipulaties¹⁵⁷⁷.

Tot slot de situatie in eigen land (België): een transseksuele operatie gebeurt er pas na een driejarige vakkundige begeleiding door een zogenaamd genderteam, dat bestaat uit een chirurg, een endocrinoloog, een psycholoog, een psychiater en een jurist. Na drie jaar nauwgezette opvolging en psychologische doorlichting, beslist het team of de kandidaat al dan niet geschikt is voor de geslachtsaanpassing. In deze periode worden ook al de voorbereidingen voor administratieve geslachtsverandering getroffen. Wanneer de heelkundige geslachtsaanpassing dan een feit is, krijgt de patiënt een verslag dat bewijst dat hij van geslacht veranderd is. Hiermee heeft hij of zij dan de nodige bewijzen in handen voor een naamswijziging en voor de aanpassing van het geslacht op de officiële documenten.

---

¹⁵⁷⁴ In *Noam*, Vol. XVI, Deel II, p. 151. Rabbijn Avraham HIRSCH is wellicht een pseudoniem (> voornaam Avraham Hersch?), wat vaker gebeurt bij publicaties van Rabbijnen in *Noam*. Zie over het gebruik van pseudoniemen: Nahum RAKOVER, *A Bibliography of Jewish Law*, Jerusalem, 1971, Vol. I, p. 508, V° Ezrachi, waar verwezen wordt naar het pseudoniem van Rabbi Boruch Mordechai EZRACHI, zijnde Boruch Mordechai BIRG (o.a. in *Noam*, Vol. II, p. 248.

¹⁵⁷⁵ Bab. *Jevomos*, 80.

¹⁵⁷⁶ Zie in dezelfde zin: R. Aryeh Leib GROSSNASS, *Reponsa Lev Aryeh*, II, 49.

¹⁵⁷⁷ *Anonymus v. Anonymus*, 67 Misc. 2d 982; *Baker v. Nelson*, 291 Minn. 310, 191 N.W. 2d 185; 409 U.S. 810, 93 Supreme Court, 37; *Jones v. Hallahan*, Ky., 501, S.W. 2d 588 en New York State Supreme Court in New York Law Journal, April 30 1974, p. 17, col. 4.

B.- Homeopathie naar joods recht

- De homeopathie ? Och ja, die kleine suikerklontjes, of die druppelflesjes, alle gelijk...

- Als je bijvoorbeeld in Parijs een klein flesje arnicatinctuur in de Seine giet, daarna een taxi neemt en stroomafwaarts doorheen gans Parijs rijdt om zoveel kilometers verder uit de Seine een flesje vol te scheppen, dan heb je een homeopathisch verdund geneesmiddel, aldus Daumier¹⁵⁷⁸.

Hoe kun je hiermee genezen ? Charlatanisme, autosuggestie, placebo-effect. De namen der geneesmiddelen zijn in de homeopathie weliswaar in het Latijns en gevolgd door mysterieuze getallen, maar men verstaat er niets van. Misschien is het juist daarom dat het bij bepaalde mensen enig effect heeft.

Voornoemde « kritiek » op de homeopathie is klassiek geworden : ze bestaat sinds de invoering van de homeopathie door Dr. Samuel Hahnemann einde 18de eeuw en zal waarschijnlijk altijd bestaan. Vroeg de Franse Academie der Geneeskunde niet aan de Minister Guizot de uitsluiting van S. Hahnemann ? Waarop de Minister antwoordde : « *De Wetenschap is en moet voor iedereen zijn. Indien de homeopathie charlatanisme is, of een systeem zonder enige waarde, zal ze vanzelf vallen. Indien ze daarentegen een vooruitgang van de wetenschap betekent, zal ze zich blijven uitbreiden ondanks al onze pogingen en maatregelen* ».

Welnu, de homeopathie heeft zich sindsdien wereldwijd verspreid en kan thans als een massageneeskunde beschouwd worden. In Engeland (met inbegrip van de ex-kolonies) is zij sinds een eeuw sterk ingeplant, met een « Royal Homeopathic Hospital » in Londen en het Engels Vorstenhuis dat zich naar de homeopathische beginselen laat behandelen (tot grote ontsteltenis van de Engelse Orde der Geneesheren). Ook in Duitsland en Frankrijk is ze reeds lang erkend en aanvaard. In ons land heeft de homeopathie de laatste 30 jaar een versnelde uitbreiding gekend.

Wat is de homeopathie?

De homeopathie is een genezingsmethode die erin bestaat, aan de patiënt sterk verdunde (subtoxische) en gepotentialiseerde dosissen van een geneesmiddel (uit het planten-, dieren- en mineralenrijk of uit een chemische stof) toe te dienen, die in toxische of ponderabele dosissen juist dezelfde symptomen veroorzaken dan deze die de zieke manifesteert. Indien deze intoxicatiesymptomen van het middel (beschreven in de homeopathische *Materia Medica*) overeenstemmen met de

---

¹⁵⁷⁸ In *Les gens de la médecine*, Ed. Vito Parijs.

ziektesymptomen van de patiënt, dan wordt deze substantie (in infinitesimaal kleine dosissen) het geneesmiddel van de zieke.

Deze gelijksoortigheid tussen enerzijds de intoxicatieverschijnselen die het middel in ponderabele (toxische) dosissen bij gezonde proefpersonen veroorzaken en anderzijds de symptomen die de zieke manifesteert, is de kern van de homeopathie.

Similia similibus curentur, de ziekte met de ziekmaker bestrijden. Het gelijke met het gelijksoortige genezen wordt ook wel het gelijksoortigheidprincipe genoemd.

Hierdoor onderscheidt de homeopathie zich wezenlijk van alle andere vormen van geneeskunde, zoals de schoolgeneeskunde (allopathie¹⁵⁷⁹) en (zelfs) de plantengeneeskunde (fytotherapie). Deze laatste steunen immers op het principe der tegenstelling, de *contraria* : men bestrijdt er de ziekte met een chemisch (of plantaardig) anti-middel, (antibiotica, anti-fungus, antikoorts, anti-inflammatie, anti-metabolica, anti-neoplastisch, enz). Beter dan lange academische uiteenzettingen, zie hier drie kenschetsende voorbeelden : In toxische dosissen toegediend (of accidenteel ingenomen) veroorzaakt *ipecacuanha* (of ipecawortel ook braakwortel, een traditioneel braakmiddel, met als werkzaam bestanddeel de alkaloïde emetine) hevige walgingen met braken, misselijkheid en overvloedige speekselvorming, maar de tong blijft ondanks alles zuiver.

Wanneer de homeopathische dokter een patiënt tegenkomt met braakneigingen, misselijkheid, overvloedige speekselafscheiding, maar met een propere onbeslagen tong, schrijft hij automatisch *ipeca* voor. Indien de tong toch beslagen is, zal hij aan andere middelen denken, zoals *antimonium crudum* of zwavelantimoon (tong beslagen met melkachtig vocht) of *nux vomica*¹⁵⁸⁰ (voorste tonghelft zuiver, achterste bedekt met dikke witgele aanslag en gekloven randen). Klinisch kunnen we voor dezelfde ziekte staan in de drie gevallen (bvb. indigestie), maar de ene zieke zal eerder een *ipeca*-achtige, de andere een *antimonium-crudum*-achtige en de andere nog een *nux vomica*-achtige indigestie doen.

Een tweede voorbeeld : overmatig gebruik van zwarte koffie veroorzaakt rusteloosheid, opgejaagdheid, onmogelijkheid tot inslapen door overactiviteit van

---

¹⁵⁷⁹ Bij de stichting van de *American Medical Association* in 1847, noemde men haar leden allopaten i.t.t. de homeopaten en de eclecticici (doorgaans kruidengenezers). Begin 20ste eeuw ruilden de Amerikaanse medici het adjectief “allopaat” in voor “wetenschappelijke medici”. In 1913 n.a.v. de invoering van de *California Medical Practice Act* werden de artsen als medici *tout court* omschreven.

¹⁵⁸⁰ De fijn gepulveriseerde kraanogen (dat zijn de zaden van de in Indonesië inheemse braaknootboom), met als werkzame bestanddelen strychnine, brucine en strychninezuur.

het brein. *Coffea cruda*, het homeopathisch geneesmiddel op basis van ongebrande koffiebonen, bestrijdt de slapeloosheid door hyperactiviteit van de hersenen, ook al is deze niet veroorzaakt door koffie.

Een laatste voorbeeld: bij aandoeningen van de luchtwegen (tracheïtis, bronchitis, pleuritis, pneumonie, etc.) zal de homeopathische arts meer oog hebben voor de *omstandigheden* van bijvoorbeeld de hoest (overdag of 's nachts, binnenkamers of buiten) en voor de *aard* van de hoest (droog of met expectoratie) en van de slijmen (kleur, consistentie). De klinische diagnose is van ondergeschikt belang. De homeopaat zal bij een aandoening van de luchtwegen met hoest, zijn keuze moeten doen uit liefst een tweehonderdtal homeopathische middels¹⁵⁸¹, wat reeds aantoonde in welke mate elke homeopathische consultatie een zoektocht is naar het *individuele* middel dat deze patiënt zal helpen genezen¹⁵⁸².

Zoals reeds in de definitie gezegd, worden de homeopathische geneesmiddelen in infinitesimale verdunningen en potenties voorgeschreven. Deze gepotentieerde verdunningen worden (met de Hahnemannse centesimale bereidingstechniek) als volgt verkregen.

Men neemt een eenheid geneesmiddel en voegt er 99 eenheden alcohol bij; vervolgens schudt men (manueel of machinaal) het mengsel een 200-tal maal en bekomt men zo de eerste gepotentieerde centesimale (honderddelige) verdunning, aangeduid 1 CH (CH = centesimalia hahnemania). Uit dit nieuw mengsel (1 CH) neemt men weer eens één eenheid en vermengt deze met 99 eenheden alcohol, schudt een 200-tal maal en verkrijgt men de 2de gepotentieerde centesimale verdunning, 2 CH. Zo gaat men verder tot 3 CH, 4 CH, 5 CH tot 30 CH en zelfs meer. Er bestaat eveneens een decimaal verdunningsprocédé dat identiek verloopt, doch i.p.v. 1 met 99 mengen, verdunt men 1 met 9 en bekomt men achtereenvolgens de eerste gepotentieerde decimale verdunning D 1, D 2, D 3, enz.

Volledigheidshalve vermelden wij nog het verdunningsprocédé volgens Korsakow, aangegeven met de letter K.

---

¹⁵⁸¹ A. CHARGE, Traitement Homéopathique des Maladies des Organes de la Respiration, L.H.F., 1977, 465 pp.

¹⁵⁸² De ware homeopathische therapie streeft naar meer verfijning. Naast het *situationele* middel (zoals de beschreven 'hoestmiddels'), bestaan zogenaamde *constitutionele* middelen. Dit zijn geneesmiddelen die eigen aan de persoon zijn, persoonsgebonden als het ware. Het toedienen van het juiste constitutionele middel zal niet alleen de specifieke ziekte verhelpen, maar tevens de constitutie van de patiënt beïnvloeden, door zijn eigen (erfelijk beïnvloede) *locus minoris resistentiae* te behandelen. D.i. de zogenaamde *aanleg* van een patiënt om eerder vaatziekten, kanker of spijsverteringsziekten te ontwikkelen.

De werkingswijze van homeopathische middelen

In de homeopathie wordt gewerkt met diluties die het getal van Avogardo¹⁵⁸³ (6.02×10^{23}) overstijgen, zodat er naar schoolwetenschappelijke criteria geen enkele molecule van de actieve stof nog aanwezig is in het alcoholpreparaat. Er moest dus gezocht worden naar andere werkingsmechanismen, die kunnen uitleggen hoe een stof zonder één molecule van het actieve bestanddeel, toch een heilzame werking kan uitoefenen. De meeste allopathische middelen zijn uitgedokterd om chemisch te interageren met receptoren die zich op de celwanden bevinden. Het allopathisch-farmaceutische doel is een molecule creëren, die als een hand in een handschoen (of een sleutel in een slot, het *Key & Lock Concept*) aansluit op deze receptoren.

Om de werking van het homeopathisch (vooral het hooggedilueerd) middel uit te leggen, moet men afstappen van de chemische of biochemische uitleggingspatronen en het domein van het biofysich paradigma betreden. Aan de hand van de electro-accupunctuur naar Dr. Reinhold VOLL, kon deze Duitse medicus elektromagnetische stromingen of velden in het menselijke lichaam aanwijzen op verschillende plaatsen, inclusief op de acupunctuurpunten¹⁵⁸⁴. Dr. R. VOLL ontdekte later dat deze stromingen of velden door homeopathische middelen konden worden beïnvloed en wijdde 40 jaar van zijn verdere leven aan de ontwikkeling van dit fenomeen¹⁵⁸⁵. Homeopathische (en andere substanties) veroorzaken veranderingen aan de fysio-regulatorische matrix, die het gezondheidsevenwicht instandhoudt of uit evenwicht brengt.

De Italiaanse artsen Paolo BELLAVITTE en Andrea SIGNORINI¹⁵⁸⁶ hebben verschillende verklaringsgronden bestudeerd voor deze beïnvloedingsmechanismen, waarbij homeopathische middelen die ontdaan zijn van elke actieve stof (omdat over het Avogardo-getal), toch het fysio-regulatorische systeem kunnen beïnvloeden. Een hoofdcomponent in hun theorieën is dat “informatie” (of mogelijks “energie”) van de materiële substantie die verdund wordt in het verdunningsstof (water of alcohol) aanwezig blijft, ook

---

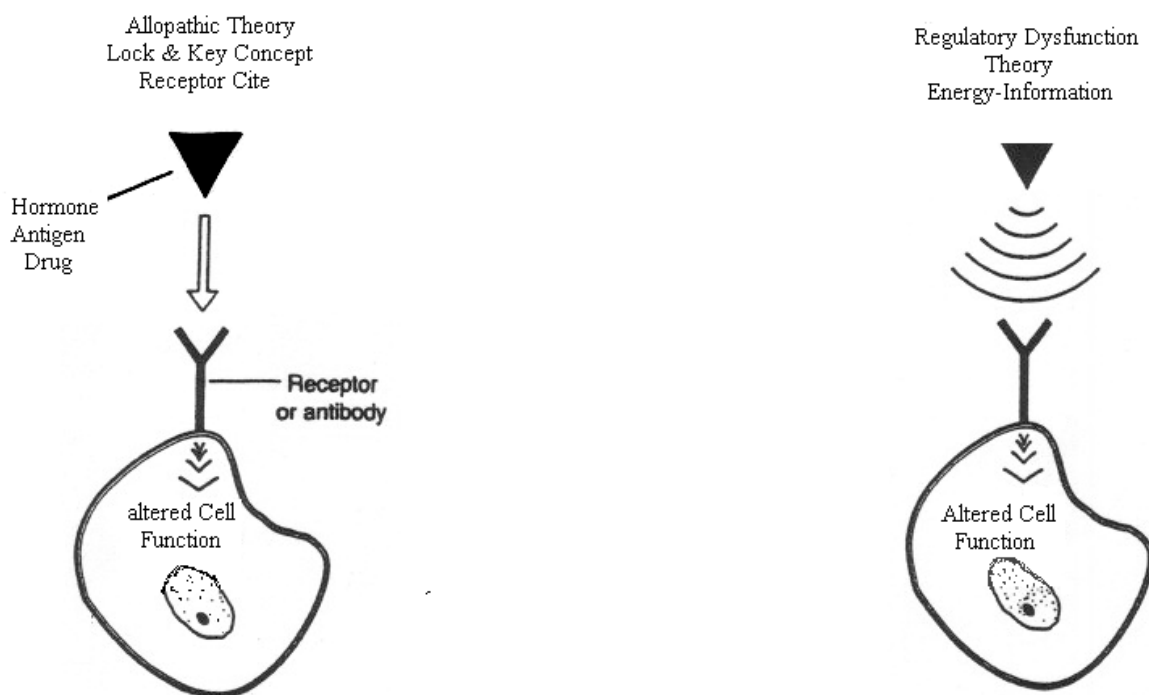
¹⁵⁸³ Amedeo AVOGARDO (1776-1858) een Italiaanse chemicus, die aan de hand van zijn formule de uiterste verdunningsgrens vastlegde, waaronder nog actieve stof aanwezig is.

¹⁵⁸⁴ R. VOLL, *Measurement Points of Electro Acupuncture on Hands and Feet*, 1982, 49 p. R. VOLL, *The 850 EAV Measurement Points of the Meridians and Vessels including the Secondary Vessels*, 1983, 44 p.

¹⁵⁸⁵ R. VOLL was niet de eerste die degerlijke electromagnetische velden heeft aangetoond. De arts Albert ABRAMS, teven vice-president van de *California State Medical Society* en professor geneeskunde aan de *Stanford University Medical School* verrichtte in 1910 reeds gelijkaardig onderzoek. Zie: TURNER, *The Rise of Chiropractic*, 1931, p. 295. Ook Dr. Harold Saxon BURR, professor aan de *Yale School of Medicine* verrichtte metingen van electromagnetische velden in levende wezens tussen 1930 en 1970. Zie OSCHMAN, *Energy Medicine: The Scientific Basis*, 2000, pp. 16-18.

¹⁵⁸⁶ Homeopathy, *A Frontier In Medical Science*, 1995.

nadat de laatste atoom van de substantie verdwijnt. Zij suggereren dat deze informatie of energie in de bindingshoeken en de resonantiefrequentie van het water (zie afbeelding hieronder) opgeslagen wordt. Water heeft dus een “geheugen”, zoals de Franse vorsers bij het INSERM (U 200) o.l.v. Dr. Jacques BENVENISTE ontdekten en verwoordden¹⁵⁸⁷.

Deze informatie die aldus opgeslagen wordt, gaat over op andere moleculen (van het verdunningsvloeistof) door het fenomeen van *entrainment*. Dit beïnvloedt bij inname het fysio-regulatorische systeem door bepaalde energiegolven te sturen, die de pathologische disfunctie in de elektromagnetische stromingen van de zieke patiënt reguleren of weer synchronoos maken. Het fenomeen van *entrainment* (of het meevoeren) kan vergeleken worden met het *pendulum* van verschillende klokken in een ruimte, die uiteindelijk *unisono* zullen gaan schommelen of nog met een groep vrouwen die samen werken en die uiteindelijk gesynchroniseerde menstruatieperiodes zullen ontwikkelen.

¹⁵⁸⁷ E. Davenas, F. Beauvais, J. Arnara, M. Oberbaum, B. Robinzon, A. Miadonna, A. Tedeschi, B. Pomeranz, P. Fortner, P. Belon, J. Sainte-Laudy, B. Poitevin & J. Benveniste, Human basophil degranulation triggered by very dilute antiserum against IgE, Nature, Vol. 333, No. 6176, pp. 816-818, 30th June 1988, C Macmillan Magazine Ltd., 1989; J. BENVENISTE, J. AISSA en D. GUILLONNET, Digital Laboratory, F-92140 Clamart, The Molecular signal is not functional in the absence of “informed” water, in FASEB Journal, 1999, Vol. 13, p. A163.

Homeopathie: kosjer én kosjer-le-pessach

Homeopathische geneesmiddelen hebben gedurende de laatste 25 jaar een toenemende verspreiding gekend in het algemeen en meer in het bijzonder wereldwijd onder de orthodoxe geloofsgenoten, die naar de homeopathische geneeswijze van Samuel HAHNEMANN teruggrijpen.

Precies met het oog op deze ontwikkeling keerden wij ons een tiental jaar geleden tot lokale Rabbijnen met halachische vragen over het gebruik van homeopathische geneesmiddelen tijdens het joodse paasfeest. De vraag was des te pertinent, nu homeopathische middelen worden vervaardigd door achtereenvolgende diluties van een actief middel in talrijke malen het honderdvoud aan alcohol. Wanneer men het probleem van alcohol voor orthodoxe joden met Pasen kent (graanalcohol is immers *chometz* חמץ en verboden)¹⁵⁸⁸, ziet men meteen het nut in van een Rabbinale beslissing desomtrent.

Groot was onze ontgoocheling echter toen op onze vraag geantwoord werd -de vraag was immers persoonlijk én praktijkgericht, omdat een kind toen een acute aandoening had vòòr Pasen- dat wij voor zeven dagen het kind voor één keer maar met antibiotica mochten voeden...

Hoe teleurstellend de reactie op het persoonlijke vlak was, op het publieke vlak had zij een zeer positieve inslag. Dit zette ons aan om ons tot vooraanstaande Rechtsgeleerden in de wereld te wenden en het probleem van de kosjerheid in het algemeen voor te leggen aan deze gezaghebbende autoriteiten.

Homeopathische geneesmiddelen worden hoofdzakelijk vervaardigd op basis van plantaardige, minerale, scheikundige en dierlijke stoffen. Dit laatste maakt een *shaale* שאלה (= rechtsvraag) onontbeerlijk. Bovendien wordt tijdens het bereidingsprocédé alcohol gebruikt dat van graan afkomstig zou kunnen zijn, wat de *shaale* wettigt voor Pasen.

De moedertinctuur wordt dikwijls in verre contreien bereid, waar de actieve bestanddelen (meestal planten) groeien, wat meebrengt dat men geen informatie heeft over de soort alcohol die gebruikt wordt om de moedertinctuur (= het plantenextract in alcohol) voor te bereiden.

---

¹⁵⁸⁸ Het *chometz*-verbod (of verbod op gezuurdesemd of gegist brood en deeg) gaat terug op de bijbel [Ex. (12, 15) en (13, 6); Num. (28, 17); Deut. (16, 3, 8, 16).], waarbij aan de joden opgedragen werd gedurende de zeven paasdagen alleen ongezuurd brood (*matzos*) te eten en gezuurdesemd of gegist brood en deeg te mijden. Detalmud decreteert dat zuurdesem enkel kan tot stand komen uit de volgende vijf graansoorten: tarwe, gerst, spelt, haver en rogge.

Vanuit het oogpunt van de *Halacho* stellen zich twee problemen: 1. wat gebeurt er met een ongeoorloofd actief middel (zoals *lachesis* of slangengift, *sepia* uit inktvis, *formica rufa* of geplette mieren en *oscillococcinum* gehaald uit het neusslijmvlies van een gans) dat herhaaldelijk verdund is geworden zoals hierboven uiteengezet en 2. welk is de implicatie van de alcohol die gebruikt wordt bij de vervaardiging van de moedertinctuur en waarvan men de oorsprong (graan- of geen graanalcohol) doorgaans niet kan achterhalen.

1. Kosjer ook indien het geneesmiddel op basis van een ongeoorloofde dierlijke stof werd vervaardigd.

De overgrote meerderheid der geraadpleegde Rechtsgeleerden beslist dat het ongeoorloofd actief middel (zoals *lachesis*, *sepia*, *formica rufa*, *oscillococcinum*) precies door de vergaande verdunning in (geoorloofde) alcohol als geneesmiddel mag gebruikt worden, ook als men met zekerheid weet dat het middel een ongeoorloofd dierlijk middel is. Als voldoende verdunningsgraad wordt de tweede honderddelige verdunning beschouwd, omdat naar joods recht een vermenging van een verboden product in zestig maal meer geoorloofd product, te verwaarlozen is. Dit heet *botel beshishim*¹⁵⁸⁹ **בטל בששים**. Ook het feit dat het ongeoorloofd actief middel een onontbeerlijk bestanddeel is (*maamid* **מעמיד** in halachische terminologie) en met opzet wordt verdund, wordt als niet relevant aanzien door de door ons geraadpleegde Rabbijnen. Een pertinente bemerking van één Rabbijn: de verdunning kan in dit verband niet gelijkgesteld worden met *bitoel lekatchilo* **ביטול לכתחילה** (of: opzettelijke vernietiging), nu de verdunning in homeopathie geen *vernietigingswijze* maar precies een *procédé van vervaardiging* is.

2. Kosjer voor Pessach, indien de laatste twee verdunningen gebeurden in geoorloofde alcohol.

Voorwat Pessach betreft, beslisten de meeste ondervraagde Rabbijnen dat van doorslaggevende aard is de geoorloofdheid van de twee laatste verdunningen te achterhalen: indien de laatste twee honderddelige verdunningen gebeurden aan de hand van geoorloofde alcohol (bijvoorbeeld suikeralcohol) is het homeopathisch middel voor Pasen geoorloofd ook voor zieken-zonder-gevaar¹⁵⁹⁰.

¹⁵⁸⁹ *Shulchan Aruch*, OH, 447:11; JD, 114:4;

¹⁵⁹⁰ Voor de vraagstelling, zie: Henri ROSENBERG, in *Halakha and Medicine*, Vol. III, p. 244-7; Voor de antwoorden, zie: R. Bezalel STERN, *Responsa Betsel Hachochmo*, Vol. IV, 174; R. Avraham JAFE-SCHLESINGER, *Responsa Be'er Sorim*, Vol. III, 36; R. Isaac Jacov WEISS, *Responsa Minchas Jitschok*, Vol. VIII, 68; R. Chaïm David HALEVY, *Responsa Asse Lecho Rav*,

De praktijk heeft geleerd dat, daar waar er onzekerheid bestaat over de alcoholsoort gebezigd in verafgelegen landen waar dikwijls de moedertinctuur wordt vervaardigd, het daarentegen gemakkelijk te achterhalen is hoe en met welke soort alcohol de subsequeante verdunningen werden doorgevoerd hier in Europa. Doorgaans is dat het goedkopere suikeralcohol.

In de praktijk betekent dit dat men aan de apotheker zal moeten vragen welke alcohol het betreffende laboratorium gebruikt. Is dit geoorloofde suikeralcohol en hebben we te doen met een middel op zijn minst in de tweede verdunning (2 CH) -wat als zeer laag en zelden mag aanzien worden- dan kan het middel zonder probleem voor Pessach gebruikt worden. Vanaf 3 CH en verder is het evident.

3. De homeopathie als alternatieve geneeskunde naar joods recht

Wij stelden toentertijd de vraag naar de halachische toelaatbaarheid van homeopathische middelen, uiteraard ook aan R. Moshe FEINSTEIN, auteur van *Responsa Igros Moshe* en meest gezaghebbende Rabbijn.

Tot onze verstomming ontvingen wij een antwoordschrijven¹⁵⁹¹ van de schoonzoon van de bejaarde Rabbijn, Rabbi Dr. Moshe Dovid TENDLER, zelf een (allopatische) arts, waarin hij beweert dat zijn schoonvader de vraag niet wenst te beantwoorden, niettegenstaande de interessante halachische vragen die gesteld werden. Rabbi M.D. TENDLER voegt eraan toe: “*Homeopathic medicine cannot be classified as an experienced and proven medicine that may be practiced by man without being in opposition to G.od’s*¹⁵⁹² *will. Medical practices that defy rational explanation verge on the superstitious and exposes its practitioners to the influence of cults, mystical beliefs, and ultimately deny the orderly world ordained by Hashem. Lest his name be associated with such practices, Harav Feinstein is constrained from relating to your question*”.

Vol. V, 12, p. 98-112 en in *Techumin*, Vol. II, p. 63-72; R. Shmuel Halevi WOSNER, *Responsa Shevet Halevi*, Vol. V, 55; R. Shraga F. SCHNEEBALG, *Responsa Shraga Hameir*, Vol. IV, 37; R. Meir AMSEL, *Hamaor*, 5742, p. 24; Rabbi Gedalia Aharon RABINOWICZ, in *Halakha and Medicine*, Vol. III, p. 248; R. Jeremia KOHEN, *Responsa Veherim Hakohen*, Vol. II, OH, 20; R. Menashe KLEIN, *Responsa Mishneh Halocho*, Vol. X, 110; R. Solomon Zalmen BRAUN (Brooklyn, N.Y.), onuitgeg. *Responsum*; R. David ROSEN (Opperrabbijn van Ierland), onuitgeg. *Responsum*; R. M.Z. LURIA (Wiznitz, Bnei Brak), onuitgeg. *Responsum*; R. Joshua Moishe ARONSOHN (Petach Tikvah, auteur van *Responsa Jeshuas Moshe*), onuitgeg. *Responsum*; R. Abraham SCHAPIRA (Opperrabbijn van Israël), onuitgeg. *Responsum*; R. Moshe SWIFT (Beth-Din, Londen), onuitgeg. *Responsum*; Rabbi Zvi BERNFELD (*Chug Chasam Sofer*, Bnei Brak), onuitgeg. *Responsum*. Zie ook: R. Nossen GESTETNER, in *Responsa LeHoiros Nossan*, Vol. XI, nrs. 84-6. *The Laws of Pessach, A Digest, Medicine and Alcohol*, p. 11-2.

¹⁵⁹¹ D.d. 23 november 1981.

¹⁵⁹² De naam van G'd wordt door orthopraxe joden niet voluit geschreven, overeenkomstig het bijbelvers: “*Gij zult de naam van de Here, uw G.od, niet ijdel gebruiken*” (Exodus, XX:7).

Aan meer doordachte geschriften van Rabbijn M.D. TENDLER kunnen wij ontnemen dat hij voor zijn homeopathofobie steunt op een extreme interpretatie van de visie van Rabbi Mozes MAIMONIDES, die gekant was tegen bovennatuurlijke geneeswijzen, omdat deze op de door de bijbel verboden “wegen van de Amorieten”¹⁵⁹³ of heidense praktijken neerkomen¹⁵⁹⁴, alsook tegen niet-rationele geneeswijzen¹⁵⁹⁵. Rabbi Mozes MAIMONIDES stelt nog dat enkel geneeswijzen in harmonie met de natuurwetten mogen gebruikt worden¹⁵⁹⁶. Deze uitspraken van Mozes MAIMONIDES komen echter voort in zijn niet-halachisch filosofisch werk *De Gids der Verdwaalden* of *Moreh Nevuchim* (מורה נבוכים)¹⁵⁹⁷. In zijn halachisch standaardwerk *Jad Hachazoko* (יד החזקה) poneert Mozes MAIMONIDES, steunend op eental mudtraktaat¹⁵⁹⁸, echter dat de aanwending van bijv. een amulet of קמעי voor een zieke de Sabbat-verboden opheft¹⁵⁹⁹. Hoe dan ook, Rabbijn M.D. TENDLER bekritiseert de homeopathie om volgende dubbele redenen: (1) de stof die de kwaal veroorzaakt wordt als geneesmiddel gebruikt, wat volgens hem een allesbehalve logische benadering is (de parallel die homeopaten soms maken met het principe van de vaccinatie is volgens hem misleidend en lachwekkend) en (2) door het middel steeds verder te verdunnen, tot het extreme toe, wordt zijn geneeskracht almaar sterker. Niet alleen zijn deze twee stelregels totaal irrationeel, vindt Rabbijn M.D. TENDLER, maar zij druisen regelrecht in tegen de wetten van de Natuur. Immers wordt het vermeende homeopathische geneesmiddel geacht zijn heilzame invloed uit te oefenen in een dermate lage concentratie, dat het volgens de wetten van de fysica en de scheikunde gewoon niet kan. Hij stelt de homeopathie daarom gelijk met afgoderij, een der ergste zonden in het jodendom, ten stelligste te verwerpen dus¹⁶⁰⁰. De draagwijdte van de opinie van Mozes MAIMONIDES op dit punt wordt reeds bestreden en de meeste hedendaagse Rabbijnen volgen de visie van Rabbi Dr. M.D. TENDLER niet. In zijn brief 23 november 1981 gaat hij nochtans één stap verder en beweert dat zijn illustere schoonvader Rabbi M. FEINSTEIN deze minderheidsopinie zou aankleven.

Deze stellingname, beweerdelijk namens Rabbi M. FEINSTEIN, is volstrekt ongeloofwaardig. Immers vinden wij reeds bij R. Jacob J. ETTLINGER

---

¹⁵⁹³ Leviticus XVIII:3.

¹⁵⁹⁴ Moreh Nevuchim 37:3.

¹⁵⁹⁵ Perush Hamishnayot, Joma VIII:6.

¹⁵⁹⁶ Ibid.

¹⁵⁹⁷ Het werk werd oorspronkelijk in het Arabisch geschreven en draagt als titel *Dalalat al-Harin*.

Lat.: *Doctor Perplexorum* of *Dux Dubitantium*.

¹⁵⁹⁸ Bab. Shabbos 60b-61a.

¹⁵⁹⁹ Hilchot Shabbat 19:14.

¹⁶⁰⁰ Zie Dr. Henri JAKUBOWICZ, Een joodse kijk op homeopathie, acupunctuur, occulte handelingen,... Alternatieve Geneeswijzen en Joods Geloof, in het Belgisch Israëlisch Weekblad van 3 oktober 1997.

Klausrabbiner in Karlsruhe (1798-1871)¹⁶⁰¹ de vraag naar de toelaatbaarheid van de therapie door magnetisatie (Mesmerisme). De Rabbi concludeert tot de vanzelfsprekende toelaatbaarheid, zelfs voor niet-levensbedreigende ziekten. Ook al weten we niet hoe het precies werkt, moeten wij zeker niet vermoeden dat – onreine of ongeoorloofde- duivelse krachten ingeschakeld worden. Homeopathie kan halachisch toch niet erger zijn dan eetwaren die door een niet-jood voorbereid werden aan de hand van –verboden- magische technieken. Een dergelijke voeding wordt desalniettemin toelaatbaar geacht door R. Salomon KLUGER uit Brody (1785-1869)¹⁶⁰². In een *responsum*¹⁶⁰³ over de toelaatbaarheid van psychologische en psychiatrische behandelingen, concludeert R. Moshe FEINSTEIN tot de ontoelaatbaarheid. Hij voegt er echter aan toe dat dit niet te vergelijken is met de therapieën die worden aangewend door afgodendienaars en apostaten, die wel geoorloofd zijn, omdat de therapie steunt op de geneeskrachtige kruiden die zij aanwenden en de ingesteldheid van de therapeuten daarbij irrelevant is. Overigens is het verbod om zich te laten behandelen door afgodendienaars en apostaten enkel van kracht, wanneer zij tover- of gebedsformules opzeggen die een afgod aanroepen¹⁶⁰⁴.

In een ander *responsum*¹⁶⁰⁵ komt R. Moshe FEINSTEIN tot de slotsom dat de behandeling met hypnose geoorloofd is, ook voor niet-levensbedreigende ziekten. Vermelden wij nog dat de homeopathie bedreven wordt door volwaardige artsen, die bovenop hun medische studies, zich in de homeopathie hebben gespecialiseerd, terwijl de magnetiseurs, gebedsgenezers en hypnotiseurs waarvoor R. Moshe FEINSTEIN een toegeeflijke houding verkondigt, niet eens onderlegd zijn in de geneeskunde.

Overigens vinden wij reeds in detalmud¹⁶⁰⁶ dat het verboden is op Sabbat op de openbare weg een geneeskrachtige amulet of talisman te dragen¹⁶⁰⁷, die niet afkomstig is van een op dit gebied ervaren persoon. Rashi¹⁶⁰⁸ voegt eraan toe dat een amulet door een ervaren persoon ook op Sabbat gedragen mag worden. Uit ditalmudcitaat blijkt duidelijk dat, behalve het toepasselijke Sabbatverbod om roerende voorwerpen op de openbare weg te dragen, er geen schijn van verbod

¹⁶⁰¹ *Responsa Binyan Zion*, 1868, 67.

¹⁶⁰² *Responsa Tuv Taam Vodaas*, Vol. II, 46.

¹⁶⁰³ *Responsa Igros Moshe*, J.D., Vol. I, 57.

¹⁶⁰⁴ Tossafisten, *ad Bab. Avode Zoro*, 27; *Shulchan Aruch*, J.D., 155.

¹⁶⁰⁵ *Responsa Igros Moshe*, J.D., Vol. III, 44.

¹⁶⁰⁶ *Bab. Shabbos*, 60.

¹⁶⁰⁷ Het verbod steunt op Exodus, XVI:29: “*Bedenkt, dat de Here u sabbat gegeven heeft; daarom geeft Hij u op de zesde dag brood (het Manna) voor twee dagen. Ieder moet op zijn plaats blijven; niemand mag zijn plaats op de zevende dag verlaten*”. In hettalmudtraktaat *Eiruvim* wordt dit verbod uitgelegd als een verbod om op een openbare plaats roerende voorwerpen te ‘dragen’.

¹⁶⁰⁸ De geattitreeerde commentator op de Bijbel en detalmud, R. Shlomo ben Isaac (1040-1105).

bestaat *überhaupt* beroep te doen op een geneeskrachtige amulet, ofschoon deze geen “*proven medicine*” is en zelfs “*defy rational explanation*”¹⁶⁰⁹.

R. David ROSEN, Opperrabbijn van Ierland, reageerde toen als volgt¹⁶¹⁰: “*I was together with you distressed by the reply you received from Rabbi Tendler, though I was not particularly shocked by it. I regret that we live in a world of intense vested interests which tend to prejudice and blind the vision of those within their group. It is to such like that our holy Torah alludes in Deuteronomy*¹⁶¹¹. (...) *I regret that with the conventional medical world, perhaps especially in America, there are vested interests too, and as a result, prejudices are found particularly against alternative medicines. There is no doubt in my mind that it is this prejudice which is above all in conflict with ‘G.od’s will’. The acceptance of medication can only lead to superstition and the like, if one ignores the Divine source of all healings. This is as dangerous in conventional medicine and surgery as in any alternative method. (...) Many people react differently to different kinds of medication. It is a fact that much good and healing has been brought about through homeopathic medicine, and I myself can testify to this. In many ways the medicine of our Sages and Rambam*¹⁶¹² *is more similar to homeopathy and naturopathy than to modern conventional medicine*¹⁶¹³. *To reject these forms out of hand seems to my mind to be in conflict with true Jewish teaching, being both grossly unjust and extremely dangerous, and surely not the way of a G.od fearing person. I am sure that were Rabbi Feinstein to be aware of the situation, he would not have allowed such a response to have been made in his name, and I regret that he is the innocent victim of the conventional medical establishment, its vested interests and prejudices*”.

R. Meïr AMSEL uit Brooklyn, uitgever van het tijdschrift HAMOAR, is evenmin mals voor Rabbi Dr. Moshe Dovid TENDLER en neemt geen blad voor de mond¹⁶¹⁴: “*Ik begrijp niet dat u mij lastig valt met niet meer dan onnozele en nutteloze woorden van ene dokter die uit naam van zijn schoonvader schrijft. Ik zeg u dat dit een complete leugen is en dat zijn schoonvader nooit de vraagstelling gezien heeft, gewoonweg omdat hij een zwakke man is (moge G.od hem sterkte*

---

¹⁶⁰⁹ Alhoewel: zie Fr. ROSNER, *Can an Amulet cure Leukemia?*, in *The Journal of the American Medical Association (JAMA)*, July 28, 1999 – Vol. 282, No. 4, p. 307. J. BARR, M. BERKOVITCH, H. MATRAS, E. KOCER, R. GOLDBERG, G. ESHEL, *Talismans and Amulets in the Pediatric Intensive Care Unit: Legendary Powers in Contemporary Medicine*, *The Israel Medical Association Journal (IMAJ)*, Vol. 2, April 2000, p. 278.

¹⁶¹⁰ Brief van 3 februari 1982.

¹⁶¹¹ XVI:19: “*for a gift doth blind the eyes of the wise, and pervert the words of the righteous*”.

¹⁶¹² R. Moses Maïmonides (acroniem: Rambam, 1135-1204), de grote joodse rechtsgeleerde aller tijden, arts, astroloog en filosoof.

¹⁶¹³ In de *Midrash (Beshalach)* lezen wij: “*Mensen genezen bitter met zoet, terwijl G.od bitter met bitter heelt*”, wat precies het homeopatische principe is (*similia similibus curentur*) versus het allopatische.

¹⁶¹⁴ In een brief van 7 april 1984.

toesturen). Elke vraag die bij hem toekomt wordt doorgaans door zijn zoon beantwoord, die een uitmuntende talmid chochom (=rechtsgeleerde) is, terwijl hij vragen over wetenschappelijke aangelegenheden ter beantwoording aan zijn kwestige schoonbroer doorschuift, die zich dokter en professor noemt en die afgestudeerd is aan de Yeshiva University en tevens een Rabbi is in een moderne tempel. Hij is een complete am hooretz (= onwetend) in Torah aangelegenheden en een lege bron in wetenschappelijke kwesties. In het algemeen is hij idioot, slecht en onbeschoft en zijn schoonvader zou nooit dergelijke taal spreken. (...) Ik heb de Engelse brief van deze idioot nog eens gelezen en ben geschokt van de onnozele en onbeschofte toon”.

R. Chaïm David HALEVY, Opperrabbijn van Tel-Aviv¹⁶¹⁵, buigt zich eveneens over de zonderlinge inhoud van de brief van R. Dr. M.D. TENDLER en concludeert dat elke geneeswijze, ook indien die niet rationeel is, en *a fortiori* indien zij een eigen rationaliteit bezit, geoorloofd is, ook al wordt deze niet erkend door de conventionele geneeskunde. Er bestaat geen enkele aanwijzing dat deze alternatieve geneeswijzen enige invloed aanwenden uit de afgodendienarij of de zwarte magie, zodat er geen enkele basis is om deze geneeswijzen naar joods recht te verbieden.

R. Shmuel Halevi WOSNER¹⁶¹⁶ en R. Menashe KLEIN¹⁶¹⁷ wijzen er beiden in dit verband op dat men hier eerder te maken heeft met *natuurlijke* geneeswijzen, dan met *irrationele* en concluderen tot de geoorloofdheid van de homeopathische behandeling. R. M. KLEIN is ook niet mals voor de zienswijze die R. Dr. M.D. TENDLER verkondigt. R. Bezalel STERN, Opperrabbijn van Wenen, uit desomtrent zijn ongeloof en verwondering¹⁶¹⁸ en verwijst naar drie *responsa* uit zijn boek¹⁶¹⁹ over Filippijnse genezers, over het schrijven van een geneeskrachtige amulet op Sabbat en over illusionisten.

---

¹⁶¹⁵ *Responsa Asse Lecho Rav*, Vol. V, 13, p. 112-115 en in *Techumin*, Vol. II, p. 71-72.

¹⁶¹⁶ *Responsa Shevet Halevi*, Vol. V, 55, litt. D.

¹⁶¹⁷ Brief van 28 januari 1982.

¹⁶¹⁸ Brief van 24 januari 1982.

¹⁶¹⁹ *Responsa Betsel Hachochmo*, Vol. III, 39 en Vol. IV, 13 en Vol. I, 67, litt. Z.

Hoofdstuk XV: Chronologische overzichtstabel¹⁶²⁰

✠†✠☩ Schepping van het heelal – jaar 0 (7 oktober 3761)¹⁶²¹

ΔNarmer, koning van Egypte¹⁶²² (3100)
✠†✠Adam I overlijdt (2831)
✠†✠Noach en zijn ark (2704)
Keizer Huang Ti voert de Chinese astrologie in (°2704)
ΨSoemerische Gilgamesj epos (ca. 2650)¹⁶²³
Begin Chinese jaartelling – jaar 0 (2637)
ΔKhufu, koning van Egypte¹⁶²⁴ (2613)
ΔMentuhotep II, koning van Egypte¹⁶²⁵ (2060)
ΨCodex van Urnammu (ca. 2040)
ΨCodex van Esnunna (ca. 1930)
ΨCodex van Lipitistar (Ca. 1880)
ΨCodex van Hammoerabi (1800)
✠Hebreeuwse stammen
✠†✠☩ **Bijbelse aartsvaders:**
Geboorte van aartsvader **Abraham** (☩*Ibrahim*) (1812)¹⁶²⁶
✠†✠Overlijden van Noach (1755)¹⁶²⁷
☪Rgveda (1500)
✠†✠☩ Geboorte van **Mozes** (☩*Musa*) (1392) ☩¹⁶²⁸
ΔAmenhotep IV, koning van Egypte¹⁶²⁹ (1379)

¹⁶²⁰ Tekens: Ψ = pre-Israëlitisch tijdperk - Δ = Egypte - ✠ = Jodendom - † = christendom - ☩ = islam - ✠ = Protestantisme - ❖ = Grieks recht - ☪ = Romeins Recht - ☯ = Boeddhisme - ☪ = Brahmanisme (Hindoerecht) - ☩ = de verschillende actrices van de overlevering van de joodse wet - ☪ = de achtereenvolgende codices van de joodse wet.

¹⁶²¹ In feite geldt de telling pas vanaf de schepping van de dagindeling en tijdrekening, die pas op de vierde dag van het bijbelse scheppingsverhaal gebeurde: “En G.od zeide: dat er lichten zijn aan het uitspansel des hemels om scheiding te maken tussen den dag en den nacht, en dat zij dienen tot aanwijzing zowel van vaste tijden als van dagen en jaren” (Genesis, I, 14). Dit kan een verklaring zijn voor de discrepantie tussen de datering van de schepping van het heelal volgens de wetenschap en het bijbelverhaal. Het hemelsbrede verschil dateert uit de eerste drie “tijdloze scheppings”dagen”, die geen dagen waren van 24 uur, nu de tijdtelling en tijdmaat toen nog niet bestond.

¹⁶²² Alias Menes, eerste Egyptische koning uit de late predynastie, die Opper en Neder Egypte verenigd heeft.

¹⁶²³ Met een verhaal over een zondvloed ong. 7500 vòòr de jaartelling en de bouw van een schip door de held Uta-Napitsjtim.

¹⁶²⁴ Gr.: Cheops: tweede koning uit de vierde dynastie, die de grote piramide van Giza gebouwd heeft.

¹⁶²⁵ Alias Nebhapatre, 11de dynastie (2060-2010).

¹⁶²⁶ Andere bronnen spreken van 16de of 14de eeuw.

¹⁶²⁷ Was ‘tijdgenoot’ van Abraham gedurende 58 jaar. Volgens Rambam’s *Moreh Nevoechim* is dit van belang omdat Abraham het scheppingsverhaal van Noach heeft vernomen. Noach werd geboren in 2705, wanneer Lemech (geb. 2887, overl. 2110) nog leefde. Lemech heeft Adam I gedurende 56 jaar gekend, zodat het scheppingsverhaal geen zaak van geloof alleen is, maar tevens berust op de getuigenissen van Adam, Lemech, Noach en Abraham.

¹⁶²⁸ ☩ = de verschillende actrices van de overlevering van de joodse wet.

¹⁶²⁹ Alias Akhenaten (1379-1362).

- ☆ Alexander III de Grote¹⁶³⁶ verover Land Israël (332)
- ☆ De Grote Synagoge (312)¹⁶³⁷ ☸
- ☆ Ptolemeus I¹⁶³⁸ verover Land Israël (301)
- Geschriften van Mo-Tzu (4de eeuw)
  - ❖ Wet van Doera (4de eeuw)
  - ⊕ Lex Aquilia de damno (286)
- ☆ Het duimviraat aan het hoofd van de Sanhedrin (245)¹⁶³⁹ ☸
  - ☉ Tripitaka¹⁶⁴⁰ (250)
- ☆ Bijbelvertaling Septuaginta (250)
- ☆ Shimon II HaTsaddik (219)¹⁶⁴¹
  - ☆ Antiochus III¹⁶⁴² verover Land Israël (219)
  - ☆ Ptolemeus IV Philopator verover Land Israël (217)
- ⊕ Lex Silia de legis actione (204)
  - ☉ Codex van Manoe (200)
- ☆ Canonisatie van de Hagyographa¹⁶⁴³ (2de eeuw)
  - ☉ Bhagavadgita (200)
  - ☆ Verovering Land Israël door Antiochus III (198)
  - ☆ Verovering van Land Israël door de Romeinen (188)
  - ☆ Antiochus IV Epiphanus verover Land Israël (175)
  - ☆ Jeruzalem wordt een polis: Antiochia (172)
- ☆ Plundering en ontheiliging van de Tempel door Antiochus IV (169)
  - ☆ Opstand van Judah de Maccabeeër (166-60)
- ☆ Restauratie en herinwijding van de Tempel (164)
  - ☆ Demetrius II¹⁶⁴⁴ erkent de onafhankelijkheid van Judea (142)
- ☆ Opstand tegen Antiochus VII¹⁶⁴⁵ Sidetes (135)
  - ☆ Hernieuwing verdrag met Rome (134)
- ☉ Koning Vikram voert hindoeïstische kalender in – jaar 0- (57¹⁶⁴⁶)
  - Δ Cleopatra (69-30)
    - ☆ Herodes verovert Jeruzalem (37)
  - ⊕ Principaat (27-284)
    - ☆ Restauratie van Tempel (19)
- † Geboorte van Jezus uit Nazareth (C.Jsa) (6)
- ☆ Judea, Samaria en Idumea tot Romeinse provincie Iudea (6)

¹⁶³⁶ 356-323.

¹⁶³⁷ Of de Grote Verzameling of *Anshei Knesset Hagedoilo*. Er bestaat onenigheid over de juiste periode en einde eerste begin tweede eeuw schijnt meer aannemelijk.

¹⁶³⁸ Uit Egypte

¹⁶³⁹ De zgn. 'koppels', waarvan de ene Voorzitter van de Sanhedrin was en de andere aan het hoofd van het Rabbinaat stond. De Sanhedrin vervulde beide taken.

¹⁶⁴⁰ Boeddhistische Canon.

¹⁶⁴¹ Er bestaat onenigheid over de persoonlijkheid van Shimon HaTsaddik: Shimon I (B. Yoma 69a) of waarschijnlijker Shimon II, wat zijn invloed heeft op de datering van de Grote Synagoog.

¹⁶⁴² Koning (223-187) van het Hellenistisch geïnspireerde Seleucidische koninkrijk in Syrië. Stichter: Seleucus I (312-280).

¹⁶⁴³ *Ketoevim*.

¹⁶⁴⁴ 145-38 en 129-25, Seleucidische dynastie

¹⁶⁴⁵ 138-29

¹⁶⁴⁶ Genoteerd als A.V. = anno Vikram.

†‡ Ontstaan van het **Christendom - Jaar 0 van de nieuwe jaartelling**¹⁶⁴⁷

- †‡ Bergrede van Jezus
- †‡ Dood van Jezus (30)
- ✧ *Tannaim* (50) ☸
- ✧ *Misjna* (2de - 3de eeuw)¹⁶⁴⁸
- ✧ **Verwoesting van Tweede Tempel** -Verstrooiing - Diaspora (70)
- ☉ Lex agraria (98)
- †‡ Evangelies (*Ingil*) (1ste – 2de eeuw)
- ✧ **Opstand van Bar Kochba** (135)
- ☉ Edictum perpetuum (135-138)
- ✧ *Ammoraim* ☸ (200)
- ✧ *Talmud* (3de-5de eeuw)
- †‡ Ἀτδᾶχη Κυρίου (3de eeuw)
- ☉ Dominaat (284-565)
- ☉ Codex Gregorianus (295)
- † Beking van Armenië en zijn koning Trdat (Tiridates) III (300)
- ☉ Collatio legum Mosaicarum et Romanarum (begin 4de eeuw)
- ☉ Edict van Milaan (313)
- ✧ Eerste joden in Keulen (321)
- †‡ Concilie van Nicea I (325)¹⁶⁴⁹
- ✧ Julianus de Apostaat¹⁶⁵⁰ geeft toestemming tot bouw Tempel (363)
- † Autonomie van de **Armeense Kerk** o.l.v. een *katholikos* (370)
- ✧ Redactie **Jeruzalemse Talmud** (390)
- ☉ Rijksdeling West-Romeinse Rijk en Oost-Romeinse Rijk (395)
- † Stichting van de **Oude Apostolische Kerk** (Nestorianen)¹⁶⁵¹ (431)
- ☉ Codex Theodosianus (438)
- † Concilie van Chalcedon – **Chalcedoniaanse Orthodoxe Kerk**¹⁶⁵² (451)
- † Stichting **Ethiopisch-Orthodoxe Kerk** met aan het hoofd een *katholikos*¹⁶⁵³ (460)
- Einde West Romeinse Rijk (476)
- †‡ Patristiek (3de – 5de eeuw)
- ✧ Redactie **Babylonische Talmud** (499)
- ✧ *Savoraim* (500) ☸
- ☉ Edictum Theodorici (500)
- ☉ Lex Romana Burgundionum (500)

¹⁶⁴⁷ 1 januari 754 van de toen gangbare jaartelling

¹⁶⁴⁸ Ordening en redactie van de *Misjna* door R. Judah Hanassi, de President in 210.

¹⁶⁴⁹ Geen heil buiten de kerk

¹⁶⁵⁰ Flavius Claudius Julianus (331-363), Romeinse keizer

¹⁶⁵¹ Ook: Assyriërs of Perzische Kerk, die de veroordeling van patriarch Nestorius op het Concilie van Efese verwerpt en zich onafhankelijk verklaart van het westen. Zij stelt zich onder het gezag van de *katholikos* van Seleukië-Ktesifon.

¹⁶⁵² Ook: Melkitische Kerk (melkitisch = keizersgezind), i.t.t. de niet-Chalcedoniaanse kerken: de Koptische, de Ethiopische, de Jakobitische of Syrisch-Orthodoxe Kerk en de Armeense Kerk.

¹⁶⁵³ Oorsprong gaat terug op de doping (40) van de eunuch van de Ethiopische koningin door apostel Filippus (Handelingen van de Apostelen, VIII:26-40. In 5-6de eeuw neemt ze de monofysitische leer van de Syrische en Koptische kerk over.

- ☉ Lex Romana Wisigothorum (Breviarum Alaricianum) (506)
- † Stichting van de **Syrisch-orthodoxe Kerk** (Jacobieten)¹⁶⁵⁴ (512)
- ✧ Stichting autonome Falasja-staat in Ethiopië¹⁶⁵⁵ (525)
- †✠ Dyonisius Exiguus voert de christelijke jaartelling in (526)
- ☉ Codex Justinianus (*Corpus Juris Civilis*) (529)
- ☉ Invoering in Italië van Justinianus' wetgeving (554)
- ✧ Verovering Koninkrijk Judah door Nebuchadnezar, Koning van Babylonië (587)

✧ **Geonim** (600) ☹

✧ Joodse heerschappij in Jeruzalem (614)¹⁶⁵⁶

☉ **Ontstaan islam (*Quran*) (622) – jaar 0 van de islamitische jaartelling**

✧ Jeruzalem veroverd door de Arabieren (638)

- ☉ Lex Wisigothorum Reccesvinthiana (654)¹⁶⁵⁷
- ☉ Afscheuring van de **Charidjieten**¹⁶⁵⁸ (657)
- ☉ Shisma **Shia – Sunna** na moord op Hussein, kleinzoon van Mohammed (680)
- Verovering van Spanje door Arabieren (711)
- ✧ Verovering Koninkrijk Israël door Assyriërs (722)
- Karel Martel stopt de opmars der moslims nabij Poitiers (732)
- ✧ Bekering van de Kazaren (740)
- ✧ Anan ben David sticht de **Karaïtische sekte** (762)
- Karel de Grote (768-814)
- † Concilie van Nicea II (787)¹⁶⁵⁹
- ☉ Stichting van **Noesaïrisch of Alawietisch geloof**¹⁶⁶⁰ (9de eeuw)
- ✧ *Halachot Gedolot*¹⁶⁶¹ (9de eeuw) 📖¹⁶⁶²
- ☉ Epistels van de Broederschap der Reinheid (**Ismailisme**¹⁶⁶³) (10de eeuw)
- Stichting van de **droezische godsdienst** door Nasjtakien Darazi¹⁶⁶⁴ (1017)
- ✧ **Rishoinim** (1038) ☹
- † Het Grote Schisma¹⁶⁶⁵ (1054)
- ✧ *Sefer Halachot – Halachot Ketanot*¹⁶⁶⁶ (11de eeuw) 📖
- ✧ **Verdrrijving van de joden uit Grenada** (1066)
- † ✧ ☉ **Eerste Kruistocht** (1096-99)

¹⁶⁵⁴ Naar Jacobus Baradaï. Ook Westsyriërs genoemd i.t.t. de Oostsyriërs of Nestorianen.

¹⁶⁵⁵ Door joodse autoctonen en naar Ethiopië gedeporteerde joodse gevangenen uit Jemen.

¹⁶⁵⁶ Onder Perzisch bewind

¹⁶⁵⁷ Vervangt de Lex Romana Wisigothorum in het West-Romeinse Rijk.

¹⁶⁵⁸ Van het Arabisch 'degenen die weggaan'. Ook: Ibadieten naar Ibaad al-Moerri, stichter van een charidjietische stroming.

¹⁶⁵⁹ Definitieve dogmatisatie van de wezensgelijkheid tussen de Zoon en de Vader (eerste component van het trinitarisme). Zie Concilie van Konstantinopel (1414-18).

¹⁶⁶⁰ Stichter: Mohammed ibn Noesair an-Namieri, die zich de tiende sji'itische imaat noemt en een radicaal sji'isme verspreidt onder de kustvolkeren van Syrië. Heilig Boek: *Kitaab al-madjmoe*.

¹⁶⁶¹ Van R. Simon Kayara.

¹⁶⁶² 📖 de achtereenvolgende codices van de joodse wet.

¹⁶⁶³ Heilig Boek: *Ikhwan as-Safa*.

¹⁶⁶⁴ Gebaseerd op de nieuwe godsdienst afgekondigd door kalief Hakim ibn Nizaar (een isma'ilitisch sjiëet). Heilig boek: *Kitab al-hikmah* van al-Hakim bi-Amr Allah (996 - 1021).

¹⁶⁶⁵ Wederzijdse excommunicatie van de 'Latijnse' en 'Griekse' Kerk

¹⁶⁶⁶ Van R. Isaac b. Jacob Alfassi (1013-1103).

- †✠ Verovering van Jeruzalem door de Kruisvaarders (1099)
  - †✠ *Decretum Gratiani* (1140)
  - ✠ *Sefer Ha-Itur*¹⁶⁶⁷ (12de eeuw) 📖
  - †✠✠ Tweede Kruistocht (1147-49)
- † Oorsprong van de **Evangelisch-Waldenzische Kerk**¹⁶⁶⁸ (1176)
  - ✠ Verovering van Jeruzalem door Saladin (1187)
  - Magna Carta* (1215)
  - ✠ *Tossafisten* (12de – 14de eeuw)
  - ✠ **Codex van Maimonides** (1180)¹⁶⁶⁹ 📖
  - †✠✠ Derde Kruistocht (1189-92)
  - †✠ Decretalen van Gregorius IX (1234)
  - ✠ Verovering van Jeruzalem door de Khwarizmianen¹⁶⁷⁰ (1244)
  - ✠ Verdriving van de joden uit Engeland (1290)
    - ✠ *Sefer Mitzvos Koton*¹⁶⁷¹ (13de eeuw) 📖
  - ✠ *Shibulei HaLekket* en *Sefer Issur VeHeter*¹⁶⁷² (13de eeuw) 📖
  - ✠ *Sefer Mitzvos Godoil*¹⁶⁷³ (13de eeuw) 📖
  - ✠ Verdriving van de joden uit Frankrijk (1306)
    - ✠ *Piskei HaRosh*¹⁶⁷⁴ (1310) 📖
  - ✠ Verdriving van de joden uit Frankrijk (1321)
    - Begin 100-jarige oorlog (1337)
  - † Vestiging van Armeens patriarchaat in Jeruzalem (1337)
    - ✠ **Codex Arba'ah Turim** (1340)¹⁶⁷⁵ 📖
    - Zwarte Dood (1348)
  - ✠ Verdriving van de joden uit Frankrijk (1394)
    - † Concilie van Konstantinopel¹⁶⁷⁶ (1414-18)
  - ✠ Vier Artikelen van Praag, handvest van het **hussisme**¹⁶⁷⁷ (1420)
    - †✠ Executie van Jeanne d'Arc (1431)
  - † Autocefalie van de **Russische Kerk** o.l.v. de Metropoliet van Moskou (1448)
    - ✠ Verdriving van de joden uit Spanje (1492)
      - ✠ Begin tijdperk der *Achroinim* (1492) ☹
    - Ontdekking van Amerika door Chr. Columbus (1492)
    - ✠ Stichting van de **Sikh-godsdienst**¹⁶⁷⁸ (1496)
    - ✠ Verdriving van de joden uit Portugal (1497)

¹⁶⁶⁷ Van R. Isaac b. Aba Mari uit Marseille (1120-1190).

¹⁶⁶⁸ Stichter: Pierre Valdès / Petrus Waldus. Ca. 1600 gaan de meeste Waldenzen tot de reformatie over.

¹⁶⁶⁹ *Mishne Toire*. Ook *Jad Hachazaka* genoemd.

¹⁶⁷⁰ Een dynastie gesticht in 1077 door Anustegin Gharacha.

¹⁶⁷¹ Van R. Joseph b. Isaac uit Corbeil (overl. 1280).

¹⁶⁷² Van R. Zedakiah b. Abraham Anav.

¹⁶⁷³ Of afgekort SeMaG van R. Mozes b. Jacob uit Coucy.

¹⁶⁷⁴ Van R. Asher b. Jechiel (Rosh) (1250-1327).

¹⁶⁷⁵ Van R. Jacob b. Asher, bijgenaamd *Baal HaToerim* (1270-1340).

¹⁶⁷⁶ Definitieve dogmatisatie van de goddelijkheid van de H. Geest, waardoor de leer van het trinitarisme definitief vorm kreeg. Zie ook: Concilie van Nicea II (787).

¹⁶⁷⁷ Naar Jan Huss (1369-1415). Unitas Fratrum, Evangelische Broedergemeenten, Hernhutters, Boheemse Broeders en Moravische Broeders.

¹⁶⁷⁸ Door Goeroe Nanak (1469-1539). Preekt een star en sober monotheïsme dat streeft naar een fundamentele eenheid tussen islam en hindoeïsme. Heilig Boek: *Adi Granth*.

✧ **Verdrijving van de joden uit Nürenberg** (1499)

✧ **Land Israël veroverd door de Turken** (1516)

✠ **Martin Luther** publiceert zijn 95 thesen (1517)¹⁶⁷⁹

✠ *Formula Missae* (1523)

✠ *Loci Communes* (1521)¹⁶⁸⁰

✠ Confessie van Augsburg (1530)

✠ Stichting van landbouwgemeenschap (**Bruderhof**) in Moravië¹⁶⁸¹ (1533)

✠ *Act of Supremacy* erkent koning als enig hoofd van de **Anglicaanse Kerk**¹⁶⁸² (1534)

✠ **Jean Calvin** publiceert *Institution Chrétienne* (1536)

✠ Stichting van het **Mennonisme**¹⁶⁸³ (1536)

✧ Herinvoering van de *semicha*¹⁶⁸⁴ door R. Jacob Berab (1538)

† **Jezuïetenorde** goedgekeurd door de Paus (1540)

✧ **Verdrijving van de joden uit Praag** (1542)

† Concilie van Trente (1545-1600)

✠ *The Book of Common Prayer* – **Anglicaanse Kerk** (1549)¹⁶⁸⁵

✧ **Verdrijving van de joden uit Genua** (1550)

✠ *The Forms of Prayers* – **Presbyteriaanse eredienst** (1556)¹⁶⁸⁶

✠ Tweede Helvetische Confessie (1566)

† Stichting van de **Unitaristische Kerk**¹⁶⁸⁷ (1556)

✠ Publicatie van *Reform without Tarrying*¹⁶⁸⁸ (**Congregationalisme**) (1581)

† *Corpus Juris Canonici* (1582)

✠ De 39 artikelen (1563)

✧ **Shulchan Aruch** (1564)

✧ **Glossen van de Remo** (1569-71)¹⁶⁸⁹

✧ Saul Wahl 'Koning' van Polen (1587)¹⁶⁹⁰

✧ *Sefer HaLevushim*¹⁶⁹¹ (1590-1604)

✠ Remonstrantie – Stichting van **Remonstrantse Broederschap**¹⁶⁹² (1610)

Begin 30-jarige oorlog (1618)

✠ Anabaptist Confessie van Dordrecht (1632)

✠ Confessie van Westminster (1646)

† Stichting Genootschap der Vrienden (**Quakers**)¹⁶⁹³ (1647)

¹⁶⁷⁹ Op 31 oktober 1517 wordt zijn excommunicatie door de Kerk uitgesproken.

¹⁶⁸⁰ Van Philippe Melanchthon, discipel van M. Luther.

¹⁶⁸¹ Hutterse Broeders, o.l.v. Jakob Hütter (Hutter) († 1536). Stichting door Tiroolse anabaptisten.

¹⁶⁸² Ecclesia Anglicana, Kerk van Engeland of Episcopal Kerk.

¹⁶⁸³ Stichter: Menno Simons (1496-1561). Ook: Anabaptisten, Doopsgezinden en Amise Mennonieten naar J. Ammam, de meest conservatieve fractie van het mennonisme.

¹⁶⁸⁴ Rabbinale wijding.

¹⁶⁸⁵ Door Thomas Cranmer, Aartsbisschop van Canterbury (Anglicaanse Kerk).

¹⁶⁸⁶ Door John Knox uit Schotland voor de Presbyteriaanse eredienst.

¹⁶⁸⁷ Door Lelio Sozzini (Socinius, 1525-1559) met anti-trinitaristische opvattingen verwant aan die der reformatoren.

¹⁶⁸⁸ Door Robert Browne (1550-1633).

¹⁶⁸⁹ Of: *Mapaah* van R. Mozes Isserles.

¹⁶⁹⁰ Gedurende het interregnum vòòr het koningschap van Sigismund III.

¹⁶⁹¹ Van R. Mordechai b. Abraham Jaffe (1535-1612).

¹⁶⁹² Door de Hollandse theoloog Jacobus Arminius (Jakob Harmenszoon, 1560-1609). Ook: Arminianen.

¹⁶⁹³ Door George Fox (1624-1691). Quakers = 'sidderaars' wegens extatische verschijnselen.

- ✧Opstand van Chmielnicki (1648)¹⁶⁹⁴
- †Afscheiding van de **Raskoljniki** of **Oudgelovigen** van Russische Kerk¹⁶⁹⁵
(1653)
- ✧ Publicatie van de *Savoy Declaration*¹⁶⁹⁶ (Congregationalisme) (1658)
- ✧Ontstaan van **Chassidisme** (1736)
- ✧ Stichting van het **Methodistisch of Wesleyaans geloof**¹⁶⁹⁷ (1738)
- Oprichting van **Christenen van de universele broederschap**¹⁶⁹⁸ (1740)
Franse Revolutie (1789)
- Grondwet afgekondigd in de V.S.A. – G. Washington eerste President (1789)
- ✧**Joden verwerven burgerrechten** (1791)
- †Stichting van anticoncordataire gemeenschappen **Kleine Kerken**¹⁶⁹⁹ (1801)
Einde Heilig Romeins Rijk (1806)
- ✧Franse Sanhedrin (1807)
- Al-Kitab al-Agdas*¹⁷⁰⁰ - **Bahāi eredienst** (19de eeuw)
- ✧Stichting van de **Plymouth-Broeders**¹⁷⁰¹ (1825)
- Boek van Mormoon¹⁷⁰² - **Church Jesus Christ of Latter Days Saints** (1830)
- ✧**Verovering Land Israël door Mohammed Ali (1831)**
- ✧Aankondiging door W. Miller van de ‘tempelreiniging’ (**Adventisme**)¹⁷⁰³
(1831)
- ✧ Stichting van de (Heilige) **Katholiek-Apostolische Kerk**¹⁷⁰⁴ (1835)
- ✧**Herstel van de Turkse overheersing (1840)**
- ✧ Hertog van Savoye verleent godsdienstvrijheid aan **Waldenzen** (1848)
- ✧Organisatie van de **Adventistisch Christelijke Kerk** (1860)
- ✧Oprichting van de **Adventistische Kerk van de Zevende Dag** (1863)
- ✧Oprichting van **The East London Revival Society**¹⁷⁰⁵ (1865)
- Stichting van Ernstige Bijbelonderzoekers, de latere **Jehova’s Getuigen**¹⁷⁰⁶
(1874)
- ✧Publicatie van Orders en reglementen van het **Leger des Heils** (1878)
- †Stichting van **Christian Science Church**¹⁷⁰⁷ (1879)
- ✧ Utrechtse Bisschopsverklaring – **Stichting Oud Katholieke Kerk**¹⁷⁰⁸
(1889)

¹⁶⁹⁴ Bogdan Chmielnicki (1595-1657) leidde van de Kozakken die zich in Oekraïne verzetten tegen Russische heerschappij. Talrijke joodse gemeenten werden uitgeroeid n.a.v. deze opstand.

¹⁶⁹⁵ O.l.v. aartspreester Avvakoem (1620-1682). Reactie tegen de reformen door patriarch Nikon van Moskou.

¹⁶⁹⁶ Dat geloof en organisatie formuleert.

¹⁶⁹⁷ Naar John Wesley (1703-1791), een anglicaans priester.

¹⁶⁹⁸ Ook: Doechobortsi (Russisch: ‘strijders van de Geest’), Unie van geestelijke gemeenten van Christus.

¹⁶⁹⁹ Petite Eglise, Stevenisten (in België naar een weerspannige priester), Louisets (in Bretagne, naar het gebruik van de kapel van St. Louis), Blanchardisten (in Normandië, naar priester Blanchard), Clementijnen (in Normandië naar priester Clement).

¹⁷⁰⁰ Van Mirzah Husayn Ali alias Baha Alla (1817-1892). Bahāi eredienst.

¹⁷⁰¹ Ook: Vergadering van Gelovigen, Broeders van de Vergadering, Darbysten (naar John Nelson Darby).

¹⁷⁰² Geïnspireerd door Engel Moroni. *Church Jesus Christ of Latter Days Saints*. Stichter: Joseph Smith (1805-1855).

¹⁷⁰³ Daniël, VII :14. William Miller (1782-1849). Stichter van de Adventisten.

¹⁷⁰⁴ Ook: Irvingianen, naar de stichter Edward Irving (1792-1834), een Schots presbyteriaans predikant.

¹⁷⁰⁵ Voorloper van het Leger des Heils. Opggericht door de methodist William Booth (1829-1912).

¹⁷⁰⁶ Stichter: Charles Taze Russell (1852-1916). Vanaf 1931 de Getuigen van Jehova genoemd. Ook: Russellieten.

¹⁷⁰⁷ Kerk van Christus, Wetenschapper.

- Publicatie van de Kleine catechismus van het spiritisme (**Antoinisten**)¹⁷⁰⁹
 (1893)
- ✧ Dreyfus-proces (1894)
- Uitroeiing van 300.000 Armeniërs door Turkije (1894-6)
- ✧ *Der Judenstaat* door Th. Herzl (1896)
- ✧ 1ste Zionistisch Congres (1897)
- ✧ Ontdekking Cairo *Genizah* (1896)
- †✧ Oprichting van de **Aglipayaanse Kerk**¹⁷¹⁰ (1903)
- † Eerste **Pinkstergemeente** in Groot-Brittannië (1904)
- † Eerste Pinkstergemeente in Los Angeles (1906)
- † Stichting van de **Oud Katholieke Poolse Kerk van de Mariavieten**¹⁷¹¹
 (1906)
- † Eerste Pinkstergemeente in Duitsland (1907)
- Publicatie van *Wetenschap en gezondheid met sleutel tot de H. Schrift*¹⁷¹²
 (1907)
- ✧ Oprichting **Gemeenschap der Ahmadi's**¹⁷¹³ (1908)
- ✧ Afsplitsing van de **Qadani's**¹⁷¹⁴ van de Ahmadi's (1914)
- † Stichting van *Assemblies of G'd* – Federatie van Pinkstergemeenschappen
 (1914)
- Armeense Holocaust door Turkije (1915)
- † *Codex Juris Canonici* (1917)
- ✧ *Aruch HaShulchan*¹⁷¹⁵ (19de eeuw) 📖
- ✧ **Britten veroveren Jeruzalem** (1917)
- ✧ Balfour Declaratie (1917)
- Stichting van het **Caodaïsme**¹⁷¹⁶ door Mandarijn Lee Van Trung (1919)
- ✧ **Brits Mandaat over Palestina** (1920)
- ✧ Oprichting *Haganah* en *Histadrut* (1920)
- Stichting van de **Kerk van het Rijk Gods**¹⁷¹⁷ (1920)
- † Stichting van **Kimbangistische Kerk**¹⁷¹⁸ (1921)
- † Stichting van de **Paleoïmerologische Kerk**¹⁷¹⁹ (1924)
- ✧ Mein Kampf (1925)
- † *Codex Juris Canonici Orientalis* (1935)
- ✧ Wetten van Nurnberg (1935)
- ✧ Kristallnacht (1938)
- ✧ Organisatie *Lechi* (1939)

¹⁷⁰⁸ Ook Kerk van Utrecht, Rooms Katholieke Kerk van de Oud-Bisschoppelijke Cleresie.

¹⁷⁰⁹ Door Louis Antoine (geb. ca. 1885), stichter van de Antoinisten.

¹⁷¹⁰ Iglesia Catolica Independiente, Philippine Independen Churh. Gregorio Aglipay (1860-1940).

¹⁷¹¹ Van *Mariae vitam imitantes*. Stichter : Felicia Kozlawska. Erkenning door Rusland, dat Polen bezet.

¹⁷¹² Definitieve versie van het basiswerk van de Kerk van Christus, Wetenschapper. Eerste uitgave: 1875.

¹⁷¹³ Of: Ahmadijja naar de stichter Mirza Ghoelaam Ahmad (1839-1908)

¹⁷¹⁴ Naar Mirza Basjier ad-Dien Mahmoed Ahmad, zoon van Goelaam Ahmad.

¹⁷¹⁵ Van R. Jechiel Michael b. Aaron Isaac HaLevi Epstein (1829-1908).

¹⁷¹⁶ Leer van de Derde Openbaring van G'd, met elementen uit het confucianisme, het boeddhisme en het christendom.

¹⁷¹⁷ Door Alexander Freytag (1870-1947). Een afsplitsing van Jehova's Getuigen. Ook: Vrienden van de mens.

¹⁷¹⁸ Kerk van Jezus Christus op aarde door bemiddeling van Simon Kimbangu (†1951).

¹⁷¹⁹ De Grieks-orthodoxe Kerk ruilt Juliaanse kalender voor gregoriaanse, omdat het eerste een achterstand van 13 dagen op het astronomisch jaar had opgelopen. Paleoïmerologieten verzetten zich hiertegen.

- ✧ **Holocaust** (1940-45)
- ✧ Organisatie *Palmach* (1941)
- ✧ Duitsland *Judenrein* verklaard (1943)
- Oprichting Verenigde Naties (1945)
- ✧ Pogrom van Kielce (1946)
- Oprichting Unicef (1946)
- ✧ † Dode Zee manuscripten (1947)
- George C. Marshall kondigt zijn Plan voor de heropbouw van Europa aan (1947)
- ✧ Processen van Nurenberg (1948)
- ✧ **Oprichting van de Staat Israël** en Onafhankelijkheidsoorlog (1948)
- Oprichting NAVO (1949)
- Stichting van de **Kerk van Christus van Montfavet**¹⁷²⁰ (1950)
- Stichting van de **Verenigingskerk** (Moonisme)¹⁷²¹ (1954)
- ✧ Sinai-veldslag (1956)
- ✧ † Paus Johannes XXIII (1958)
- ✧ Antwerpen bekladschilderd met hakenkruisen (1960)
- ✧ † Concilie Vaticanum 2 (1962)
- ✧ † Paus Paulus VI in Israël (1964)
- ✧ Zesdaagse Oorlog (1967)
- Moord op President Anwar al-Sadat van Egypte (1981)
- † *Codex Iuris Canonici*¹⁷²² (1983)
- ✧ † Paus Johannes-Paulus II bezoekt synagoge van Rome (1986)
- ✧ Eerste Intifada (1987-1991)
- Operation Desert Storm* (1991)
- Operation Restore Hope* in Somalia (1992)
- Oprichting VN *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia* (1993)
- Oprichting VN *International Criminal Court for Rwanda* in Arusha (1994)
- ✧ Moord op Premier I. Rabin (1995)
- Oprichting VN *International Criminal Court* (1998)¹⁷²³
- ✧ † Paus Johannes-Paulus II in Israël (2000)
- ✧ Tweede Intifada (2000)
- Aanslag op de *Twin Towers* in New York (2001)
- ✧ *Operation Defensive Shield* (2002)
- ✧ Oprichting Arabisch-Europese Liga en straatrellen in Antwerpen (2002)
- † Paus Johannes-Paulus II overleden (2005)
- † Benoeming van Paus Benedictus XVI (2005)

¹⁷²⁰ Of: Universele Christelijke Kerk, Universele Alliantie (sedert 1983). Stichter: Georges Roux (1903-1981).

¹⁷²¹ Door Sun Myung Moon (° 1920). Vereniging voor de Eenmaking van het Wereldchristendom.

¹⁷²² *auctoritate Ioannes Paulus II promulgatis*.

¹⁷²³ Trad in voege op 1 januari 2002.

XVI. Glossarium

XVII. Index

[De trefwoorden in kleiner druk verwijzen naar de voetnoten, in hoofdletters naar familienamen]

- (Aram-)Naharaim 49
aansprakelijkheid van
expert 330
aansprakelijkheid van
experts 330
aansprakelijkheid van
buren 334
aartsvaders 180
aartsvader 33, 68
Aba Mari uit Marseille . 371
Aba(i)..... 127
abandonneren..... 285, 290
abas 214
Abassidische kaliefen 93
Abba Aricha..... 120
Abbaye... 72, 119, 127, 223,
286, 287, 289, 292, 293, 295,
296, 297, 298, 300, 302, 306,
311, 312
Abd al-Muttalib 30
Abdallah 30
Aboda Zara 112
Aboth 109, 112, 115
Abraham 30, 33, 40, 41, 42,
55, 68, 123, 129, 134, 136,
139, 140, 148, 150, 152, 170,
181, 243, 251, 276, 319, 321,
323, 327, 338, 341, 345, 366,
371, 372
Abraham Ibn Daoud124, 207
abrahamistische4, 20, 28, 30
absolutie..... 83
absolutisme 254
Abu Amran Musa ..... See
Maimonides
Abu Salabikh 43
ABUSCH..... 45
academie215, 218, 240, 286,
287, 288, 289, 305, 306, 307,
318, 319, 320, 321
academie van de Exilarch215
Achroïnim144, 149, 153, 279,
280
Achron 279
Achronei-Achroïnim153, 257
achterhouden van het loon284
Act of Supremacy.....372
Acta Comparanda20, 95, 99,
175, 178, 346
Adam..... 40, 140, 366
Addad Addu 49
Adi Granth.....61
Adiabene 52, 209
Adonai 44
Adonis 45
adrachta 216
Adrianople.....145
advaita 54
Adventisme 373
Adventistisch Christelijke
Kerk.....373
Adventistische Kerk
van de Zevende Dag.....373
advocaat 327, 329, 330
advocaten 244, 326, 327
Aelia Capitolina 202
afgodendienaars ...4, 31, 33,
34, 62, 63, 64, 112, 235, 363
afgoderij 32, 54, 56, 62, 112
Afrikaanse jood 27
afvalwater.....334
agent..... 331, 332, 333, 343
aggada 119
aggadisch..... 128
Aglipayaanse Kerk 374
Agrippa II.....195
aguna 260, 261
agunot.....160, 187
AGUS.....229
Aha.....288, 307
Ahadith.....91
Ahasuerus.....43, 367
ahl al-dhimma 214
ahl al-kitab.....214
Ahmadi's.....374
Akhenaten 366
Akkadiërs 42, 49
akum.....62
ALBRIGHT 44
alcohol.....344
aletheia 53
Alexander de Grote 191
Alexander III de Grote ..368
Alexander III uit
Macedonië 191
Alexandrië130, 185, 199, 288,
307
Alfassi... 128, 145, 317, 319
Algerije 128
Algiers 321
ALGRA 67
al-Hakim bi-Amr Allah.. 61,
370
Al-Haq 53
aljamas 243, 244, 245
al-Kitab al-Agdas..... 61
Al-Kitab al-Agdas..... 373
Allah 31, 33, 51, 55
Allat 50, 51
alleenzaligmakende kerk. 59
ALLEN 173
allochtonen..... 208
allopathie 355
Almohaden..... 239
Almohads..... 129
ALON 196
al-Qahira 130
Al-tikre 276
Altuna 323
Amalek 67
Amemar 288, 299
Amenhotep IV 366
Amerika 371
Ammonieten 49, 50, 204
Ammonitische religie..... 50
Ammora 120
Ammoraïm369, Zie Ammoroïm
Ammoroïm... 70, 71, 73, 86,
101, 103, 107, 109, 115, 117,
119, 120, 124, 153, 156, 158,
164, 165, 166, 200, 201, 205,
206, 207, 211, 212, 213, 220,
266, 289, 293
Amon 42
Amorieten 42, 49
Amos..... 49, 51, 87
amputatie 39, 319, 329, 344
Amsterdam... 253, 254, 321,
323
amulet 362, 363, 365

Anabaptist..... 372
 Anan ben David..... 370
 anan-da 53
 Ananus..... 195
 Anat 45, 48
 Anathot 48
 Anatolia 285
 andersdenkenden 25, 26, 62,
 63, 65, 68
 Andrea SIGNORINI..... 357
 androgynie 349
 androgynos ... 349, 351, 352
 Angas-Teksten 367
 Angas-texten..... 61
 angelologie 122
 anglicaanse kerk 28
 Anglicaanse Kerk 372
 Anglo-saxische rechtsstelsel
 174
 Anita..... 3
 anonieme Tanna.... 314, 315
 anpilya 167
 anticipatieve verzaking .....
 295, 296, 297, 298, 300, 302
 anticoncordataire gemeen-
 schappen 373
 anti-joodse rellen .. 320, 338
 antimonium crudum..... 355
 antinomianisme..... 24
 Antiochia 368
 Antiochus..... 185
 Antiochus III..... 185, 368
 Antiochus IV 185, 368
 Antiochus IV Epiphanus368
 Antiochus VII Sidetes.. 368
 Antoinisten 374
 antropomorfe 56
 Anus..... 43
 Anwar al-Sadat 375
 Apocalyps van Abraham tot
 Enoch..... 88
 Apocalyps van Zefanja ... 88
 Apocrypha 88, 199, 213
 apodictische wetten..... 82
 apostaten..... 363
 Apostel Paulus 38
 Apostolische Constitutie. 92
 appellativum 45
 Arabië 41, 50, 51
 Arabieren 370
 Arabische..... 39, 41, 42, 49,
 50, 51, 59, 317
 Arabisch-Europese Liga 375
 Aragon.....245, 251, 321
 Arakhin 113
 Aram 49, 51
 Arameërs 49
 Aramees 124
 Arameese Papyri 87
 Arba'ah Turim.....371
 arbeidsrecht 330
 arbiters.....216, 324
 arbitrale overeenkomst ..324
 arenda 256
 Argentinië.....174
 Aristobulus 197
 Aristotelaanse filosofie..242
 Aristoteles 53, 367
 Aristoteliaans syllogisme268
 Armeens patriarchaat 371
 Armeense Holocaust 374
 Armeense Kerk 369
 Armenië..... 42, 369
 Arnon 50
 Artaxerxes 367
 Artaxerxes I Longimanus ....
 94, 180
 Arthahsasta..... 94, 180, 367
 ARTOM.....251
 Aruch64, 121, 143, 145, 152,
 153, 280, 281, 323
 Aruch Ha-Shulchan
 He-Atid, ... 153
 Aruch HaShulchan 152, 374
 Aruch la-ner 323
 Arusha 375
 Ashkelon 130
 Ashkenaze37, 148, 318, 319
 Ashkenazische.....149
 Asia Minor 285
 asielsteden 112
 Asjera 48
 Assemblies of G'd.....374
 As-Siddiq 53
 assimilatie.....46
 associatie 31, 64
 associatieregels.....331
 Assyrië 41, 42
 Assyriërs 180, 369, 370
 Assyrische 51
 Astar-Kamos 50
 Astarte 43, 48
 astrologie..... 123, 321
 astronomie..... 121, 321
 Athaliah 52
 atman 54
 AUERBACH223, 230, 231,
 233
 Augsburg 320
 Augustinus 41, 59, 92
 Augustus 173, 185, 195
 AULD 45
 autonomie152, 239, 244, 248,
 254, 258, 259, 324
 Av Beis Din 193, 215
 Avadim 115
 avatara..... 44
 AVINER..... 4, 64
 Avnei Miluim 257
 Avogardo 357
 Avot deRabbi Nathan .. 115,
 184
 Avtalyon 166, 196, 304
 Aziz Mehmed Effendi... 253
 Baäl... 43, 45, 46, 48, 49, 50
 Baal HaTurim 141, 144, 318
 Baäl Pe'or..... 46
 Baäl-afgoderij 160
 Baälät Gebal 48
 Baälbek 48
 Baälisme 45, 46
 Baälsjamaim 40, 49, 51
 Baba Batra 31, 52, 112, 121,
 204, 284
 Baba Kamma4, 63, 112, 275,
 284
 Baba Metsia34, 71, 112, 271,
 284
 Babel..... 41, 45
 Babylon36, 43, 93, 125, 180,
 367
 Babylonië... 42, 46, 62, 103,
 107, 109, 119, 122, 125, 127,
 202, 208, 209, 210, 213, 214,
 218, 221, 248, 285, 287, 289,
 304, 306, 367, 370
 Babyloniërs..... 42, 46, 180
 Babylonische42, 44, 47, 109,
 278, 316, 317
 Babylonische Diaspora 122,
 209, 214
 Babylonische talmud ... 103,
 109, 115, 120, 122, 123, 124,
 208
 Bach..... 34, 143, 144, 171
 BACHER..... 84

baden	114	Bekhoroth.....	113	BIGGS	43
Bahāī eredienst	373	belasting	169, 209, 342	bijbel26, 31, 32, 38, 40, 46, 48,	50, 51, 52, 69, 72, 75, 82, 83,
bahaïse	61	belastingen ...	240, 243, 256,	84, 89, 90, 106, 121, 130, 159,	161, 162, 164, 166, 181, 182,
Balfour Declaratie.....	374	339, 342		185, 202, 205, 274, 278	
Balkanstaten	248	belastingontduiker.....	342	bijbelcritici.....	183
balzak.....	350	belastingontduiking.....	319	bijbelperiode	177, 191
Bamberg	320, 322	belastingplichtige	342	bijbels recht.....	20, 160, 211
ban	37, 101, 136, 159, 217,	belastingaangelegenheden	169, 342	Bijbelse aartsvaders	366
246, 247, 318, 324, 325, 343				bijbelse exegese	125
baptische kerk.....	28	Belgisch Israëlitisch		bijbelse periode..	75, 83, 99,
Bar Kapparah.....	101	Weekblad	98, 99, 362	156, 177, 178, 179, 181, 191,	205
Bar Kochba..	199, 201, 202,	Belgische wet.....	74	bijbelse wetten	157
203, 369		bemoado.....	268	bijbelstudie.....	38
Barcelona129, 136, 215, 244,		Ben-Ami.....	50	bijbelteksten.....	106, 218
251, 319, 321		Benares.....	54	bijbelvers	269, 275
baron.....	244	BENAS	175	bijslaap.....	37
baronale ordonnanties...	244	Bene Kiyume.....	215	Bikkurim.....	110
Bartenura	86	Bene Siyume	215	Bilshan	184
BARTH	58, 59	Benedictus XVI.....	375	Binjan Av.....	270
Baruch63, 88, 128, 318, 326,		Benjaminieten	179	biseksueel.....	349
328, 333, 336, 337		Berachot109, 115, 122, 215,		Bi-urim	144
Bashan	48	269, 272, 276, 277		blasfematisch	56
Basra.....	127, 128	beraytot	101, 121	BLEEKER	44
Bassora	127, 128	bereirah	120	bloed 38, 113, 114, 270, 274	
bastaarden	99	Bereshis Rabbati	241	bloedwraak.....	39
BAUDISSIN.....	45	Bereshit Zutta.....	88	Bne Ammon.....	50
BAUMGARTEN.....	51, 52	BERGMAN.....	45	Boaz.....	186
Bayis Chodosh.....	229	Bergrede van Jezus.....	369	Boeddha.....	54
Bayit Chodosh	144	Berlijn57, 63, 124, 165, 220,		boeddhisme	28, 54
Beagency	240	241		Boeddhisme	366, 367
Bechinat Ha-Olam	59	Bernard uit Clairvoux...	242	Boek der Kazaren ...	40, 350
Bechor Shor.....	237	Berurei averot.....	245	Boek der Maccabeeërs I..	88
bedrog	339	Berurei teviot.....	245	Boek der Maccabeeërs II	88
beeldencultus	31, 62	Beruria.....	285	Boek der Mormonen	42
beferhessia	347	Berurim	244	Boek der Principen	59
Beis Jisroël.....	144	Berzun	323	Boek van Alma	42
Beis Din 155, 159, 169, 187,		beslissingsregels...	278, 279	Boek van Esther.....	88
189, 192, 193, 196, 197, 204,		besnijdenis41, 141, 171, 202		Boek van het Verbond ..	367
208, 215, 218, 252, 305, 307,		Bet Efraïm	323	Boek van Mormon	61
314		Bet Jitschak	323	boekdrukkunst	242
Beis din shel Hedyotot.	204	Bet Shearim.....	199, 307	boetedoening...	83, 321, 344
Beis Hillel178, 200, 201, 202,		Beth Jacob-Sidur	59	boetes ...	210, 243, 244, 247,
203, 305, 307, 308, 309, 310,		Beth-Anath	48	248, 254, 255, 259, 326, 340	
311, 312, 313		Beth-Horon.....	49	Bogdan Chmielnicki	373
Beis Jossef139, 143, 144, 145,		bevelhebbers.....	182, 192	Bohemië.....	237, 238, 317
148		bewaarnemers.....	75, 284	Bologna.....	321
Beis Midrash.....	209	bewijsvoering	343	Bonfils	247
Beis Shammai178, 200, 201,		bewijsvoeringsprocedure	127, 183, 245	Bonihad.....	323
305, 307, 308, 309, 310				Bonn	58, 138, 231, 237
Beis-Din.....	281	bewijswetten.....	141		
Beitso.....	111, 174, 303	Bhagavadgita.....	61, 368		
bekentenis	329, 330, 342	BIBERFELD.....	84		

- BONNET 44
 Book of Common Prayer 372
 boorputten 114
 boos oog 38, 39
 borgtocht 330, 338
 Bostra 288
 Botei Din 204
 brahman 54
 brahmanisme 61
 Brahmanisme 366
 brand 337, 338
 brandwonden 273
 Breviarum Alaricianum 370
 Brief van Jeremia 88
 Brodi 323
 Brody 363
 Broederschap der Reinheid
 370
 broedervolk 50
 bronnen van verbintenissen
 170
 Brooklyn 361, 364
 brouwerijen 256
 Bruderhof 372
 Brünau .. 320, 321, 322, 328
 BUECHLER 197
 buitenchristelijke religies 23,
 28, 59
 Bundesverfassungsgericht ..
 261
 burenhinder 334
 burgerlijk geding 330
 burgerlijk recht 74, 112, 127,
 167, 247, 284, 305
 burgerlijke partij 343
 BUSSELL 242
 Byblos 48
 Byzantijnse liturgie 241
 Byzantijnse rijk 93, 123
 Byzantium 240, 241
 Caesarea 122
 Cairo 322
 Cairo Genizah 374
 CALVEZ 59
 calvinistische gereformeerde
 kerk 28
 Candia ..... See Kreta
 Canonieke recht 97, 242
 canonisatie 83, 87, 258
 Caodaïsme 374
 Cappadocia 285
 Carcassone 4, 63
 CARLSON 24
 Carthago 23, 55
 case law 174
 CASSUTO 45, 251
 Castillië 145, 317, 319
 Castoril 241
 casuïstische wetten 82
 Catechismus 91
 centisemalia hahnemania.
 356
 Centraal Orgaan van
 Litouwen 256
 Chabad-dynastie 152
 Chacham 245, 323
 Chacham Zwi 323
 Chachamim 215
 Chaïm LeRosh 38
 Chaje Adam 152
 Chalcedoniaanse Orthodoxe
 Kerk 369
 Chaldeese geboorteplaats ....
 68
 chalitza 75, 167, 205
 challa 270
 Chambery 321
 Champagne-gebied 240
 Chamula 37
 chaosmonster 47
 Charidjieten 370
 Chasdai Crescas 321
 Chassidie Ashkenaz 241
 chassidische mysticisme 323
 Chassidisme 253, 373
 Chatam Sofer ... 62, 259, 323
 CHAYES 84
 chazaka 121, 280
 CHENU 59
 Cheops 366
 cherem de Rabbeinu
 Gershon 246
 cherem stam 217
 Cherubijnen 80
 Chicago 61
 Chillukim 221
 chiloel shabbos 347
 Chinees universalisme. 28, 61,
 367
 Chinese 28, 46
 Chinese astrologie 366
 Chinese jaartelling 366
 Chinese patriottische kerk 28
 chirurg 321
 Chochmat Adam 152
 Choishen Mishpot 150
 chol hamoëd 205
 Chomer 267
 chometz 359
 Chr. Colombus 371
 christelijke landen 254
 christelijke monarchen .. 242
 christelijke prinsdommen 239
 christelijke Prinsen 239
 christelijke rechtsmacht 248
 christendom 23, 24, 28, 31, 32,
 35, 38, 41, 44, 57, 58, 59, 366
 christendom 23
 28, 31, 32, 38, 41, 57, 58, 59
 Christenen van de
 universele broederschap 373
 Christian Science Church 373
 Christus 23, 57, 59, 61
 Christusgebeuren 58
 chromosomen 349
 Chulda 52
 Chulin 66, 267
 Church Jesus Christ of Latter
 Days Saints 373
 Citeerwijze 106, 115
 citernes 114
 civiele huwelijken 260
 civiele zaken 159, 168, 170,
 340
 Claudius Ptolemaeus 120
 CLEMEN 45
 Cleopatra 368
 Clistertius 173
 clitoris 350, 352
 Code der Priesters 36, 40, 82
 Code van Heiligdom 36
 Code van het Verbond 36, 39,
 82
 codex 83, 126, 127, 130, 133,
 134, 136, 141, 144, 148, 149,
 152, 257
 Codex Gregorianus 369
 Codex Juris Canonici ... 263,
 374
 Codex Juris Canonici
 Orientalis 263
 Codex Theodosianus 369
 Codex van Esnunna 366
 Codex van Gortyn 367
 Codex van Hammoerabi 366
 Codex van Lipitistar 366

- Codex van Manoe..... 368
 Codex van Urnammu.... 366
 codificatie126, 127, 128, 132,
 133, 134, 137, 139, 140, 148,
 257, 263, 317, 318
 codificatieactiviteit 127
 codificatiemethode..... 134
 codificatiewerken..... 221
 Coffea cruda 356
 COHEN 347
 collatio 96, 227
 Collatio legum Mosaica-
 rum et Romanarum 369
 commerciële geschillen 254
 commissie 332, 333
 common law 174
 Concilie van Jeruzalem.. 38
 Concilie van Chalcedon 369
 Concilie van Firenze..... 57
 Concilie van Konstanti-
 nopel 47, 92, 370, 371
 Concilie van Nicea... 47, 92,
 369, 370, 371
 Concilie van Nicea I 369
 Concilie van Nicea II 370
 Concilie van Trente 372
 Confessie van Augsburg372
 Confessie van Dordrecht372
 Confessie van Westminster372
 confiscatie..... 338, 339
 Conflict of Laws .....See
 Wetsconflicten
 Confucianisme 367
 Confucius 61
 congregatie .. 245, 246, 253,
 254, 320, 324, 326, 341, 342
 Congregationalisme372, 373
 conservatieven 260
 Constantijn 208
 Constantine 128
 consuetudo 167
 continentale rechtsstelsels
 174
 contra legem 157, 160, 164,
 167, 168, 169, 213, 218, 249
 Contra Reformatie 242
 contraceptie..... 346
 Contractenrecht..... 330
 contradictio 96, 227
 conversos 253
 Corbeil 139, 237
 Cordoba 128, 129, 317
 Corfu 251, 322
 Corpus Iuris.....150
 Corpus Juris Canonici ..263,
 372
 Corpus Juris Civilis 370
 Court Jews 253
 cum iure respondendi 173
 cyclisch tijdsdenken 52
 Cyrenaica 201
 Cyrus 93, 180
 dagan 49
 dagelijks offer 113
 Dajan 141, 317, 325
 Dajan hasilukim 245
 Dajonim.....244, 248
 Dalalat al-Harin 59, 362
 Damascus 48, 218
 Dampierre.....63, 232
 DAN 241
 Dana International. 347, 348
 Daniel 88, 93
 Daniël 87, 185
 Daniël en Susanna 88
 Daniel, Bel en de Slang...88
 dar el-harb 34
 dar el-islam.....34
 Darius I.....367
 Darkei Moshe 144, 148
 darkei shalom 64, 67
 dat yehudit.....161
 dauw 114
 Davar ha-lomed me-iniano
 ve-davar halomed me-sofo
 274
 Davar she-haya bi-khelal
 ve-yatsa liton to'en echad
 she-hu ke-iniono yatsa lahakel
 ve-lo lehachmir 273
 Davar she-haya bi-khelal
 ve-yatsa liton to'en echad
 she-lo ke-iniono yatsa
 lahakel lehachmir 273
 Davar she-haya bi-klal
 ve-yatsa lidon ba-davar he-
 chadash i atta jachol lehach-
 ziro li-kelolo ad she-
 jachzireno hakatuv likelalo
 be-ferush.....274
 davar she-eino mitkaven120
 Davar she-haya bi-khelal
 ve-yatsa min haklal lelammed,
 lo lelammed al atsmo yatsa
 elle lelammed al ha-klal 272
 dayan mumche 203
 Dayana debava 215
 D-bron..... 76, 78, 79, 80, 81
 De excommunicandis
 vitandis 97, 226
 de plano..... 137, 138
 DE RIEDMATTEN 59
 debiteur 168, 212, 218, 338,
 339, 340
 Decaloog 82, 367
 Decretalen van Gregorius
 IX 371
 Decreten..... 243
 Decretum 97, 226, 263, 371
 Decretum Gratiani 263, 371
 deelgenoten... 331, 332, 341
 Demai 109
 democratie 25, 27, 126
 demonen..... 46
 demonologie 121, 122
 de-Orajta 89, 157
 Der Judenstaat..... 374
 de-Rabbanan 157
 derde-verkrijger 212
 Derech Chaim 59
 Derech Eretz 86
 Derech Eretz Zuta 115
 DERENBOURG 197
 Derishe 144
 deskundig advies..... 330
 destinata 219
 destinatio 219
 deugdenleer..... 74
 deurkoker 71
 deurkokers 184
 Deuteronomische code76, 78,
 79
 Deuteronomische Code36, 40,
 82
 Deuteronomium34, 36, 39, 41,
 44, 46, 50, 66, 67, 82, 106,
 182, 259, 267, 269, 270, 272,
 273, 275, 276, 329
 devaluatie..... 208
 DEVREESSE..... 226
 dhimmi's 33
 DHORME 46
 dialectiek..... 96, 227
 diamanten voertuig 54
 Diaspora107, 127, 169, 193,
 199, 209, 211, 246, 251, 253,

314, 347, 369
 dichotomie 23
 dief..... 297
 diefstal ..141, 181, 203, 247,
 331, 343
 dierenoffers..... 113
 diffamatie van vrouwen 246
 din 73
 Dina 181
 dina deMalchuta Dina.. 169
 dinei mammonot140, 159, 164
 dinim..... 73
 distinctio 96, 227
 divinatie 39, 41
 Doctor Perplexorum 362
 doctrine20, 57, 101, 171, 172
 Dode Zee 48, 50
 Dode Zee manuscripten 375
 doden 46, 47, 274
 dogmatiek 74
 dogmatisch-theologische
 fundering..... 63
 dogmatisch-theologische
 vlak 57
 Dominaat 369
 DONDEYNE..... 59
 doodstraf.. 39, 89, 203, 204,
 211, 239, 243, 244, 245, 324,
 329, 343, 344
 doodstraffen 71, 73, 89, 112,
 155, 203, 209, 243, 244, 246,
 329, 344
 doofstommen 188
 douanerechten..... 256
 Dr. Jacques BENVENISTE
 358
 Dr. Henri JAKUBOWICZ21
 Dr. Reinhold VOLL..... 357
 Dr. Samuel Hahnemann 354
 DRANE 24
 Dreyfus-proces 374
 drieënig 47
 drieënige G'd 56
 drieledige wereldbeeld42, 46
 drievuldigheid31, 53, 56, 62
 DRIVER 36, 60, 219
 droezische godsdienst... 370
 DUBARLE 59
 DUBNOW 256
 Duce..... 255
 Duitse Tossafisten..... 237
 Duitsland125, 136, 137, 140,
 148, 239, 244, 245, 246, 248,
 250, 253, 254, 259, 317, 318,
 319, 322, 352, 354, 374, 375
 duivels 122
 duiven..... 113
 Dumuzi.....44
 Dumuzu.....44
 Duns Scotus.....92
 DUPONT-SOMMERS...49
 DUSSAUD 48
 duïmviraat ... 100, 166, 185,
 190, 196, 200, 305, 368
 Dux Dubitantium..... 362
 dwangmiddelen 249, 259
 dyfemismen.....46
 Dyonisius Exiguus 370
 E-bron 77, 80
 Ecclesiasticus van Jezus..88
 Echt Antwerps Forum98, 99
 echtscheiding 13, 37, 70, 74,
 89, 99, 112, 137, 138, 141,
 163, 175, 212, 220, 246, 249,
 260, 318, 345
 echtscheidingen 90, 213,
 248, 250, 260, 261, 320, 325
 echtscheidingsakten..... 112
 echtscheidingsdocument157,
 212
 echtscheidingsgrond.....249
 Edah 124, 181
 Eden-stadium 40
 Edict van Milaan 369
 Edictum perpetuum 369
 Edictum Theodorici.....369
 Edom 50
 Edomieten 49, 50
 Eduyoth 112, 115
 eed 112
 eedformule 217
 Eerste Poort 284
 Eerste Tempel 209
 eerstgeborenen 113
 eerstgeborenenrecht.....272
 eetwaren 114
 Egypte 35, 41, 42, 44, 45,
 47, 48, 50, 51, 83, 130, 181,
 190, 191, 201, 214, 218, 276,
 317, 322, 366, 367, 368, 375
 Egyptenaren 46
 Egyptische.....42, 49
 ei 303, 304, 318
 eigenaar36, 82, 119, 212, 270,
 284, 285, 290, 291, 292, 293,
 294, 295, 296, 297, 298, 299,
 300, 301, 335, 337
 eigendom . 39, 82, 119, 159,
 169, 170, 186, 284, 285, 292,
 298, 335, 337, 339
 eigendomsoverdracht... 159,
 163, 170, 171, 188, 336
 eigendomsrecht 112
 eigendomsverkrijging .. 170,
 284
 eilonis 353
 Ein Mikra Jotse mitte
 Peshuto 277
 ein mukdam u-meuchar
 ba-tora 277
 eis laasot lashem, hafer
 toratecho 67
 EISSFELDT..... 43
 El 40, 42, 43, 45, 46, 48, 49,
 51
 El Eljon 40
 Elam..... 49
 Elamieten 42
 Elat..... 48
 Elath..... 50
 ELBOGEN..... 241
 Eleh Divrei HaBris 259
 Elephantine 87
 Elijah b. Loeb 124
 ellen 290, 291
 ELMAN 175
 Eloe Metsios 284
 Elohim 44
 Elohistisch 77
 ELON 175
 Elzas 318
 emancipatie... 254, 258, 260
 emancipatiebeweging .. 152,
 254, 258, 260, 261
 Encyclopaedia Judaica. 132,
 193
 endocrinoloog 353
 Engel Moroni 373
 Engeland239, 253, 255, 354,
 371, 372
 ENGLARD 175
 Enoch..... 88
 Enos 40
 Ensisheim..... 318
 Epistels van de Broederschap
 der Reinheid..... 61

- eponymische voorvader .. 49
EPSTEIN 228
ereloon 327
erfdienstbaarheid 334
Erfurt 320, 322
ERMAN..... 43, 46
Ernstige Bijbelonderzoekers
373
Erubin 109, 110
erussin 219
ervaren mannen..... 182
Esdras 88, 93, 180
Esdras I 88
Esdras II..... 88
Eshbaäl 45, 46
Eshbosjet..... 46
Esnunna 35
Esther....43, 48, 63, 87, 111,
120, 185, 213
Ethiopië 370
Ethiopisch-Orthodoxe Kerk
369
ethnarch 195
ethnarchaat 185
ethymologie 120
Etzion-Gever..... 50
Europa20, 25, 27, 37, 39, 90,
96, 123, 214, 222, 231, 232,
242, 250, 253, 254, 258, 361,
375
euthanasie 346
Evangelie 33, 194
Evangelies..... 195, 369
Evangelisch-Waldenzische
Kerk 371
Even Ha-Ezer..... 152
exclusie 275
excommunicatie... 205, 217,
218, 244, 246, 247, 325, 329,
341
excommuniceren..... 210
Exilarch 158, 209, 210, 211,
214, 215, 221, 243, 286, 288,
305
Exilarchaat 210
Exilarchen..... 209
Exodus... 36, 39, 41, 47, 50,
51, 67, 68, 82, 84, 106, 182,
269, 271, 272, 274, 275, 276
exodusperiode..... 178
Extra ecclesiam nulla salus
23
Extravagantes 263
Ezechiël 44, 51, 66, 87, 183,
185, 213, 323
Ezra .. 56, 68, 77, 87, 93, 94,
106, 159, 178, 180, 183, 184,
187, 193, 209
fabels 121
Falaise 236, 237, 239
Falasha's 27
Falasja 370
familiaal statuut.....258
familiehoofden 182
familierecht99, 111, 127, 140,
141, 152, 169, 186, 187, 251,
260, 344
familievermogen 345
familiewet.....344
Farizeeën 193
Farizeeërs .94, 95, 100, 190,
193, 194, 195, 196, 199
fas73
Fatwa 316
FAUR..... 222, 241
Federatie
van Pinkstergemeen-
schappen.....374
feestcyclus 46
feestdag 120, 163, 303, 304,
307, 308, 309, 310, 311, 312,
313, 314, 315
feestdagen110, 111, 139, 197,
205, 303, 304
FELLER 175
Fenicië 42, 48, 49, 191
Feniciërs 42, 43, 47
Fenicische.....42, 45, 47, 51
feodale Middeleeuwen ..240
Ferrara 251
Fez..... 128, 130, 251
Filistijnen 42, 49, 51
FIOLET 59
fiscus iudaicus 208
flagellatie.....352
Flavius Arrianus 120
Florence.....251
folklore 121
Forli.....251
formica rufa.....360
Forms of Prayers 372
Formula Missae.....372
Fostat..... 130
FRANKEL 84
Frankfurt 144, 251, 259, 323
Frankfurt am Main .. 84, 323
Frankrijk .. 96, 97, 125, 148,
223, 225, 239, 241, 242, 247,
248, 250, 257, 279, 317, 318,
319, 352, 354, 371
Franse Constituante 258
Franse joden..... 254
Franse Jurisconsulten..... 97
Franse Revolutie97, 258, 373
Franse Sanhedrin 373
Franse Tossafisten 236
Franse wet..... 74
FREIMANN 220
FROST..... 23
fruit 109, 110, 114, 119,
166, 290, 291, 296
Fulda 124
fundamentalisten..... 62
fysieke incompatibiliteit249
fysieke walging..... 249
fysio-regulatorische matrix .
357
fytotherapie 355
G. Washington 373
Gabinus Aulus 194
Gada..... 124, 208
Gadadhar Chattopadhyaya53
Galicia..... 323
Galilea..... 122, 187
Gallus 208
Gamliël de Oude... 187, 212
Gandhi 53
Gaon125, 128, 213, 217, 218,
221
gastvrijheid 69
Gathas 61, 367
Gaudium et Spes 58
Gazai ..... 124, See Gada
G-ds Rijk..... 67
Gebed van Menasse 88
gebeden. 121, 184, 186, 259
gebedsquorum..... 243
gebedsriemen .. 71, 155, 184
gebrekkige goederen336, 337
gebruiksvoorwerpen 113
Gedekte Tafel 145, 148
gedingbeslissende eed... 189
gedwongen Get 249
gehypothekeerd goed.... 335
GEIGER..... 197, 240
geld187, 218, 272, 289, 293,

294, 318, 338, 340
 geldelijke aangelegenheden 1
 59, 164, 167, 204, 243, 281
 gelijksoortigheidprincipe 355
 geloften 111, 113
 geloofsgenoot 27, 289
 gemara ..... Zie gemoro
 Gematria 241, 276
 Gemeenschap der Ahmadi's
 374
 gemeenschapsdecreet.... 243
 gemeenschapsordonnanties
 246
 gemene muur 335
 gemirut daat 171
 gemoro... 72, 115, 117, 121,
 122, 165, 235, 290, 291, 293,
 296, 297, 298, 302, 308, 310
 genderdysforie 349
 genderidentiteit 349
 genderteam 353
 geneesheer 154, 319, 321
 geneeskunde . 121, 317, 322
 Genesis 37, 42, 47, 49, 50, 51,
 68, 69, 179, 180, 181, 182,
 276
 Genesisverhalen..... 41, 50
 Genootschap der Vrienden
 372
 Genua..... 372
 Geographia 120
 geo-historisch kader..... 62
 Geoinim 123, 125, 127, 128,
 129, 132, 139, 168, 192, 199,
 213, 214, 215, 216, 217, 218,
 220, 221, 243, 249, 316, 326
 Geonaat..... 215, 216
 Geonim .. 97, 125, 219, 220,
 223, 226, 370, Zie Geoinim
 geonische periode . 115, 127
 geordineerde rechters.... 204
 George C. Marshall..... 375
 ger toshav..... 33, 34
 gerama 121
 Gerar 181
 gerechtelijke autonomie. 56,
 217, 239, 240, 243, 246, 247,
 254, 255, 262, 282, 339
 gerechtigheid 53
 gerechtsdeurwaarder..... 244
 gereformeerde kamp 259
 gereformeerde kerk... 23, 55
 gereformeerde Rabbi's ..261
 Gerim 115
 Gerizzim.....367
 Geroussia..... 185, 193
 Gershon ben Judah 96
 geschiedenis .30, 32, 35, 37,
 41, 42, 52, 58, 66, 67, 121,
 133, 179, 242, 258
 Geschreven Wet .76, 83, 88,
 89, 99, 101
 geslachtsbetrekking 38
 geslachtsbetrekkingen38, 269,
 351, 352
 geslachtsdelen 349
 geslachtsidentiteit..350, 353
 geslachtsorganen ..349, 350,
 351, 352, 353
 geslachtsverandering349, 353
 Get 157, 212, 246, 249, 260,
 318
 Get contra legem 249
 Get me'usseh.....249
 getuige..... 160, 330, 342
 getuigenissen 112, 161, 211,
 329, 341
 getuigenverhoor 330
 getuigenverhoren..... 112
 gevangenisstraf.....340
 gevangenisstraffen.....56
 gevonden voorwerpen...289
 gewoonte breekt wet164, 166,
 167, 169
 gewoonten 39, 75, 102, 121,
 149, 161, 162, 163, 164, 167,
 168, 169, 170, 171, 316, 317,
 318, 345
 gewoonten van
 karavaanreizigers..... 164
 gewoontes van de priesters 1
64
 gewoontes van de
 verhuurders..... 164
 gewoontes van de zeelui 164
 gezegden der Wijzen 155
 gezera ..... Zie gezero
 gezero shovo 268, 269
 gezerois 157
 gezerta 217
 gezuurd brood 269, 307
 Gibea 179
 Gids der Verdwaalden59, 317
 GIL.....218
 Gilgamesj epos 366
 GINZBERG 88
 Gittin112, 120, 203, 208, 318
 Giza..... 366
 global village 60
 glossatoren... 13, 72, 96, 97,
 121, 222, 225, 242
 Glossatoren 263
 glossen63, 83, 121, 124, 125,
 131, 134, 143, 144, 148, 149,
 150, 151, 165, 169, 242, 253,
 257, 282, 316, 317, 318, 352
 glossen 125
 134, 148, 282
 goddelijk orakel 68
 godlasterlijk 56
 godsdiensten 20, 25, 28, 30,
 31, 32, 35, 36, 44, 47, 49,
 51, 53, 54, 57, 60, 61, 62,
 63, 67, 68
 godsideaal 40
 godslasteraars..... 239
 godslastering..... 344
 godvruchtigheid 69
 goede huisvader 292
 goederen in transit..... 337
 GOITEIN 216, 240
 GOKKEL..... 67
 gokverslaafde..... 345
 Golan 48
 GORDON 39, 41
 Gott ist mit Uns..... 66
 Gouden Eeuw 253
 gouverneur 93, 180, 182
 Goyim 261
 Graaf van Clermont-
 de Tonnerre..... 258
 grammaticale fouten 334
 GRAY 39, 41
 Grenada..... 370
 Grieken 42
 Grieks 43, 53, 88, 102, 122,
 199, 287, 290, 297, 366
 Grieks dialect..... 122
 Griekse filosofie..... 305
 Griekse manuscripten ... 120
 grieks-orthodoxe kerk..... 28
 griffier 244
 griffiers 261
 grondbezitters 218
 Grondwet 20
 GROOT 59

- groot voertuig 54
Groot-Brittannië 374
Grote Assemblee..... 184
Grote Sanhedrin... 196, 197,
..... 198, 215, 218
Grote Schisma 370
Grote Synagoge100, 179, 183,
..... 368
Grote Vergadering 158
Grote Vergadering 183, 186,
..... 190
Grote Verzoendag. 164, 303
GUGGENHEIM 231
GUILLAUME 39, 41
H. Geest 47, 92, 371
H. ROSENBERG 95, 98, 99
Habakuk..... 87
Haddad..... 49, 51
Hadith 91
Hadrianus62, 173, 202, 285,
..... 288, 307
Haganah..... 374
Hagaot Majmuniot 136
Hagar 41
Haggai 87, 184, 186
Hagigah 111
Hagyographa70, 87, 178, 368
Hai Gaon..... 125
Haifa 226
halacha..90, 96, Zie halocho
halachische Midrashim . 106
halachische monografieën ..
..... 221
halachot .....Zie halocho's
Halachot Gedolot..... 370
halfnomaden 42
Halichos Olam 223
Hallah 110
haloche..... 346
halocho4, 71, 72, 73, 74, 86,
100, 102, 106, 119, 120, 125,
126, 128, 133, 134, 139, 149,
158, 162, 163, 164, 165, 166,
171, 172, 175, 177, 187, 191,
197, 202, 205, 207, 208, 210,
211, 243, 256, 259, 264, 278,
279, 280, 315
Halocho ve-Kaboleh..... 64
halocho ke-Basro'e..... 149
halochos... 72, 86, 101, 102,
120, 133, 137, 138, 139, 143,
162, 184, 278, 285, 289
Halochos de Rab Acha ..221
Halochos Gedoilos 226
Halochos Gedoilos127, 128,
..... 221
Halochos Ketanos . 129, 137
Halochos Ketsuvos..... 127
Halochos Ketu'os..... 127
Halochos Le-Moshe
Mi-Sinai 84, 85
Halochos Pessukkos127, 217,
..... 221
Halochos Rabati 128
HALPERN 256
Hamat 40
Hamburg..... 259, 323
Hamieten 42
Hammoerabi..... 36, 39
HAMOAR..... 364
Hananel 121, 123, 128
Hananel b. Hushi'el123, 128
Hananiah 285, 289
handel .. 121, 163, 170, 171,
..... 209, 239, 243, 331
Handelingen .. 193, 195, 196
handelingsonbevoegdheid ...
..... 35, 188
handelsconcessies..... 240
handelspraktijken 330
handelsrechtshers 216
handen .. 114, 129, 203, 212,
..... 329, 336
hanife..... 41
Hanilai 209
HARKAVY 216
HARNACK 241, 242
HARTMANN 34
Hasinai 209
Hasmoneeërs 102, 191
Havdalla 184
Hebreeërs 36, 40, 46
Hebreeuws... 44, 45, 48, 49,
101, 122, 133, 259, 276, 317,
..... 327
Hebreeuwse stammen36, 39,
40, 41, 42, 45, 68, 82, 179,
..... 366
Hebron..... 68
heffing der heilige gaven110,
..... 166
hefsed merubo 67
HEGEL 32, 57
heidenen 62, 121
heil23, 24, 26, 54, 57, 59, 67,
..... 255
Heilig Romeins Rijk 373
heilige gaven. 110, 298, 299
heiligschennis 113
Hekdesh 74
hekkesh 269, 270
Helena 52
Heliopolis..... 48
Hellenisatie 94
Hellenistische periode... 185
Hemda Genuza 127, 216
hemelboog 46
hemelgod 51
Hemelheer 49
herkenningselement 289
hermafrodiet 349, 350
hermafroditisme..... 349
hermeneutiek 266
Hermeneutische interpreta-
tieregels..... 266
Herodes 191, 195, 197, 305,
..... 368
Herodes de Grote 191
Hertog van Savoye..... 373
HERZOG 83
hester ponim 66
Hethieten..... 42
Hethietische 45
HEYLEN 59
HICK 60
Hilchos haRif..... 123
Hilchos haRosh..... 137
Hilchos Re'u 127
Hildesheim 120
Hillel95, 100, 138, 166, 178,
187, 190, 200, 201, 223, 240,
266, 304, 305, 307, 308, 309,
..... 310, 318, 319
Hillel de Oude..... 201, 304
Hillel 195, 100, 190, 266, 304,
..... 305, 307
Hinayana..... 54
Hincmar uit Reims.. 97, 226
hindoeïsme..... 28, 44, 53
hindoeïstische kalender. 368
Hindoerecht 366
hindoes..... 53, 61
Hippo 92
HIRSCH..... 84
Histadrut 374
historische bron..... 75, 163

- Hittieten 181
Hizkia 78
hoererij 52
Hof van Cassatie... 204, 261
HOFFMANN 64
Hofjuden 253
hoger beroep. 245, 247, 324
Holocaust 245, 375
homeopathie 354, 355, 357,
..... 360, 361, 362, 363
Homerus 47
homiletische exegese 121
homousios 47
honderdjarige oorlog..... 242
Hongarije 17, 174, 238, 245,
..... 259, 323
honig 114
hoofdgod 42, 43, 44, 48, 49,
..... 51
Hoogerechtshof.. 185, 193,
..... 247, 261
Hooglied 87, 184
hoogwaardigheidsbekleders
..... 216, 244, 245
Hora'a 172
Horayoth 112
Horon 49
Hosea 46, 87
Huang Ti 366
huidtransplantaten 352
Hullin 113
Hussein 370
hussisme 371
huur 112
huurproblemen 334
huurwetten 112
huwelijk. 37, 38, 70, 74, 89,
90, 98, 99, 111, 112, 141,
157, 160, 163, 175, 187, 212,
219, 233, 236, 243, 249, 260,
..... 318, 327, 345, 353
huwelijken 37, 112, 248, 260,
..... 261, 320, 325, 341
huwelijkscontract 36, 37, 219,
..... 249
huwelijkscontracten? 111
huwelijksgoederenrecht 141
huwelijksinzegeningen 243
huwelijksrecht 219, 321
hypospadie 350
Hyrchanus 191, 195, 197
I. Rabin 375
- Iberisch schiereiland 214,
..... 254
IBN KHORDABEH 240
Ibn Migash 128, 334
Ibrahim 33
identificatiemerk 292
identificatiemiddel 290
identificatieteken .. 292, 293,
..... 296, 301
idioten 188
idolatrie 60
Idumea 368
Ierland 361, 364
Iggeres Rav Sherira Gaon ..
..... 215
Iggeres Sherira Gaon 124
Iggrois Ha-Rayah 64
Ilah 51
Ilat 51
illusionisten 365
immoreel gedrag 246
Imre Esh 323
Inanna 45
incarnatie 59
inclusie 275
Ingil 33, 369
Inquisitie 55
Instituten van Justinianus 173
Institution Chrétienne 372
Integristen 62
integristische christenen .. 56
intermediaire dagen 111
International Criminal
Court 375
International Criminal
Tribunal for the former
Yugoslavia 375
interpretatiemethode 218
interpretatieregels... 74, 205,
..... 275
inter-religieuze dialoog. ... 58
inter-religieuze ver-
houdingen 58
Intifada 375
ipecacuanha 355
Irak 35, 68
Isaac b. Judah ibn Ghayat 128
Ishtar 45
Isis 45
islam. 23, 28, 31, 34, 35, 37,
53, 55, 56, 74, 91, 123, 225,
253, 346, 366, 370, 371
- islam-belijders 53
islamieten 33, 34, 40, 55, 56
islamisme 41
islamitisch bewind 254
islamitisch Recht 264
Ismaël 33, 41, 55
Ismailisme 370
ISRAEL 241
Israël .. 8, 11, 13, 30, 32, 34,
35, 40, 41, 42, 43, 44, 47,
49, 51, 55, 77, 78, 99, 107,
109, 117, 122, 125, 130, 133,
143, 163, 169, 172, 175, 180,
183, 197, 200, 208, 210, 213,
214, 215, 217, 222, 223, 231,
237, 238, 240, 241, 244, 249,
250, 253, 257, 261, 262, 307,
314, 320, 321, 322, 325, 326,
327, 328, 339, 342, 343, 345,
347, 361, 367, 368, 372, 373,
..... 375
Israëlitische wereldbe-
schouwing 52
Istanbul 145
Italiaanse Tossafisten 239
Italië 123, 125, 245, 248, 251,
..... 317, 319, 320, 321
Itturei Chaïm leDavid 71
Iudea 368
ius cogens 168, 246
ius dispositivum 168
ius divinum 73
ius gladii 203
ius humanum 73
ius talionis 39
Izebel 52
JACKSON 24
Jacobieten 370
Jacobus 195
Jad Hachazaka 62, 130, 134
Jahu 40
jahwisme 46, 52
jaïnisme 28, 61
Jaïnisme 367
JAKUBOWICZ 333
Jakveh 40, 43, 45, 47, 51, 82
Jalkut Shimoni 241
Jam 49
Jam Hatalmud 128
J-bron 76, 77
Jeanne d'Arc 371
Jean Calvin 372

- Jehoiachim 209
 Jehova's Getuigen. 373, 374
 Jehovistisch 76
 Jehu 52
 jekkische jood 27
 JELSKI 196
 Jemen 35
 Jerach 49, 50
 Jeremia..50, 51, 84, 87, 181,
 183
 Jerubaäl 45, 46
 Jerubosjet 46
 Jerusalem 35, 132, 175, 197,
 217
 Jeru-shalem 49
 Jeruzalem 42, 49, 78, 80, 93,
 110, 111, 137, 164, 180, 182,
 193, 194, 195, 196, 197, 198,
 199, 202, 204, 215, 216, 218,
 222, 223, 224, 228, 230, 231,
 233, 240, 241, 279, 304, 322,
 ..... 368, 370, 371, 374
 Jeruzalemse talmud 109, 115,
 ..... 123, 124, 278
 Jesaja 47, 51, 87
 Jeshiva .. 128, 145, 316, 323
 Jezüitenorde 372
 Jezus .24, 30, 32, 33, 44, 54,
 55, 59, 92, 191, 195, 229,
 ..... 230, 368, 369, 374
 Jezus uit Nazareth 54, 60, 191
 jihad 67
 Job 51, 87
 Jocheved 236
 joden ...4, 24, 28, 30, 31, 32,
 33, 34, 37, 45, 54, 55, 56,
 59, 61, 62, 63, 64, 67, 69,
 70, 93, 110, 121, 145, 149,
 152, 158, 160, 169, 180, 185,
 191, 199, 202, 208, 209, 213,
 214, 216, 217, 218, 221, 234,
 235, 236, 239, 242, 243, 244,
 245, 246, 247, 248, 249, 250,
 251, 253, 254, 255, 257, 258,
 260, 261, 281, 287, 305, 316,
 318, 319, 320, 322, 324, 344
 jodendom. 4, 31, 35, 41, 51,
 52, 53, 64, 66, 192, 209, 259,
 ..... 316, 317, 318, 319
 Jodendom 366
 Joël 87
 Joh 40
 Johannes Chrysostomos ..55
 Johannes Hyrcanus II ... 185,
 195
 Johannes Zebedee 195
 John Knox uit Schotland .....
 372
 Joigny 237
 JOLOWICZ 97, 225
 Jom Kippur 39, 41, 111, 165,
 316
 Jom Tov 136, 148, 303, 304,
 ..... 309, 310, 314, 327
 Jona 87
 Jonathan Maccabaeus 192
 joods recht 1, 20, 22, 31, 84,
 122, 130, 161, 166, 167, 168,
 169, 170, 171, 203, 212, 218,
 219, 243, 244, 245, 246, 249,
 250, 253, 260, 265, 317, 321,
 322, 324, 327, 328, 329, 336,
 ..... 342, 343
 joods-christelijke cultuur. 35
 joodse gemeenschap 63, 130,
 169, 190, 254, 258, 324, 329
 joodse gemeenschappen 160,
 213, 214, 215, 218, 243, 245,
 ..... 247, 248, 253, 258
 joodse gemeenten .245, 256,
 258
 joodse kalender 44, 111,
 130
 joodse monarchie 204
 joodse Nieuwjaar.. 111, 158,
 303, 314, 315
 joodse notabelen 260
 joodse pachters 256
 joodse piëteitsbeweging 241
 joodse rechtbanken 216, 217
 joodse rechters 244, 254
 joodse rechtsleer 144
 joodse rechtsmacht 324
 joodse rechtssysteem 154, 202,
 342
 joodse volk ... 27, 30, 32, 54,
 55, 57, 59, 83, 179, 193, 205
 joodse wet 26, 74, 75, 83, 106,
 125, 126, 128, 132, 139, 161,
 162, 163, 168, 170, 177, 190,
 191, 199, 201, 202, 203, 205,
 208, 210, 214, 217, 218, 239,
 242, 248, 259, 262, 316, 317,
 .. 318, 319, 320, 325, 342
 joods-heidense
 betrekkingen 61, 63
 Jordaanrivier 48, 297
 Jordanië 35
 Jore Deah .. 62, 64, 150, 152
 Josafat 182, 183
 Joseph Ibn Shamun 130
 Josephus. 88, 100, 185, 193,
 194, 195, 196, 199, 209
 Josephus Flavius 88, 185, 193,
 194, 199, 209
 Joshua 47, 100, 325
 Josia 76, 79, 81
 Jossi b. Jo'ezer 100
 Jossi b. Jochanan 100
 Jozua . 76, 87, 186, 203, 367
 Jsa 33, 368
 Judah b. Barzilai
 al-Bargeloni 128
 Judah de Maccabeeër 191, 368
 Judah Jaaleh 323
 Judas Maccabaeus 192
 Judea 52, 76, 93, 94, 180, 182,
 191, 195, 199, 287, 289, 368
 Judith 88, 185
 Julianus de Apostaat 369
 Julius Caesar 185, 195
 Jupiter 43
 juridisch advies 320, 332
 Juris Consulti 316
 Juris Prudentes 316
 Jurisconsulten 97, 225
 jurisdictie 181, 183, 210, 248,
 ..... 253, 255
 justificatie 23, 24, 158, 161,
 244
 Justinianus 97, 103, 153,
 ..... 173, 222, 225, 370
 juxtapositie 269
 kaalscheren 217
 Kahal.... 158, 243, 244, 246,
 ..... 250, 339, 342
 KAHANA 83
 Kaidan 124
 Kailil 286, 289, 306
 Kairo 130
 Kairouan 121, 128, 221
 Kal 267, 268
 Kal Va-chomer 266, 267,
 268
 Kala'at Hammad... 128, 129
 Kalif Abu Bekr 53

- Kalif Umar Ibn Abd-al Aziz 213
- Kalifaat van Bagdad .... 123, ... 214
- Kallah 115, 215
- Kallah Rabatti 115
- Kamos 50
- Kanaän... 39, 40, 41, 47, 48, ... 49, 50, 82, 179, 367
- Kanaänieten 42, 47, 49
- Kanaänitische 42, 45, 47
- KAPELRUD 43
- Kapilavastu 54
- kapstokartikels 67
- Karaïtische sekte... 214, 370
- Karel de Grote 370
- Karel Martel..... 240, 370
- Karinthië 238
- Karlsruhe 363
- Karmelberg 160
- Karolingers 239
- Karolingische rechtsysteem 240
- katholicisme.. 31, 57, 58, 62
- Katholiek-Apostolische Kerk 373
- katholieke clerus 254
- katholieke kerk ... 32, 55, 57
- katholieken 32, 62
- katholikos 369
- KATZ 64
- KAUFMANN 120
- kav 290, 291
- Kazaren..... 350, 370
- Kedar 51
- kedesjot..... 39, 41
- kehillot..... 258
- Keizer Cyrus 367
- Keizer Frederik III 320
- Keizer Rudolf I 318
- Kelal she-hu tsorich li-ferat u-ferat she-hu tsorich li-kelal 272
- Kelal U-Ferat 271, 275
- Kelal U-Ferat U-Kelal i atto dan ella ke-ein ha-perat 271
- Kelim 113
- Kerem Chamar 251
- Kereti uPeleti 257
- Kerith 113
- Kerk en Staat 347
- Kerk van Christus van Montfavet 375
- Kerk van het Rijk Gods.374
- kerkenvrijheid 57
- Kesef haKedoishim..... 172
- Kesef Mishne 136
- Ketsos haChoishen 171, 257
- ketubah 219, 249
- Ketuboth 111
- ketuvim 70, 83, 87
- Keulen .. 136, 247, 319, 320, ... 369
- Khazar Kingdom 98
- Khazaren 98, 240
- Khufu 366
- Khwarizmianen 371
- Kiddush 184
- Kiddushin .... 102, 106, 112, ... 115, 219
- Kiev 238
- Kilaïm 109
- Kimbangistische Kerk...374
- Kim-li 281, 282
- Kinat HaEmeth..... 259
- kiniyan agaf karka 188
- kiniyan bemaamad shloshtam 188
- kiniyan chalipin 188
- kiniyan meshiche 188
- kiniyan sudar 188
- Kinnim 113, 115
- kinyan 170, 171, 336
- kinyan hagbahah 170
- kinyan meshicha 170
- kinyanim 170
- KIRSCH 222
- Kitab al-hikmah..... 61
- Kitsur Shulchan Aruch.. 152
- kittelaar 350
- KITTRIE 175
- Klaagliederen 87, 120
- klaagvrouwen 39, 41
- Klausrabbiner 363
- Klein Azië 41
- klein voertuig 54
- Kleine catechismus van het spiritisme 374
- Kleine Kerken 373
- Kleine Sanhedrin 215
- kleinkinderen 341
- Knesset HaGedola 158, 186, ... 199
- KNITTER 59, 60
- Kodashim 112, 129
- Koeweit 35
- Kol Nidre 316
- Koning David 33, 186, 304, 367
- Koning Salomon ... 181, 367
- Koning Saul 367
- koning Trdat 369
- Koning van Aragon..... 321
- Koning van Castilië 319
- Koning Vikram 368
- Koning Xerxes I 367
- Koningen .... 48, 49, 50, 51, 52, 87, 100, 153, 158, 160, 161, 181, 182, 186, ... 192, 276
- koninklijke tribunalen... 244
- koninkrijk Israël..... 180
- Koninkrijk Israël.. 192, 367, ... 370
- koninkrijk Judah ... 182, 191
- Koninkrijk Judah .. 367, 370
- Konstantinopel 55, 240, 322
- koop1 12, 145, 163, 209, 337
- koran 90, 91, 92, 225
- Koran 33, 54, 55, 61
- Korban ha-Edah 124
- Kores 93, 180
- Korsakow 356
- kortschrift..... 276
- kosjerheidswetten 248
- Kovno 323
- Kozakken 253
- Krakau . 143, 144, 148, 178, ... 256, 323
- Kreta 251
- Kristallnacht..... 374
- Kronieken ... 45, 51, 87, 183
- kruistocht 240
- Kruistocht 370, 371
- Kruisvaarders 371
- KRUIHOF 23
- Ktav Sofer 323
- kum ve-asseh 159, 160
- KÜNG 60, 61
- KUSCHEL 57
- Kutim 115
- KUTSCHA 120
- kwakzalverij 321
- Laatste Poort 284
- Laban 181
- labiae 350, 352

labiae pudendae	350	levitische tiendheffing...	314	LUCIANUS	45
Labwa	48	Levush	257	Lucius Septimius Severus...	173
lachesis	360	Levush Malchus	257	Lumen Gentium	59
lamaïsme	28	LEWIN..	207, 215, 221, 226	Lunel	129, 144
Land Israël ...	100, 109, 122, ..202, 208, 210, 244, 345	Lex agraria	369	LUTHER	57
Land Kanaän	179	Lex Aquilia de damno ...	368	Lutheriaanse gedachte ...	57
land Se'ir'	50	lex domicili	169	Lydda	122
landbouw	45, 121	lex patriae	169	Lydiërs	42
landbouwfeesten	46	lex religiosa	169	Ma'amar ha'Ibur	130
landbouwmaterialen	115	Lex Romana Burgun_	dionum	ma'us alaï	249
landbouwwetten....	109, 122	Lex Romana Wisigothorum	.....	maangod	49, 50
LANDES	51	.....	370	Maasser Sheni	110
landgod	49	Lex Silia de legis actione	.....	Maasseroth	110
LANDMAN	84	.....	368	Machuza	120, 286, 306
LAUTERBACH	84	lex talionis	39, 91	Madrid	242
LAWRENCE	59	Lex Wisigo-	thorum Reccesvinthiana	Magen David	150
LE GAI EATON	34	Lex XII Tabularum	367	Maggid Mishne	136
Lebo-Hamath	48	Libanese vallei	48	magie	52, 123
LEBRET	59	Libanon	35, 48, 68	magiek	121
Lechem Mishne	136	liberaal jodendom	97	Magisterium	91
Lechi	374	LIBSON	217	Magna Carta	371
Lee Van Trung	374	lichaamsvloeiingen	114	magnetisatie	363
Leger des Heils	373	lichamelijke weerzin	249	Maharal	59
Leges regiae	367	Licht van de Diaspora ..	121, ...	Maharam	148
Leghon	228	.....	246	Maharam Rothenburg ...	238
Leghorn	229	LIEBERMAN	226, 241	Mahari Brünau	320
legitime Heilswege	58	Lied van de Drie	88	Mahari Colon	320
legkip	308, 310, 311, 315	Li-Gi	46	Mahari Weil	320
Leipzig	120	lijf- en doodstraffen	243	Maharil .	165, 316, 318, 320
Lekach Tov	241	lijfstraf	329	Maharshal	148
lekenraden	248	lijfstraffen	73, 324	Maharsham	323
lekenrechtbank	245	lijkschouwingen	346	Mahatma Gandhi	53
lekenrechtbanken	204	Liozma	152	Mahayana	54
Lemberg	323	Lipit-Ishtar	35	MAIMON	231
Lemech	366	litigatie extra muros	217	maimonidaanse controverse	242
lening	112, 165, 256, 284, ...	Litouwen	248, 256, 323	Maimonides	371
.....	331, 338, 339	liturgie	74, 109, 111, 184, ...	Maimonides .	59, 62, 83, 84, 109, 130, 132, 133, 134, 136, ...
lening op intrest	284	.....	259	.....	139, 143, 145, 317
leningen	141	Loci Communes	372	Mainz ...	121, 169, 224, 238, ...
Leontin	240	logica	124, 269, 321, 327	.....	250, 316, 320, 322
leprasymptomen	114	lokale ordonnantie	341	Majorca	321
Leptogenesis	88	LOKKEGAARD	43	Makkoth	112
Lerida	244	Londen ..	237, 242, 354, 361	Makshirin	114
LEVI	240	Loofhuttenfeest	303	Malachi	87, 94, 180, 184, ...
Leviathan	47	LOPEZ	229	.....	186
leviet	179	Los Angeles	374	Malkizeddek	42
levieten .	110, 182, 183, 267	lossen en laden	284	MALRAUX	25
Leviticus	36, 39, 40, 46, 68, 82, 106, 267, 270, 271, ...	Lotheringen	236	Mamal	289
.....	272, 273, 274, 275	Louvre	36	mamzerim	99, 249, 260, 261
Levitische priesters	183	Lublin	148		

mamzerus.....	212	menstruerende	114	minhag Romania.....	161
Mantua.....	223, 255, 321	menstruerende vrouwen ..	38	minhagim.....	162, 163, 165
Mapa.....	148	Mentuhotep II.....	366	Miriam.....	51
Mar Joseph.....	208	Mephibosjet.....	46	Miryam.....	232
Mar Jossef.....	124	Meribaäl.....	45, 46	Mirzah Husayn Ali alias	
Mar Samuel ..	169, 210, 286	Meshiv Davar.....	323	Baha Alla.....	61, 373
Mar Ukba.....	210, 286	Mesmerisme.....	363	Mishne Le-Melech.....	136
Mar Zutra.....	288, 299	Mesopotamië.....	36, 41, 43, 48, 50, 191, 201, 208, 209	Mishne Torah.....	130
Maram Lublin.....	323	Messiaanse idee.....	40	mishpat ivri.....	73, 74
Marburg.....	320	messiaanse tijden.....	153	Mishpat uZedakka be	
Marcus.....	47	Messiaanse waanbeelden	253	Yaacov.....	172
Marduk.....	43	Messias.....	32, 55, 253	Mishpetei Shmuel.....	223
Mareh haPanim.....	124	Methodistisch of		misjna	70, 71, 72, 73, 84, 86, 89, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 109, 115, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 126, 129, 130, 157, 164, 165, 166, 167, 177, 184, 190, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 221, 235, 258, 284, 285, 288, 289, 290, 293, 294, 295, 296, 302, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 313, 317
Maria.....	58, 92, 136	Wesleyaans geloof	373	misjnayot.....	101
MARKOWITZ.....	64	methodologie.....	257, 319, 326	missionerende kerk.....	59
marktordonnantie.....	339	Metropoliet van Moskou	371	Mitsad Chashvivyahu	75, 183
Martin Luther.....	55, 372	Metz.....	323	mitsvah.....	162, 218
martyrologie.....	66	mezuzä.....	71, 129, 318	miut.....	275
Mashriq..	35, 36, 37, 38, 40, ... 82, 179, 191, 219	mezuzot.....	184	Mnemonic.....	293
massechtos.....	102	Mi'ut.....	275	Moab.....	50
Mata Mechasya.....	120	Miasa.....	285	Moabieten.....	49, 50, 204
Materia Medica.....	354	Micha.....	87	moderniteit.....	90, 91, 99
Mattheüs.....	24, 47	midas chassidut.....	282	Moëd....	102, 110, 122, 303
Mayence.....	240, 247	Middeleeuwen..	36, 63, 243, .. 317, 324, 325, 337, 342	Moëd Katan.....	111
Mc LUHAN.....	60	Middelste Poort.....	284	Mogen Avrohom.....	150
Mechilta.....	86, 106	Midden-Oosten..	35, 37, 213	Mohammed..	30, 33, 39, 41, 54, 55, 56, 91, 92, 93, 370, ... 373
mededinging.....	257	Middoth.....	113, 115	Mohammed Ali.....	373
medeëigendom.....	112	Midianieten.....	51	Mohammedaanse recht..	316
meerderheidsopinie	85, 145, ... 153, 164, 165, 278	Midrash.....	66, 67, 276	mohammedaanse religies	54
meerderheidsregel.....	205	Midrash Esther Rabbah..	120	mohammedanen.....	33, 37
meergoderij.....	31, 40	Midrashim.....	88, 106, 119	Mohandras Karamchand	
meervoudsvorm.....	90	Migdal Oz.....	136	Gandhi.....	53
Megillah.....	111	mijlpalen.....	177, 206, 221	Moïre Nevuchim.....	59, 317
Meïlah.....	113	Mikra.....	101, 277	Moïse.....	285
Mein Kampf.....	374	Mikulov.....	256	molens.....	256
Mekize Nirdomim..	240, 241	Mikwoath.....	114	Molina.....	136, 251
Mekkitse Nirdamim.....	216	milde ban.....	246	Moloch.....	50
melaatsen.....	114, 273, 274	MILES.....	36, 219	monarchie.....	52, 100
melaatsheid.....	114, 275	Milkom.....	50	monotheïsme.....	43
Melachim.....	31, 34	Millot Higayon.....	130	monotheïst.....	41
Melamed.....	324, 333	mincha-gebed.....	164	monotheïstische.....	20
Melamed Le-ho'il.....	324	minderheidsopinie..	165, 220		
Melin.....	237	minderjarige ..	188, 235, 302		
melk.....	39, 41, 114	mineure premissie.....	267		
melodie.....	117, 316	minhag..	161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, ... 214, 281		
Menahoth.....	113	minhag Ashkenaz.....	161		
MENENDEZ PELAYO	242	minhag haMakom.....	161		
Menes.....	366	minhag Polin.....	161		
Mennonisme.....	372				
menstruatiehut.....	38				

Moonisme 375
 moordenaars . 211, 343, 344
 Moravia 256, 323
 Moravië 372
 Mordechai 43, 87, 129, 138,
 145, 148, 169, 171, 184, 323
 Moreh Nevuchim 362
 morele rechtlijnigheid... 342
 MORENZ 43
 mores 167
 mores civitatis 161
 Mosaïsche ordinatie 322
 MOSCATI 48
 Moses 33, 51, 59, 62, 73, 83,
 ..100, 109, 154, 318, 325
 moslim . 214, 216, 217, 218,
 239
 moslim rechtbanken..... 216
 moslim Staat 217
 moslims . 30, 31, 32, 33, 34,
 55, 56, 61, 69, 213, 239, 242
 Mot 45, 48
 Mo-Ti 61
 Mo-Tzu 368
 Mozes .9, 11, 13, 70, 76, 77,
 78, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89,
 109, 124, 129, 132, 138, 139,
 143, 144, 145, 148, 149, 177,
 178, 182, 185, 186, 203, 204,
 206, 213, 222, 223, 229, 234,
 238, 242, 249, 257, 259, 281,
 317, 322, 323, 326, 331, 336,
 338, 341, 343, 351, 362, 366,
 ..... 371, 372
 muchan 308
 Muchdamim 244
 muchzak 280, 281
 MUCKLE 242
 mufne 269
 Mufti 316
 mukzeh .120, 304, 305, 308,
 ..... 309, 310, 311, 315
 Munificentissimus Deus . 92
 munteenheid 331
 muntpariteit 331
 MURRAY 242
 Murviedro 244
 Mussa 33
 mythologische voor-
 stellingen 47
 Nabatese wereld 50
 Nabloes 192, 367
 Nachmanides .140, 317, 321
 Naggid 182, 218
 Nahum 87
 nalatenschappen ... 102, 112,
 345
 Napoleon 97, 258, 260
 Napoleon Bonaparte 258
 Napoleontische codex ... 174
 Narbonne 144, 237
 Narendranath Datta 53
 Naresh 120
 Narmer 366
 Nashim 111, 122
 Nasi 157, 187, 193, 202, 203
 Nasjtakien Darazi 370
 NAVO 375
 Nazareth 368
 Nazir 52, 111, 161
 nazireeërschap 111
 Nebhapetre 366
 Nebuchadnezar 180, 370
 Nechemia 68, 77, 87, 93, 94,
 165, 180, 183, 193, 209, 367
 Nedarim 111, 161
 Neemanim 244
 Negaïm 114
 Nehardea 120, 287, 288, 305
 nekudot 276
 Nesivos haMishpot 171
 Nestorianen 369, 370
 ne'urim 44
 Neustadt 169, 319, 320
 Neustadt, Wenen 320
 Neviim 83, 87
 New York 60, 240, 241, 242,
 ..... 346, 353, 375
 Nezikin 73, 112, 122, 284
 Niddah 114, 115
 niet-christelijke
 godsdiensten 57, 58
 NIETZSCHE 30
 Nieuwe Maan 163
 Nieuwe Testament 32, 54, 55,
 ..... 88, 199, 263
 nieuwe voorwerpen 290
 nieuwe-maanfeesten .. 39, 41
 nieuwjaar 111
 Nijvel 138
 Nikolsburg 256, 323
 Nikopol 145
 Nimmukei Jossef 129
 Nimmukkei Jossef 170
 nirvana 54
 nisaya 214
 Nisbis 288, 307
 Nissim b. Jacob Ibn Shahin
 123
 Noach 30, 31, 40, 42, 366
 Noachiden 31, 57
 NOBBE 120
 Nobelprijswinnaars 28
 Noda Bi Jehuda 323
 Noesaïrisch of Alawietisch
 geloof 370
 nohag 161
 noodoplossing 343
 Noord Afrika 123, 214, 239,
 ..... 248, 251, 253
 normatieve bron 75, 163
 Nostra Aetate 58
 Notarikon 276
 notsrim 62
 Novellae 125, 172, 317, 318
 Numeri ... 36, 46, 48, 50, 84,
 106, 183, 267, 268, 270, 276
 numerieke waarde 276
 Nürenberg 372
 Nürnberg 320, 327
 nux vomica 355
 Obadja 87
 obiter dicta 327, 332, 333
 obscurantisme 97
 ochtendgebed 71
 oemma 92
 oerreligie 41
 oervloed 47
 Oholoth 114
 Oihev Chaim 70
 oikoumenè 93
 olie 114
 olijf 296
 olijven 110, 296
 Oman 35
 omheiningen 303, 304
 onaah 89
 Onafhankelijkheidsdag van
 Israël 175
 onbewust abandoneren.. 285
 onbewust verzaken 285
 onderwereld 46, 47
 onderzoekers 244
 onderzoeksrechters 245
 ongeoorloofd doel 331
 onrechtmatige daad 112, 143

- onreinheid 114
 onroerend patrimonium 168, 218
 ontbinding van de koop 336
 ontbinding van de
 overeenkomst 334, 336, 337
 ontbinding van
 een koopovereenkomst . 337
 onteigeningsbevoegdheid ...
 208
 oorlogsgebied 34
 Oost-Aramees 122
 Oostenrijk 238, 254, 320
 Oosterlingen 46
 Oosteuropa 124
 openbare ambten 342
 openbare moraliteit 243
 openbare verkopeningen... 172
 Openbaring van de vier
 Veden 367
 Operation Defensive Shield
 375
 Operation Desert Storm 375
 Operation Restore Hope 375
 opiniones 173
 opperpriester 39, 41, 185, 193
 Opperpriester Simon I .. 184
 opperpriesterschap 192
 Opperrabbinat van Israel 261
 Opperste Gerechtshof ... 204
 Opstand van Chmielnicki 373
 Or Zarua 138, 319
 Or Zoruah 229, 231, 238, 240
 Orach Chaïm 150, 152
 Orale Wet. 64, 88, 100, 101,
 ..... 103, 107, 124, 125
 ordinatie 144, 145, 203, 204,
 ..... 316, 325
 ordonnanties 244, 245, 246,
 253, 255, 257, 262, 339, 340,
 341
 orgaantransplantaties 346
 Origenes Adamantius 23
 Orlah 110
 Orléans 237
 orthodoxe jodendom 98, 99,
 245
 orthodoxen 259
 orthodoxie 27
 orthopraxie 24, 27, 57
 oscilloccinum 360
 Osiris 44, 45
 Otsar HaGeoïnim .. 215, 221
 Ottomaanse recht 255
 Ottomaanse Rijk ... 239, 245
 Oud Katholieke Kerk 373
 Oud Katholieke Poolse
 Kerk van de Mariavieten
 374
 Oude Apostolische Kerk .....
 369
 Oude Testament 83, 263
 Ouden ... 181, 182, 184, 185,
 ..... 193, 203, 243
 Oudgelovigen van
 Russische Kerk 373
 oud-Israël 41
 oud-oosterse wereld 42
 overdreven koopprijs 89
 overspel 248, 274, 276
 overspelige kinderen 212
 overspelige vrouw 111
 paasfeest 110, 129
 paaslam 268
 paasoffer. 74, 128, 163, 166,
 268
 pachtcontract 256
 pachtcontracten 257
 Paleoïmerologische Kerk
 374
 Palestijnse academie 218
 Palestijnse talmud. 122, 123,
 ..... 124, 167
 Palestina 40, 48, 49, 64,
 68, 80, 119, 122, 123, 130,
 145, 190, 191, 193, 199, 201,
 207, 213, 214, 217, 218, 221,
 285, 287, 305, 306, 318, 322,
 374
 palingaam 249, 260
 Palingamy 219
 Palmach 375
 pandcontracten 337
 pandhoudende schuldeiser
 339
 pandhouder 339
 Panim Meïrot 323
 pantheon 40, 42, 43, 48
 Paolo BELLAVITTE ... 357
 papyri 88
 parabels 121
 Parah 114
 Parijs 36, 120, 226, 237, 260,
 354
 parlementaire bescheiden 126
 Parnassim 158
 Parsim 33
 Parthica 120
 partnership ... 169, 171, 330,
 ..... 331, 332, 341
 Pasen 269, 303
 pater familias 37, 38
 Patriarch. 30, 158, 179, 208,
 209, 210, 243, 285, 305, 307
 patrilineaal 36
 patrilokaal 36
 patrimonieële rechten 187
 Patristiek 369
 Patrologia 55
 Paulus 24, 196, 375
 Paus 28, 55, 372, 375
 Paus Gregorius IX 55
 Pavia 321
 PAZ 32
 P-bron 77, 78, 79, 80, 81
 Pe'ah 109, 159, 163, 164, 166
 pelgrimstocht 111
 pendulum 358
 Penei Moshe 124
 penis 349, 350
 Pentateuch 9, 33, 70, 76, 77,
 81, 82, 83, 163, 167, 192,
 . 199, 206, 266, 269, 367
 Perat U-Kelal 271
 PERDERSEN 39, 41
 perineum 350
 Perishe 144
 permissieve opinie 166
 permissiviteit 57, 67
 persoonlijke statuut 255
 Perush Hamisjnayot 62, 317
 Perzen 42, 125
 Perzië 41, 42, 93
 Perzische Golfstaten 35
 Pesahim 110
 Pescara 175
 Pessach 129
 pessakim ..... Zie pessokim
 pessokim 125, 137, 138, 139,
 143
 Peter Abelard .. 97, 226, 227
 Petrus 195
 Philippe de Beaumanoir 225
 Philippe Melanchthon ... 372
 Philon 88
 Phoenicia 47
 Phoinike 47

- Phoinix..... 47
pilpul..... 96, 222, 223, 257
Pinkas HaMedinah (Lita)256
Pinkstergemeente..... 374
Piske Hatosfot..... 279
Piskei Din Rabbaniiim170, 172
Piskei haRosh 140, 171
Piskei HaRosh 256, 371
Pitchei Teschuva..... 152
Pius IX..... 92
Pius XII..... 92
plaatselijke gebruiken .. 161,
..... 170, 171
plaatselijke gewoonte ... 170
plaatselijke handels-
gewoonten..... 337
plantengeneeskunde..... 355
plantkunde 121, 317
Plato..... 367
Plymouth-Broeders 373
Pogrom van Kielce 375
Poitiers..... 370
Polen143, 148, 248, 250, 253,
..255, 322, 323, 372, 374
Pollion 196
polygamie 246, 250
polygynie 37
Pont-Audemer..... 237
Pontoise 237
Poolse jodendom .. 253, 255
Portugal 145, 174, 239, 371
Posen 322, 323
Posquières..... 134, 241
post-concilliaire Kerkelijk
Recht..... 263
post-glossatoren 242
Poznan 256, 257
POZNANSKI 240
Praag 220, 247, 257, 320, 323,
..... 372
Praefectus 202, 208
pragmatisme 57
precedent172, 173, 243, 339
Prediker 87
pre-Israëlitische periode40, 41
pre-Moabiaanse periode 50
pre-patriarchale periode36, 40
pre-pentateuchale oercodes82
Presbyteriaanse erediens372
presbyteriaanse kerk 28
Pressburg 259, 323
preventieve maatregel311, 312,
313, 315
PREVITE-ORTON 241
Pri Chodosh.....279
priester..... 182
Priester 89
Priestercode..... 77, 79
priesterlijke kaste 94, 100
priesters 39, 41, 182, 183
Priesters..... 77, 81, 194
priesterschap.....51
priestersgeslacht 286, 306
priestersrechtbanken.....204
priesterstand 94
primogenituur 113
primus inter relativos.....25
Principaat 368
Prins Siddhartha 367
privaatrechtelijke contracten
.....246
privacy-problemen 334
Privilegia 240
privilegie 244, 247
procedureregels74, 102, 205
procesrecht70, 112, 127, 325, 326
Processen van Nurenberg375
Procurator.....202
Procuratoraat 200
Profeet Elija.....85
professioneel advies 333
professionele rechters204, 261
Profeten9, 54, 70, 83, 87, 100, 184,
185, 186, 367
Projekt Weltethos..... 60, 61
promesse.....337
prominenten 245
prosbul..... 187, 218
proselytische.....34
proselytisme 56
prostitutie 37
protestanten 55
protestantisme 31
Protestantisme 366
protestantse kerk 28
protestantse reformatie 57
protestantse theologen.....57
proto-codices 126
protocol 244
proto-Rabbijnen 191
Provence 123, 125, 130, 136
pruik 38
Psak..... 73
Psalmen..... 44, 47, 87, 181
Psalmenboek 33, 44
pseudepigrapha 88
Pseudepigrapha 88, 199
pseudo-hermafrodiët 350
pshara karov le-din 248
psychiater..... 353
psycholoog..... 353
Ptolemeus..... 368
Ptolemeus IV Philopator368
Pumbedita120, 213, 215, 286, 287,
288, 289, 306, 316
purificatiewegen 114
Purim 184
Qadani's..... 374
Qaus 51
Quakers 372
quasi-grondwet 261
Qumran 88, 199
R. Isaac de Alba..... 253
R. Judah Rosanes 136
R. Aaron Chorin 259
R. Aaron Halevi.... 129, 319
R. Abbahu..... 287, 296
R. Abraham Abele
Gombiner..... 150
R. Abraham Samuel Sofer323
R. Abraham b. David.... 129
R. Abraham b. Jechiel µ
Michael Danzig(er).... 152
R. Abraham ben Azriël . 241
R. Abraham ben Baruch 238
R. Abraham ben David . 134
R. Abraham di Boton..... 136
R. Abraham Hager 238
R. Acha uit Shabcha 221
R. Aha ben Rava..... 288
R. Akiva 285, 288, 306, 307
R. Alfassi 128
R. Amrom Gaon 215
R. Aryeh Leib Heller 257
R. Asher ben Jechiel 344
R. Asher Ashkenazi 240
R. Asher b. Jechiel 319
R. Asher ben Jechiel129, 136,
145, 171, 318, 332, 336, 339,
..... 340, 344, 345
R. Ashi. 288, 299, 300, 302,
..... 307
R. Avigdor ben Eliezer uit
Wenen..... 238
R. Avigdor ben Ephraïm

- HaKohen uit Wenen 238
R. Baruch b. Isaac ibn
Albalia 128
R. Baruch ben Abraham 238
R. Baruch ben Isaac uit
Worms 237, 239
R. Baruch ben Samuel uit
Mainz 238
R. Bezalel STERN 360, 365
R. Chaïm b. Isaac Or Zarua
..... 318
R. Chaïm ben Chananel Ha
Kohen (Katz) uit Parijs 237
R. Chaïm ben Isaac “Or
Zarua” 338, 343
R. Chaïm ben Isaac uit
Wenen 238
R. Chaïm ben Moshe uit
Neustadt 238
R. Chaïm David Halevi .. 64
R. Chaïm David HALEVY .
..... 361, 365
R. Chaïm Eliezer b. R.
Eliezer “Or Zaruah 319
R. Chaïm Eliezer b. R. Isaac
..... 319
R. Chaïm Mordechai 152
R. Chaïm uit Wenen 231
R. Chiya Pontremoli 230
R. D. Hoffmann 196
R. David b. Naftali Fraenkel
..... 124
R. David Ben Salomon Ibn
Zimra 322
R. David Cohen 322
R. David Ha-Levi 150
R. David ibn Abu Zimra 136
R. David Oppenheim 124
R. David ROSEN.. 361, 364
R. David uit Griekenland 241
R. Efraïm Zalman Margolis
..... 152
R. Elazar (of Eliezer) ben
Samuel uit Verona 239
R. Elazar ben Azariah 85
R. Elazar ben Pedat 287
R. Elazar ben Shammua 288,
..... 306, 307
R. Elazar Flekkeles 323
R. Elazar uit Worms 238
R. Elchanan ben Isaac... 238
R. Eleazar Azikri 123
R. Eliahu Misrachi 322
R. Eliezer b. Nathan 317
R. Eliezer ben Hyrcanus.. 85
R. Eliezer ben Isaac 238
R. Eliezer ben Joël 230, 231,
..... 240
R. Eliezer ben Joël de
Leviet 237
R. Eliezer ben Joël HaLevi..
..... 240
R. Eliezer ben Nathan .. 224,
.. 230, 240, 317, 331, 334
R. Eliezer ben Nathan uit
Mainz 237
R. Eliezer ben Samson uit
Keulen 237
R. Eliezer ben Samuel uit
Metz 237
R. Eliezer Chaïm ben
Eliezer 238
R. Eliezer Halevi 138
R. Eliyahu uit Mainz 237
R. Ephraïm ben Isaac
uit Regensburg 237
R. Ephraïm Zalman
Margoulis 323
R. Ephram 128
R. Ezechiël Landau 323
R. Gamliël II 305
R. Gamliël III 307
R. Gershon ... 121, 240, 246,
..... 250
R. Gershon b. Judah 121, 246,
..... 250
R. Hai Gaon.. 123, 127, 128,
..... 216, 221
R. Hananel b. Hushi’el .. 121
R. Hananiah ben Tradion ....
..... 285
R. Hoshaya 101, 167
R. Huna b. Hiya 306
R. Huna b. Nathan 210
R. Huna ben Hiya 289
R. Il’ai the Elder 37
R. Isaac... 63, 123, 128, 138,
139, 143, 144, 145, 243, 290,
317, 319, 321, 323, 329, 330,
..... 332, 335, 370, 371
R. Isaac b. Sheshet Perfet
..... 344
R. Isaac Aaron Ettinger . 323
R. Isaac Aboab 143
R. Isaac Alfassi 123, 223
R. Isaac ALFASSI 351
R. Isaac b. Sheshet Perfet 321,
..... 329, 330
R. Isaac Bar Sheshet Perfet .
..... 321
R. Isaac ben Abba Mari 139
R. Isaac ben Abraham uit
Sens 237
R. Isaac ben Aron 238
R. Isaac ben Asher 224
R. Isaac ben Asher de
Leviet uit Speyer... 227, 237
R. Isaac ben Chaïm uit
Oppenheim 238
R. Isaac ben Eliyahu 238
R. Isaac ben Jacob. 237, 238
R. Isaac ben Jacob uit Praag
..... 237
R. Isaac ben Jakob Alfassi ..
..... 128
R. Isaac ben Malki Zeddek .
..... 226, 241
R. Isaac ben Meïr 236
R. Isaac ben Mordechai 237
R. Isaac ben Mozes 240
R. Isaac ben Mozes uit
Wenen 238
R. Isaac ben Samuel 229, 231,
..... 232, 233
R. Isaac ben Samuel uit
Dampierre 227, 236, 238
R. Isaac ben Sheshet Perfet
..... 332, 335
R. Isaac Bonastruc 321
R. Isaac Caro 145
R. Isaac Schmelkes 323
R. Isaac uit Dampierre 63
R. Isaac uit Fez 243, 317
R. Isaac uit Wenen 138, 319
R. Ishmaël ben Jehozadak...
..... 301
R. Israël b. Chaïm uit
Brünau (Brünn) 320
R. Israël b. Petachiah
Isserlein 320
R. Israël Isserlein 320
R. Israël b. Chaïm Brünau ..
..... 327, 328
R. Israël b. Petachiah
Isserlein 169, 320, 343
R. Israël Baal Shem-Tov.....

- 253
- R. Israël ben Chaim uit
Brünn 344
- R. Israël ben Gedaliah
Lipschutz 117
- R. Israël Brünau 320
- R. Israël Isserlein 240
- R. Israël uit Brünau 320
- R. Israël uit Brünn 250
- R. Jakob Moellin 320
- R. Jacob b. Judah Weill 320,
..... 327
- R. Jacob b. Meïr 247
- R. Jacob b. Meïr Tam .. 121,
..... 249
- R. Jacob b. Moses
Ha-Levi Moellin 316
- R. Jacob ben Isaac de
Leviet 237
- R. Jacob ben Isaac uit
Orleans 237
- R. Jacob ben Jechiel 145
- R. Jacob ben Judah Weill ...
..... 341, 342, 345
- R. Jacob ben Meïr. 236, 318
- R. Jacob ben Moses
Halevy Moellin 338
- R. Jacob Berab 145, 322, 372
- R. Jacob Emden 323
- R. Jacob ibn Habib 143
- R. Jacob J. ETTLINGER
..... 362
- R. Jacob Minz 322
- R. Jacob Moellin.. 165, 316,
..... 318
- R. Jacob Reicher 323
- R. Jacob Tam 129, 140, 226,
..... 240
- R. Jacob Weill 250, 316, 320,
..... 322
- R. Jacov Emden 59
- R. Jaïr Chaïm Bakarach . 84,
..... 155, 323
- R. Jakob b. Meïr 247
- R. Jakob ben Asher 140
- R. Jechiel ben Joseph uit
Parijs 237
- R. Jechiel Michael Epstein .
..... 152
- R. Jechiel uit Parijs 171, 223
- R. Jedidiah ben Israël uit
Nurnberg 238
- R. Jehudai Gaon 226
- R. Jekutiël ben Abraham
uit Speyer 238
- R. Jeremia 290
- R. Jeremia ben Abba 287
- R. Jesaja ben Mali di Trani
..... 239
- R. Jishmoël Kohen 229
- R. Jochanan .. 165, 287, 288,
..... 295, 301, 307
- R. Jochanan ben Nappaha
..... 287, 288
- R. Jochanan de
schoenmaker 288, 307
- R. Jochanan ha-Sandlar 288,
..... 307
- R. Joël Sirkes 144, 171
- R. Joël Sirkis 231
- R. Jom Tov b. Abraham
Alashvili 327
- R. Jom Tov Lipman Heller
..... 148
- R. Jom Tov Vidal 136
- R. Jom-Tov b.
Abraham Alashvilli 319
- R. Jom-Tov b. Abraham
Alashvili 319
- R. Jonah ben Samuel 238
- R. Jonah Girondi 321
- R. Jonathan b. David
haKohen 129
- R. Jonathan Eyebeschuetz
..... 257
- R. Josef Colon 320
- R. Josef Ibn Labi 322
- R. Josef Trani 322
- R. Joseph b. Isaac uit
Corbeil 371
- R. Joseph BABAD 351
- R. Joseph bar Hiya 286, 306
- R. Joseph ben Abraham
Hager 238
- R. Joseph ben Hama 307
- R. Joseph ben Samuel
Bonfils 237
- R. Joseph Caro 136, 139, 143,
144, 145, 147, 148, 149, 150,
234, 235, 236, 257, 279, 281,
..... 282, 322
- R. Joseph Colon ... 321, 322,
..... 328, 341
- R. Joseph Escapa 253
- R. Joseph ibn Migash
..... 128, 317, 326
- R. Joseph Tov-Elem 247
- R. Joseph uit Corbeil 139
- R. Joshua Benveniste 124
- R. Joshua Falk Katz 144, 150
- R. Jossef b. Ephraïm Caro 145
- R. Jossef Haviva 129
- R. Jossi 164
- R. Judah 101, 205, 219, 221,
..... 289, 319, 329, 340, 369
- R. Judah al-Bargeloni ... 221
- R. Judah Ayas 322
- R. Judah Ayash 228
- R. Judah b. Asher. 319, 329,
..... 340
- R. Judah b. Ezechiël 289
- R. Judah bar Ilai 306
- R. Judah ben Isaac uit Parijs
..... 236, 237, 239
- R. Judah ben Kalonymus
ben Meïr uit Speyer 238
- R. Judah ben Kalonymus
ben Moshe uit Mainz 238
- R. Judah ben Meïr
HaKohen 240
- R. Judah ben Nathan 236
- R. Judah de Prins . 101, 102,
118, 199, 285, 286, 288, 306,
..... 307
- R. Judah Gaon 219
- R. Judah HaChossid 241
- R. Judah Halevi 40, 128
- R. Judah I 286
- R. Judah III 285, 306
- R. Judah Leib ben Bezalel
..... 148
- R. Kalonymus ben
Shabtai uit Rome 239
- R. Levi Ibn Habib 322
- R. Meïr... 63, 136, 140, 148,
165, 169, 171, 247, 250, 289,
316, 317, 318, 319, 323, 326,
..... 328, 333, 335, 336, 337
- R. Meïr ben Baruch
uit Rothenburg 333, 336,
..... 337
- R. Meïr Eisenstadt 323
- R. Meïr Halevy Abulafia
..... 333, 335
- R. Meïr uit Rothenburg 136,
..... 247

- R. Meïr AMSEL ... 361, 364
R. Meïr b. Todros Halevi
Abulafia 317
R. Meïr ben Baruch 230
R. Meïr ben Baruch
uit Rothenburg 63, 238, 326,
..... 328
R. Meïr ben Gedalia..... 148
R. Meïr ben Samuel 236
R. Meïr Halevi Abulafia
..... 140, 328
R. Meïr uit Lublin..... 323
R. Meïr uit Ramerupt.... 229
R. Meïr uit Rothenburg 136,
140, 165, 171, 227, 240, 316,
..... 318, 319
R. Menachem ben
Salomon Hameïri.. 4, 63, 64
R. Menachem ben Samuel
..... 238
R. Menashe KLEIN 361,
..... 365
R. Meshulam ben
Kalonymos..... 217
R. Meshulam ben Moshe
ben Itiël uit Metz..... 237
R. Mordechai b. Hillel .....
..... 318, 319
R. Mordechai Abraham
Jaffe 148
R. Mordechai b. Abraham
Jaffe 372
R. Mordechai ben Hillel
..... 129, 145, 238
R. Mordechai Benet..... 323
R. Mordechai Hakohen. 138
R. Mordechai Jaffe 257
R. Moses b. Isaac Minz
Halevi Segel..... 322
R. Moses b. Nachman.. 321
R. Moses Isserles 144
R. Moses Sofer 62
R. Moses b. Jacob uit
Coucy..... 71
R. Moses b. Maimon..... 317
R. Moses ben Isaac Halevi
Minz..... 341
R. Moses Isserles . 143, 148,
..... 257, 316
R. Moses Maïmonides . 129,
139, 148, 326, 331, 336, 343,
..... 364
R. Moses Margolies 124
R. Moses Nachmanides ..83,
..... 145
R. Moses Schreiber 259
R. Moses Sofer 323
R. Moses uit Coucy 109,
..... 139, 145
R. Moses uit Trani.....322
R. Moshe HaDarshan 241
R. Moshe HaKohen uit
Mainz 238
R. Mozes b. Jacob uit
Coucy 371
R. Mozes MAIMONIDES
.....351
R. Nachman ben Jacob..305
R. Nathan b. Jechiel 121
R. Nathan ben Simon
haKohen Adler 259
R. Nathan haBavli 221
R. Nissim b. Jacob.....128
R. Nissim b. Ruben Girondi
..... 129, 319, 345
R. Nissim Girondi 145
R. Paltoi b. Abbaye Gaon
..... 127
R. Papa ..287, 288, 296, 301
R. Perez uit Corbeil.....250
R. Peter ben Joseph 238
R. Saadia ben Shneur 238
R. Saadia Gaon..... 127, 221
R. Salomon Adret.....319
R. Salomon Algazi 223
R. Salomon b. Abraham
Adret 170, 243, 321
R. Salomon b. Simon Duran
.....322
R. Salomon ben Adret.. 136,
139, 145, 228, 321, 331, 332,
..... 333, 335, 341
R. Salomon ben Simon
Duran..... 322, 335, 337, 338
R. Salomon Ganzfried... 152
R. Salomon KLUGER...363
R. Salomon Luria 148
R. Salomon Luria uit Lublin
.....323
R. Salomon Sirilio 123
R. Samsom ben Abraham
uit Sens 237
R. Samson b. Abraham.. 137
R. Samson uit Sens..... 71
R. Samuel Alkali..... 223
R. Samuel b. Meïr. 121, 129
R. Samuel ben Hofni Gaon .
..... 127, 221
R. Samuel ben Meïr227, 236,
..... 240
R. Samuel ben
Menachem uit Würzburg...
..... 237
R. Samuel Ben Moses
Medina..... 322
R. Samuel ben Natronai 238
R. Samuel de Leviet uit
Worms 238
R. Samuel Eliezer Edels 148
R. Samuel Ha-Sardi 138
R. Samuel Jaffe Ashkenazi
..... 123
R. Samuel Judah ben
Menachem de Leviet uit
Lancut 238
R. Shabtai ben Meïr
Ha-Kohen..... 64
R. Shabtai Hakohen 150
R. Shalom b. Isaac 316
R. Shalom Shachne..... 148
R. Shem Tov ibn Gaon . 136
R. Sherira Gaon 216
R. Sheshet 287
R. Shimon ben Shetach.. 62,
..... 187
R. Shimon uit Frankfurt 241
R. Shlomo b. Isaac .. 71, 121
R. Shlomo Izhaki 240
R. Shmayah ben
Mordechai uit Speyer.... 238
R. Shmuel Halevi
WOSNER 361, 365
R. Shne'ur Zalman uit
Lyadi..... 152
R. Simchah ben Samuel uit
Speyer 238, 239
R. Simon b. Elazar 286, 290
R. Simon b. Zemach Duran
..... 321
R. Simon bar Yohai 306
R. Simon ben Kochba ... 202
R. Simon ben Lokish 288
R. Simon ben Zemach... 333
R. Simon ben Zemach
Duran 332, 338, 343

- R. Simon Ben Zemach
Duran 321
R. Simon Duran 321, 322
R. Simon III 305
R. Simon Kayara... 221, 370
R. Tuvia ben Eliezer 241
R. Ukba bar Hama 286, 290,
..... 293
R. Ulla ben Ishmael 307
R. Yedai Hapnini uit
Beziens 59
R. Yehuda HALEVY 350
R. Yehuday Gaon 221
R. Yom Tov ben
Abraham Alashvilli..... 338,
..... 341, 345
R. Yom-Tov Lipman Heller
..... 123
R. Zedakiah b. Abraham
Anav 371
R. Zeira I..... 287
R. Zvi Ashkenazi 323
R. Zvi Hirsch Eisenstadt 152
Raabad III 280
Raad van de (Vier) Landen.
..... 255
Raavad III 241
RABAD III 134
Rabanan dedara 215
Rabbah..115, 120, 286, 289,
..302, 305, 306, 311, 313
Rabbah bar Abuha 305
Rabbah bar Nachmani . 286,
..... 289, 306
Rabbeinu Tam 71, 247, 318
Rabbi Jochanan..... 184
Rabbi Gamliël uit Javne201
Rabbi Judah 164
Rabbi Meïr..... 165
Rabbi Nachman 210
Rabbi Akiva... 85, 106, 202,
..... 275, 276, 278, 323
Rabbi Akiva Eiger 323
Rabbi Anshel 320
Rabbi Avraham Isaac
Ha-Kohen KOOK..... 64
Rabbi Chaïm Halberstam
..... 323
Rabbi Chaïm Hirschensohn
..... 99
Rabbi Chizkia Da-Silva 279
Rabbi David Hofman.... 324
- Rabbi de Prins 103
Rabbi Don Abraham
Benveniste.....251
Rabbi Dr. Moshe
Dovid TENDLER.. 361, 364
Rabbi Eliezer.....278
Rabbi Eliezer Deutsch...323
Rabbi Eliezer
Yehuda WALDENBERG
.....351
Rabbi Gamliël de Oude.201
Rabbi Isaac Elchanan
Spector 323
Rabbi Jacob Tam..221, 223,
..... 229, 232, 233
Rabbi Jacob uit Orleans 228
Rabbi Jishmael 106
Rabbi Jochanan 109
Rabbi Josef Saul
Nathansohn.....323
Rabbi Joseph Albo 59
Rabbi Joseph Dov
Soloveitchik 66
Rabbi Joshua 85
Rabbi Jossi 278
Rabbi Jossi Haglili 278
Rabbi Judah de Prins.... 101,
..... 106, 201
Rabbi Judah Loeb.....59
Rabbi Judda Assad 323
Rabbi Kook Instituut.....62
Rabbi Meïr 267, 278
Rabbi Meïr Ash.....323
Rabbi Meïr b. Baruch uit
Rothenburg.....318
Rabbi Menachem Mendel
van Lubavitch.....323
Rabbi Moses Shick.....323
Rabbi Moshe FEINSTEIN
.....351
Rabbi Mozes Isserles... 178,
.....281
Rabbi Nachman 210
Rabbi Naftali Zvi Berlin323
Rabbi Nathan de
Babyloniër 209
Rabbi Papa 297
Rabbi Salomon Kluger..323
Rabbi Sheshet.....210
Rabbi Shimon.....278
Rabbi Shimon bar Jochai
..... 106
- Rabbi Shimon ben Gamliël
..... 201
Rabbi Shlomo
Zalman AUERBACH ... 351
Rabbi Sholom
Mordechai Schwadron . 323
Rabbijn Abraham HIRSCH
..... 353
Rabbijnen. 63, 88, 121, 123,
125, 145, 148, 152, 153, 159,
160, 161, 163, 169, 170, 191,
193, 213, 215, 249, 250, 253,
257, 259, 260, 261, 316, 319,
320, 321, 325, 326, 329, 341
rabbijnenrechtspraak..... 73
Rabbijnensynode... 318, 327
Rabbijnse verboden 157
rabbijnse wetgeving..... 73
Rabbinaal Hof van Beroep
..... 261
Rabbinaal Recht..... 20
Rabbinaal tribunaal..... 325,
..... 326
Rabbinale autoriteiten. 158,
..... 244, 259, 261
Rabbinale overheid203, 243,
..... 245, 260, 319, 329
Rabbinale pleiter... 326, 327
Rabbinale rechtbank 245, 247,
..... 259, 339
Rabbinale rechters 256, 324,
..... 325
Rabbinale rechtsmacht... 74,
..... 152, 324, 325, 329
Rabbinale Synoden246, 247
Rabbinate... 219, 324, 325,
..... 26, 340
Rabbinical Barristers 326
Rabina..... 307
Radak 322
Radvaz 171, 322
Rahab 47
RAHNER..... 58, 59
Ram Mohan Roy..... 53
Ramakrishna 53
Rambam 31, 34, 87, 129, 130,
131, 133, 134, 135, 136, 137,
139, 140, 145, 149, 150, 158,
..... 280, 281, 317, 364
Ramban.. 87, 140, 145, 163,
..... 249
Ramerupt 227, 236, 318

ramshoorn 158, 163
 Ran..... 145, 319, 321
 Rashbam 101, 121
 Rashbash..... 322
 Rashbatz 321
 Rashbo ... 87, 136, 139, 140,
 145, 158, 159, 168, 169, 170,
 ..... 228, 243, 321
 Rashdan 322
 Rashi .34, 66, 71, 85, 86, 87,
 121, 123, 124, 160, 161, 170,
 175, 178, 199, 223, 228, 229,
 233, 236, 240, 241, 249, 250,
 ..... 256, 278, 318, 363
 Raskoljniki 373
 Rav..... 109, 120
 Rav Sherira Gaon..... 209
 Rav Chisdah..... 159
 Rav Huna 209
 Rav Natronai..... 216
 Rav Paltoi 216
 Rav Paltoi Gaon..... 216
 Rav Saadia Gaon 214
 Rava72, 159, 165, 223, 286,
 287, 288, 292, 293, 294, 295,
 296, 297, 298, 299, 300, 302,
 306
 Raviah..... 138
 Ravina..... 207
 Re42, 44
 recalcitrante partij 324
 rechtbanken56, 102, 169, 172,
 181, 182, 204, 205, 210, 211,
 215, 216, 217, 243, 244, 246,
 247, 248, 249, 255, 261, 262,
 325, 329, 330, 340, 341, 342
 rechterlijke autonomie .. 152
 rechterlijke organisatie 177,
 ..180, 192, 203, 214, 259
 Rechterts .. 52, 100, 321, 326
 rechtsacademie210, 286, 287,
 ..... 288, 289, 305, 306
 rechtsacademiën.... 211, 215
 rechtsacademies ... 107, 122,
 ..... 123, 125, 209, 210
 rechtschapenheid 53
 rechtscollege 326, 327
 rechtsfictie 256
 rechtsgeleerden 31, 63, 73, 83,
 100, 103, 107, 124, 125, 132,
 134, 136, 144, 153, 157, 161,
 163, 164, 165, 168, 171, 172,
 177, 199, 202, 203, 208, 209,
 210, 215, 218, 244, 247, 251,
 ..275, 279, 317, 318, 325
 rechtspraak 20, 38, 73,
 125, 143, 148, 149, 152, 172,
 ..... 322, 326
 Reconquista 239
 Reform joden.....259
 Reform without Tarrying
372
 reformata 55
 Reformatie.....242
 Reform-beweging.....259
 Regensburg.....237, 320
 REID 59
 religie 25, 28, 30, 31, 32,
 47, 48, 49, 51, 52, 53, 56,
 58, 59, 65, 66, 74, 191, 208,
 .....243, 259, 325
 religieus onderricht.....341
 religieuze onderwijzer...333
 religieuze overheden 260
 religio naturalis 57
 REMMERS 59
 Remo148, 149, 150, 151, 165,
 169, 189, 234, 235, 236, 257,
 .....281, 282, 323, 372
 Remonstrantie 372
 Remonstrantse
 Broederschap.....372
 Renaissance.....242
 res nullius 159, 294, 295
 reservoirs 114
 Reshe deKallah 215
 Reshei midreshe 215
 Reshei pirkei 215
 Resp. Chavat Yair 84
 Resp. Maharashdam 168
 Resp. Maharsham..... 172
 Resp. Ohel Moshe 172
 Resp. Radvaz..... 172
 Resp. Rashbash 168
 Resp. Rosh 168
 respondenten 217, 258, 260,
 ..... 316, 322, 323, 326
 responsa....34, 63, 125, 127,
 128, 132, 137, 144, 145, 150,
 152, 171, 177, 214, 215, 216,
 217, 218, 221, 243, 253, 257,
 258, 259, 260, 262, 281, 316,
 317, 318, 319, 320, 321, 322,
 323, 324, 326, 330, 334, 336,
 ..... 340, 342, 344
 Responsa Chavot Jaïr... 155
 Responsa
 Maharam miRothenburg
 247
 Responsa Rosh..... 249, 328
 Responsa Beis Jehuda... 228
 Responsa Di Trani 224
 Responsa Igros Moshe . 351,
 ..... 361, 363
 responsa prudentium..... 173
 Responsa Tashbatz..... 96
 responsa-literatuur 127
 responsum 4, 215, 243, 252,
 ..... 259, 280, 321, 363
 Rgveda 366
 ribui..... 275, 276
 Richard de Leeuwenhart130
 Richteren 45, 48, 49, 50, 51,
 ..... 52, 87, 179, 181
 Rif..... 123, 127, 128, 129,
 137, 145, 149, 163, 243, 281
 rijke families 319
 rijkere bourgeoisie .. 94, 100
 Rijnland 247
 Rimmon 49
 Rindfleisch 240
 Rish Lokish..... 287, 295
 Rishoïnim125, 126, 137, 139,
 143, 149, 153, 221, 239, 278,
 ..... 280, 281, 317
 Rishon 128, 279
 ritueel recht 74, 140, 167
 rituele aangelegenheden 341
 rituele bad 248
 rituele baden 114
 rituele onreinheid .. 113, 114
 rituele purificatie..... 114
 rituele rechtszaken 247
 rituele tradities 254
 rituele zaken..... 165, 258
 rituele zuiverheid 141
 Ritva 319
 Riva di Trento 240
 Rivash 321
 rivieroverstroming 301
 ROBINSON..... 39, 41, 60
 rode koekalf..... 114
 Rode Zee..... 42, 50
 roerende goederen 168, 218,
 336
 Rome 28, 62, 135, 161, 191,

197, 202, 203, 319, 368, 375
 Romeinen..... 42, 191, 209
 Romeins bewind..... 239
 Romeins recht1 67, 170, 201,
     ..... 202, 205
 Romeins Recht..... 222, 366
 Romeinse kolonisatie.... 208
 Romeinse Rijk 191, 239
 ROMMEL..... 65
 roof..... 141, 338
 rooms-katholieke kerk ... 30,
     ..... 32, 57, 58, 59
 rooms-katholieken 28
 ROOS 120
 ROSENBERG 1, 21, 38,
     70, 71, 111, 121, 175, 247
 ROSENTHAL 120
 Rosh..... 62, 129, 136, 137,
     140, 143, 145, 149, 158, 159,
     161, 163, 166, 171, 249, 281,
     ..... 318, 319
 Rosh David 223
 Rosh Haseder 215
 Rosh Hashana 111, 129, 158
 rouwetten 111, 141
 rover..... 297
 Royal Homeopathic
 Hospital 354
 RUBINSTEIN 175
 RÜFENACHT 34
 Russische Kerk 371
 Ruth 87, 179, 185
 Saadia 127, 214
 Sabbat 70, 89, 110, 120,
     123, 141, 160, 164, 166, 197,
     ..... 268, 303, 304
 Sabbatrust 99, 110, 157,
     ..... 256, 303, 347, 348
 sabbatsjaar 109, 187
 Sabionetta 316
 Sachsenspiegel..... 248
 sacraal-seksuele orgiën ... 46
 sadaqa 53
 Sadduceeën 193
 Sadduceeërs ... 94, 100, 190,
     ..... 192, 196
 Sadduceërs 100
 Safatenen 51
 Safed..... 145
 Safro 86, 106
 Saladin 130, 371
 Salman 51
 Salome..... 197
 Salomon's Wijsheid 88
 Salonika..... 136, 145, 322
 Saloniki . 230, 241, 317, 322
 salus..... 23, 61
 Samaias 196
 Samaria 368
 Samaritanen..... 191, 192,
     ..... 208, 286, 367
 samenzwering..... 343
 Samuel..... 46, 49, 62, 87,
     120, 121, 123, 127, 129, 136,
     138, 143, 148, 162, 186, 202,
     . 221, 286, 305, 322, 323
 sandak 171
 Sanhedrin 12, 31, 63, 94,
     95, 96, 100, 112, 153, 155,
     156, 157, 158, 159, 174, 175,
     178, 185, 186, 187, 189, 190,
     192, 193, 194, 195, 196, 197,
     198, 199, 200, 201, 204, 215,
     218, 229, 243, 244, 252, 260,
     267, 273, 277, 285, 305, 307,
     ..... 347, 368
 Sanhedrin van 23 193
 Sanhedrin van 71 193
 Saoedi-Arabië..... 35
 Saracenen 288
 Saragossa..... 245, 319, 321
 Sarim 182
 Sarnath 54
 Sarvepalli Radhakrishnan 53
 Sassaniden 62, 202
 sat 53
 sat-cit-ananda 53
 Saul Wahl..... 372
 Savora 124
 Savora'im ..... Zie Savoro'im
 Savoro'im 124, 125, 153,
     ..... 206, 207
 Savoy..... 321
 Savoy Declaration 373
 schaamlippen..... 350, 352
 schaamspleet 350
 schade..... 73, 112, 141, 333,
     ..... 335, 337
 SCHECHTER 240
 schede..... 350
 schenkingsakte 345
 schepping 40, 47
 scheppingsdaad 47
 SCHILLEBEECKX 59
 SCHNEERSON 216
 schoolgeneeskunde 355
 SCHORR 84
 SCHREIBER 258
 Schriftgeleerden..... 94, 186
 SCHUERER 196
 SCHUETTE..... 59
 schuldeiser ... 187, 212, 218,
     ..... 332, 338
 schuldenaar ... 168, 331, 339
 schulderkenning..... 341
 schuldoffer 112, 274
 SCHWEID 175
 scrotum 350
 seculiere gezag 319
 seculiere overheid 244,
     ..... 248, 324, 329, 343
 seculiere rechtsapparaat 261
 seculiere rechtsmacht... 217,
     . 244, 255, 324, 325, 343
 seculiere rechtsmachten 254,
     ..... 255, 318, 329
 Sedarim..... 102
 Seder Kiddushin ve-
 Nissu'in..... 220
 Seder Olam 184
 Seder Olam Zuta 209
 Seder Tanno'im ve-
 Ammoro'im..... 124
 Sefardim..... 214
 Sefardische..... 27, 64, 148,
     149, 152, 157, 239, 250, 253,
     ..... 257, 280, 281, 319
 Sefer Haterumo 238
 Sefer Avi HaEzri..... 237
 Sefer Avi Ha-Ezri 138
 Sefer beDinei Kinyanim 127
 Sefer ha-Arevut..... 127
 Sefer ha-Asheri 137
 Sefer haChochmah 169
 Sefer Hachochmo..... 237
 Sefer Ha-halochos..... 128
 Sefer HaiIttim 221
 Sefer Ha-Ikrim 59
 Sefer haIshut 127
 Sefer Ha-Itur 139, 371
 Sefer Hajashar..... 318
 Sefer Hajoshor 220, 226
 Sefer HaLevushim 372
 Sefer Halichot Olam 87
 Sefer HaMa'assim 221
 Sefer HaMa'assim livne

Eretz Yisrael	221	Septuaginta.....	47, 53, 93, 180, 368	shomrim	75
Sefer Hamachria	239	Sergius I	92	Shtetl.....	325
Sefer Hamachriah	224	servi camerae.....	240	Shulchan Aruch	64, 136, 139, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 171, 189, 206, 219, 229, 242, 257, 280, 281, 282, 316, 319, 322, 326, 349, 360, 363, 372
Sefer haMikkah ve Hamimkar	127	Sevilla	319	Siddharta Gautama.....	See Boeddah
Sefer Hamikso'ot.....	221	sfeik sfeike	280	Siddhartha Gautamo	367
Sefer Hamitsvot.....	83, 130	Sha'arei Teshuvah.....	216, 217	Sifri	86, 106, 203, 204, 276
Sefer haPikadon.....	127	Sha'arei Tsedek.....	216	Sifri Zutta.....	106
Sefer Haraban	224	Shaarei Teshuva	123, 152	Sifsei Kohen	150
Sefer haShe'iltot	127	shaari'a	73	Sigismund III	372
Sefer Haterumot.....	138	shaaria	34, 90, 264, 346	Sikh-godsdiensd	371
Sefer HaYashar.....	249	Shabbath.....	110	sikhisme	28, 61
Sefer Hefez	221	Shabbetai Zvi	253	Simeon ben Zemah Duran96	
Sefer Issur VeHeter	371	Shabha.....	127	similariteit.....	269
Sefer Issur Ve-Heter	139	Shach.....	64, 150	Simon (II) de Recht- vaardige	185
Sefer Jichusei Tannoim veAmoroim	238	Shammai	95, 100, 178, 190, 200, 223, 305, 307, 308, 310	Simon ben Gamliel	196
Sefer Meftivot.....	221	shana	101	Simon de Rechtvaardige184	
Sefer Me'irod Enayim.....	150	Shangai.....	27	Simon II	184
Sefer Mitsvot Gadol.....	109, 139	shari'a	23, 24, 74	Simon Kayara	127, 128
Sefer Mitsvot Katan.....	139	Shebiith	109	Simuna	124
Sefer Mitzvos Godoil.....	371	Shebuoth	112	Sinai.....	68, 73, 86, 325
Sefer Mitzvos Koton.....	371	shedim	122	Sinaiberg.....	82, 84, 86, 87, 154, 204
Sefer Raviah	237, 240	Shekalim	110, 115, 122	Sinai-veldslag	375
Sefer Rokeach.....	238	Shekanzib	305	Sinai-woestijn	68
Sefer Shevuot.....	127	Shemaya.....	166, 196, 304	Sir Léon	236, 237, 239
Sefer Torah	115	Shenei ketuvim hamachrishim zeh et zeh ad she-javo hakatuv hashlishi ve-jachtia beinehem	275	Sirach	88
Sefer Yuchassin	129	Sherira Gaon	207, 216, 252	Siraj.....	130
Sefichis Bidvash	230	Sheshna	124, 208	siruv	324
Seforim Chitzoïniim	88	shetar	169	sitomta	170, 172
seganim.....	193	shevu'at ein-li.....	217	Sjachar	49
sekschromatine	350	Shevut Jacov	323	Sjalem	49
seksualiteitsnormen	99	Shia	370	Sjapasj.....	49
seksuele-agrarische vruchtbaarheidsmotieven	45	Shibulei Haleket.....	139	sje'ol.....	46
Seleuciden.....	191, 192	Shibulei HaLekket.....	371	sjofar	158
SeMa.....	150	Shimon I HaTsaddik	367	slachtkip	308, 311, 312, 315
Semachot	115	Shimon II HaTsaddik	368	Slavische landen	239
SeMaG.....	109, 139	Shimon, zoon van Hillel.....	201	SMITH.....	60
SeMaK.....	139	shintoïsme	28	Smyrna.....	253
semicha.....	144, 145, 192, 203, 204, 316, 372	shirk.....	31	Sodom.....	69
Semitische.....	42, 49, 50, 51	shitoef.....	31, 64	Soedan	35
Semoekhim	269	Shiur Koma	241	Soenna	91
semuchim.....	269	Shlichut	74	soepele uitlegging	158
Sens	279	Shlomo ben Benoï.....	121	Sofer haYeshivah.....	215
sententiae	173	Shlomzion Alexandra.....	52	Soferim	115
sepia.....	360	shmitta.....	45, 187	Sofrim	164, 179
Sepphoris	122, 199, 288, 307	Shmuel	67		

- SOLOVEITCHIK..... 222,
..... 228, 229
- Somalia 375
- SOMMERFELD..... 43
- Sotah 111
- Spanje 56, 123, 125, 128,
130, 136, 137, 140, 145, 239,
242, 243, 244, 248, 251, 317,
..319, 322, 344, 370, 371
- Spartanen 185
- spermaonderzoek 346
- Speyer ... 224, 238, 247, 250
- spijsheffing 110
- spijsoffers 113
- spijswetten 141, 152
- Spinoza 77
- sposalia 219
- Spreuken 87
- spreekjes 121
- Sri Aurobindo Ghose 53
- sta op en doe 159, 161
- stadspoorten 179, 181
- stamvader 50
- stare decisis 174
- status quo 280
- sterkere ban 246
- Stichting van de stad Rome
..... 367
- stokerijen 256
- straf- en processueel recht ..
..... 112
- strafproces 330
- strafprocesrecht 112, 329
- strafrecht 141, 187, 246, 259
- strafrechtelijke veroordeling
..... 343
- strafrecht 74
- strafzaken 159, 330, 342
- strikte interpretatie 157
- strobundels 289, 302
- stroken purperwol . 289, 294
- studiehuis 294
- substitutieoffer 113
- Suez Kanaal 68
- suftaja 214
- Sukkah 111
- Sultan 245
- Sultan Mehmed IV 253
- Sumerische 44
- Sunna 56, 370
- Sura 31, 120, 213, 215,
..221, 286, 288, 307, 316
- Swami Vivekananda 53
- synagoge 259, 294, 324,
..... 340, 375
- syncretistische
verschijnselen 51
- synedria 100
- Synode 210, 247
- Synode van Usha 210
- synodoi 100
- Syrië 35, 42, 48, 49, 52,
... 68, 122, 191, 194, 195
- Syriërs 191
- Syrische Arabische woestijn
..... 41, 42
- Syrisch-orthodoxe Kerk 370
- Syro-Feniciers 47
- Taanith 111
- Tabernakel 78, 80, 90
- Tafelkleed 148
- takkana ..... Zie takkono
- takkanot ..... Zie takkonois,
- takkono 155, 159, 160,
212, 218, 219, 249, 250,
..... 256
- takkonois 157, 158, 159,
160, 186, 187, 190, 199, 205,
211, 213, 214, 218, 221, 249,
..... 250, 251, 253, 256
- Takkonois 318
- Takkonois Kandia
ve-Zichronotheah 251
- takkonois HaKahal 158,
..... 243, 250
- Takkonois Medinat Mehren
..... 256
- talisman 363
- talmud 4, 43, 52, 54, 61, 62,
63, 70, 71, 73, 84, 86, 102,
103, 106, 107, 108, 109, 115,
116, 117, 118, 119, 120, 121,
122, 123, 124, 125, 126, 127,
128, 129, 130, 132, 133, 134,
137, 139, 143, 148, 153, 158,
159, 162, 163, 165, 166, 167,
168, 174, 175, 177, 184, 186,
192, 197, 199, 203, 206, 207,
208, 211, 218, 221, 234, 235,
236, 243, 247, 249, 252, 253,
267, 278, 279, 282, 284, 286,
287, 288, 289, 293, 305, 306,
307, 315, 316, 317, 318, 319,
..320, 321, 324, 325, 326
- Talmud... 17, 20, 84, 91, 95,
96, 98, 103, 118, 121, 226,
..... 240, 285, 304, 369
- talmudbronnen 134, 211
- talmudgeleerden 71, 84,
86, 106, 117, 134, 148, 184,
..... 207, 211
- Talmudgeleerden 118
- talmudlexicon 238
- talmudperiode 63
- talmudtraktaat 279
- tamid 67, 113, 268
- tamid-offer 268
- Tammuz 44, 45
- Tannaïm . 369, Zie Tannoïm
- tannaïsche dicta 106
- Tannoïm 70, 73, 85, 86,
100, 101, 103, 106, 112, 117,
124, 153, 154, 155, 160, 178,
186, 190, 191, 199, 200, 201,
202, 203, 204, 205, 206, 207,
..... 211, 220, 266
- taoïsme 28, 61
- Taoïsme 367
- Tao-te-Ching 367
- Tao-te-king 61
- Targum Pseudo-Jonathan...
..... 120
- Taurat 33, 367
- tavernes 256
- Tebul Yom 114
- techniciteit 154
- Techumin 4, 64
- tefillin 70, 115, 129, 154
- tehom 47
- Tel-Aviv 64, 365
- Telepinu 45
- Tempel... 12, 44, 74, 76, 78,
80, 94, 95, 100, 110, 113,
122, 127, 153, 160, 163, 180,
186, 187, 190, 191, 192, 194,
197, 199, 201, 203, 204, 231,
.. 258, 259, 367, 368, 369
- Tempelbelasting 110
- Tempeldienaren 93
- Tempeldienst ... 93, 94, 111,
..... 112, 128
- Tempelmuren 183
- tempelpriester 267
- tempelprostituees 39, 41
- tempelreiniging 373
- tempelwachters 39, 41

- Temurah..... 113
 Tenach 190
 TeNaCH..... 83
 tenten 114
 territoriale bevoegdheid 245
 teruma 153
 Terumat HaDeshen 169,
     320
 Teshuvot haGeoïnim
 mitoch haGeniza 127
 Testament van Abraham 88
 Testament van Adam 88
 Testament van de
 twaalf aartsvaders 88
 Testament van Isaac..... 88
 Testament van Jakob 88
 Testament van Job 88
 Testament van Moses 88
 Testament van Salomon.. 88
 testikel 350
 Teutonische landen 239, 241
 Teutoonse landen..... 96
 Th. Herzl..... 374
 Thascius Caecilius
 Cyprianus..... 23, 55
 The East London Revival
 Society 373
 theologische revolutie..... 61
 THIJSEN 59
 THIL 59
 Thomas van Aquino. 55, 92,
     242
 Thora 76, 81, 82, 91, 94,
     ..... 200, 223
 Thorastudie 98
 Tiberias 122, 130, 199,
     ..218, 287, 288, 307, 317
 Tien Geboden 82
 tiendheffing.. 109, 110, 295,
     296
 Tiferes Jisroël 117
 Tifferes Moshe..... 71
 Tikin 256
 TILLICH..... 58
 Tiridates 369
 Tisjri 39, 41
 Tobith 88, 213
 toemtoem 349, 351
 toevluchtsoorden..... 181
 toevluchtssteden..... 112
 tohoewabohoe..... 47
 Tohoroth 113, 114, 115, 129
 Toledo 136, 140, 141,
     ..... 145, 251, 317, 319
 tolerantie. 20, 35, 56, 58, 61,
     ..... 62, 63, 64, 66, 67, 69
 Torah... 33, 54, 56, 61, 64, 6
 7, 72, 83, 87, 89, 90, 115,
 130, 132, 155, 158, 159, 164,
 186, 243, 248, 259, 268, 276,
 277, 278, 280, 317, 318, 323,
    325
 Torah She-Baal-Peh 72
 Torat Ha-Bayit 139
 Toratan Shel Rishonim. 217
 Toronto..... 242
 Tosafot 125
 Tosfot Jom-Tov 86, 87, 123
 Tosfot Shans..... 279
 Tossafist 71
 Tossafisten ... 13, 61, 63, 71,
 72, 91, 96, 97, 121, 123, 125,
 136, 139, 140, 161, 178, 221,
 222, 223, 225, 226, 227, 228,
 229, 230, 231, 236, 237, 238,
 240, 241, 242, 249, 279, 296,
     . 317, 318, 352, 363, 371
 tossefta 86, 102, 106,
 118, 132, 157, 175, 193, 197,
 201, 203, 204, 205, 208, 251,
     ..... 284, 297, 298
 tosseftot 121
 totum Dei..... 60
 totus Deus..... 60
 toverij 52, 123
 Tradition..... 66
 Trajan 202
 traktaten..... 102, 109, 115,
     .. 123, 124, 129, 137, 318
 transidentiteit..... 349
 Transjordanië 48, 49, 50
 transporteur 337
 transseksualiteit 347, 348
 Transseksualiteit... 347, 349
 TRATTNER..... 103, 118
 trinitarisme 31, 47, 370, 371
 Trinquetaille 237
 Tripitaka 368
 TROELTSCH..... 57, 59
 Troyes 136, 236, 237,
     ..... 240, 250, 318
 Truma 74
 trustees 244
 Tsaar..... 254
 Tsaristische Rusland 254
 tsedakka 53
 tsedek 53
 Tshuvot HaGeoïnim..... 215
 tsitsit 115
 Tübingen..... 60, 231
 Tur Choishen Mishpot . 143,
     152
 Tur Choshen Mishpat ... 141
 Tur Even Ha-Ezer 141
 Tur Joreh Deah 141
 Tur Orach Chaïm .. 141, 150
 Turei Zahav..... 150
 Turim 140, 141, 142,
 143, 144, 145, 148, 150, 152,
     319
 Turken..... 372
 Turkije 124, 136, 145,
 245, 246, 248, 253, 322, 374
 Tutankhamun 367
 Tweede Helvetische
 Confessie 372
 Tweede Tempel 180, 199
 Tweede Vatikaans Concilie
     ..... 58, 59
 twijfelachtig fruit 109
 Twin Towers..... 375
 Tykocin..... 256
 Tyre..... 218
 Ugarit 39, 41, 48, 49
 Ugaritische..... 45, 51
 Ugolino uit Segni..... Zie
 Gregorius IX
 Uitlegging van een o
 vereenkomst..... 333
 uitroeïng..... 113
 Ukban b. Nechemia 210
 Uktzin 114
 Ulla 287
 ultra-orthodoxen 62
 ummah 33, 34
 Unberufen 39
 Unbeschriehen 39
 Unicef 375
 Unitaristische Kerk 372
 URBACH..... 211
 Urim ve-Tumim..... 68
 Usha..... 187, 199, 205, 208,
     ..... 285, 305, 306
 Ushaya 289
 Uta-Napitsjtim 366
 Utrechtse

- Bisschopsverklaring..... 373
 Vaad Arbah Aratsot..... 255
 Vaad Medinat Litta..... 256
 vagina 350, 352
 vaginaal orificium..... 350
 Vajrayana..... 54
 Valencia..... 244, 245
 Valladolid 251
 valse getuigenissen 112
 valsheid..... 247
 VAN DER LEEUW..... 44
 vastendagen 111
 Vaticaans Concilie I..... 92
 Vaticanum 2..... 59, 375
 Vaticanum II..... 32, 55, 263
 veelgoderij 31
 velden van Edom 50
 Venetië..... 240, 254
 vennootschappen 330
 verbanning ... 145, 243, 245,
 ..... 246, 319
 verbod op intrest..... 112
 verboden fruit 110
 verboden huwelijken..... 111
 verbodsbepalingen61, 63, 303
 verdraagzaamheid.... 25, 27,
 .....57, 61, 62, 63, 64, 68
 Verdun 237
 Verenigde Naties ... 25, 375
 Verenigingskerk 375
 vergelijking..... 20, 23, 28,
 ..... 39, 268, 269, 318
 vergeten garven..... 109
 vergrootglas 304
 verklikker 344
 verklikkers ... 239, 244, 245,
 ..... 246, 344
 verkoop112, 163, 212, 333, 336
 verkopeningen op beurzen 172
 verkrachters 243
 verleiders 243
 Verlichting..... 97, 99
 verlies ... 67, 262, 282, 331,
 ..... 332, 334
 verlies van een voorwerp....
 284
 verloren voorwerp..... 284,
 ..... 289, 291, 292, 301
 verloren voorwerpen.... 112,
 ..... 119, 284
 Verlosser..... 55
 verloving..... 112, 163, 219
 verminking 324
 verordeningen..... 102, 121,
 126, 155, 158, 160, 186, 187,
 249, 250, 251, 256, 321, 341,
 345
 verstrooide geld[stukken]....
 ..... 289, 293
 verstrooide vruchten..... 293
 Verstrooiing 127, 369
 vervangende
 gevangenisstraf..... 340
 Verwarring over de
 koopprijs 336
 verzaking..... 285, 292
 Vier Artikelen van Praag.....
 371
 vier ellen..... 290, 291
 vier Veden 61
 vijgen..... 110, 118, 119,
 ..... 289, 293, 295, 296
 Vilnius 241
 vinder 119, 284, 285,
 289, 290, 291, 292, 293, 294,
 ..... 295, 297, 298, 301
 VINOGRADOFF ... 97, 225
 Vitry 236
 vlasbundels..... 289
 vluchtgevaar 330
 vocalizatie 120
 vogeloffer 113
 volksverhuis 68
 Volozhin..... 323
 vooraanstaanden..... 244
 voorbestemmers 114
 vòòr-christelijke 41
 voorhechtenis 217
 voorkooprecht 112, 212
 voorlopige vrijheid..... 330
 vòòr-mozaische 41
 vreedzame coëxistentie .. 62,
 ..... 64, 68
 vreemdelingen 69, 208
 VRIEZEN..... 42
 vruchtbaarheid..... 45, 48, 52
 vruchtbaarheidsbehan-
 delingen..... 346
 vruchtbaarheidsgod ... 45, 49
 vruchtbaarheidsritueel..... 46
 Vulgata 93, 180
 vulva..... 350
 W. Miller..... 373
 waarheid..... 25, 26, 32, 33,
 34, 53, 54, 56, 57, 58, 60,
 ..... 65, 66, 67, 327
 waarheids-absolutisme.... 60
 waarheidsbegrip..... 53
 waarzeggerij..... 273
 Wadi El-Arish..... 48
 WALDENFELS..... 58
 Waldenzen 371, 373
 wapendragers 134, 135,
 ..... 136, 143, 144, 150
 Warsaw 240
 water 114, 164, 334, 335
 watergangen..... 114
 waterrecipiënten..... 114
 watertank 334
 weduwe..... 205, 345
 weergod 45, 49
 weeskinderen 165, 167, 345
 WEISS ... 88, 226, 351, 360
 wekenfeest 46
 weldadigheidsaangelegen-
 heden..... 248
 weldadigheidsfondsen.. 165,
 167
 weldadigheidsinstellingen...
 343
 Wellhausen 76
 Weltanschauungen.. 95, 100
 Wenen 138, 169, 240,
 ..... 318, 320, 365
 wereldbeeld..... 46
 Wereldjongerendag 28
 Wereldparlement der
 religies 61
 West Romeinse Rijk 369
 Wet van Doera 368
 wetcodex..... 64
 wetenschappen..... 121, 154
 wetsconflicten 282
 Wetsconflicten 282
 wetten van Moses en Israël
 213
 Wetten van Nurnberg.... 374
 wezensgelijkheid..... 47, 92,
 370
 Wiener-Neustadt ... 316, 320
 Wiesbaden 120
 wijn 114, 270, 272, 286, 306
 wijsbegeerte 321, 322
 Wijzen..... 100, 155, 179,
 . 208, 247, 275, 276, 325
 William uit Conches 242

willige rechtsmacht.....	259	Yves uit Chartres.....	97, 226	Zerubbabel.....	184
wilsovereenstemming ..	171,	Zabim	114	Zesdaagse Oorlog	375
.....	331, 336	Zabur.....	33	Zeus	43
winst	256, 332	Zacharia.....	87	zeventig mannen	183
WIRTH.....	120	zaden	109, 114	zijnswordingsproces	53
wisselbrief.....	340	Zakelijke Zekerheden....	330	Zitamir	240
woekerprijs	284	Zarathustra	367	Zohar.....	278
WOHLSTEIN.....	43	Zebahim	109, 113	zondoffer.....	112
WOLF.....	216	Zecharia.....	49, 184, 186	zonnegod.....	42, 49
Worms	136, 240, 247,	Zee van Galilei	48	zonsondergang	114
..250, 316, 318, 319, 323		zeegod	49	zoölogie	121
Wurzburg.....	322	Zefanja	87	Zoroaster.....	61, 367
Yadaïm	114	zeh ve-zeh goirem	121	Zoroastrianisme	367
Yalta	305	ZEITLIN	88, 197, 266	zuurdeeg.....	307
Yam shel Shlomo..	169, 171	Zekan Gershon	111, 175	zwagerhuwelijk.....	70, 75,
YARON.....	35, 219	zekerheden	337, 338	.....	111, 167
Yavne.....	208, 305, 307	zekunim.....	44	zwangerschapsonderbreking	
Yebamoth	109, 111	Zelafead.....	178	.....	346
Yehud	93, 180	zelfverwonding.....	350, 351	Zwarte Dood.....	242, 371
Yehudai b. Nachman Gaon		Zeloten	191	Zweedse invasies	253
.....	127	Zemach Zedek.....	323	zweepslagen.....	89, 112,
Yeshiva University	84	Zera Emes	229	.....	159, 217, 244, 352
Yom Tov.....	111	Zeraïm	109, 122	zweer.....	273
Yoma	111, 158, 160, 184	Zered-rivier	50		

XIX. Bibliografie

[Mijn cursussen](#)

Mijn cursussen